مەملىكەت بويىچە ئىجتىمائىي پەنلەر تەرەققىيات مۇنەۋۋەر ئىلمىي ژۇرنال
3 - ۋە 4 - نۆۋەتلىك شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن ژۇرنال
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەنلەر تەرەققىيات مۇنەۋۋەر ئىلمىي ژۇرنال

中国期刊方阵
双效期刊
中华人民共和国新闻出版总署
ISSN 1005-5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

新疆大学学报

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

2011.2

ISSN 1005-5878
07>
9 771005 587001

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

باش مۇھەررىر
ئابلىكىم ياسىن
مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر
ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى
بۇ سانىنىڭ ئىجرائىيە مۇھەررىرى
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى
مۇقىم سەھىپىلەرنىڭ مەسئۇللىرى
«غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
ئابلىكىم ياسىن
«سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
مۇسا روزى
«تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى
«ئەدەبىيات تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن
«قانۇن، تارىخ ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

2011 ـ يىللىق 2 ـ سان
(ئومۇمىي 126 ـ سان)

بۇ ساندىكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە مەزمۇنلارنى
ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: جوش
رۇسچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: خاسىيەت غازى
بەت لايىھىلىگۈچى: ئەخمەتجان ئۆمەر

تەھرىر ھەيئەتلەر

ئابدۇكېرىم رەھمان بۇچى
ئابلىكىم ياسىن
ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان
ئارسلان ئابدۇللا تەھۇر
ئابدۇقادىر جالالىدىن
ئابلىكىم ھەسەن
ئابدۇشۇكۇر موللاك يۇرچى
ئابدۇۋاھىلى ھامۇت
ئادىل مۇھەممەت تۇران
ئابدۇبەسىر شۇكۇرى
ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن
ئاسىمە نىياز
پەخىردىن ھىسامىدىن
چىمەن ئەجمىدىن
دىلمۇرات ئۆمەر
راززاق تۆمۇر
راھىلە داۋۇت ئەلچىن
شېرىن قۇربان
غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى
كۇرەش مەھمۇتجان رەئىسى
مۇختەر مەخسۇت
مۇھەببەت قاسىم
ئوسمان ئىسمايىل تارىم
ئۆمەر مەھمۇت

شنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
32 ـ يىللىق 2 ـ سان(ئومۇمىي 126 ـ سان) 2011 ـ يىلى 6 ـ ئاي

بۇ سانىدا

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى

پىروزا ھەققىدە مۇلاھىزە ..... غ. ئو. ئۇتغۇر (1)
ۋالېنت ئاساسىدىكى ئۇيغۇر تىلى رامكا تورىنىڭ سېمانتىكىلىق رولچىلار سىستېمىسى تەتقىقاتى .....
..... ئۆمەرجان قۇربان، غالىپ قۇربان (17)
بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر يېڭى پىروزىچىلىقىدا بايان ئەندىزىسى ..... مەتتۇرسۇن ئېلى (25)
نەۋايىنىڭ پەلسەپىۋى مەسەل داستانى«لىسانۇت-تەير» توغرىسىدا ..... تۇرسۇن قۇربان تۇركەش (35)

سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى

توغرا ئەخلاق قارىشى تىكلەشنىڭ مۇھىملىقى ھەققىدە ..... ئابلىمىت ئەمەت، ماھىنۇر زىياۋۇدۇن (46)
شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈشنىڭ
زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا ..... مۇھەممەدئىمىن ھوشۇر (50)

تىل ـ ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

شېئىرىيەتسىمىزدىكى تۈيۈق شەكلى توغرىسىدا ..... ئابدۇرېھىم زۇنۇن (58)
خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە بەدىئىي زوق ..... ئابلىمىت مۇھەممەت يىلتىزلىق (75)
ئورقۇن ئابىدىلىردىكى ئەپسانىۋى ئامىللار ..... ئاققىز تالىپ (84)
«چىن تۆمۈر باتۇر» داستانىنىڭ ۋارىيانتلىرى ۋە ئۇنىڭدىكى شامان دىنى چۈشەنچىلىرى توغرىسىدا .....
..... ياسىن مۇھەممەتنىياز تېكە (88)
نەۋايى ۋە نىزارىي قەلەمى ئاستىدىكى «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنىڭ سۈژىت تىپلىرى توغرىسىدا
..... ماھىنۇر يۇنۇس (99)
ئىجتىمائىيلىشىش مۇھىتى ۋە بېيجىڭدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىدىكى كۆلتۇرەل ئۇزۇكلۇك
ھادىسىسى ..... ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق (109)
لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش..... ئەلى ئەمەت (123)

ژۇرنالچىلىق، كۈتۈپخانا تەتقىقاتى

ئەدەبىي ژۇرنال تەھرىرلىكىدىكى بەش تەلەپ ۋە تۆت مۇھىم ھالقا توغرىسىدا ..... ئابلىز ئوسمان (132)
تور شارائىتىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ مۇلازىمىتى توغرىسىدا ..... رەيھانگۈل مەمەت(136)

ژۇرنالنىڭ ئاساسىي پارامېتىرى: CN65-1034/G4-W*1980*Q*A4*140*ug*P*¥6.00*2000*19*2011-06

新疆大学学报（哲学社会科学维吾尔文版）

第32卷第2期（总126期）　2011年 6月

目　录

西域文化研究

论析小说……海热提江·乌斯曼（1）

基于配价的维吾尔语框架网络的语义角色体系研究……

……吾买尔江·库尔班，阿里夫·库尔班（17）

浅论维吾尔新潮小说的叙述模式……买提吐尔逊·艾力（25）

论纳瓦依哲学长诗 ——《鸟语》……吐尔逊·库尔班（35）

政治、经济与管理学研究

论树立正确道德观的重要性……阿布力米提·艾买提，玛依努尔·孜亚吾东（46）

浅论培养新疆少数民族大学生创业意识的必要性……

……买买提依明·吾守尔（50）

语言文学与文化研究

简论维吾尔诗歌创作形式 —— 吐尤克……阿不都热衣木·祖农（58）

民间文学教学与艺术欣赏……阿不力米提·买买提（75）

浅谈鄂尔浑碑铭文》中的神话因素……阿克孜·塔里甫（84）

维吾尔民间达斯坦《秦铁木尔勇士》各种变体与萨满教表现……亚森·买买提（88）

纳瓦依与尼扎里两位诗人笔下的《帕尔哈德与西琳》长诗情节类型分析……

……玛依努尔·尤努斯（99）

社会化环境以及在京出生成成长的维吾尔族子女之文化断层问题……

……阿不都热西提·吉力力（109）

初探罗布人的渔猎文化……艾力·艾买提（123）

图书、期刊研究

论文学杂志编辑工作中的五项要求和四项要点……阿布力孜·吾斯曼（111）

论网络时代高校图书馆的服务工作……热依汗古丽·买买提（116）

〔期刊基本参数〕：CN65-1034/G4-W*1980*Q*A_4*140*ug*P*¥6.00*2000*19*2011-06

ماقالە نومۇرى: 16 ـ 001 ـ 02 (2011) 5878 ـ 1005

پىروزا ھەققىدە مۇلاھىزە*

غ. ئو. ئۇتغۇر

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئەدەبىيات پەن ئۇقۇمىغا ۋە بەدىئىي شەكلىگە ئاساسەن پوئېزىيە ھەم پىروزىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە ئايرىلىپ كەلگەنىدى، پىروزا ئەدەبىياتنىڭ بىر قانىتى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆز رولىنى ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرۇش نەتىجىسىدە، بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالى بويىچە ھېكايە، نەسرىي ئەسەر ياكى ۋەزىنسىز (قاپىيەسىز) ئەسەر دەپمۇ ئىپادە قىلىنىدۇ. ئادەتتە پىروزا نەسرىي بايان ئۇسۇلى بويىچە ياكى ۋەزىنسىز بايان شەكلى بويىچە يېزىلغان ئەسەرلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. ئۇ مەزمۇن خاراكتېرى ۋە ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتىن لىرىك ۋە ئېپىك تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇ قەدىمدىن بۈگۈنگىچە مۇئەييەن قائىدە ـ قانۇنىيەت ئىچىدە تەرەققىي قىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتىنمۇ خۇددى ئەشۇنداق مۇكەممەل ۋە قاتتىق قائىدە ـ قانۇنىيەت ئاساسىدا ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

摘要： 小说是文学的一种题裁，即文学分小说和诗歌两类。小说也称散文体作品、非韵文体作品。小说的主要描写方法是散文体形式描写方法或非韵文体描写方法。小说也分抒情和叙事两种。从古至今，小说像诗歌一样遵守一定的规律而发展，以后的发展也必须遵守严格的规律和标准。

Abstract: From a scholarly standpoint, literature divides into poetry and prose. Prose, effecting serving its function as one of literature's two wings, is also expressed in modern literature as "stories," "prose works ", and "non-rhyming works" or "non-metered works" .The word "prose" is generally used to designate works written in a narrative prose style or a non-metered narrative style. According to the content of the work, it divides into lyric and epic works. Having developed from ancient times to the present according to fixed principles, its future development should continue on the basis of similarly perfect and firm rules.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىرىش سۆز

پىروزا ئەدەبىياتنىڭ بىر تۈرى، يەنى ئەدەبىيات پوئېزىيە ۋە پىروزىدىن ئىبارەت ئىككى تۈردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنى ئەدەبىياتنىڭ ئىككى قانىتى دېيىشكە بولىدۇ. دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا، قەدىمدىن بۈگۈنگىچە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئىككى خىل، ئۇچ خىل، تۆت خىل، بەش خىل قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈش قاراشلىرى ساقلىنىپ كەلگەن. مەن، لوگىكىلىق بۆلۈش ئۇسۇلى، مەنتىقىي تەپەككۇر شەكلى ۋە ماددىلارنىڭ تۈزۈلۈش قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ئەدەبىياتنى ئىككى تۈرگە بۆلۈشنى ئەڭ ئىلمىي بۆلۈش ئۇسۇلى ياكى پىرىنسىپى دەپ قارايمەن [1].

پىروزا بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا ھېكايە، نەسرىي ئەسەر ياكى ۋەزىنسىز (قاپىيەسىز) ئەسەر دەپمۇ ئىپادە قىلىنىدۇ. ئۇ ئادەتتە نەسرىي بايان

* بۇ ماقالە 2011 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: غ. ئو. ئوسمان (1958 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تۇغۇلغان)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسورى، ماگىستىرانت يېتەكچىسى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ماقالە نومۇرى: 1005_5878 (2011) 02_001_16

پىروزا ھەققىدە مۇلاھىزە*

غ. ئو. ئۇتغۇر

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئەدەبىيات پەن ئۇقۇمىغا ۋە بەدىئىي شەكلىگە ئاساسەن پوئېزىيە ھەم پىروزىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە ئايرىلىپ كەلگەنىدى، پىروزا ئەدەبىياتنىڭ بىر قانىتى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆز رولىنى ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرۇش نەتىجىسىدە، بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالى بويىچە ھېكايە، نەسرىي ئەسەر ياكى ۋەزىنسىز (قاپىيەسىز) ئەسەر دەپمۇ ئىپادە قىلىنىدۇ. ئادەتتە پىروزا نەسرىي بايان ئۇسۇلى بويىچە ياكى ۋەزىنسىز بايان شەكلى بويىچە يېزىلغان ئەسەرلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. ئۇ مەزمۇن خاراكتېرى ۋە ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتىن لىرىك ۋە ئېپىك تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇ قەدىمدىن بۈگۈنگىچە مۇئەييەن قائىدە-قانۇنىيەت ئىچىدە تەرەققىي قىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۈنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتىنمۇ خۇددى ئەشۇنداق مۇكەممەل ۋە قاتتىق قائىدە-قانۇنىيەت ئاساسىدا ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

摘要： 小说是文学的一种题裁，即文学分小说和诗歌两类。小说也称散文体作品、非韵文体作品。小说的主要描写方法是散文体形式描写方法或非韵文体描写方法。小说也分抒情和叙事两种。从古至今，小说像诗歌一样遵守一定的规律而发展，以后的发展也必须遵守严格的规律和标准。

Abstract: From a scholarly standpoint, literature divides into poetry and prose. Prose, effecting serving its function as one of literature's two wings, is also expressed in modern literature as "stories," "prose works ", and "non-rhyming works" or "non-metered works" .The word "prose" is generally used to designate works written in a narrative prose style or a non-metered narrative style. According to the content of the work, it divides into lyric and epic works. Having developed from ancient times to the present according to fixed principles, its future development should continue on the basis of similarly perfect and firm rules.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىرىش سۆز

پىروزا ئەدەبىياتنىڭ بىر تۈرى، يەنى ئەدەبىيات پوئېزىيە ۋە پىروزىدىن ئىبارەت ئىككى تۈردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنى ئەدەبىياتنىڭ ئىككى قانىتى دېيىشكە بولىدۇ. دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا، قەدىمدىن بۈگۈنگىچە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئىككى خىل، ئۇچ خىل، تۆت خىل، بەش خىل قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈش قاراشلىرى ساقلىنىپ كەلگەن. مەن، لوگىكىلىق بۆلۈش ئۇسۇلى، مەنتىقىي تەپەككۇر شەكلى ۋە ماددىلارنىڭ تۈزۈلۈش قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ئەدەبىياتنى ئىككى تۈرگە بۆلۈشنى ئەڭ ئىلمىي بۆلۈش ئۇسۇلى ياكى پىرىنسىپى دەپ قارايمەن [1].

پىروزا بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا ھېكايە، نەسرىي ئەسەر ياكى ۋەزىنسىز (قاپىيەسىز) ئەسەر دەپمۇ ئىپادە قىلىنىدۇ. ئۇ ئادەتتە نەسرىي بايان

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 4-ئاينىڭ 28-كۈنى تاپشۇرۇۋېلىنغان.

ئاپتور: غ. ئو. ئوسمان (1958-يىلى6-ئايدا تۇغۇلغان)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسورى، ماگىستىرانت يېتەكچىسى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئۇسۇلى بويىچە، ياكى ۋەزىنسىز بايان شەكلى بويىچە يېزىلغان ئەسەرلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. پىروزا مەزمۇن خاراكتېرى ۋە ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتىن لىرىك ۋە ئېپىك تۈرگە بۆلۈنىدۇ.لىرىك تۈرىگە نەسر، فىلىيەتون، تەپەككۇر جەۋھەرلىرى، تەپەككۇر تەمەچلىرى، ھېكمەتلىك سۆزلەر، ئاتالار سۆزى قاتارلىقلار كىرىدۇ. بۇلار ھەجىم جەھەتتە قىسقا، ھېسسىياتنىڭ ئىپادىلىنىشى قويۇق، ۋەقەلىك ھەم كونكرېت ببرسوناڭ بولمىغان بىر خىل ئەدەبىي شەكىل ياكى تۈر. پىروزىنىڭ ئېپىك تۈرىگە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتقا تەۋە ئەپسانە، رىۋايەت، ، چۆچەك، مەسەل (بۇلار چوڭ جەھەتتە مفولوگىيە ئۇقۇمى دائىرىسىگە تەۋە)، لەتىپە، چاقچاق، يۇمۇر، لاپ قاتارلىق ئاغزاكى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى، تەزكىرە، خاتىرە ئەدەبىياتى قاتارلىق يازما ئەدەبىياتقا تەۋە ئەسەرلەر، قىسسە (ئۇنىڭ نەسرىي ئەسەر تۈرى)، ھېكايەتكە ئوخشاش ھەم ئاغزاكى ئەدەبىيات ھەم يازما ئەدەبىياتقا تەۋە ئەسەرلەر، ھېكايە (مىكرو ھېكايە، بىر مىنۇتلۇق ھېكايە، ئۇچ مىنۇتلۇق ھېكايىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، پوۋېست، رومان(بۇلار ئادەتتە ھېكايە تۈرىگە تەۋە)، سەھنە ئەسەرلىرى ياكى دراما ئەسىرى (كومېدىيە، تىراگېدىيە، تىراكومېدىيە، ئوپېرا، كىنو سىناريەسى، تېلىۋىزىيە تىياترى، رادىيو دراماسى، ئېتۇت ،ئېپىزوت، كۇلدۇرگە، ئېيتىشىش) قاتارلىق يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى كىرىدۇ. بۇلار ھەجىم جەھەتتە ئۇزۇن، نورمال ھېسسىياتقا تايىنىپ، مەزمۇن ۋەقەلىك ئاساسىدا كونكرېت ياكى جانلىق بەدىئىي ئوبراز ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدىغان بىر خىل ئەدەبىي شەكىل. پىروزىنىڭ لىرىك ۋە ئېپىك تۈرىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى ھەجمىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ۋە ئىپادە قىلىنغان ھېسسىياتنىڭ نورمال ياكى قويۇقلۇقى، ببرسوناڭ ئوبرازىنىڭ بولۇش-بولماسلىقى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ.

دېمەك، ئەدەبىيات ئۇقۇمىنىڭ ھەجمى ۋە مېغىزىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئۇنى پوئېزىيە ۋە پىروزىدىن ئىبارەت ئىككىلا چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. چۈنكى ھەرقانداق ئۇقۇم ۋە چۈشەنچە يەنى ماددىي ۋە مەنىۋى دۇنيادىكى بارلىق ئوبيېكتىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسى خۇددى شۇنداق بولۇپ، ھەجمى ۋە مېغىزىغا ئاساسلىنىپ قارىمۇ-قارشى ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا، دۇنيادىكى بارلىق ماددىي نەرسە ۋە ئابستراكت ئۇقۇملار ماھىيەت جەھەتتە ئىككىگىلا بۆلۈنىدۇ. بىر نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدىغانلىرى بولغان تەقدىردىمۇ، بۇنداق تۈرلەردە باشقا ئىككى ئاساسلىق تۈرنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكى ئازدۇر- كۆپتۇر ئەكس ئېتىدۇ ياكى ئىپادىلىنىدۇ. ھەمدە بۇنداق تۈرنىڭ مەۋجۇتلۇق ئاساسى غۇۋا ياكى ئاجىز بولىدۇ. مەسىلەن، دۇنيا تەبىئەت ۋە جەمئىيەتكە، جانلىقلار ۋە ھايۋانلار ئەركەك ۋە چىشىغا، جەمئىيەت ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۈستقۇرۇلمىغا، ئۇقۇم - چۈشەنچىلەر مەزمۇن ۋە شەكىلگە ياكى ھەجىم ۋە مېغىزىغا، پەن تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەنگە، مەدەنىيەت ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتكە، پەلسەپىدىكى تۈپكى مەسىلە ماددا بىلەن ئاڭغا، ئىدىيەۋى قاراش ماتېرىيالىزملىق قاراش ۋە ئىدېئالىزملىق قاراشقا، ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى بەدىئىي مېتود رومانتىزم ۋە رېئالىزمغا، تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق ماددىلار مەنپىي زەرەت ۋە مۇسبەت زەرەتكە، سانلار توپى مەنپىي سان ۋە مۇسبەت سانغا، ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋەقەلىك ۋە ھېسسىيات ئامىلىغا قاراپ لىرىك ئەسەر ۋە ئېپىك ئەسەرلەرگە، شېئىرىيەت ۋەزىنىڭ ئېغىر-يېنىكلىكىگە ئاساسەن ئاروۇز ۋەزىن ۋە بارماق ۋەزنىگە، پەنلەردىن ئېستېتىكا گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇككە، ئېتىكا ئەخلاق بىلەن پەسكەشلىككە، تاۋۇشلار سىستېمىسى سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۇزۇك تاۋۇشقا بۆلۈنگەندەك تەبىئىي يوسۇندا ئايرىلىپ ياكى بۆلۈنۈپ تۇرىدۇ.

دېمەك، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتىكى بارلىق شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇق ھالىتى قارمۇ- قارشىلىقنىڭ بىرەكلىكىنى ھاسىل قىلىدۇ. يەنى ماس مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىككى قارمۇ- قارشى تەرەپ ئورگانىك ھالدا بىرلەشمىگەن ياكى ئۇيغۇنلۇق ھاسىل قىلمىغان ھالدا ئوتتۇرىغا چىقىپ قالغان ئۇقۇم ھادىسە، شەيئى ياكى ئوبيېكتنىڭ ماھىيىتىنى توغرا كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ.

گېزى كەلگەندە يەنە شۇنى قىستۇرما قىلىشقا بولىدۇكى، ئەدەبىي ئەسەرلەر ئومۇمىي جەھەتتىن ۋەقەلىكنىڭ بولۇش-بولماسلىقىغا قاراپ ئېپىكلىق ئەسەر (بايانىي ئەسەر) ۋە لىرىكلىق (قىسقا) ئەسەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلىنىدۇ. بۇنىڭدا ۋەزىن ياكى قافىيە ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ. ئېپىكلىق ئەسەرنىڭ مەركىزىدە ئېپىك ياكى تېپىك ببرسوناڭ ھەربىر

قىلسا، لىرىكىلىق ئەسەرنىڭ مەركىزىدە لىرىك پېرسوناژ(لىرىك قەھرىمان) ھەرىكەت قىلىدۇ.

ئومۇمەن ئۇقۇملارنى، جۈملىدىن، ئەدەبىياتنى ئۇنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىگە قارشى ھالدا سۈنئىي بۆلۈشكە بولمايدۇ. مۇبادا قارىسىغا بۆلۈپ قويغاندا، ئۇنى ئىزاھلاش ياكى ئېنىق تەبىرلەش مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىزاھلىغلى ياكى تەبىرلىگىلى بولمىغان ئۇقۇم، چۈشەنچىنىڭ مەۋجۇتلۇق ئاساسى بولمايدۇ. بۇ توغرىلىق ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق.

1. نەسرنىڭ تۈر ئايرىمىسى مەسلىسى

پروزىنىڭ نەسر شەكلى بىقىنقى بىرقانچە يۈز يىلدىن بۇيان ئەدەبىياتنىڭ تۆت چوڭ تۈرى (بەش چوڭ تۈرى) نىڭ بىرى دەپ كېلىنگەن. ۋەھالەنكى، بۇنداق ئايرىشتا، ئەدەبىيات ئۇقۇمىنى لوگىكا ياكى ئاتالغۇشۇناسلىق پىنسىپىنىڭ قائىدە- قانۇنىيىتىگە ئاساسەن تەبىرلەش ھەم ئۇقۇملارنى تۈرگە ئايرىپ چۈشەندۈرۈش پىرىنسىپىغا سەل قارالغان. مەلۇمكى، نەسر ئىپادىلىنىش شەكلى ۋە مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتە ھېكايە بىلەن ئوخشاش. پەرقى ھەجىم جەھەتتە قىسقا، ھېسسىياتنىڭ ئىپادىلىنىشى قويۇق، ۋەقەلىك جانلىق ھەم كونكرېت، پېرسوناژ ئوبرازىنىڭ بولۇشى ھاجەتسىز. مۇشۇنداق ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىك ئۇنى ئېپىك تۈردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرغان. نەسرنى ئەدەبىياتنىڭ بىر تۈرى قىلىۋالغاندا، ئەدەبىياتنى تۈرگە ئايرىشتا ئاساسلىنىدىغان پىرىنسىپ ئېتىبارسىز قالدۇرۇلغان بولىدۇ. چۈنكى ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋەزىنىڭ بار- يوقلۇقىدىن ئىبارەت ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن پىروزا ۋە پوئېزىيەدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ.مەسىلەن، ئالىم ۋە ئەدەبىياتشۇناس ئەل فارابىمۇ ناھايىتى بۇرۇنلا ۋەزىن مەسلىسىنى شېئىرىيەت سەنئىتىدىكى ئاساسىي قانۇنىيەتلەرنىڭ بىرى دەپ ھېسابلىغان ھەم شېئىرىيەتتىكى «قانۇن-قائىدىلەرنىڭ ئەڭ كىچىكى ۋەزىن مەسلىسىدۇر» دەپ يازغان[2]. ئۇنىڭدىن باشقا پوئېزىيەدە قاپىيە، تۇراق، رىتىم، مىسرا، رادىپ ۋە كۇپلېت بولىدۇ. بۇلار زۆرۈر بەلگىكە بولسىمۇ، بىراق يەنىلا پوئېزىيەنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىلىرى ئەمەس. ئومۇمەن، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ خاس ياكى ماھىيەتلىك بەلگىسى ۋەزىندىن ئىبارەت. چۈنكى قاپىيە ۋەزىننى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق ئامىل. شۇنداق ئىكەن، نەسر ۋەزىنسىز ئەسەر بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى پروزا بىلەن تەڭداش ئۇقۇم قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ. ئۇنى يەنىلا پروزىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى دېيىشكە بولىدۇ.

نەسرنىڭ تۈرى مەسلىسى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مەتبۇئات ساھەسىدە، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپ دەرسلىكلىرىدە نەسرنىڭ تۈرى كۆپلەپ تىلغا ئېلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن، نەسرىي شېئىر ، شېئىرىي نەسر، لىرىك نەسر، ئېپىك نەسر، بايانىي نەسر، مۇھاكىمىلىك نەسر قاتارلىقلار. بۇ يەردىكى نەسر ۋەزىنسىز بەدىئىي ئەسەر تۈرى بولۇپ، ئۇنى پەقەت «نەسر»دەپلا ئاتاشقا بولىدۇكى، ئۇنىڭ ئالدى-كەينىگە ھەرقانداق قوشۇمچە، ئېنىقلىغۇچىلارنى قوشۇشقا بولمايدۇ. ئەگەر شۇنداق قىلىنىدىغان بولسا، ئۇنىڭ تەبىرى توغرا ۋە ئېلمىي بولماي قالىدۇ. چۈنكى ئىككى سۆز بىلەن كەلگەن ئاتالغۇنىڭ تەبىرى سۆزسىزكى، ئىككى خىل ياكى بىر- بىرىگە زىت تەبىر بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، شېئىرىي نەسر ياكى نەسرىي شېئىر دېگەن ئاتالغۇغا كەلسەك، شېئىر ۋەزىن ياكى قاپىيەلىك ئەسەر تۈرى بولۇپ، بۇنداق قارمۇ-قارشى ئىككى تۈرنى بىرلەشتۈرۈپ بىر خىل ئۇقۇمنى ئىپادە قىلىش مەنتىقىگە ھەم ئاتالغۇشۇناسلىق ئېلمىگە زىت بولغان بىر خىل ئۇسۇل. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن نەسرىي شېئىر ياكى شېئىرىي نەسر دېگەن ئاتالغۇنى ماۋزۇ قىلىپ ئەسەر يېزىش دۇرۇس ئۇسۇل ئەمەس. ئۇنى يەنىلا نەسر دەپ ئېستېمال قىلىش لازىم[3].«لىرىك نەسر» پروزىنىڭ لىرىك تۈرى بولغان ئىكەن، ئۇنىڭ ئالدىغا «لىرىك»دېگەن ئېنىقلىمىنى قوشۇشنىڭ ھاجىتى يوق.«ئېپىك نەسر»مەسىلىسىدە، نەسر ئېپىك بولۇپ قالسا ئۇنداقتا ئۇ ھېكايىگە ئوخشاپ قالىدۇ. نەسر ئېپىك بولمىغانلىقى ئۈچۈنلا نەسر دەپ ئاتالغان. ھېكايە بىلەن نەسرنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى«ئېپىكلىق» خۇسۇسىيەتنىڭ بار- يوقلۇقىدا. «بايانىي نەسر» مەسىلىسىدە، «بايانىي نەسر» ئۇقۇمى بىلەن ئېپىك نەسر ئۇقۇمى ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ توغرىلىق قايتا مۇھاكىمە قىلىش ھاجەتسىز. «مۇھاكىمىلىك

نەسر» مەسىلىسىدە، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى «بايان» ، ئىلمىي ئەسەرنىڭ ئىپادىلەش شەكلى «مۇھاكىمە»دىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەدەبىي ئەسەر بىلەن ئىلمىي ئەسەرنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى ، بۇ يەردە «نەسر» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلىتىش دۇرۇس ئەمەس. «نەسر» نى«مۇھاكىمە» سۆزى بىلەن ئېنىقلاپ كەلگەندە، ئۇ ئەدەبىي ئەسەر كاتېگورىيەسىدىن چىقىپ ئىلمىي ئەسەر تۈرىگە تەۋە بولۇپ قالىدۇ.

سەھنە ئەسەرلىرى ئادەتتە دراما ياكى تىياتىر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتە دراما، كومېدىيە، تىراگېدىيە، تراكومېدىيە، ئوپېرا (ئۇسسۇللۇق تىياتىر- بالېت، مۇزىكىلىق تىياتىر)، كىنو سىناريىسى، تېلېۋىزىيە تىياتىرى (تېلېۋىزىيە ئەسىرى)، رادىيو دراماسى، ئۇن-سىن دراماسى، كۈلدۇرگە، ئېپىزوت، ئېپىزوت، ئېپىتىشش قاتارلىقلارغا بۆلىنىدۇ.

2. دراماىنىڭ تۈر ئايرىمىسى مەسىلىسى

دراماىنى ئەدەبىياتنىڭ بىر تۈرى دەپ قاراش مەسىلىسى. دراما ياكى تىياتىر ئەسىرى، سەھنە ئەسەرلىرى(كومېدىيە، تىراگېدىيە، تراكومېدىيە، ئوپېرا، كىنو سىناريىسى، تېلېۋىزىيە تىياتىرى، رادىيو دراماسى، ئېپىزوت، ئېپىزوت، ئېپىتىشش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋەقەلىك ئاساسىدا مەزمۇننى ئىپادىلەش، جانلىق ۋە كونكرېت پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىش جەھەتتە پىروزا ۋە پوئېزىيەنىڭ ئېپىك تۈرى بىلەن تامامەن ئوخشاش. پەرقى بار دېيىلسە، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ سەھنىدە ئورۇندىلىدىغانلىقىدا. يەنى بەزى ئېپىك ئەسەرلەر دراماتورگلار تەرىپىدىن سەھنىلەشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن، تارىخىي ئەسەرلەردىن خەنزۇ ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ«ئۇچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە»، «سۇ بويىدا»، «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» قاتارلىقلار، رۇس ئەدەبىياتىدىن «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق»، «پولات قانداق تاۋلاندى»، «ئانا-كارىنا»،«تىنچ دون» قاتارلىقلار، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ ئەسەرلەردىن «نەسىرىددىن ئەپەندى لەتىپىلىرى»، «ئاماننىساخان» قاتارلىقلار.دېمەك، ھەرقانداق بىر «ئېپىك ئەسەر»نى سەھنە ئەسىرى قىلىپ ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ. بىراق «سەھنە ئەسەر»لىرى دەپ يېزىلغانلىرى (ياكى«سەھنە ئەسەر»گە ئايلاندۇرۇلغانلىرى) نىڭ ھەممىسىنى چوقۇم سەھنىگە ئېلىپ چىقىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. بۇ يەردە يەنىلا زۆرۈرىيەت ۋە ئىمكانىيەتنىڭ بولۇشى ئالدىنقى شەرت قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرگە ئىگە سەھنە ئەسەرلىرىنى تەھقىقلەپ كۆرگەندە شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ۋەزىنسىز ئەسەرلەر بولۇپ، ئاز ساندىكىلىرىلا نەزمىي ئەسەرلەردۇر. مەسىلەن، «رابىئە ـ سەئىدىن» گە ئوخشاش. بۇنداق ئەھۋالدا دراما ئەسەرلىرىنى ۋەزىنسىز ئەسەر دېيىش كېرەكمۇ ياكى ۋەزىنلىك ئەسەر دېيىش كېرەكمۇ؟ دېگەن مەسىلە كېلىپ چىقىدۇ. بۇ مەسىلىنى پەلسەپىدىكى ئاساسىي زىددىيەت ۋە قوشۇمچە زىددىيەت كاتېگورىيەسىگە مۇراجىئەت قىلىپ ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدا دېيىلگەندەك، دراما ئەسەرلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى نەسرىي بايان شەكلىگە يەنى ۋەزىنسىز شەكلىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى نەسرىي ئەسەر تۈرىگە تەۋە قىلىش مۇمكىنچىلىكى بار. ئايرىم تۈر قىلىۋالغاندا پىروزا بىلەن تەڭداش ئۇقۇم دائىرىسىگە كىرىپ قېلىپ، خاسلىقى ئېپادىلەنمەي قالىدۇ، تەبرلىنىشى مۇجمەللىشىدۇ، ئۇقۇم خاتالىقى كېلىپ چىقىدۇ. بۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىنىدىغان يەنە مۇنداق بىر نۇقتا بار. يەنى، نەزمىي ئەسەرلەرنى سەھنە ئەسىرىگە ئايلاندۇرغاندا، ئۇنىڭ نەسرىيلەشتۈرۈلگەنلىرى كۆپرەك سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن، چەتئەلدە «قۇتادغۇبلىك» نى سەھنە ئەسىرىگە ئۆزگەرتكەندە ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەقەلىكى نەزمىي شەكلىدىن نەسرىي شەكلىگە ئايلاندۇرۇلغان(لېكىن تېخىچە سەھنىگە ئېلىپ چىقىلمىغان).

يۇقىرىقىلاردىن، سەھنە ئەسەرلىرى ياكى دراماىنىڭ ئەدەبىياتنىڭ خاس تۈرى بولۇش شەرتىنى ھازىرلىمىغانلىقىنى، ئۇنىڭ يەنىلا نەسرىي بايان شەكلىگە تايىنىدىغانلىقى ۋە ۋەقەلىك ئارقىلىق ئوبراز يارىتىدىغانلىقى جەھەتتىن پىروزا ياكى ئۇنىڭ ئېپىك تۈرىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ

«كىنو سىناريىسى»نىڭ تۈرئايرىمىسى مەسىلىدە، دەسلەپتە بەزىلەر بۇ يېڭى شەيئىگە قىزىقىپ،

ئالدىراقسانلىق بىلەن، ئۇنى ئەدەبىياتنىڭ خاس تۈرى قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. كىنو سىناريەسى(جۈملىدىن تېلىۋىزىيە تىياتىرى، رادىيو دىرامىسى، ئېپىزوت، ئېتۈت قاتارلىقلار) ماھىيەت جەھەتتە نەسرىي ئەسەر ياكى ھېكايە بولۇپ، پوئېزىيە تۈرىگە كىرمەيدۇ. ئۇنى ئايرىم خاس تۈر قىلىشنىڭمۇ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى يوق. مەسىلە بۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇلسا، بەزىلەرنىڭ ئىدىيەسىدىن دەماللىققا ئۆتمەسلىكى مۇمكىن. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنىلا مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. كونكرېت مىسال ئارقىلىق مۇلاھىزە قىلساق ، ئادەم بىلەن باشقا جانلىقلارغا بېرىلگەن تەبىر ئازدۇر-كۆپتۈر پەرقلەنسىمۇ، ئەمما ماھىيەت جەھەتتە بىر خىل. پەرق بار دېگەن تەقدىردە «ئىشلەپچىقىرىش قۇراللىرىنى ياسىيالايدىغان ۋە ئىشلىتەلەيدىغان» لىقتىن ئىبارەت ماھىيەتلىك پەرقتە ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش قۇراللىرىنى قانچىلىك سەۋىيەدە ياسىيالايدىغان ۋە قانچىلىك سەۋىيەدە ئىشلىتەلەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت ماھىيەتسىز پەرقتە. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، تىياتىر ئەسلىي ۋەقەلىك ئاساسىدا پېرسونا‌ژلار ئوبرازىنىڭ يارىدىمى بىلەن تۇرمۇشنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر خىل بەدىئىي ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭغا بىر قاتار ئىش قوشۇلغاندىن كېيىن تىياتىر ئەسىرىگە ئايلانىدۇرۇلغان. ئەمەلىيەتتە ۋەقەلىك ، ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋە پېرسونا‌ژلار ئوبرازى بولۇش، قاپىيەسىز جۈملە شەكلىنى قوللىنىش(ئارىلاپ نەزمىلەرنى قىستۇرۇپ ئۆتۈش، دېكلاماتسىيە قىلىش ئايرىم ، قىسمەن ئەھۋال) تىن ئىبارەت ماھىيەتلىك بەلگىسىدە ئۆزگىرىش بولمىغان.

بۇنىڭلىق بىلەن دراما يەنى سەھنە ئەسەرلىرىنى باشقا نەسرىي ئەسەرلەر بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش دەپ قاراشمۇ ئىلمىيلىككە ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى، پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ قالسا، بارلىق نەسرىي ئەسەرلەرنى قارا-قويۇق سەھنىگە ئېلىپ چىقىشقا بولىدۇ، دېگەن چۈشەنچە كېلىپ چىقىدۇ. دەرۋەقە، بارلىق نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىنى (جۈملىدىن، بارلىق بەدىئىي ئېپىك ئەسەرلەرنى) سەھنىگە ئېلىپ چىقىشقا بولىدۇ، بىراق، بۇنىڭ ئۈچۈن پىششىقلاپ ئىشلەشكە، ئىش قوشۇشقا، ئوبىيېكتىپ، سۇبىيېكتىپ شەرت-شارائىتلارنى يارىتىشقا توغرا كېلىدۇ. يەنى، سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ كۆرۈرمەنلىرى، ئاڭلىغۇچىلىرى باشقا بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ ئوبىيېكتلىرىغا قارىغاندا سان جەھەتتە كۆپ، بەدىئىي تەربىيەلىنىشى ۋە بەدىئىي زوقى پەرقلىق، سەۋىيە جەھەتتە تەكشىسىز، قاتلاملىرى مۇرەككەپ بولغانلىقى ئۈچۈن سەھنە ئەسەرلىرىنى باشقا ئەسەرلەرگە قارىغاندا ئاممىبابلاشتۇرۇشقا، قىزىقارلىق ھەم جەلپكارلىققا ئىگە قىلىشقا، دېيالوگلارنى خاسلاشتۇرۇش، تېزلىتىش، قىسقارتىش ۋە ئىخچاملاشقا، پېرسونا‌ژلارنى جانلىق ھەرىكەتكە ئىگە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل خۇددى ئادەمنى ئۆزگەرتىش ئۇچۇن قىلىنغان ھەرىكەتكە ئوخشايدۇ. مەسىلەن، ئادەملەرنىڭ ھەممىسى بەدەن تۈزۈلۈش ۋە ئەقىل-پاراسەت جەھەتتە ئوخشاش ، ئەمما تەربىيەلىنىشى پەرقلىق بولغاچقا بىرەر ئىش-ھەرىكەت، ھۇنەر-كەسىپنى قىلىش جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. يەنى، بىر ئادەمنى ئوقۇتۇپ تەربىيەلىسە دوختۇر، سەنئەتچى، ئوقۇتقۇچى، تېخنىك، ئالىم بولۇپ چىقىدۇ، ئەمما بەدەن تۈزۈلۈشىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ. يەنى، ئادەمنى تەربىيەلەش بىر خىل ھادىسىۋى(شەكلەن) ھەرىكەت ، ئۇنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپى، يەنى ئادەمىيلىك خۇسۇسىيىتى (بەدەن تۈزۈلۈشى) نى ئۆزگەرتىش «ئادەم» دىن ئىبارەت ئۇقۇمنى ئۆزگەرتكەنلىك بىلەن باراۋەر. شۇنىسى چۈشىنىشلىككى، تەربىيەلەش، مەشقلەندۈرۈش ئارقىلىق ئادەمنى مەلىكىلىك ئادەمگە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ، بىراق، ئۇنى يەنە مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن باشقا جانلىقلارغا ئوخشاش پەقەت ئۆزىنىڭ بەدەن قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىدارىغا تايانغان ھالدا ئاسماندا ئۇچالايدىغان ، سۇدا ياشىيالايدىغان، يەر ئاستىدا يۇرەلەيدىغان قىلغىلى، ئىككى قولىنى ئۇچكە، بىر ئېغىزنى ئىككىگە، يۈرەك توقۇلمىلىرى، مېڭە تالالىرىنى كۆپەيتىپ، «ئادەملىك ئالاھىدىلىك» نى ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ.خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، ھەر قانداق بىر نەسرىي ئەسەرنى سەھنە ئەسىرى قىلىپ چىقىش شەكىل جەھەتتىكى ئۆزگەرتىشلا بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەقەلىكىنى، ئۇنىڭدىكى تېمىك ۋە جانلىق ئوبرازنى، ھېسسىياتنىڭ نورماللىقىدىن ئىبارەت ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەس.

يەنە قوشۇمچە قىلىنىدىغان بىر تەرەپ شۇكى، مەيلى كىنو سىناريەسى بولسۇن، مەيلى باشقا سەھنە ئەسەرلىرى بولسۇن بۇلار ماھىيەت جەھەتتە ئوخشاش بولۇپ، كىنو ئېكرانىدىكى ئېكران بىلەن سەھنە

ئەسەرلىرىدىكى سەھنە ئوخشاشلا بەدىئىي ئەسەرلەرنى ئاشكارا كۆرەك قىلىدىغان سوروڭ، پەرقى، سەھنە تاراڭ، ئېكران كەڭرەك بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا پەرقى بار دېيىلسە «ھەرىكەتچان پېرسوناژ ئوبرازى»نى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ. بىراق، تېياتىر ئەسىرىنى سەھنىگە ئېلىپ چىقمىغاندا پېرسوناژنىڭ ھەرىكىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ.

تۆۋەندە مەن بىر قىسىم ئەدەبىي ژانىرلارنىڭ تەبىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن. بۇنى بەزى كەسپداشلار دەماللىققا تۇغرا كۆرمەسلىكى(قوبۇل قىلالماسلىقى) مۇمكىن. مەلۇمكى، بۇ تەبىرلەر ھەر خىل ئەسەرلەردە ھەرخىل بېرىلگەن. ھەتتا ئوخشاش بىر ئەسەردىكى تەبىرلەرمۇ پەرقلىق بولۇپ قالغان. ئەدەبىي ژانىرلارغا تەبىر بېرىش ئوڭايدەك تۇيۇلىدۇ. بىراق، ژانىرلارغا بېرىلگەن بارلىق تەبىرنى بىر يەرگە جەملەپ، ئۇلارنى ئۆز-ئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، ئۇنىڭدا مەزمۇنلىرى ئوخشاپ قېلىش، ئۇقۇملارنىڭ خاس ئالاھىدىلىكى ياكى ماھىيەتلىك بەلگىلىرى ئىپادىلەنمەسلىك، ئۇقۇم بىلەن تەبىر ماس بولماسلىق قاتارلىق مەسىلىلەر بايقىلىدۇ. مەن ئۆزۈن يىل ئوقۇتۇش ۋە نەزەرىيە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئىگىلىگەن ماتېرىياللار، توپلىغان تەجرىبىلىرىمگە ئاساسەن، قايتا-قايتا سېلىشتۇرۇش، ئىلمىي دەلىللەش ئارقىلىق بۇ تەبىرلەرنى جامائەتنىڭ دىققىتىگە سۇندۇم. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇنىڭ بىر مۇھاكىمە تېمىسى بولۇپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

3. پېروزىنىڭ تۈر-ژانىرلىرىنىڭ تەبىرى ۋە ئالاھىدىلىكى

پېروزا شەكىل ئالاھىدىلىكى ۋە مەزمۇن خاراكتېرىگە ئاساسەن لىرىك پېروزا ۋە ئېپىك پېروزا دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلىنىدۇ. لىرىك پېروزا (لىرىكىلىق پېروزا، لىرىك ھېكايە) يەنە نەسر، فىلىيەتۇن، تەپەككۇر جەۋھەرلىرى، ھېكىمەتلىك سۆزلەر، ئاتىلار سۆزى دېگەن تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ.

1) لىرىك پېروزا

نەسر ـ ئوبرازلىق تىل ۋە نەسرىي بايان (ۋەزىنسىز) ۋاستىسى بىلەن، قويۇق ھېسسىيات ئىپادىلەنگەن، پېرسوناژلار ئوبرازىنىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنمايدىغان قىسقراق ھەجىمدىكى بەدىئىي ئەسەر.

فىلىيەتون ـ ئوبرازلىق تىل، لىرىك ھېسسىياتنىڭ يارىدىمى ۋە كۆچلۈك كىنايە ھەم تەنقىدىي تەلەپپۇز بىلەن ئىجتىمائىي، سىياسىي خاھىشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، مۇئەييەن دەرىجىدە مۇھاكىمىلىك ۋە جەڭگىۋارراق خاراكتېرگە ئىگە بولغان نەسرىي ئەسەر. ئۇ بەزىدە زاۋۇن بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

تەپەككۇر جەۋھەرلىرى ـ كىشىلىك ھايات، تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن ھاسىل بولغان، ئوبرازلىق تىل ۋاستىسى قوللىنىلغان، تەربىيەۋى خاراكتېرى كۆچلۈك بولغان قىسقا ھەجىملىك قاپىيەسىز ئەسەر. مەجھۇل جۈملە شەكلى بويىچە ئىپادىلىنىدۇ.تۇرمۇشنىڭ ئۇششاق- چۈششەك تەرەپلىرى قويماي ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

تەپەككۇر تەمەچلىرى ـ بۇ تەپەككۇر جەۋھەرلىرى بىلەن بىر ئۇقۇمدىكى تۈر.

ھېكمەتلىك سۆزلەر ـ كۆچلۈك ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى قاراش، ئىبرەتلىك ۋە ئوبرازلىق پىكىرلەرنى تاۋلانغان بەدىئىي تىل، نىسبەتەن تۇراقلاشقان جۈملە شەكلى بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدىغان، كىچىك ھەجىمدىكى قاپىيەسىز ئەسەر. بۇنىڭ تەپەككۇر جەۋھەرلىرىدىن پەرقى: كۆپلىگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپقان، ئىككى بۆلەكتىكى جۈملە شەكلى ئاھاڭداش بايان شەكلىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. پىكىرنىڭ پەلسەپىۋىلىكى كۆچلۈك بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاپتورى مىللەتنىڭ ئومۇمىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ياكى دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە شەخس بولىدۇ.

ئاتىلار سۆزى ـ ئەجدادلارنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى، تۇرمۇش كەچۈرمىشلىرىدىن ھاسىل بولغان، ئۇلۇغ قىلىشقا ۋە ئىبرەت ئېلىشقا ئەرزىيدىغان ئوبرازلىق جۈملىدىن تۇزۇلگەن قاپىيەسىز ئەسەر. بۇنىڭ ئىگىسى چوقۇم ئېنىق بولىدۇ. مىللىي خاسلىقى كۆچلۈك بولىدۇ. ئادەتتە ئۆز مىللىتى، ئۆز جەمەتى، ئۆز ئۇرۇقى دائىرىسىدىكى تارىخىي مەشھۇر شەخسلەر، داڭدار كىشىلەرنىڭ بايانى ئاساس قىلىنىدۇ.

2) ئېپىك پېروزا

پېروزىنىڭ ئېپىك تۈرگە خاس ئاپتورىنىڭ بولۇش-

بولماسلىقىغا ئاساسەن، ئاپتورسىز ئەدەبىي ئەسەر- خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەۋە ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، مەسەل، لەتىپە، چاقچاق، يۇمۇر، لاپ، قىسسە قاتارلىقلارنى ۋە ئاپتورلۇق ئەدەبىي ئەسەر- يازما ئەدەبىياتقا تەۋە ھېكايە (مىكرو ھېكايىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، پوۋېست، رومان، سەھنە ئەسەرلىرى ياكى دراما ئەسىرى (دراما، كومېدىيە، تراگېدىيە، تراكومېدىيە، ئوپېرا، كىنو سىناريىسى، تېلېۋىزىيە تىياتىرى، رادىيو دراماسى، ئېتۈت، ئېپىزوت) قاتارلىقلارنى كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

بۇلارنى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە مەنۇ ۋە ھېكايە دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. مەسەلەن، ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، مەسەل قاتارلىقلار مەلار تۈركۈمىگە، قىسسە، لەتىپە، چاقچاق، يۇمۇر، لاپ، ھېكايە، پوۋېست، رومان، سەھنە ئەسەرلىرى ھېكايە تۈركۈمىگە كىرىدۇ. بۇ خىل بۆلۈشتە ئەنۇ ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋەقەلىك، پېرسوناژلار ئوبرازىنىڭ ئاجايىپ- غارايىپلىقى ۋە رېئاللىققا يېقىنلىقى نەزەردە تۇتۇلغان. قىسسەلەردە ئاجايىپ-غارايىپلىق ئېلېمېنتلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يېتەكچى ئورۇندا ئەمەس. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ يەنىلا ھېكايە تۈركۈمىگە تەۋەلەندۈرۈلسە ئەدەبىي پىرىنسىپتىن چەتلەپ كېتىلگەنلىك بولمايدۇ.

ئەپسانە - ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق باسقۇچىدا ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن كوللېكتىپ ئىجاد قىلىنغان، ئايال مەبۇدلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئاساس قىلىنغان، چوڭقۇر فانتازىيە ۋە يۈكسەك خىيالىي تەسەۋۋۇرنىڭ يارىدىمى بىلەن ۋەقەلىك ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان ئىخچام، ئاغزاكى نەسرىي ئەسەر.

رىۋايەت - ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاتىلىق ئۇرۇقچىلىق باسقۇچىدا ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدا كوللېكتىپ ھالدا بارلىققا كەلگەن، ئەركەك تەڭرىلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئاساس قىلىنغان، فانتازىيە ۋە خىيالىي تەسەۋۋۇرنىڭ يارىدىمى بىلەن تارىخىي ۋەقەلىك ۋە تارىخىي جايلارنىڭ خاس مەنزىرىسى تەسۋىرلىنىدىغان ئىخچام، ئاغزاكى نەسرىي ئەسەر.

چۆچەك - ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن كوللېكتىپ ئىجاد قىلىنغان، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرى ۋە فېئودالزم جەمئىيىتىدە تاكامۇللاشقان، ئەپسانە، رىۋايەتلەرنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، توقۇلما شەكلىدىكى تۇرلۇك ئوبرازلار، چەكسىز ماكان ۋە زامان ئارقىلىق رەڭگا-رەڭ سۈژېت ئىچىدە كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئارزۇ- غايىلىرىنى ئىپادە قىلىپ ببرىدىغان ئاغزاكى نەسرىي ئەسەر. ئۇ يەنە «خەلق ھېكايىلىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

مەسەل- فېئودالىزم دەۋرىدە كوللېكتىپ تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان، ھايۋانلار ۋە نەرسىلەرنىڭ بەدىئىي ئوبرازىنى ئاساس قىلىپ، تەجرىبە- ساۋاق، ئىبرەت قىلىش خاراكتېرىگە ئىگە بولغان ، ھېكمەتلىك پىكىرلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئاغزاكى نەسرىي ئەسەر.

لەتىپە - مۇئەييەن ئاپتورنىڭ نامىغا مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ بايان قىلىنىدىغان، كۈچلۈك ھەجۋىي، گۈزەل، نەپىس بايان ئۇسۇلىنى ۋاستە قىلىپ، تىپىك ھەرىلكەشىلىك خاراكتېرگە ئىگە پېرسوناژ ئوبرازىنى قىزىقارلىق ۋەقەلىك ئىچىدە ھەرىكەتلەندۈرۈپ ، كىشىلىك تۇرمۇشتىكى ناچار قىلمىشلارنى پاش قىلىدىغان، قاراتمىلىقى ۋە تەربىيەۋى ئۇنۇمى روشەن بولغان ھەم كوللېكتىپ ئىچىدە بارلىققا كەلگەن ئاغزاكى نەسرىي ئەسەر.

چاقچاق - قاتتىق كۈلكە، ئۆتكۈر ھەجۋىي، قوپال ۋە زاغىرا تىلنى ئاساس قىلىدىغان، ھەرىلكەشىلىك خۇسۇسىيىتى، غىدىقلاش خاراكتېرى، قاراتمىلىقى، تەربىيەۋى ئەھمىيىتى كۈچلۈك بولغان، كىنايىلىك ئوبراز يارىتىلىدىغان، قىسقا ھەجىملىك، ھازىرجاۋابلىق، ئېپىك ئاغزاكى نەسرىي ئەسەر.

يۇمۇر- ئاپتورى نائېنىق بولغان، قىزىقارلىق، كۈلكىلىك ۋە تەربىيەۋىلىكى كۈچلۈك بولغان، قىسقا ھەجمىدىكى ئېپىك ئاغزاكى نەسرىي ئەسەر. ئۇنىڭدا لەتىپە بىلەن چاقچاقنىڭ ئايرىم خۇسۇسىيەتلىرى بىرىكىپ كەتكەن. ئىنسان پىسخىكىسىنىڭ ئىنچىكە تەرەپلىرى ئارقىلىق كىشىلىك خاراكتېر، ماھىيەتلىك تۇرمۇش كۆرۈنۈشى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

لاپ - تۇرمۇشتىكى خىلمۇ-خىل ۋەقە - ھادىسىلەرنى كۈچلۈك تەسەۋۋۇر ۋە يۇقىرى مۇبالىغە-كۆپىتۈرۈش ۋاستىسى ئارقىلىق، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىپادە قىلىدىغان، تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە ئاغزاكى نەسرىي ئەسەر.

ھېكايەت - بۇ ئىككى خىل مەنىنى بەرگەن، ببىرى، ئاغزاكى ئەدەبىياتقا مەنسۇپ نەسرىي ئەسەرلەر، يەنى

چۆچەك، ھېكايىلەرنى، پەنە بېرى، قىسسە، تەزكىرە، داستانلار ئارىسىدا شۇ ئەسەردىكى پېتەكچى ئىدىيەنى كۈچەيتىش ئۈچۈن قىستۇرما قىلىنغان قىسقا، تەسىرلىك، كىچىك ھېكايىنى كۆرسىتىدۇ. ھېكايەت ئەسلىي «ھېكايە» سۆزىنىڭ كۆپلۈكىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز بولۇپ، قەدىمكىلەرنىڭ ئۇنى نېمە مەقسەتتە ھېكايە ياكى ھېكايىچە شەكىلدە ئىشلەتمەي، «ھېكايەت» شەكلىدە ئىشلەتكەنلىكى ئېنىق ئەمەس، بۇ بۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك بىر نۇقتا. ئۇنىڭ مۇۋاپىق تەبىرى، قىستۇرما ھېكايىنى ئاساس قىلىپ پىكىر بايان قىلغاندا مۇنداق بولۇشى كېرەك: ھېكايەت قىسسە، تەزكىرە، مەسنەۋىلەر يىغىندىسى(ياكى سىكىللىك مەسنەۋىيلەر توپلىمى)، داستانلارنىڭ ئىچىدە، شۇ خىل ژانىردىكى پېتەكچى ئىدىيەنى تولۇقلاش، كۈچەيتىش، جانلاندۇرۇش رولىنى ئوينايدىغان قىسقا، ئىخچام، تەسىرلىك قىستۇرما ھېكايىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ نەسرىي ۋە نەزمىي شەكلى بولغان بولسىمۇ، لېكىن، نەسرىي شەكلى ئاساسىي ئېقىم بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، ئەدەبىياتنىڭ نەسرىي تۈرگە تەۋە قىلىنىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ «ھېكايە»دىن پەرقلىنىدىغان ماھىيەتلىك پەرقى مۇستەقىل ژانىر بويىچە ئوتتۇرىغا چىقماستىن، بەلكى، قىستۇرمىلىق ژانىر بولغانلىقىدا.

قىسسە ـ ۋەقە، ھادىسە ۋە پېرسوناژلار ئوبرازىنى خىياللاشتۇرۇپ تەسۋىرلەيدىغان، بەلگىلىك نەزمىي مىسرالار ئارقىلىق ئوبراز، ۋەقەلىك تەسۋىرى جانلاندۇرۇلىدىغان، ئاغزاكى ۋە يازما ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، كوللېكتىپچانلىقى كۈچلۈك، چوڭراق ھەجىمدىكى نەسرىي ئەسەر. ئۇنىڭ نەسرىي بايان شەكلى ئاساسىي مەزمۇنىنى تەشكىل قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە قىسسە بەزى چاغلاردا«داستان»ئۇقۇمىنى بەرگەن. داستانچىلىق ـ داستان ئېيتىش، قىسسە سۆزلەش ـ قىسسەخانلىق قىلىش دېگەن ئاتالغۇلار بىر ئۇقۇمنى ئاڭلاتقان. بۇلارنى تەدرىجىي يوسۇندا تەرتىپكە چۈشۈرۈشكە، ئىلمىيلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

4.خاس ئاپتورلۇق خۇسۇسىيىتى بولغان يازما ئەدەبىياتقا دائىر ژانىرلار

تەزكىرە ـ تارىخىي ۋەقە ـ ھادىسىلەر ۋە تارىخىي شەخسلەرنى نەسرىي يول بىلەن بايان قىلىپ بېرىدىغان، بەلگىلىك نىسبەتتە شېئىرىي مىسرالارمۇ قىستۇرۇلغان، تارىخىي ۋە ئەدەبىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە، مۇئەييەن دەرىجىدە دىنىي تۈس قوشۇلغان، يازما ئەدەبىياتقا تەۋە بىر خىل ژانىر. ھازىر تەزكىرە دەپ ئاتالمايۋاتىدۇ.

خاتىرە ئەدەبىياتى ـ تارىخىي ۋەقە ـ ھادىسە ۋە شەخسلەر نەسرىي يول بىلەن بايان قىلىنىدىغان، بەلگىلىك نىسبەتتە شېئىرىي مىسرالارمۇ قىستۇرۇلغان، تارىخىي ۋە ئەدەبىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە، يازما ئەدەبىياتقا تەۋە بىر خىل ژانىر. بۇ بۈگۈنكى زاماندىكى ئوچېرك، ئەدەبىي ئاخبارات (دوكلات ئەدەبىياتى) قاتارلىقلارغا تەڭ كېلىدۇ. پەقەت، ئوچېرك، ئەدەبىي ئاخبارات قاتارلىقلاردا قىستۇرۇلىدىغان شېئىرلارلا كەملىك قىلىۋاتىدۇ (بەلگىلىك يوسۇندا قوشۇلغانلىرىمۇ يوق ئەمەس). دەرۋەقە، شېئىرلارنى بۇ خىل ئەسەرلەرگە قوشۇپ يازسىمۇ بولىۋېرىدۇ. قوشماسلىق توغرىلىق ئورۇنلاشتۇرۇش ياكى تەلەپ يوق(بولۇشى ھەم ئەقىلگە سىغمايدۇ)، مۇبادا ئاپتورلاردا شېئىرىي ماھارەتمۇ بولىدىغان بولسا نەسرىي بايانلارغا مۇۋاپىق يوسۇندا شېئىرىي كۇپلېتلارنى قوشۇپ يازسا بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ جەزبىدارلىقى تېخىمۇ ئاشىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئېتۇت ياكى ئېپىزوتلاردا ئەر ئارتىس ئايال ئارتىسقا ئوخشاش ياسىنىپ چىقسا ياكى ئاياللارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى دوراپ چىقسا تېخىمۇ قىزىقارلىق بولغانغا ئوخشاش.

ئوچېرك ـ ئوچېرك ئەدەبىياتى، ئاخبارات ئوچېركى، ئەدەبىي ئاخبارات، ئەدەبىي ئوچېرك، تەپسىلىي خەۋەر، تەسۋىرىي خەۋەر. بۇ ئاتالغۇلارنىڭ بەزىلىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدىن كېيىن ئالدى بىلەن خەنزۇ ئەدەبىياتىدا چەتئەل تىللىرىدىن تەرجىمە شەكلىدە قوبۇل قىلىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ ئەكس ئېتىشكە باشلىغان. تەپسىلىي خەۋەر، تەسۋىرىي خەۋەر دېگەنلەر بولسا، 1980 ـ يىللاردىن كېيىن، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش، ئىسلاھات دولقۇنى كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن

خەنزۇ ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كېلىپ، ئاندىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كىرگەن.

«ئوچېرك» ئاساسەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بىر تۈرىنى ئىپادە قىلىشقا قارىتىلغان. بۇنىڭغا 20-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدا نەشر قىلىنغان شېرىپىدىن ئۆمەرنىڭ«ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن ئوچېركلار»، زاريف دولات مەسئۇللىقىدا يېزىلغان«شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيە تارىخىدىن ئوچېركلار» (2002-يىلى نەشرى)دىكەن ئەسەرلەر مىسال بولىدۇ. ھەقىقىي ۋەقە، ھەقىقىي ئادەم توغرىسىدا يېزىلغان بەدىئىي ئەسەر «ئوچېرك» مەنىسىنى بەرگەن. 1930-يىللىرى جۇڭگو سول قانات يازغۇچىلار ئىتتىپاقىدىكى ماۋدۇن قاتارلىقلار ئىنگلىزچىدىكى «Reportage»دىگەن ئاتالغۇنى«报告文学» «ئاخبارات ئەدەبىياتى»دەپ تەرجىمە قىلىپ قوللانغان. ئەمەلىيەتتە بۇ رۇس تىلىدىكى«Очерк»يەنى«ئوچېرك»دىگەن سۆزگە تەڭداش ئىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن باشلاپ تاكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىغا كەلگۈچە «ئوچېرك»دىگەن ئاتالغۇ كەڭ قوللىنىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىش دولقۇنىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ يېرىكلىشىشى بىلەن «ئاخبارات ئەدەبىياتى» دىگەن ئاتالغۇنى قوللىنىش ئاساسىي ئېقىمغا ئايلانغان. يېقىنقى 60 يىلدىن بۇيان يېزىلغان ئەسەرلەردىن شۇنداق چۈشەنچىنى تېكىلەشكە بولىدۇكى، ئوچېرك، ئوچېرك ئەدەبىياتى، ئاخبارات ئوچېركى، ئەدەبىي ئاخبارات، ئەدەبىي ئوچېرك، تەپسىلىي خەۋەر، تەسۋىرىي خەۋەر دىگەن ئاتالغۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلا ئۇقۇمنى، يەنى ھەقىقىي ۋەقە، ھەقىقىي ئادەم توغرىسىدا يېزىلغان بەدىئىي ئەسەرنىلا بىلدۈرگەن. ئەمدى، ھەرقايسى مىللەت ئاپتورلىرىنىڭ، ھەربىر يازغۇچى، مۇخبىرنىڭ يېزىقچىلىق ماھارىتى، كۆزىتىش-يىغىنچاقلاش ۋە ئىپادىلەش ئىقتىدارى، تۇرمۇش، ئىنسان ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنىڭ پەرقلىق بولۇشى سەۋەبلىك، مۇشۇ تۈردە يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ئۇسلۇبىدا بەلگىلىك پەرقلەر بولىدۇ. بۇنىڭغا قاراپ، ئۇلارنى ژانىر نۇقتىسىدىن پەرقلەندۈرۈشنىڭ، ئايرىم تەبىر بېرىشنىڭ ئىلمىي ئاساسىي يوق. بىر ژانىر توغرىسىدا خىلمۇ-خىل ئاتالغۇنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا كەلسەك، بۇ يازغۇچى، مۇخبىر ۋە ئەدەبىيات- سەنئەت نەزەرىيە خادىملىرىنىڭ شەكلەن يېڭىلىق يارىتىشقا ماھىرلىقى قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەمەلىيەتتە ، بۇ ژانىرغا تەۋە ئەسەرنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى خاسلىققا ئىگە بولۇپ، «ھەقىقىيلىق» ئۇنى «توقۇلمىلىق»بىلەن رويا‌پقا چىقىدىغان ئەدەبىياتنىڭ باشقا ژانىرلىرى بىلەن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. شۇنى قىستۇرۇپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇكى، بۇ يەردە مۇھاكىمە قىلىنىۋاتقان «ئوچېرك» خاراكتېرىگە تەۋە ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىۋاتقان بۇ ژانىر ئۇيغۇر قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى دەۋر ئەدەبىياتىدىكى «تەزكىرە» (تەزكىرە ئەدەبىياتى)بىلەن بىر تۈركە تەۋە ژانىر بولۇشى كېرەك.

ھېكايە ـ تار مەنىدىكى ھېكايە ئۇقۇمىغا ئىگە بولۇپ، بىر قانچە پېرسوناژ ئوبرازى يارىتىلغان، تۇرمۇشنىڭ مەلۇم بىر تەرىپىنى تىپىكلەشتۈرۈپ ئەكس ئەتتۈرىدىغان قىسقا نەسرىي ئەسەر. ھېكايە ئادەتتە كەڭ ۋە تار مەنىدە قوللىنىلىدۇ.كەڭ مەنىدە بارلىق نەسرىي ئەسەرلەرنى كۆرسەتسە، تار مەنىدە «ئاپتورلۇق ئېپىكلىق نەسرىي ئەسەر»نىڭ ئەڭ كىچىك شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە «ئاپتورلۇق كىچىك نەسرىي ئەسەر»مەنىسىدىكى ھېكايە كۆزدە تۇتۇلغان.

كىچىك ھېكايە ـ بىر - ئىككى پېرسوناژ ئوبرازى ۋە قىسقا ۋەقەلىك ئارقىلىق، تۇرمۇشنىڭ كىچىك بىر كۆرۈنۈشى ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان نەسرىي ئەسەر. بىر مىنۇتلۇق ھېكايە، ئۇچ مىنۇتلۇق ھېكايە دېگەنلەرنى مىكرو ھېكايە بىلەن قوشۇپ، كىچىك ھېكايە دېيىش لازىم.

پوۋېست- تۇرمۇشتىكى بىر تۈركۈم كىشىلەر ۋە بىر دەۋرنىڭ مەلۇم مەزگىللىك ئىجتىمائىي كۆرۈنۈشى ياكى قىياپىتى ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان نەسرىي ئەسەر.

رومان- پېرسوناژلار ئوبرازى ئارقىلىق بىر ياكى بىر قانچە تارىخىي دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي كۆرۈنۈشى، روھىي قىياپىتى تىپىكلەشتۈرۈلۈپ، كەڭ ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلىدىغان نەسرىي ئەسەر.

ھېكايە، پوۋېست، رومانلارنىڭ ماھىيەتلىك پەرقىنى پەقەت ھەجىم جەھەتتىلا كۆرسىتىپ بېرىش مۇمكىن. ھەجمىنىڭ پەرقلىق بولۇشىغا ئاساسەن، ۋەقەلىكنىڭ تار-كەڭلىكى، يېتەكچى مەزمۇننىڭ تېيىز-

چوڭقۇرلۇقى، پېرسونا‌ژلارنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى پەرقلىنىدۇ. بۇ يەردىكى پەرق پەقەت ھادىسەن پەرقىنىلا كۆرسىتىدۇ. بەزىلەر بۇ قاراشقا قوشۇلمايدۇ. لېكىن، تازا چىڭىغا چىقاندا بۇ ئۇچ خىل ژانىرنىڭ ماھىيەتلىك پەرقىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، بۇ مەسىلىدە ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشقا قاراپ تۇرماي، ئىلمىي قاراش ئاساسىدا ئىلمىي مۇلاھىزە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

سەھنە ئەسەرلىرى ياكى تىياتىر، دراما ـ يازغۇچى ياكى دراماتورگلار تۇرمۇشتىكى بىر تۇركۈم كىشىلەرنىڭ ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مەلۇم تەرىپىنىڭ تىپىك كۆرۈنۈشى ، روھىي قىياپىتى ، پىسخىك ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، بايانلىرى ئىخچام، سۆز ـ جۈملىلىرى تولغان، ھەرىكەتچانلىقى كۈچلۈك، مۇزىكا، ناخشا، ئۇسسۇل، ئويۇن قاتارلىقلارغا ماسلاشتۇرغىلى بولىدىغان، دىيالوگ شەكلىدىكى نەسرىي ئەسەر. بۇنداق ئەسەر سەھنىگە ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن يېزىلىدۇ، دراما‌مۇزىكا، ناخشا، ئۇسسۇل قاتارلىقلار بىرىكتۈرۈلۈپ، ئەدەبىي ئەسەر تۈرىدىن سەنئەت تۈرىگە تەۋەلەندۈرۈلگەن. سەھنە ئەسىرى ياكى تىياترنىڭ باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەردىن ماھىيەتلىك پەرقى كومپىدىيەلىكلىكى. كومپىدىيەلىكنى ھاسىل قىلىدىغان مەركىزىي ھالقا تىياتىر ھەرىكىتى ۋە تىياتىر توقۇنۇشى ياكى ھەرىكەتتىكى پېرسونا‌ژلارنىڭ توقۇنۇشىدىن ئىبارەت. توقۇنۇش بولمىسا تىياترمۇ بولمايدۇ. تىياتىر كومپىدىيەلىك زىددىيەت توقۇنۇشى ۋە ئەگرى ـ توقايلىق تەلىپىگە ماسلاشقان بولۇشى لازىم.

دراما (تىياتىر) ـ دراماتورگلار ۋە يازغۇچىلار تەرىپىدىن سەھنىگە ماسلاشتۇرۇپ يېزىلىدىغان (ھەممىسىنىڭ سەھنىدە ئوينىلىشى ناتايىن) ، ئوبرازلار خاراكتېرى بىلەن ۋەقەلىك تەرەققىياتى پېرسونا‌ژلارنىڭ بايانى شەكلىدە مۇرەككەپ ۋە جىددىي دىيالوگلۇق توقۇنۇش ئاساسىدا ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان، ۋەقەلىك تەپسىلاتى جىددىي ھەرىكەتچانلىقنى تەلەپ قىلىدىغان بىر خىل نەسرىي ئەسەر.

تىراگېدىيە ـ ئوبرازلار خاراكتېرى بىلەن ۋەقەلىك تەرەققىياتى پېرسونا‌ژلارنىڭ دىيالوگى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان، ئاساسىي پېرسونا‌ژلارنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتلىقلا بولغان ھېسسىيات ۋە تەنقىدىي قاراش ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان نەسرىي ئەسەر.

كومېدىيە ـ تۇرمۇشتىكى كۈلكىلىك، غەلىتە ھادىسە ـ قىلىقلارنى بەدىئىي ئۇسۇلىتا ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ئىجتىمائىي ھاياتتىكى كىچىك ياكى ئىجتىمائىيلىققا ئىگە سەلبىي، غەيرىي قىلىقلارنى، كىشىلىك مىجەز ـ خۇلقتىكى نۇقسانلارنى كۈلكە ۋاستىسى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، تەربىيەلەش رولىنى بېجىرىشكە قارىتىلغان بىر خىل بەدىئىي بايانىي ژانىر.

تىراكومېدىيە ـ تىراگېدىيە بىلەن كومېدىيەنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ئۆز ـ ئارا يۇغۇرۇلغان ئەسەر بولۇپ، پېرسونا‌ژلار ئوبرازى قارمۇ ـ قارشىلىق خاراكتېرىگە ئىگە، ۋەقەلىكنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپى تىراگېدىيەلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە، لېكىن، ھادىسەن كۈلكىلىك بولغان بولىدۇ.

ئوپېرا ـ مۇزىكا، ئۇسسۇل، ناخشا بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل تىياتىر شەكلى. ئۇ ئۇسسۇللۇق تىياتىر، مۇزىكىلىق تىياتىر قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئاغزاكى بايان ئەمەس، بەلكى، ۋەقەلىك ناخشا، ئۇسسۇل، مۇزىكا ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭدا يەنىلا يوشۇرۇن ياكى ئاۋازسىز تىل بولغان بولىدۇ.

ئۇسسۇللۇق تىياتىر ياكى ئۇسسۇللۇق ئوپېرا ـ ئۇسسۇل ئارقىلىق مۇئەييەن ئۇي ـ پىكىر ياكى ۋەقەلىكنى ئىپادە قىلىدىغان سەھنە ئەسىرى. بۇنىڭدا پەقەت ئۇسسۇل ۋاستىسى ئارقىلىلا مەلۇم ۋەقەلىك ئىپادىلىنىدۇ، مۇزىكا تەڭكەش قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىمۇ يوشۇرۇن تىل ئىپادىسى بولىدۇ.

مۇزىكىلىق تىياتىر ـ مۇزىكا ئارقىلىق مۇئەييەن ۋەقەلىك ئىپادە قىلىنىدىغان سەھنە ئەسىرى. بۇنىڭدا ۋەقەلىك پەقەت مۇزىكا ۋاستىسى ئارقىلىقلا بايان قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىمۇ يوشۇرۇن تىل ئىپادىسى بولىدۇ.

كۈلدۇرگە ـ كۈلدۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق مۇئەييەن ئۇي ـ پىكىر ياكى قىسقا ۋەقەلىك ئىپادە قىلىنىدىغان، مەزمۇنى ئىخچام ، ئورۇنلىغۇچى بىردىن ئۇچكىچە ئادەم بىلەن چەكلىنىدىغان سەھنە ئەسىرى.

ئېپىزوت ـ ئەسلىي ئېپىك ئەسەرلەر(بولۇپمۇ ھېكايە، پوۋېست، رومان، داستان، دراما قاتارلىقلار) نىڭ سۆزىتىدا ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن ۋە مەلۇم دەرىجىدە مۇستەقىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە ۋەقە پارچىسى بولۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ۋاقىت قارىشىنىڭ تېزلىشىشى بىلەن دراما‌نىڭ قىسقا،

ئىخچام تۈرى قىزغىنلىقى ئېشىپ بارغان. بۇنىڭ بىلەن، دىراماتورگلار كىشىلەرنىڭ جىددىي ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن ئېپىزوتلارنى ئىجاد قىلىشقا يۈزلەنگەن. شۇنداق بولغاندا ئېپىزوت قىسقا، ئىخچام بىر ۋەقەلىك بىرقانچە پېرسوناژ ئوبرازى ئارقىلىق قىزىقارلىق، جانلىق، ئويلاندۇرارلىق شەكىل، ھەربىرىكەتچان قىياپەتتە سەھنىلەشتۈرۈلگەن ئەسەر. ئۇنى تىياتىرنىڭ ئەڭ كىچىك تۈرى دېيىشكە بولىدۇ.

ئېپىزوت ـ قىسقا بىر ۋەقەلىكنى بىر ياكى ئىككى پېرسوناژ ئوبرازى ئارقىلىق قىزىقارلىق، جانلىق، ھەربىرىكەتچان ئۇسلۇبتا كۆرسىتىدىغان سەھنە ئەسىرى. ئېپىزوت بىلەن ئېپوتۇنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى ھەجمىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئېپىزوت قىسقراق، ئېپوت ئۇزۇنراق بولىدۇ. ئادەتتە ئېپىزوتنى ھېكايىگە، ئېپوتنى پوۋېستقا تەڭلەشتۈرۈپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

ئېپىتىشىش ـ كەسكىن دىيالوگ، ئۆتكۈر مۇنازىرە ئارقىلىق مەلۇم بىر ئىخچام ۋەقەلىكنى سەھنە ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدىغان بىر خىل تۈر. بۇ ئېپوت، ئېپىزوتلار بىلەن ئوخشاشتەك قىلسىمۇ، بىراق، كەسكىن دىيالوگ، ئۆتكۈر مۇنازىرە خۇسۇسىيىتى بىلەن ماھىيەتلىك پەرقلىنىدۇ.

كىنو سىناريەسى ـ بۇ تىياتىر-دىرامىنىڭ يېڭى دەۋرىدىكى تەرەققىي قىلغان تۈرى. ئۇ ئادەتتە كىنو ئەدەبىياتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كىنو سىناريەسى سىنارىستلار تەرىپىدىن ئاساسەن كىنوغا ئېلىش مەقسىتىدە يېزىلىدىغان ياكى ئۆزگەرتىلگەن، بىر ياكى بىر قانچە ماسلىشىشچان ۋەقەلىكنى پېرسوناژلار ئوبرازىنىڭ ياردىمى بىلەن بەدىئىي يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرىدىغان، كۆرۈنۈش، ئاۋاز ۋە مونتاژ قاتارلىق ئاممىلار ئارقىلىق ھېسسىي ئوبرازلار ياكى بۇاستە سېزىملىق ئوبرازلارنى يارىتىپ، تۇرمۇشنى قايتا نامايان قىلىدىغان ۋە ئىپادىلەيدىغان بىر خىل ئەدەبىي ئەسەر ياكى سەنئەت تۈرى.

كىنو سىناريەسى تۈرمۇش ۋەقەلىكىنى بەدىئىي يوسۇندا تىپىكلەشتۈرۈپ ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە پېرسوناژلارنىڭ بەدىئىي ئوبرازىنى يارىتىش جەھەتتە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بايان شەكلى بىلەن تامامەن ئوخشاش، ھەمدە، كۆرۈنۈش، ئاۋاز ۋە مونتاژلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى شۇنداقلا ئېكرانغا ئېلىپ چىقىش مۇددىئاسى بىلەن رويابقا چىقىشى ئۈنى سەنئەتنىڭ بىر تۈرىگە تەۋە قىلىدۇرىدۇ. ۋەھالەنكى، كىنو سىناريەسىنىڭ ئاساسىي ماتېرىيالى ئەدەبىي ئەسەر بولۇپ، ۋەقەلىك ۋە پېرسوناژنىڭ بولۇشى ئۈنىڭ دەسلەپكى ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۈنى ئالدى بىلەن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بايان تۈرىگە، ئۈنىڭدىن كېيىن، ئېپىك پىروزا تۈرىگە تەۋە قىلىپ مۇھاكىمە قىلىش ئەدەبىيات نەزەرىيەسىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە.

تېلېۋىزىيە تىياتىرى ـ بۇ كىنو سىناريەسى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. پەرقى، تېلېۋىزىيە تىياتىرىنىڭ ئېكرانى كىچىك، كۆرۈنۈشلىرى نىسبەتەن كۆپ، ئۇزارتىشقا بولىدۇ ھەمدە كۆرۈنۈشلەرنىڭ ئېنىقلىق دەرىجىسى يۇقىرى.

رادىيو دىرامىسى ۋە ئۇن-سىن دىرامىسى ـ يېڭىدىن ئوتتۇرىغا چىققان تۈرلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىي ھالىتىنىڭ ئېپىك نەسرىي ئەسەر ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرۇش لازىم. پەرقى ، تېلېۋىزىيە، رادىيو مۇھەررىرلىرىنىڭ بىرەر ئېپىك نەسرىي ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى، سۆز-جۈملىلىرىنى تەھرىرلەپ، دىكتورلارنىڭ ئۆلچەملىك ۋە سەنئەتلىك تەلەپپۇزى بىلەن ئوقۇشىغا ئورۇنلاشتۇرۇشىدىنلا ئىبارەت.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىدە مۇئەييەن بىر ۋەقەلىك، مەيلى ئۇ قانداق ئۇسۇل ياكى شەكىل بىلەن بولمىسۇن ئوقۇرمەن ۋە كۆرۈرمەنگە تەسىر قىلىش ۋەزىپىسىنى ئارتقۇزىدۇ. دېمەك، پىروزىنىڭ ئېپىك تۈرىگە تەۋە ئەسەرلەرنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ۋەقەلىك ياكى ئېپىك بايانىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنداق ۋەقەلىك نەسرىي شەكىلدە، پېرسوناژلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن قاپىيەسىز جۈملە شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. باشقىچە ئۇسۇلدا بولسا تەبىرىنى ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ.

5. پىروزا ساھەسىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر ھەققىدىكى قاراشلار

نۆۋەتتە پىروزا ساھەسىدە بەزى مەسىلىلەر ساقلىنىۋاتىدۇ ھەم يېڭى- يېڭى مەسىلىلەر پەيدا

بولۇۋاتىدۇ، ھەتتا بەزى مەسىلىلەر ئېغىرلاپ كېتىۋاتىدۇ.

شېئىرىي چۆچەك. شېئىرىي چۆچەكنىڭ ئەسلى شەكلى چۆچەك بولۇپ، كىيىنكىلەر ياكى شائىرلار بەدىئىي ئىش قوشۇش ئارقىلىق نەسرىي بايانىدىن نەزمىيلەشتۈرۈپ داستان شەكلىگە كىرگۈزگەن. بۇ خاراكتېر جەھەتتە يەنىلا داستان تۈرىگە تەۋە بولىدۇ. چۈنكى چۆچەكتە ۋەقەلىك نەسرىي شەكلىدە ئىپادە قىلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئۇ پۈتۈنلەي ئاغزاكى ئەدەبىياتقا تەئەللۇق. شېئىرىي چۆچەك دېيىش مۇنداقچە ئاتاپ قويۇلغان ئاتاش ئادەتتى بولۇپ، ئۇنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىگە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، شېئىرىي چۆچەك دېگەن ئاتالغۇ تېرمىنولوگىيە پېنىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. يەنى ئۇ قارمۇ-قارشى ئىككى ئاتالغۇدىن ياسالغان تېرمىن بولۇپ، نەزمىي ئەسەر ھېسابلىنىدىغان شېئىر بىلەن نەسرىي ئەسەر تۈرىگە تەۋە چۆچەكنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. بۇنداق قارمۇ-قارشى ئۇقۇملارنى جۈپلەپ خاس بىر پۈتۈن ئاتالغۇ ياساش ناتوغرا ئۇسۇلدۇر.

شېئىرىي مەسەل. بۇمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ئەھۋال بولۇپ، يېقىنقى زامانغا كەلگەندە يازغۇچىلار خەلق چۆچەكلىرى ۋە مەسەللىرى ئاساسىدا بىر تۈركۈم يازما چۆچەكلەر ۋە مەسەللەرنى ئىجاد قىلىپ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تۈرىنى كېڭەيتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا خەلق ھېكايىلىرى، مەسەللىرى ئۇسلۇبىدا بولغاچقا خاس تۈر تۈرگۈزۈپ مۇھاكىمە قىلىش ھاجەتسىز. مۇبادا چوقۇم مۇلاھىزە قىلىشقا توغرا كەلسە، ئۇنى چۆچەك يېكى خەلق ھېكايە ۋە مەسەللىرى دائىرىسىدىن ئايرىپ، يازما ئەدەبىياتنىڭ ھېكايە تۈرى دائىرىسىدە مۇلاھىزە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى چۆچەك ۋە مەسەللەر ئەسلىي ئاغزاكى نەسرىي ئەسەرلەر بولۇپ، يازغۇچىلارنىڭ ئىش قوشۇشى بىلەن شەكىل ۋە ئۇسلۇبتا تۈپتىن ئۆزگىرىش ياساپ ئىمزالىق ئەدەبىياتقا ئايلىنىدۇ. مەلۇمكى، ئىمزا(ئاپتورى)نىڭ بولۇش-بولماسلىقى بىلەن بارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەر خاراكتېر جەھەتتە ئۆزگىرىپ، ئاغزاكى ئەدەبىيات ۋە يازما ئەدەبىيات دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلغان.

شېئىرىي رومان. بۇ ئەسلىدە داستان چۈشەنچىسىنى بېرىدىغان ئاتالغۇ. ئۇ خۇددى شېئىرىي چۆچەككە ئوخشاش قارمۇ-قارشى مەنىلىك ئىككى سۆز (ئۇقۇم) دىن بىرىكتۈرۈلگەن. بۇنىڭ ئاتالغۇ سۈپىتىدە ياسالىشىمۇ ئوخشاشلا ئاتالغۇشۇناسلىق ئىلمىگە ئۇيغۇن ئەمەس. شۇڭا بۇنداق ئاتالغۇنى ئىشلەتمەي، داستان ئاتالغۇسىنى ئىشلىتىش ئەڭ توغرا ئۇسۇل.

شېئىرىي نەسر ۋە نەسرىي شېئىر. بۇلار خۇددى شېئىرىي چۆچەك، شېئىرىي رومان دېگەنلەرگە ئوخشاشلا ئىلمىي يوسۇندا قوللىنىلمىغان ئاتالغۇ بولۇپ، توغرىسى يەنىلا نەسر دەپ ئاتىلىشى كېرەك.

ھېكايە. بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا ھېكايە، كەڭ ۋە تار مەنىلەردە ئىستېمال قىلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن خەنزۇ تىلىدىكى«小说» نىڭ ئىستېمال مەنىسىگە پۈتۈنلەي ئوخشاش. يەنى،كەڭ مەنىدە، بارلىق نەسرىي ئەسەرلەرنى كۆرسىتىدۇ، تار مەنىدە پېرسوناژلار ئوبرازى يارىتىلغان، مەزمۇن ۋەقەلىك ئاساسىدا قانات يايدۇرۇلىدىغان، چاققان ھەجمىدىكى بەدىئىي ئەسەر مەنىسىنى بېرىدۇ.

قىسقا ھېكايە(مىكرو ھېكايە)، بىر مۇنۇتلۇق ھېكايە، ئۇچ مۇنۇتلۇق ھېكايە قاتارلىقلار. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئامېرىكىدا ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ قىسقا ھېكايە «يەر شارىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ئادەم ئولتۇراتتى، بىرى ئېشىكنى چەكتى»دېگەن بىر پارچە ھېكايە ئېلان قىلىنغان. ئۇزۇن ئۆتمەي، 1984 ـ يىلى يەنە ئامېرىكىدا تېكىستى«تور»دېگەن بىر سۆزدىن ئىبارەت ھېكايە مەيدانغا كەلگەن، ھەم بۇ ھېكايە ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ قىسقا ھېكايە دەپ ئېتىراپ قىلىنغان. شۇنىڭغا ئىشىنىشكە بولىدۇكى، يۇقىرىقى ئىككىلا ھېكايە غەلىتە بىر خىل ھادىسە بولۇپ، ھېكايە ئۇنداق ئاددىي بولىدىغان بولسا، ھېكايە ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ ھەم ئۇنى ئوقۇپ يۇرۇشنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى قالمايدۇ. بۇنى پەقەت غەرب دۇنياسىدا ئۇلۇغ كەشپىياتلارنىڭ بولۇپ تۇرۇشى بىلەن بىرگە، غەلىتە ئىشلارنىڭمۇ بارلىققا كېلىپ تۇرۇش ھادىسىسى بىلەن ئوخشاش بىر ئىش دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

بىر مۇنۇتلۇق ھېكايە، ئۇچ مۇنۇتلۇق ھېكايە ئاغزىغا كەلگەننى جۆيلۇش بولۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت مەسلىسىدە قالايمىقانچىلىق تېپىپ بەرگەنلىكتىن ئىبارەت. چۈنكى، بۇنداق كەلىسە-كەلمەس ئىسىم قويغاندا، ئۇ خىل ئەسەرلەر توغرىلىق ئايرىم-ئايرىم مۇلاھىزە قىلىشقا ياكى مۇنداق ئاتالغۇلارغا قوللانمىلار،

لۇغەتلەر يىلىكى دەرسلىكلەردە ئىزاھات بېرىشكە، مەزمۇننى تەھلىل قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ. خاسلىقى بولمىغان بۇنداق ئۇقۇم ۋە شەيئىلەرگە تەبىر بەرگىلى ياكى مەزمۇننى ئالاھىدە ئىزاھلىغىلى بولمايدۇ، زورىغا تەبىر بېرىپ، ئىزاھلىغاندا كېلەڭسىزلىك، تەكرارلىق، مۇجمەللىك كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا بۇنداق ئاتالغۇلارنى ئامال بار ئىشلەتمەسلىك ياكى مۇلاھىزە مەيدانلىرىغا ئېلىپ كىرمەسلىكنى تەشەببۇس قىلىش لازىم.

شېئىرىي دىراما. دىراما ئەسەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئادەتتە نەسرىي شەكىلدە يېزىلىدۇ. شېئىر شەكلىدە يېزىلغان دىراما ئەسەرلىرى تولىمۇ ئاز، بۇ خىل ئەسەرلەرنى سەھنىلەشتۇرگەندە ئۇنىڭ ئاممىۋىلىقىنى كۆچەيتىش قېينىغا توختايدۇ ھەم بازىرى بولمايدۇ. چۈنكى، كۆرۈرمەنلەرنىڭ تولىسى ئادەتتە شېئىرىي تىلنى دېگەندەك چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ. شۇڭا شېئىرىي دىراما ئەسەرلىرىنى يېزىش ۋە سەھنىلەشتۇرۇشنى تەكىتلەش ھاجەتسىز.

تېلېۋىزىيە تىياتىرى، رادىيو دىرامىسى، ئېپىزوت، ئېتۈت، ئېيتىشىش (كومېدىيە، تىراگېدىيە، ئوپېرا) قاتارلىقلار. بۇلار چوڭ جەھەتتە سەھنە ئەسەرلىرى تۈرىگە تەۋە بولۇپ، ئۇلارغا ئايرىم- ئايرىم تەبىر بەرگەندە ئىنچىكە پەرقىنى كۆرسىتىش بىر قەدەر قېينىغا توختايدۇ. شۇڭا سەھنە ئەسەرلىرى تۈرى دائىرىسىدە مۇھاكىمە قىلىش ئىلمىيلىككە ئىگە يول بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەتقىقاتنىڭ ئىلمىيلىشىشى ۋە بۇ تۈرلەر تەرەققىياتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بىلەن خاس تەبىرلەر بارلىققا كېلىشى مۇمكىن. يۇقىرىدا، بۇ ژانىرلار توغرىلىق تەبىرلەرنىڭ مەزمۇنى مۇھاكىمە نۇقتىسى بولۇپ قالسۇن ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتۇم.

تىراكومېدىيە. بۇ ھەم تىراگېدىيە ھەم كومېدىيە خاراكتېرىگە ئىگە سەھنە ئەسىرى بولسىمۇ، بىراق، ئۇ ئاتالغۇشۇناسلىق پېنىگە ئۇيغۇن بولمىغان ئاتالغۇ بولۇپ، بۇنداق ئىسىم بىلەن بىرەر ئۇقۇمنى، يەنى يا تىراگېدىيەنى يا كومېدىيەنى ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ. ياكى ئۇنىڭدا تۇرۇش ياكى بۇنىڭدا تۇرۇش كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ تىراگېدىيەلىك خاراكتېرى كۈچلۈكرەكلىرىنى، قوشۇمچە ئالاھىدىلىكىگە قارىماي، تىراگېدىيە دەپ، كومېدىيەلىك ئالاھىدىلىكى كۈچلۈكرەكلىرىنى كومېدىيە دەپ ئاتاش لازىم. ئايرىم خۇسۇسىيىتىنى تۇنۇۋېلىپ، ھېلى ئۇنىڭغا، ھېلى بۇنىڭغا تەۋە قىلىپ يۈرۈشكە بولمايدۇ. دۇنيادا بەزى شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيتى يەنە بەزى شەيئىلەردە بولۇپ قالىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت. مەسىلەن، بەزى ھايۋانلارنىڭ كۆرۈش، ئاڭلاش، پۇراش سېزىمى ئادەمنىڭكىدىن ئۈستۈن، ئەمما، بۇنىڭغا قاراپ ئۇنداق ھايۋانلارنى ئادەملەرگە ئوخشاتقىلى بولمايدۇ. يۇقىرىدا مەن باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭ تىراكومېدىيەگە بەرگەن تەبىرىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ بىلىپ قېلىشى ئۈچۈن تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇم. مېنىڭ قايتا تەۋسىيەم، ئىككى بىسلىق ئۇقۇم، جۈملىدىن، تىراكومېدىيىگە ئوخشاش ئۇقۇملارغا تەبىر بەرگىلى ۋە ئۇنداق شەيئىلەرنى تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولمايدۇ، دېيىشتىن ئىبارەت.

ئېپىك ئەدەبىيات. يېقىنقى بىر قانچە ئون يىل مابەينىدە ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك سۈپىتىدە تۈزۈلگەن بەزى كىتابلاردا «ئېپىك ئەدەبىيات» ھەققىدە بايانلار بېرىلگەن بولۇپ، بۇلارنى تەھلىل قىلىپ كۆرگەندە بەزى مۇجمەللىكلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن: «ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى» ناملىق كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: «ئېپىك ئەسەرلەر ـ تىل سەنئىتىگە مەنسۇپ بولغان ھەر خىل ئېپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ قوللىنىش ئارقىلىق، پېرسونا‌ژلار ئوبرازىنى يارىتىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر خىل ئەدەبىي ژانىر. ئۇنىڭ مەنبەسى قەدىمكى زامانىدىكى ئەپسانە، رىۋايەتلەر... يېقىنقى زامانىدىكى «ئېپىك ئەسەر» ـ ھېكايە سۆزلەشنى ۋە پېرسونا‌ژلار ئوبرازىنى يارىتىشنى ئاساس قىلغان ئەدەبىي ژانىرنى كۆرسىتىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ ئېپىك ئەسەرلەر تەرەققىيات تارىخىدىن قارىساق، ئۇ ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردىن تارتىپ، ئالتە سۇلالىدىكى غەلىتە چۆچەكلەر، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاجايىپ ـ غارايىپ رىۋايەتلەر، سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئېغىز ئەدەبىياتى، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى بابلىق رومانلار ۋە «4-مەي» ھەرىكىتىدىن بۇيانقى ھازىرقى زامانىدىكى ھېكايە- رومانلارغىچە بولغان ئۇزۇن تارىخىي جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەن»[4]. «ئەدەبىيات نەزەريەسى ئاساسلىرى» ناملىق كىتابتا مۇنداق يېزىلغان:«...بەزىلەر ئەدەبىياتنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ (ئەدەبىياتنى)، نەزم ۋە نەسر(پوئېزىيە ۋە پىروزا) دەپ ئىككى چوڭ ژانىرغا بۆلسە،

يەنە بەزىلەر ئاساسەن ئەدەبىياتنىڭ ئوبراز يارىتىش شەكلىنى نەزەردە تۇتۇپ، شېئىر، ئېپىك ئەسەر(پىروزا)، تىياتىر(سەھنە ئەسەرلىرى)، نەسر قاتارلىق تۆت ژانىرغا بۆلدى...»[5]. يەنە شۇ كىتابتا «ئەدەبىيات نەزەريەسى بويىچە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى «تۆتكە بۆلۈش ئۇسۇلى»غا كەلسەك، بارلىق ئەدەبىي ئەسەرلەر ئۆزىنىڭ ئوبراز يارىتىش، تەشكىلىي قۇرۇلمىسى، تىل ئىشلىتىش ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردە ئوخشاش بولمىغان ئاساسىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ، بۇلارنى يىغىنچاقلاپ تۆرگە ئايرىغاندا مۇنداق تۆت تۈرگە بۆلىنىدۇ: شېئىرىيەت، ئېپىك ئەسەر، نەسر ۋە دراما-تىياتىر ئەدەبىياتى»[6]. « يېزىقچىلىق ئاساسلىرى» ناملىق كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: «ئېپىك ئەسەرلەردە پېرسونا‌ژلار ئوبرازى ھەر تەرەپلىمە ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. روشەن بولغان پېرسونا‌ژلار ئوبرازى يارىتىلىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. كىتابخانلار تەرىبىيەگە ئىگە قىلىنىدۇ...ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ تۈرلىرى كۆپ ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، تەرجىمھال شەكلىدىكى ئېپىك ئەسەر، خاتىرە شەكلىدىكى ئېپىك ئەسەر ، خەت-چەك شەكلىدىكى ئېپىك ئەسەر ، باب ۋە پىراگرافلىق ئېپىك ئەسەر دەپ تۆت تۈرگە... بۆلىنىدۇ» [7] دېيىلگەن.

بۇ نەقىللەردىن، ئېپىك ئەسەرنىڭ ئاساسەن نەسرىي ئەسەر ياكى پىروزىنىي كۆرسەتكەنلىكى بىلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، يۇقىرىقى ئۇچ كىتابنىڭ ھەممىسىدە «ئېپىك»سۆزى يەنە «شېئىر»نمۇ ئېنىقلاپ «ئېپىك شېئىر» دېگەن ئۇقۇم شەكلىدىمۇ قوللىنىلغان. بۇنىڭدىن، بۇ كىتابلارنى تۈزگۈچىلەرنىڭ «ئېپىك»سۆزىنىڭ مەنىسىگە ئىنچىكە دىققەت قىلمايلا ئىشلەتكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇنداق ئورۇندا ئېپىك سۆزىنى ئىشلەتمەكچى بولغاندا «ئېپىك پىروزا»ياكى ئېپىك ھېكايە، ئېپىك نەسر (ئېپىك نەسرىي ئەسەر) دېيىلسە ئۇقۇم مۇجمەللىكى كېلىپ چىقمىغان بولاتتى. چۈنكى، «ئېپىك» سۆزى ئەسلىي مەنىسى بويىچە«ۋەقەلىك»دېگەنلىك بولۇپ، بۇنداق ۋەقەلىك مەيلى ھېكايىنىڭ ئېپىك تۈرىدە بولسۇن، مەيلى شېئىرنىڭ ئېپىك تۈرى(جۈملىدىن داستانچە، باللادا، داستان، ئېپوسلار) دە بولسۇن، ئوخشاشلا تەدبىقلىنىدۇ ياكى رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

6. ئەدەبىي تۈر ۋە ژانىرلارنى يەنمۇ قېلىپلاشتۇرۇش مەسلىسى ھەققىدە

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىي تۈر، ژانىرلار جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان، ئازلىقتىن كۆپىيىپ تەرەققىي قىلغان. ئەمما ئۇ مەيلى قانچىلىك كېڭىيىپ، تەرەققىي قىلىپ كۆپەيسۇن، قانۇنىيەتلىك يوسۇندا كۆپىيىپ، كېڭىيىپ، تەرەققىي قىلغان. كەلسە-كەلمەس يول بىلەن ماڭغان ئەمەس. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى چوقۇم ئەدەبىيات پېنىنىڭ قائىدە-قانۇنىيەتلىرى ئاساسىدا ئۆگىنىشكە، مۇھاكىمە قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ. بەزىلەر يۇقىرىدا ئېيتىلغان بەزى تەلەپ ياكى تەلەپ خاراكتېردىكى تەبىرلەرنى تار رامكا دائىرىسىگە كىرىپ قالغانلىق دەپ قارىشى مۇمكىن. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس. چۈنكى، دۇنيادىكى بارلىق شەيئى-ھادىسىلەر، ئىش- ھەرىكەتلەر مۇئەييەن قائىدە -قانۇنىيەت ئاساسىدا مەۋجۇدلىقىنى ساقلايدۇ. قائىدىسىز، قانۇنىيەتكە بويسۇنمايدىغان ھېچقانداق نەرسە يوق. مۇبادا بەزى نەرسىلەر قائىدىدىن چىقىپ، قانۇنىيەتكە بويسۇنمايدىغان بولسا، بۇنى قائىدىگە چۈشۈرۈشكە تۇغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بەزى مۇكەممەل بولمىغان قائىدە-قانۇنىيەتنى قېلىپلاشتۇرۇش، مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم.

ئەدەبىياتمۇ باشقا بارلىق پەن ھادىسىلىرىگە ئوخشاش قائىدە- قانۇنىيەتلىك پەن. ئۇنداق بولمايدىكەن ئۇنى تەپەككۇر جەھەتتە نورمال ئادەملەرنىڭ پائالىيىتى دېگىلى بولمايدۇ، ھەم ئۇنى پەن دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ مۇھاكىمە قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمايدۇ. ئەدەبىياتنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاش ھەم تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ قائىدە-قانۇنىيىتىنى كونكرېتلاشتۇرۇش، تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش، قېلىپلاشتۇرۇش لازىم. ھەرقانداق تۈر، ھەرقانداق ژانىر، ھەرقانداق شەكلىنى چوقۇم تۇراقلاشقان ياكى بەلگىلىنگەن قائىدە-قانۇنىيەت ئاساسىدا تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، يېزىقچىلىق ئاساسلىرى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت

نەزەريەسى ئاساسلىرى دېگەندەك كىتاب، قوللانمىلارنى يازغانىدا يېكى تۈزگەندە چوقۇم قائىدە-قانۇنيەتكە بويسۇنۇش لازىم. ئۇنىڭدىكى ھەر بىر ئۇقۇم، ھەر بىر چۈشەنچە، ھەر بىر ئاتالغۇنىڭ قائىدە- قانۇنيەتكە بويسۇندۇرۇلغان. ھېچ بولمىدى دېگەندە، ھېكايە مىڭ خەتتىن ئون مىڭ خەتكىچە، پوۋېست ئون مىڭ خەتتىن يۈزمىڭ خەتكىچە، رومان يۈز مىڭ خەتتىن ئارتۇق بولىدۇ، دېگەنگە ئوخشاش بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەم بولۇشى كېرەك. مۇبادا مۇشۇنداق ئاددىي ئۆلچەممۇ بولمىغاندا، بۇ ئۇچ ژانىرنىڭ ئېنىق يېكى ماھىيەتلىك پەرقىنى ئېنىق كۆرسەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى، بۇلار تىل ئىشلىتىش، بايان ئۇسۇلى، ۋەقەلىك تەسۋىرى، پېرسوناژلار ئوبرازى قاتارلىق تەرەپلەردە روشەن پەرقلە ئىگە ئەمەس. مەلۇمكى، ئۇقۇملارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ بەلگىسى ئۇنىڭ ھەجمى ۋە مېغىزى بولۇپ، بۇنىڭ بىرى كەم بولسا، ئۇقۇملارنى خاسلاشتۇرغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ھېكايە، پوۋېست، رومانلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى ئۇلارنىڭ ھەجىم ئۆلچىمى بولۇشى ھەمدە ئەدەبىياتقا، بولۇپمۇ پىروزا تۈرىنىڭ ھەر قايسى ژانىرلىرىغا تەتبىقلىنىشى لازىم. شۇنداقلا ئەدەبىياتنىڭ قائىدە- قانۇنيەتلىرى ھەممە ئادەمنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىشىغا، باشقا كەسىپتىكىلەرنىڭ تۇغرا باھاسىغا ئېرىشەلەيدۇ، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئەدەبىيات ئوڭاي كەسىپ، ، ئەدەبىياتنىڭ قائىدە-قانۇنىيتى يوق، دېگەندەك بىمەنە باھالىرىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. ئەدەبىيات قوشۇننىڭ پاكلىقىنى قوغداپ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ پاخالىلىشىپ كېتىشىنى توسقىلى، ئىجتىمائىي قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئاشۇرغىلى، جاپاكەش ئەدىبلەرنى قەدىرلەش رۇسلاپ، دەۋرنىڭ تەلىپى، خەلقنىڭ ئېھتىياجى، بازار ئىگىلىكىگە ئۇيغۇنلىشالايدىغان قىلغىلى، باشقا يەنە نۇرغۇن مەسىلەرنى ئۇنۇملۇك ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

خۇلاسە

يۇقىرىدا ئەدەبىيات پېنى (بۇ يەردە ئاساسەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) نى يالغۇز ئەدەبىياتشۇناسلىق نۇقتىسىدىنلا ئەمەس، بەلكى مېتودولوگىيە، لوگىكا، پەلسەپە ۋە تېزمىنولوگىيە (ئاتالغۇشۇناسلىق) پەنلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، ئىلگىرىكىلەرنىڭ ئىلمىي قاراشلىرى ئاساسىدا بەزى ئۆزگىچە پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتۇم. بۇنداق قىلىشتىن مەقسىتىم ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىقىنى تېخىمۇ ئىلمىيلاشتۇرۇشقا، سىستېمىلاشتۇرۇشقا ۋە تۇغرا ئىزغا سېلىشقا كۈچ قوشۇشتىن ئىبارەت. ئۇ ھەرگىزمۇ ئۆتمۈشتىكىلەر، ئۇستازلار ۋە كەسپداشلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن قۇسۇر تېپىش يېكى ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۇچۇغىدىن بۇلىش، تەنقىدلىنىش ئەمەس. كەسپداشلارنىڭ بۇنى چوقۇم توغرا چۈشىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. كەسپداشلار، ئۇستازلار ۋە ھەۋەسكارلارنىڭ يەنە باشقىچە پىكرى بولسا بىرلىكتە ئورتاق مۇھاكىمە قىلىشنى خالايمەن.

ئىزاھلار

[1] بۇ ھەقتە ئاپتورنىڭ«پىروزا ۋە پوئېزىيە»(«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2007-يىللىق 3-سانى) ۋە«لىرىكا ۋە ئېپىكا» («تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 2005-يىللىق 11-سانى)نامىلىق ماقالىسىگە قارالسۇن.

[2] غەيرەتجان ئوسمان باشچىلىقىدا يېزىلغان«ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، 1-قىسىم، 354 -بەت، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، ئۇرۇمچى، 2002.

[3] بۇ ھەقتە مەن « نەسر ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە» («تارىم»2004-يىللىق 8-سان) دېگەن بىر پارچە ماقالە يازغان ئىدىم، مەزكۇر تېمىغا قىزىقىۋاتقانلارنىڭ شۇ ماقالىنى يەنە بىر قېتىم كۆرۈپ بېقىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

[4] [6] يې چۈن يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلگەن «ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى»، 682-، 664-بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇرۇمچى، 1983.

[5] ئابلەت ئۆمەر باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «ئەدەبىيات نەزەريەسى ئاساسلىرى» ، 536 -بەت، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1997.
[7] ئابدۇللا سۇلايمان تۇزگەن « يېزىقچىلىق ئاساسلىرى» ، 373ـ،374 ـ، 375 ـبەتلەر، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 2006.

پايدىلانمىلار

1. « ئەدەبىيات لۇغىتى»، مەكتەپ نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى ئالمۇتا، 1974.
2. «سىخەي» (ئوكيانۇس)، خەنزۇچە، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى، شاڭخەي، 1979.
3. «قىسقىچە پەلسەپە لۇغىتى»، م.روزىنتال، يۇدىن(رۇسىيە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1984.
4. «پەلسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1984.
5. «قىسقىچە ئەدەبىيات لۇغىتى»، جۇۋ خوڭشىڭ باش مۇھەررلىكىدە تۇزۇلگەن، يازغۇچىلار نەشرىياتى، بېيجىڭ،1987.
6. مەھمۇد زەئىدى، سەمەت دۇگايلىلار تۇزگەن «ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرى لۇغىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1988.
7. راززاق مەتنىياز باش تۇزگۇچىلىكىدە تەييارلانغان «ئومۇمىي لوگىكا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1996.
8. مۇھەممەتئىمىن جاپپار تۇزگەن«ئەدەبىيات لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1996.
9. يىن دېگاڭ، جۇۋشىڭ: «بۇگۈنكى دەۋر ئاخبارات يېزىقچىلىقى»، فۇدەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، شاڭخەي، 1997.
10. ئوسمان ئىسمائىل:«خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1998.
11. پىڭ جىشياڭ: «سەنئەتشۇناسلىق ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن سەنئەت نەزەريەسى دەرسلىكى، شىنجاڭ رادىيو-تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى، ئۈرۈمچى، 2005.
12. تۇرسۇن قۇربان تۇركەش قاتارلىقلار تۇزگەن«يېزىقشۇناسلىق»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 2005.
13. ئازاد سۇلتان قاتارلىقلار تۇزگەن«ئەدەبىيات-سەنئەت نەزەريەسىدىن ئاساسلار»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 2005.
14. مۇختەر مەخسۇت: «ئەسىر بوسۇغىسىدا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 2009.

جاۋابكار مۇھەررىي: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 8 ـ 017 ـ 02 (2011) 5878 ـ 1005

ۋالېنت ئاساسىدىكى ئۇيغۇر تىلى رامكا تورىنىڭ سېمانتىكىلىق رولچىلار سىستېمىسى تەتقىقاتى*

ئۆمەرجان قۇربان[1]، غالىپ قۇربان[2]

(1.شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)
(2.شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇچۇر ئىلمى ۋە تېخنىكىسى ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: سېمانتىكىلىق رولچىلار مۇئەييەن سېمانتىكىلىق ۋەزىپە ئۆتەيدىغان سېمانتىكىلىق تەركىبلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى رامكا توري(UFN) دىكى رامكا، سۆزلەملەرنىڭ تەسۋىرلىنىشى، شۇنداقلا جۈملىلەرنىڭ ئىزاھلىنىشى دەل ۋالېنت ئاساسىدىكى سېمانتىكىلىق رولچىلار ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. مەزكۇر ماقالىدە، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەمەلىي تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا UFN رامكا بۆلەكلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ سېمانتىكىلىق- سىنتاكسىس قۇرۇلمىسىدىكى سېمانتىكىلىق رولىغا ئاساسەن بېكىتىلگەن سېمانتىكىلىق رولچىلار سىستېمىسى بايان قىلىنىدۇ.

摘要：语义角色是指承担特定的语义任务的语义元素。维吾尔语框架网络中框架和词元的描写以及句子的描述只能通过语义角色的手段体现出来。本文提出基于维吾尔语实际语料库和的语义–句法结构的语义角色的系统。

Abstract: The semantic roles refer to those semantic elements which bear specific semantic task. The depiction of frames, lexemes as well as description of sentences of UFN in Uyghur language can emerge only by means of semantic roles. This paper puts forward the semantic roles system based on actual corpus and semantic –syntactic structures of Uyghur language

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: G122　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

سېمانتىكىلىق رولچىلار(Semantic Roles) ئۇقۇمى ئەڭ دەسلەپتە گرۇبېر (Gruber 1965) ۋە فىلمور(Fillmore 1968) تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇ ئادەتتە پېئىل بىلەن ئىسىملار بىرىكمە سېمانتىكىلىق قۇرۇلما ھاسىل قىلغاندىن كېيىن ئىسىملارنىڭ مۇشۇ قۇرۇلمىدىكى سالاھىيتى ياكى ئوينايدىغان رولىنى كۆرسىتىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، سېمانتىكىلىق رولچىلار سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىدا ئوبيېكت، سۇبيېكت قاتارلىق ھەر خىل رولغا ئىگە ئەزالار(argument) دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار پېئىلغا باغلىنىشلىق بولغان ئوبيېكت، سۇبيېكت، ئورۇن، مەنزىل، سەۋەب، نەتىجە قاتارلىق ئېلىمېنتلاردىن تۇرۇلىدۇ. سېمانتىكىلىق رولچىلار ئۇقۇمى بىر قاتار سېمانتىكىلىق ـ سىنتاكسىسلىق تىل ھادىسىلىرىگە باغلىنىشلىق، ھەم سېمانتىكا قاتلىمىدىكى تىل ھادىسىلىرىنى چۈشەندۈرۈشنىڭ ئاساسى بولغاچقا، بۇ ھەقتىكى تەتقىقات گرۇبېر ۋە فىلمور قاتارلىق تىلشۇناسلارنىڭ سېمانتىكا تەتقىقاتىدا مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەن.

1 . نەزەرىيە ئاساسلىرى

1) سېمانتىكىلىق رولچىلار تەتقىقاتى

* بۇ ماقالە 2010-يىلى 11-ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
بۇ ماقالە، مائارىپ مىنىستىرلىقى ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات فوندى، (نومۇرى: 10XJJC740003)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى دوكتور تەتقىقات فوندى (نومۇرى:07020428065) ۋە دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات فوندىنىڭ (07 B YY056) ياردەمگە ئېرىشكەن.
ئاپتورلار: ئۆمەرجان قۇربان (1972-يىلى 3- ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، دوكتور، ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇچۇر ئىلمى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
غالىپ قۇربان (1967 - يىلى 8- ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، دوكتورانت، كومپيۇتېر ۋە ئۇچۇر ئىلمى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

سېمانتىكىلىق رولچىلار (Semantic Roles) سېمانتىكا قاتلىمىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلار سىنتاكسىسلىق قاتلامدا ئىگە، خەۋەر قاتارلىق جۈملە بۆلەكلىرى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بىراق ئەمەلىي تىل ئىستېمالى جەريانىدا سېمانتىكىلىق قاتلامدىكى ھەرقايسى رولچىلار بىلەن سىنتاكسىسلىق قاتلامدىكى جۈملە بۆلەكلىرى بەزىدە بىرگە بىر ماس كەلسە بەزىدە سېمانتىكىلىق رولچىلار سىنتاكسىسلىق قاتلامغا ئۆتۈش جەريانىدا سېمانتىكا قاتلىمىغا تەۋە بولمىغان تىل ئامىللىرى مەسىلەن، زامان، تۈس، كېلىش قاتارلىق گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ سېمانتىكىلىق رولچىلار بىلەن سىنتاكسىسلىق قاتلامدىكى جۈملە بۆلەكلىرى ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە ماس كەلمەيدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، سېمانتىكىلىق رولچىلار بىلەن سىنتاكسىسلىق تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى ئەزەلدىن تىلشۇناسلارنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەلگەن.

گرۇببر سېمانتىكىلىق قاتلامدىكى ھەر قايسى ئەزالارنىڭ پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ئەڭ دەسلەپتە سېمانتىكىلىق رولچىلارنى 6 گە بۆلگەن بولۇپ، ئۇلار ئىجراچى (agent)، سۇبېيېكت (theme)، ئورۇن (location)، مەنبە (source)، نىشان (goal) دىن ئىبارەت. فىلمور 1968ـ يىلى «سېمانتىكىلىق كېلىش» (يەنى سېمانتىكىلىق رولچى) ئۇقۇمىنى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى 10 يىل مابەينىدە ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ سېمانتىكىلىق رولچىلاردىن 13 نى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە چوڭقۇر قاتلام (Deep structure) دىكى سېمانتىكىلىق رولچىلار تەرتىپلىك ھالەتتە بولمايدۇ ھەم سىنتاكسىسلىق قاتلامدىكى جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن بىرمۇ-بىر ماسلاشمايدۇ، شۇنداقلا سىنتاكسىسلىق قاتلامغا ئۆتكەندە پېئىل بىلەن مۇناسىۋىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن تاللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. خېلبىگ (Helbig 1982) لوگىكىلىق ۋالېنت نەزەريىسى ئاساسىدا سېمانتىكىلىق قاتلامدىكى پېئىل بىلەن باشقا تەركىبلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، سېمانتىكىلىق رولچىلارنى « لوگىكىلىق ـ سېمانتىكىلىق ۋالېنت » دەپ قارىغان[1]. جەكېندوف(Jackendoff 1990) « لېكسىكىلىق ئۇقۇم قۇرۇلمىسى» نەزەريىسىنى چىقىش قىلىپ، سېمانتىكىلىق رولچىلار دەل لېكسىكىلىق ئۇقۇم قۇرۇلمىسىنىڭ كونكرېت مەۋجۇت بولۇش شەكلى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ئۇقۇم قۇرۇلمىسى بىلەن سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ ماسلىشىش مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇ يەنە سېمانتىكىلىق رولچىلار پېئىل بىلەن باغلانغاندا قاتلام پەرقىگە ئىگە بولىدۇ، دەپ قارايدۇ[2]. دوۋتى (Dowty 1991) « ئەسلىي تېپلىق ئىجراچى » (proto-agent) ۋە « ئەسلىي تېپلىق قوبۇلدار» (proto-patient) دىن ئىبارەت ئىككى ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇنىڭ قارىشىچە، سېمانتىكىلىق رولچىلار تارقاق ھالەتتىكى سېمانتىكىلىق ئەزالار(semantic argument)بولماستىن بەلكى چېگرىسى ئېنىقسىز بولغان زەنجىرسىمان توپلام ھاسىل قىلىدىغان سېمانتىكىلىق تەركىبلەردىن ئىبارەت[3].

يۇقىرىدا دەپ ئۆتۈلگەندەك، چوڭقۇر قاتلام (deep structure)دىكى سېمانتىكىلىق قۇرۇلما بىلەن سىرتقى قاتلام(surface structure) دىكى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى تىلدىكى مۇئەييەن ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان سۆز ياكى سۆز- ئىبارىلەرنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن پەرقلىق بولغاچقا، فىلمور كونكرېت لېكسىكىلىق بىرلىكلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا سېمانتىكىلىق قۇرۇلما بىلەن سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «رامكا سېمانتىكا » (frame semantics) نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇئەييەن ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان كونكرېت «رامكا» (frame) [4] ئارقىلىق سېمانتىكىلىق قۇرۇلما بىلەن سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان. بۇ يەردىكى «رامكا» سۆز ياكى جۈملە بولماستىن ماھىيەتتە سۆز ياكى سۆز-ئىبارىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مۇرەككەپ ئۇقۇم سىستېمىسى بولغاچقا ھەرقايسى تەبىئىي تىللارنى تەسۋىرلەشتە خېلى زور ئورتاقلىققا ئىگە، ھەم نۇرغۇن رامكىلارنى ھەرقايسى تىللاردا ئورتاق ئىشلەتكىلى بولىدۇ. بىراق ھەر قايسى تىللارنىڭ لېكسىكىلىشىش (مۇئەييەن ئۇقۇمنىڭ سۆز ئارقىلىق ئىپادىلىنىش) دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئوخشاش « ئۇقۇم » دىن تۇزۇلگەن رامكىلار ھەرقايسى تىللاردا بەزىدە ئوخشاش، بەزىدە پەرقلىق ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. ھەر بىر رامكا بىر قاتار رامكا بۆلەكلىرى (frame elements) دىن تەركىب تاپقان ، رامكا بۆلەكلىرى بولسا مۇئەييەن رامكا ئىپادىلىگەن ۋەقە، ھادىسە ياكى ھەرىكەت ئىشتىراكچىلىرى(participants) بولۇپ، مەلۇم سېمانتىكىلىق رول ئويناىدىغان ئەزالار(argument) دىن ئىبارەت.

ھەرقايسى رامكا بۆلەكلىرى بىلەن پېئىل ئوتتۇرىسىدىكى سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەت ئوخشاش بولمىغاچقا، فىلمور رامكا توربىدا رامكا بۆلەكلىرىنى يادرولۇق بۆلەك ۋە يادروسىز بۆلەك دەپ ئىككىگە بۆلگەن. يادرولۇق بۆلەك بولسا مەلۇم رامكىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۈچۈن چوقۇم زۆرۈر بولغان سېمانتىكىلىق رولچىلار(مەسىلەن: ئىجراچى، قوبۇلدار، ھاسىلات قاتارلىقلار) بولۇپ، ھەرقانداق شارائىتتا جۈملىدە پېئىل بىلەن بىۋاستە باغلىنىپ كېلىدىغان تەركىبلەردىن ئىبارەت. يادروسىز بۆلەك بولسا مەلۇم رامكىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۈچۈن زۆرۈر بولمىغان سېمانتىكىلىق رولچىلار(مەسىلەن: قورال، ئورۇن، ۋاقىت قاتارلىقلار) بولۇپ، ئۇلارنىڭ بولۇش- بولماسلىقى جۈملە قۇرۇلمىسىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. دېمەك، يادرولۇق بۆلەكلەر مەلۇم رامكىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئاساسىي بۆلەك ھېسابلانسا، يادروسىز بۆلەكلەر مەلۇم رامكا ئۈچۈن زۆرۈر بولمىغان قوشۇمچە بۆلەك ھېسابلىنىدۇ. فىلمورنىڭ رامكا سېمانتىكا نەزەريەسى ۋە رامكا تورىدا بەرپا قىلغان سېمانتىكىلىق رولچىلار سىستېمىسى سېمانتىكىلىق قۇرۇلما بىلەن سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش ۋە مۇئەييەن سۆزنىڭ سېمانتىكىلىق ـ سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تېپىپ چىقىشتا بىر قەدەر ئۈنۈملۈك بولغاچقا نۆۋەتتە نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەردە ھەرقايسى تىللارنىڭ رامكا تور سىستېمىسى ئىشلەنمەكتە.

2) ۋالېنت ـ ئۇيغۇر تىلى رامكا تورى سېمانتىكىلىق رولچىلار سىستېمىسىنىڭ يادروسى

ۋالېنت ـ لاتىنچە valentia دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، مەنىسى «كۈچ» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سۆز 19- ئەسىردە دەسلەپتە لوگىكا ئىلمىدە كەڭ قوللىنىلغان بولۇپ، كېيىنچە خىمىيە ساھەسىگە كىرىپ ئېلېمېنتلاردىكى ئاتوملارنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ بىرىكىش ھالىتىنى كۆرسىتىشتە ئىشلىتىلگەن. تىل بەلگىلىرىنىڭ بىرىكىشى ئاتوملارنىڭ بىرىكىشىگە ئوخشاپ كەتكەچكە 20-ئەسىرنىڭ 40 -يىللىرى بۇ ئاتالغۇ تىلشۇناسلىق ساھەسىگە كىرگەن. يەنى«ۋالېنت» دېگەن بۇ ئاتالغۇ فرانسىيەلىك تىلشۇناس تېسنىئېر (Lucien Tesniere) نىڭ «بېقىندىلىق مۇناسىۋەت گىراماتىكىسى» (Dependency Grammar) دىن كەلگەن بولۇپ، بىر سۆزنىڭ مۇئەييەن سېمانتىكىلىق ـ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدىكى باشقا سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىش ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ[5]. مۇنداقچە ئېيتقاندا، مۇئەييەن ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر سۆز (بولۇپمۇ پېئىل) سېمانتىكىلىق ـ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىغا كىرگەندە مەزكۇر سۆز ياكى پېئىلغا بېقىنىپ كەلگەن باشقا سۆزلەر دەل شۇ سۆز ياكى پېئىلنىڭ ۋالېنتى بولىدۇ. بىراق تىلدىكى ھەر خىل ئىش- ھەرىكەت، ۋەقە، ھادىسىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئۇقۇملارنىڭ مەزمۇنى پەرقلىق بولغاچقا، شۇ ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگەن سۆزلەرنىڭ ۋالېنتلىرىنىڭ سانى ھەم ئۇلارنىڭ مەزكۇر سۆزلەر بىلەن بىرىكىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ.

بىلىش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى ھەرقانداق ئىش- ھەرىكەت ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشتىراكچىلىرى(participants) بولىدۇ، بۇلار ئەمەلىيەتتە سېمانتىكىلىق رولچىلار بولۇپ، سېمانتىكىلىق ـ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدا پېئىل بىلەن بىرىكىپ ئىش- ھەرىكەت ۋە ھادىسىلەر ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەن سۆزنىڭ ۋالېنت قۇرۇلمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مۇشۇ سۆزنىڭ سېمانتىكىلىق ـ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىدا شۇ قۇرۇلمىنى ھاسىل قىلىشتا زۆرۈر بولغان سېمانتىكىلىق رولچىلار مەزكۇر سۆزنىڭ يادرولۇق ۋالېنتى ھېسابلىنىدۇ، ئاشۇ قۇرۇلما ئۈچۈن ئانچە زۆرۈر بولمىغان سېمانتىكىلىق رولچىلار مەزكۇر سۆزنىڭ يادروسىز ۋالېنتى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ رامكا توربىدا ھەر بىر رامكا مۇئەييەن ئىش- ھەرىكەت ۋە ھادىسىلەر ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ، مۇشۇ ئىش- ھەرىكەت ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئىشتىراكچىلىرى بولسا دەل شۇ رامكىنىڭ بۆلەكلىرى بولۇپ، يادرولۇق بۆلەك ۋە يادروسىز بۆلەك دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. رامكا ئۇقۇم سىستېمىسى بولغاچقا تىلدا كونكرېت سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، يادرولۇق بۆلەك ۋە يادروسىز بۆلەك بولسا ئايرىم- ئايرىم ھالدا مۇشۇ رامكىنى ئىپادىلىگەن سۆزنىڭ سېمانتىكىلىق ـ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىدىكى يادرولۇق ۋالېنتى ۋە يادروسىز ۋالېنتى ھېسابلىنىدۇ. يېغىپ ئېيتقاندا، بىزنىڭ ۋالېنتنى سېمانتىكا رولچىلار سىستېمىسىنىڭ يادروسى دېيىشىمىزدە مۇنداق ئىككى سەۋەب بار: بىرى، ھەر بىر رامكىنى تەشكىل قىلغۇچى رامكا بۆلەكلىرى ئەمەلىيەتتە ۋالېنتلاردىن تۇرغۇلىدۇ؛ يەنە بىرى، ھەر بىر رامكىغا تەۋە بولغان سۆزلەملەرنىڭ سېمانتىكىلىق ـ سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيىتى دەل ئۇنىڭ ۋالېنت خاراكتېرىدە ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، ۋالېنت ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى ئىش-ھەرىكەت، ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئۇقۇم قۇرۇلمىسىنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئۇ مەلۇم ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان رامكا بۆلەكلىرىنى تەشكىل قىلسا، شۇ رامكىغا

ۋەكىللىك قىلىدىغان سۆزنىڭ سېمانتىكىلىق ـ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىدىكى سېمانتىكىلىق رولچىلارنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇڭلاشقا، ۋالېنت ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى رامكا تورىنىڭ سېمانتىكىلىق رولچىلار سىستېمىسىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ.

2. ئۇيغۇر تىلى رامكا تورىنىڭ سېمانتىكىلىق رولچىلار سىستېمىسى

1) ئۇيغۇر تىلى رامكا توردا سېمانتىكىلىق رولچىلارنى بېكىتىش پرىنسىپى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ رامكا تورى(UFN) كىرگۈزۈلگەن ھەر خىل ئۇچۇرنى كومپيۇتېر ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىغان تورلاشقان ھالەتتىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سېمانتىكىلىق لۇغىتى بولۇپ، ئۇنى ئىشلەتكۈچىلەر مېخانىك ۋە ئاپتوماتىك تەرتىپلەر ئارقىلىق چوڭ تېپتكى ئېلېكترونلۇق ماتېرىياللار ئامبىرىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى بېرىلگەن ھەر بىر سۆزلەمنىڭ سېمانتىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق ئۇچۇرلىرىغا ئېرىشەلەيدۇ ھەم بۇ ئۇچۇرلارنى توردا كۆرسىتەلەيدۇ. ھەر بىر سۆزلەم ۋە ئاشۇ سۆزلەم تەۋە بولغان رامكىنىڭ سېمانتىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلىرى پەقەت ھەر بىر رامكىدىكى سېمانتىكىلىق رولچىلار ئارقىلىق ئەڭ روشەن گەۋدىلىنىدۇ. بىراق ھەر قايسى تىللاردا سېمانتىكىلىق رولچىلارنى بېكىتىش ۋە ئۇلارنى تۈرگە ئايرىش بىر قەدەر مۇرەككەپ خىزمەت بولۇپ، بۇنداق بولۇشىدا تۆۋەندىكىدەك ئىككى سەۋەب بار: بىرى، سېمانتىكىلىق رولچىلارنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ يادرولۇق ياكى يادروسىز دەپ ئايرىلىشى چوڭقۇر قاتلام (deep structure) دىكى سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىدا پېئىلنىڭ سېمانتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە بىۋاستە باغلىنىشلىق بولىدۇ.

سېمانتىكا نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، پېئىلنىڭ مەنىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، ئادەتتە ئۆزئارا پەرقلىق ھەم باغلىنىشلىق بولغان بىرقانچە مەنە بۆلەكلىرىدىن تۇزۇلگەن بولىدۇ. B. Levin ۋە M. Rappaport (1995) نىڭ قارىشىچە پېئىلنىڭ بىرقانچە مەنىسى ئىچىدە «قۇرۇلما مەنىسى»(structural meaning) بىلەن«خاسلىق مەنىسى»(idiosyncratic meaning) ئەڭ مۇھىم بولۇپ، بۇ ئىككىسى پېئىللارنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈشتە ھەم پېئىلنىڭ سېمانتىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلىرىنى بېكىتىشتە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە پېئىلنىڭ «قۇرۇلما مەنىسى» پېئىلنى تۈرگە بۆلۈش (مەسىلەن: ھەرىكەت پېئىللىرى، ھالەت پېئىللىرى، پىسخىك پېئىللار دېگەندەك) ۋە ئۇنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىنى بەلگىلەيدىغان مەنە بۆلىكى بولۇپ، ئۇنىڭ پېئىلنىڭ سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىسى بىلەن ئانچە زور باغلىنىشى بولمايدۇ. پېئىلنىڭ «خاسلىق مەنىسى» بولسا ئوخشاش تۈردىكى پېئىللارنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرىدىغان ھەم پېئىلنىڭ سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىسىدىكى سېمانتىكىلىق رولچىلارنىڭ سانى ۋە ئورنىنى بەلگىلەيدىغان مەنە بۆلىكى بولۇپ، پېئىلنىڭ مۇشۇ مەنىسى ئۇنىڭ بارلىق مەنىلىرى ئىچىدىكى يادرولۇق مەنىسى ھېسابلىنىدۇ. پېئىلنىڭ مەنە ئايرىمىسى بويىچە سېمانتىكىلىق رولچىلارنى بەلگىلەش ۋە ئۇلارنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلىش ئۇنۇملۇك ئۇسۇل بولسىمۇ ھەرقايسى تىللار ئوتتۇرىسىدا يەنىلا مۇئەييەن پەرق مەۋجۇت بولغاچقا، ھازىرغا قەدەر بارلىق تىللارغا ماس كېلىدىغان ھەممىباب چارە تېپىپ چىقىلغىنى يوق.

يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، چوڭقۇر قاتلام (deep structure) دىكى سېمانتىكىلىق رولچىلار پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىن ـ يىراقلىقىغا ئاساسەن يادرولۇق ياكى يادروسىز دەپ بۆلۈنگەچكە، ئۇلار سىنتاكسىسلىق قاتلامغا ئوتكەندە، ئۇلارنىڭ سىنتاكسىسلىق قاتلامدىكى كۆرۈلۈش دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. يادرولۇق رولچىلار پېئىل بىلەن بىۋاستە باغلانغاچقا سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدا ئاساسەن تولۇق كۆرۈلىدۇ، بىراق ئۇلارمۇ جانلىق تىلدىكى ئالاقە ۋە تىل ئىشلىتىش(pragmatics) ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، بەزىدە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىغا چىقالمايدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئالايلۇق، ئۇيغۇر تىلىدىكى مەجھۇل جۈملىلەرنىڭ چوڭقۇر قاتلامدىكى سېمانتىكىلىق رولچىلىرى ئىككى (يەنى ئىجراچى ۋە قوبۇلدار) بولسىمۇ، سىنتاكسىسلىق قاتلامدا ئادەتتە پەقەت ھەرىكەتنىڭ قوبۇلدارى كۆرۈلۈپ، ئىجراچىسى كۆرۈلمەيدۇ. يادروسىز رولچىلارنىڭ پېئىل بىلەن بولغان

باغلىنىشى ئانچە قويۇق بولمىغاچقا، ھەمدە تىلدىكى گىراممانتىكىلىق ئامىللار ۋە تىل مۇھىتىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن سىنتاكسىس قاتلىمىدا كۆرۈلۈش نىسبىتى تۆۋەنرەك بولىدۇ. يۇقىرىقى سەۋەبلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىغا ئاساسەن ئۇيغۇر تىلى رامكا تورىنىڭ سېمانتىكىلىق رولچىلىرىنى بېكىتىشتە بىز تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل پىرىنسىپنى تۈزۈپ چىقتۇق.

(1) تىل ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىش پىرىنسىپى

نۆۋەتتىكى ئۇچۇر دەۋرىدە ھەر قايسى كونكرېت تىللارنىڭ چوڭ تېپتىكى تىل ماتېرىياللار ئامبىرىنى قۇرۇش، شۇنىڭدەك مۇئەييەن نەزەرىيە سىستېمىسى بويىچە ئاشۇ تىل ماتېرىياللىرىنى قاتلام ۋە تىپلار بويىچە تۈرگە ئايرىپ، ئۇلارنى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ بېرىش كومپيۇتېردا ئۇچۇر بىرتەرەپ قىلىش، تىلىنىڭ لېكسىكىلىق ماتېرىياللار ئامبىرىنى قۇرۇش، ماشىنا تەرجىمىسى، تىلىنىڭ تورلاشقان ئۇچۇر سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش قاتارلىق ساھەلەردە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ. ئۇيغۇر تىلى رامكا تورىنىڭ سېمانتىكىلىق رولچىلار سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەۋرگە يۈزلەنگەن چوڭ تېپتىكى تىل ماتېرىياللار ئامبىرىنى قۇرۇشنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

UFN ــ رامكا ئامبىرى، جۈملە ئامبىرى ۋە سۆزلەم ئامبىرى قاتارلىق ئۇچ بۆلەكتىن تەركىب تاپقان مول مەزمۇنلۇق بىر قامۇستىن ئىبارەت بولۇپ، رامكا ئامبىرىدا رامكا بىرلىك قىلىنىپ، رامكىغا ئېنىقلىما بېرىلىپ، رامكا بۆلەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ سېمانتىكىلىق رولى كۆرسىتىلىدۇ، شۇنىڭدەك مەزكۇر رامكا بىلەن باشقا رامكىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت چۈشەندۈرۈلىدۇ. جۈملە ئامبىرى ھەر بىر كونكرېت رامكىغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەملەر ئىزاھلانغان كەڭ دائىرىلىك جۈملىلەر توپلىمىدىن ئىبارەت بولۇپ، رامكا ئامبىرى تەمىنلىگەن رامكا ۋە رامكا بۆلەكلىرىنىڭ تىپلىرىغا ئاساسەن، جۈملىنىڭ سېمانتىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق ئۇچۇرلىرى ئىزاھلىنىدۇ. جۈملە ئامبىرى ئۇيغۇر تىل ماتېرىياللىرى ئامبىرى قۇرۇلۇشى ۋە ئۇچۇر بىر تەرەپ قىلىش تەتقىقاتى ئۈچۈن قىممەتلىك ماتېرىيال مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. سۆزلەم ئامبىرىدا جۈملە ئامبىرى تەمىنلىگەن ئىزاھلانغان جۈملىلەرگە ئاساسەن ھەر قايسى رامكىلارغا تەۋە بارلىق سۆزلەملەرنىڭ ۋە رامكا بۆلەكلىرىنىڭ سېمانتىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق بىرىكىش شەكىللىرى كۆرسىتىلگەن بولىدۇ. UFN چېتىشلىق دائىرىسى كەڭ ئابستراكت ئۇقۇم سىستېمىسى ئۇستىگە قۇرۇلغاچقا مەيلى رامكا ياكى رامكىدىكى سېمانتىكىلىق رولچىلارنى ئىزاھلاش بولسۇن، مەيلى رامكا ئۈچۈن يېتەرلىك جۈملە توپلاپ ئۇلارنى ئىزاھلاش بولسۇن ۋە ياكى ھەر قايسى رامكىلارغا تەۋە سۆزلەملەرنىڭ سېمانتىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشەندۈرۈش بولسۇن تىل پاكىتلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەر ساھەگە چېتىشلىق مول مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ دائىرىلىك يازما ماتېرىياللار توپلىمى ئىچىدىن ئېلىنغان بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. UFN نىڭ سېمانتىكىلىق رولچىلىرىنى تاللاپ بېكىتىشتە يۇقىرىقى تەلەپ كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئوبيېكتىپ تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا بارلىق رامكىدا كۆرۈلگەن سېمانتىكىلىق ئەزالار تەھلىل قىلىنىپ ۋە سىلىشتۇرۇلۇپ، مەنە جەھەتتىن ئۆزئارا پەرقلەنگەن بولسىلا ئۇلار سېمانتىكىلىق رولچىلار دەپ قارالدى ھەم ئۇلارغا مۇۋاپىق بەلگە ھەم رەڭ بېرىلدى.

(2) سېمانتىكا ۋە سىنتاكسىسنى بىرىكتۈرۈش پىرىنسىپى

چوڭقۇر قاتلام (Deep structure) دا پېئىل بىلەن باغلىنىپ ئوبيېكت، سۇبيېكت قاتارلىق ھەر خىل سېمانتىكىلىق رولچىلارنى ھاسىل قىلىدىغان سېمانتىكىلىق ئەزالار(argument) سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدىن ئىبارەت سىرتقى قاتلام (surface structure) غا ئۆتۈپ، ئىگە، خەۋەر قاتارلىق جۈملە بۆلەكلىرىنى ھاسىل قىلغاندىلا ئاندىن تىلدا ھەقىقىي ئىستېمال قىلىنىدۇ. بىراق سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىدىكى سېمانتىكىلىق ئەزالار سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىغا ئۆتۈش جەريانىدا بەزىدە تولۇق كۆرۈلىدۇ، بەزىدە ھەر خىل ئوبيېكتىپ ياكى سۇبيېكتىپ ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تولۇق كۆرۈلمەيدۇ. ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا مۇنداق ئىككى سەۋەب بار: بىرى، سېمانتىكىلىق رولچىلار سىنتاكسىسلىق قاتلامغا ئۆتۈش جەريانىدا سېمانتىكا قاتلىمىغا تەۋە بولمىغان تىل ئامىللىرى

مەسىلەن، زامان، تۈس، كېلىش قاتارلىق گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ سىنتاكسىس قاتلىمىغا تولۇق چىقالماي قالىدۇ؛ يەنە بىرى، سېمانتىكىلىق رولچىلار سىنتاكسىسلىق قاتلامغا ئۆتۈش جەريانىدا پېئىلنىڭ سىنتاكسىس قۇرۇلمىغا بىۋاسىتە تەسىر قىلىدىغان مەنە بۆلىكى « قۇرۇلما مەنىسى» نىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ سىنتاكسىسلىق قاتلامدا ئۆز ئورنىنى تاپالمايدۇ. دەل مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چوڭقۇر قاتلامدىكى سېمانتىكىلىق رولچىلار بىلەن ئۇلارنىڭ سىرتقى قاتلام ھېسابلىنىدىغان سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدىكى ئىپادىلىنىش شەكلى بولغان جۈملە بۆلەكلىرى ئارىسىدا بىر ـ بىرىگە ماس كەلمەيدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. سۇبېيكتېپ جەھەتتىن ئالغاندا، سېمانتىكىلىق رولچىلار سىنتاكسىسلىق قاتلامغا ئۆتۈش جەريانىدا تىل ئىشلەتكۈچىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى، تىل ئىشلىتىش ئادىتى، تىل ئۇسلۇبى، شۇنىڭدەك ئەينى چاغدىكى تىل مۇھىتى(context) قاتارلىق ھەر خىل ئامىللارنىڭ تەسىرى ھەم چەكلىمىسىگە ئۇچراپ ، سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدا كۆرۈلمەيدىغان ياكى جۈملىدىكى ئورنى ئالمىشىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا يۇقىرىقى ئامىللار ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولغانلىقتىن، UFN دىكى سېمانتىكىلىق رولچىلارنى بېكىتكەندە سېمانتىكىلىق ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنى تولۇق نەزەرگە ئالغاندىلا ئاندىن سېمانتىكىلىق رولچىلارنىڭ تولۇق ۋە ھەقىقىي بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

2) **ئۇيغۇر تىلى رامكا توربنىڭ سېمانتىكىلىق رولچىلار سىستېمىسى**

لوگىكا نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ھەر قايسى تىللارنىڭ سېمانتىكا قاتلىمىدا مۇئەييەن ئورتاقلىق بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ سىنتاكسىس قاتلىمىدا روشەن پەرق بولغانلىقتىن، سېمانتىكا تەتقىقاتىدا ھازىرغا قەدەر سېمانتىكىلىق رولچىلارنىڭ ئېنىق سانى ۋە ئۇلارنى بېكىتىشنىڭ پىرىنسىپلىرى ھەققىدە بىردەك پىكىر ياكى ئورتاقلىق مەيدانغا كەلگىنى يوق. ئالايلۇق، Penn TreeBank نى سىنتاكسىسلىق ئانالىز قىلىش ئاساسىدا Propbank تا 50 تىن ئارتۇق سېمانتىكىلىق رولچىلار بىرلىگەن[6]، تەيۋەندە قۇرۇلغان خەنزۇچە ماتېرىيال ئامبىرى Sinica Treebank تا جەمئى 63 سېمانتىكىلىق رولچى كۆرسىتىلگەن[7]، Hownet تا بولسا 42 سېمانتىكىلىق رولچى بېكىتىلگەن[8].

1 ـ جەدۋەل سېمانتىكىلىق رولچىلار ئىستاتىستىكا جەدۋىلى

رامكا بۆلەكلىرى تۈرى	سېمانتىكىلىق ساھە	سېمانتىكىلىق رولچىلار نامى	ئېنگلىزچە قىسقارتىلمىسى	ئېنىقلىمىسى
		ئىجراچى	agt	ئىش-ھەرىكەتنى قىلغۇچى
		قوبۇلدار	pat	ئىش-ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى
		ھاسىلات	prod	ئىجراچى ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى
		نىشان	goal	ئىجراچى يەتمەكچى بولغان نىشان
	ھەرىكەت	مەنبە	sour	ئىجراچى ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى
		مەنپەئەتدار	benf	ئىش-ھەرىكەتتىكى مەنپەئەتلەنگۈچى
يادرولۇق بۆلەك		ئىجراچى-قوبۇلدار	ref	ھەرىكەتنىڭ ئىجراچىسى ۋە قوبۇلدارى
		ھەمدەمچى	co_part	ئىش-ھەرىكەتكە ھەمكارلاشقۇچى
		يارىدەمچى	ass	ئىش-ھەرىكەتكە يارىدەملەشكۈچى
		قاراتما	tar	ئىجراچى ھەرىكىتىنىڭ ئوبيېكتى
		زىياندار	malef	ئىش-ھەرىكەتتىكى زىياندار
	پىسخىكا	سەزگۈچى	exp	پىسخىك پائالىيەتنىڭ سۇبيېكتى
		سېزىلگۈچى	con	پىسخىك پائالىيەتنىڭ ئوبيېكتى
	قوزغىتىش	قوزغاتقۇچى	cau	ئىش-ھەرىكەتكە سەۋەب بولغۇچى
		قوزغالغۇچى	cae	ئىش-ھەرىكەتتىكى ئۆزگەرگۈچى
		ئىگىدار	eve_poss	مەلۇم ھالەتنىڭ ئىگىدارى
	ھالەت	باغلانغۇچى	phen	ئىگىدارغا مۇناسىۋەتلىك ۋەقە، ھادىسە
		تولۇقلىما	comp	مەلۇم ۋەقە، ھادىسىگە بېرىلگەن تولۇقلىما
		سېلىشتۇرۇلما	cont	ئىگىدارغا سېلىشتۇرۇلغان ئوبيېكت

	مۇناسىۋەت	ئىزاھلاتغۇچى	intr	ۋەقە، ھادىسىدىكى ئىزاھلاش ئوبيېكتى
		ئىزاھلىنىۋچى	elu	ۋەقە، ھادىسىدىكى ئىزاھلىنىۋچى
		قورال	inst	ھەرىكەتكە زۆرۈر بولغان سايمانلار
		ماتېرىيال	matr	ھاسىلاتقا لازىم بولغان لاۋازىمەتلەر
	تايانچ	ئۇسۇل	mth	ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىكى مېتود
		دەلىل	evd	ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىكى ئاساس
		ۋاستە	mns	ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىكى ۋاستە
	سەۋەب-	سەۋەب	rea	ئىش-ھەرىكەت يۈز بېرىشنىڭ سەۋەبى
	نەتىجە	مەقسەت	pur	ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىكى مۇددىئا
		نەتىجە	res	مەلۇم ئىش-ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسى
		ئورۇن	loc	ئىش-ھەرىكەت يۈز بەرگەن ماكان
	مۇھىت	ۋاقىت	time	ئىش-ھەرىكەت يۈز بەرگەن ۋاقىت
		دائىرە	scp	ئىش-ھەرىكەت يۈز بەرگەن دائىرە
		شارائىت	circ	ئىش-ھەرىكەت يۈز بەرگەن شارائىت
		قىسمەن دائىرە	subr	ئىش-ھەرىكەتكە ئالاقىدار قىسمەن ئورۇن
يادروسىز بۆلەك		تەسۋىر	depic	سۈبيېكتلارغا بېرىلگەن تەسۋىر
		مۆلچەر	eve_desc	سۈبيېكتلارغا بېرىلگەن قىياس
	تەسۋىر	دەرىجە	deg	ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ دەرىجىسى
		ھالەت	sta	ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھالىتى
		تۈس	mann	سۈبيېكتنىڭ ئىش-ھەرىكەتتىكى ھالىتى
		خۇسۇسىيەت	attr	سۈبيېكتنىڭ ھەرىكەتتىكى خاسلىقى
		تېما	top	ئىش-ھەرىكەتنىڭ تېمىسى
		سالاھىيەت	role	سۈبيېكتلارنىڭ سالاھىيىتى
		ئۆلچەم	meas	شەيئىلەرنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى
	ئۆلچەم- مىقدار	مىقدار	quan	شەيئىلەرنىڭ ئېغىرلىق بىرلىكى
		سۈرئەت	speed	ئىش-ھەرىكەتنىڭ سۈرئىتى
		مەزگىل	dur	ئىش-ھەرىكەت داۋاملاشقان مەزگىل
		دەۋرىيلىك	freq	ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ۋاقىتتىكى تەكرارلىنىشى
		مەنبە نۇقتا	str_pnt	يۆتكىلىش ھەرىكىتىنىڭ باش نۇقتىسى
	يۆنىلىش	يۆنىلىش	dir	يۆتكىلىش ھەرىكىتىنىڭ يۆنىلىشى
		لىنىيە	path	يۆتكىلىش ھەرىكىتىنىڭ يولى
		مۇساپە	dist	يۆتكىلىش ھەرىكىتىنىڭ مۇساپىسى
		مەنزىل	ter	يۆتكىلىش ھەرىكىتىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى

FrameNet تا ھەر بىر رامكا ئايرىم بىر گەۋدە سۈپىتىدە تەسۋىرلەش ئوبيېكتى قىلىنغاچقا، ئۆزئارا پەرقلىق رامكىلاردىكى سېمانتىكىلىق رولچىلارنىڭ سانى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. بۇنداق بولغاندا، رامكا سانىنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ رامكا بۆلەكلىرى ئىپادىلىگەن سېمانتىكىلىق رولچىلارنىڭ سانىمۇ ئېشىپ بارىدۇ. ئەمما UFN دىكى سېمانتىكىلىق رولچىلارنى بېكىتكەنىدە FrameNet تىن پەرقلىق ھالدا رامكا بىرلىك قىلىنماي ھازىرغىچە تاماملانغان 400 رامكىدا كۆرۈلگەن بارلىق سېمانتىكىلىق رولچىلار ئىستاتىستىكا قىلىنىپ ۋە سىلىشتۇرۇلۇپ، ئاخىرىدا سېمانتىكا جەھەتتىن 11 چوڭ ساھەگە بۆلۈنىدى ھەم دەسلەپكى قەدەمدە ئۆزئارا پەرقلىق بولغان 52 سېمانتىكىلىق رولچى بېكىتىلدى ۋە ئۇلار ئۆزئارا پەرقلىق 52 خىل رەڭ بىلەن ئىپادىلەنىدى. بۇلار 1- جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى.

خۇلاسە

UFN دىكى رامكا ۋە رامكا بۆلەكلىرىنى تەسۋىرلەش بولسۇن ياكى مۇئەييەن رامكىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆز

ياكى جۈملىلەرنى ئىزاھلاش بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە سېمانتىكىلىق رولچىلارغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. UFN دىكى سېمانتىكىلىق رولچىلار ھەر بىر رامكىنى بىرلىك قىلىپ بېكىتىلگەن بولماستىن بەلكى بارلىق رامكىلاردىكى سېمانتىكىلىق رولچىلارنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بېكىتىلگەن بولۇپ، ھازىرغىچە ئىشلەنگەن بارلىق رامكىلارنىڭ سېمانتىكىلىق- سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن. ئەلۋەتتە، نۆۋەتتىكى سېمانتىكىلىق رولچىلار سىستېمىسى مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەس. رامكا ئەمەلىيەتتە مۇئەييەن ئۇقۇم سىستېمىسى بولغاچقا، كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ۋە يېڭى شەيئى ـ ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ يېڭى رامكىلارنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى مۇقەررەر. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىلگىرى كۆرۈلمىگەن سېمانتىكىلىق رولچىلارمۇ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىزاھلار

[1] 韩万衡：德国配价论主要学派在基本问题上的观点和分歧 《国外语言学》1997 年，第三期.

[2] Jackendoff, Ray S.： *Semantic Structures.* Cambridge, MA: The MIT Press, 1990: p 32

[3] Dowty： *Thematic Proto_role and Argument Selections*(Language), 1991,Vol.67, No.3 p547_619.

[4] ئۆمەرجان قۇربان، غالىپ قۇربان، رامكا سېنماتىنكىسى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ رامكا سېنماتىنكا قامۇسى تەتقىقاتى توغرىسىدا [J]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2010 ـ يىللىق 1 ـ سان.

[5] Fillmore, C.J. : Background to FrameNet. International Journal of Lexicography, 2003: 235_250.

[6] M. Palmer, D. Gildea, P. Kingsbury： The Proposition Bank: An Annotated Corpus of Semantic Roles, Computational Linguistics, 2005: 31(1).

[7] 陳鳳儀、蔡碧芳、陳克健、黃居仁. 中文句結構樹資料庫 (Sinica Treebank)的構建. Computational Linguistics and Chinese Language Processing, 1999: Vol.4, No. 2.p87_104

[8] HowNet, http://www.keenage.com/html/c_index.html.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

32-يىللىق 2-سان　شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى(پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى)　第32卷第2期
2011-يىلى 6-ئاي　新疆大学学报(哲学社会科学维吾尔文版)　2011年6月

ماقالە نومۇرى: 1005-5878 (2011) 02-025-10

بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر يېڭى پىروزىچىلىقىدا بايان ئەندىزىسى*

مەتتۇرسۇن ئىلى

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى، ئۈرۈمچى. 430046)

قىسقىچە مەزمۇنى: 20-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 90-يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئون نەچچە يىل ئۇيغۇر يېڭى پىروزىچىلىقىنىڭ بىخلىنىش، گۈللىنىش باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، نىسبەتەن يۇقىرى ئۇتۇقلارغا ئېرىشكەن مەزگىلى بولدى. يېڭى پىروزىچىلار ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا كۆپ خىل بايان ئەندىزىلىرىنى شەكىللەندۈردى. بۇ بايان ئەندىزىلىرىنى پىسخىكا-كەيپىيات ئەندىزىسى، تۇيغۇ - ئىماگ ئەندىزىسى، مەنە - سىمۋول ئەندىزىسى ۋە شېئىرىي كەيپىيات - مەنىۋى مۇھىت ئەندىزىسى قاتارلىقلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

摘要：20 实际 80 年代中期至 90 年代末的十几年，是维吾尔族新潮小说萌芽、繁荣和取得较大艺术成就的时期。新潮小说作家们在创作实践中形成了多种多样的叙述模式。这些叙述模式可以归纳为心理——情绪模式、感觉——意象模式、意蕴——象征模式、诗情意境模式等。

Abstract: From the mid 1980s to the end of the 1990s was a time that the Uighur new-tide novels had been initiated, prospered and gained greater artistic achievements. The new-tide novelists created various narrative patterns in their literary writing activities such as Psychological – emotional mode, feeling -image mode, Implication - symbol mode and Poetic sentiment mode.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئۇيغۇر يېڭى پىروزىچىلىقى مەزگىلىدە يېڭى پىروزىچىلار ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا نوقۇل سۈژىت بايان قىلىشنى قوغلىشىش ياكى سۈژىت بايانى ئارقىلىق خاراكتېر يارىتىشنى كۆزلەشتەك ئىجادىيەت ئەندىزىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى. ئۇلار بەزى ئەسەرلىرىدە پېرسونا‌ژلارنىڭ كەيپىيات ۋە خىيالىي تۇيغۇلىرىنى، باغلىما تەسەۋۋۇرلىرىنى، چۈشسىمان كەچمىشلىرىنى، ئەسلىمىلىرىنى، ئۇلارنىڭ ئاڭ ۋە يوشۇرۇن ئاڭ قاتلاملىرىنى بايان ئوبيېكتى قىلدى. يەنە بەزى ئەسەرلىرىدە پېرسونا‌ژلارنىڭ بىۋاستە سېزىملىرىنى، تۇيغۇ-تەسىراتلىرىنى ئىپادىلەشنى ئاساس قىلىپ، ۋەقەلەرنى ھېس-تۇيغۇ ۋە سۈبيېكتىپ تەسىراتلارنى ئىپادىلەشنىڭ ۋاستىسى قىلدى. ۋەقەنى يېزىش قوشۇمچە ئورۇنغا، تۇيغۇ ئىپادىلەش ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتتى. ئۇلار بەزىدە سىمۋوللۇق ئوبرازلارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ئەسەرنى سىمۋوللۇق مەنىلەرگە ئىگە قىلدى. ئەسەردىكى ئىماگ-ئوبرازلارنى ئەسلىي مەنىسىدىن ئاشۇرۇپ تۇرلۇك سىمۋوللۇق مەنىلەرنى ئىپادىلىدى. يەنە بەزىدە ئەسەرنى بىر خىل شېئىرىي تۇيغۇغا ئىگە قىلىپ، شېئىرىي ھېسسىياتقا تويۇنغان، ھېس-تۇيغۇ بىلەن مەنزىرە گىرەلەشكەن ھەم يۇغۇرۇلغان مەنىۋى مۇھىت يارىتتى. نەتىجىدە شېئىرىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە پىروزا ئەسەرلىرى بارلىققا كەلدى. شۇنداق قىلىپ يېڭى پىروزىچىلىقتا كۆپ خىل بايان

---

* بۇ ماقالە 2010-يىلى 10-ئاينىڭ 20-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

بۇ ماقالە ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات فوندىنىڭ ياردەم تۈرى«ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان يېڭى پىروزىچىلىقى ھەققىدە» (تەستىق نومۇرى:09BZW041) نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى.

ئاپتور: مەتتۇرسۇن ئىلى (1965-يىلى12-ئايدا تۇغۇلغان) دوتسېنت، دوكتور، ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئەندىزىلىرى شەكىللەندى. يېڭى پىروزىچىلار شەكىللەندۇرگەن بۇ بايان ئەندىزىلىرىنى پەسخىكا ـ كەيپىيات ئەندىزىسى، تۇيغۇ ـ ئىماگ ئەندىزىسى، مەنە ـ سەمۇۋول ئەندىزىسى ۋە شېئىرىي كەيپىيات ـ مەنىۋى مۇھىت ئەندىزىسى قاتارلىقلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

1. پەسخىكا ـ كەيپىيات ئەندىزىسى

«بۇ خىل بايان ئەندىزىسىنىڭ باشلانمىسى ۋە تېپىك ۋەكىلى ھازىرقى زامان غەرب ئاڭ ئېقىمى پىروزىچىلىقى». «فرانسىيەنىڭ سەمۇۋولىزمچى شائىرى ئېدۋارد دۇياردىننىڭ1887 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ‹دەپنە دەرىخى كېسىپ تاشلاندى›،رومانىنى ئاڭ ئېقىمى پىروزىچىلىقىنىڭ باشلانمىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ روماندا ‹ئىچكى مونولوگ› بايان ئۇسۇلى ئارقىلىق بىر پارچىلىق ياش بىلەن بىر ئارتىست ئايالنىڭ مۇھەببەت ھېكايىسى يېزىلىدۇ، ‹مەن›نىڭ مونولوگى ئارقىلىق باش پېرسوناژنىڭ ئالتە سائەت ئىچىدىكى كەيپىيات ئۆزگىرىشى بايان قىلىنىپ، ئوقۇرمەنلەرگە پېرسوناژنىڭ پەسخىك پائالىيىتى بىۋاستە ھېس قىلدۇرۇلىدۇ. فرانسىيە يازغۇچىسى مارسېل پروستنىڭ‹سۈدەك ئۆتكەن يىللارنى ئەسلەش›، ئىرلاندىيە يازغۇچىسى جامېس جويسنىڭ ‹ئۇلىسس›بولسا ئاڭ ئېقىمى پىروزىچىلىقىدىكى كىلاسسىك ئەسەرلەردۇر»[1]. ئاڭ ئېقىمى پىروزىلىرى ئىچىدە نىسبەتەن داڭلىقلىرىدىن يەنە ئەنگلىيە يازغۇچىسى ۋىرگىنىيە ۋۇلفنىڭ «دالاۋېي خانىم»، ۋىليام فولكنېرنىڭ «ۋاراڭ ـ چۈرۈك ۋە قەھرى ـ غەزەپ» قاتارلىقلار بار. ئاڭ ئېقىمى پىروزىچىلىرىنىڭ دىققىتىنى پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى قېزىشقا مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ پەسخىك پائالىيەتلىرىنى، ئاڭ ئېقىمىنى ئىپادىلەشنى مەركەز قىلىشى نەتىجىسىدە، ئەسەرلەردىكى سۈژېت سۇسلاپ ياكى يوقلىپ، ئاڭ پائالىيىتى ۋە پەسخىك كەچۈرمىشلەر ئېقىمى، خىيالىي تۇيغۇلار، خام خىياللار، ئىستىخىيەلىك ئەسلىمىلەر ۋە باغلىما تەسەۋۋۇرلار، چۇشسىمان كۆرۈنۈشلەردىن تەركىب تاپقان پەسخىك قۇرۇلما ئەسلىدىكى سۈژېتلىق قۇرۇلمىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. دەل شۇ سەۋەبتىن پىروزىچىلىقتا «سۈژېت ـ پېرسوناژ» ياكى «سۈژېت ـ خاراكتېر» ئەندىزىسىگە ئوخشىمايدىغان «پەسخىكا ـ كەيپىيات» ئەندىزىسى بارلىققا كەلدى. ئىپلىمىزدە ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ پىروزا بايان ئەندىزىسى ھەققىدىكى بۇ ئاتالغۇلارنى ئەڭ دەسلەپ نەن فەن ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىن ياڭ شىگېنىڭ خانىم نەن فەن ئەپەندىنىڭ بەزى مۇھاكىمىلىرىدىن پايدىلىنىپ ۋە بۇ ئاتالغۇلارنى ئارىيەت ئىلىپ جۇڭگو ـ غەرب پىروزىلىرىنىڭ بايان ئەندىزىسىنى تەتقىق قىلغان. مەن ئۇيغۇر يېڭى پىروزىچىلىقىنىڭ بايان ئەندىزىسىنى تەتقىق قىلغاندا، ياڭ شىگېنىڭ خانىمدىن بۇ ئاتالغۇلارنى ئارىيەت ئالدىم.

غەرب مودېرنىزم ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش ـ ئۆرنەك قىلىش دولقۇنىدا ئاڭ ئېقىمىنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى جۇڭگوغا كىرىپ كەلدى. «ۋاڭ مېڭنىڭ‹كېچىنىڭ كۆزى›، ‹باھار ساداسى›، ‹كې ـ نەك› قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەسەرلىرىدە ئاڭ ئېقىمى ئۇسۇلى قوللىنىلىپ پېرسوناژلارنىڭ پەسخىك پائالىيەتلىرى ۋە كەيپىيات ئۆزگىرىشلىرى ئىپادىلەپ بېرىلدى. غەرب ئاڭ ئېقىمى پىروزىلىرىنىڭ ھەمىشە ئادەمنىڭ يوشۇرۇن ئېڭىنى ۋە تۇغما ئىقتىدار، ئىستەكلىرىنى ئىپادىلىشىگە ئوخشىمىغان ھالدا، بۇ ھېكايىلەردە ئاشكارە ئاڭ قاتلىمىدىكى پەسخىك پائالىيەتلەر ئىپادىلەندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ پەسخىك پائالىيەتلەر گادىرماچ ـ چېگىش ئەمەس ئىدى، پېرسوناژلارنىڭ كەيپىيات لېنىيەسىمۇ ناھايىتى ئېنىق ئىدى»[2]. شۇنىڭدىن كېيىن، جاڭ چېڭجىنىڭ «باھار»، جاڭ شىنشىنىڭ «تەڭ دېمەتلىكلەرنىڭ چۇشى»، لىيۇ شىنۋۇنىڭ«لېفتتا»، كوڭ جېيشېڭنىڭ «دېڭىز ۋە مايماك» قاتارلىق ئاڭ ئېقىمىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە ئەسەرلىرى بارلىققا كەلدى.

شۇنىڭ بىلەن پىسخىك دۇنيانى قىزىش، ئاڭ ئېقىمى ئۇسۇلىنى قوللىنىش جۇڭگو پىروزا ئىجادىيىتىدىكى يېڭى دولقۇنغا ئايلاندى. نەتىجىدە، پىسخىكا-كەيپىيات ئەندىزىسىمۇ جۇڭگو پىروزىچىلىقىدىكى يېڭى ئەندىزە سۇپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى.

ئۇيغۇر يېڭى پىروزىچىلىقىدىكى«پىسخىكا-كەيپىيات» ئەندىزىسىنىمۇ غەرب ئاڭ ئېقىمى پىروزىچىلىقىنىڭ تەسىرى ۋە ئېلىمىز خەنزۇ ئەدەبىياتىدا ئوتتۇرىغا چىققان «شەرق ئاڭ ئېقىمى» پىروزىچىلىقىنىڭ تۇرتكىسىدە بارلىققا كەلگەن ئىچكى دۇنياغا بۇرۇلۇش، ئاڭ ئېقىمنى يېزىش، پىسخىك كەچۈرمىشلەرنى ئىپادىلەش يۇزلىنىشىنىڭ مەھسۇلى دېيىشكە بولىدۇ. 1985-يىلى مۇھەممەد باغراشنىڭ «يېشىل ۋادا» ھېكايىسى ئېلان قىلىندى. بۇ ئەسەردە سۇزىت سۇسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئاپتور ئۆز دىققىتىنى سالى بوۋاينىڭ ئاڭ پائالىيەتلىرىنى ۋە پىسخىك كەچۈرمىشلىرىنى ئىپادىلەشكە قارىتىدى. بۇ ئەسەر ئۇيغۇر پىروزىچىلىقىدىكى ئىچكى دۇنياغا يۇزلىنىشنىڭ باشلانمىسى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يېڭى پىروزىچىلارنىڭ بەس-بەستە قەلەم تەۋرىتىشى نەتىجىسىدە، نۇرغۇن پىسخىك پىروزا ئەسەرلىرى بارلىققا كەلدى. خالىدە ئىسرائىلنىڭ «ئوربىتا»، مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «بۇرۇت ماجراسى»، «ئويغاق تۇرۇپ كۆرگەن چۈشلەر»، پەرھات تۇرسۇننىڭ «ھالاكەت»، «كېسەل»، ھۇسەيىن تاشنىڭ «ئاق كېيىملىك پەرىزات»، «سېغىتىكى ئىشلار»، «جىن باسقان مەھەللە» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئۇيغۇر پىروزىچىلىقىدىكى پىسخىكا-كەيپىيات ئەندىزىسىدىكى ئەسەرلەرنىڭ مۇئەييەن كۆلەمگە ئىگە بولغانلىقىنى دەلىللىدى. بۇ ئەسەرلەردە رېئاللىقتا يۈز بەرگەن ئىشلار باشتىن-ئاخىرى ئەينى ھالىتى بويىچە بايان قىلىنماستىن، بەلكى، شۇ ئىشلارنىڭ كىشىلەرنىڭ پىسخىكىسىدا، كەيپىياتىدا پەيدا قىلغان ئۆزگىرىشلىرى يېزىلدى. رېئاللىقتىكى ئىشلار ۋە شەيئىلەر ئەسەردىكى باش پېرسوناژنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئىپادىلەش ۋە ئېچىپ بېرىشنىڭ ۋاستىسىگە ئايلاندى. تاساددىپىي يۈز بەرگەن ئىشلار يا كى بىرەر نەرسە تەسىردە قانات يايغان باغلىما تەسەۋۋۇر، ئەسلىمە، كەيپىيات-ھېسسىيات ئۆزگىرىشى ۋە ئاڭ پائالىيەتلىرىنى يېزىش ئاساس، ئىش-ۋەقەلەرنى يېزىش قوشۇمچە قىلىندى. ئىش-ۋەقەلەر ۋە نەرسىلەر ئەسەرلەردە پېرسوناژلارنىڭ ئاڭ پائالىيەتلىرى ۋە پىسخىك كەچۈرمىشلىرىنى قوزغاتقۇچىسى، ھېسسىيات-كايىپىيات ئۆزگىرىشلىرىنىڭ سەۋەبچىسى سۇپىتىدە رول ئويناندى. «ئوربىتا»دا باشتىن-ئاخىرى ئاسىيەنىڭ ئاڭ پائالىيىتى ۋە پىسخىك كەچۈرمىشلىرىنى يېزىش ئاساس قىلىنغان. ئۇنىڭدا باش-ئاخىرى تولۇق بىر مۇكەممەل ھېكايە ئېچكى باغلىنىشقا ئىگە ھالەتتە ئوتتۇرىغا چىقمايدۇ. ئەسەرنىڭ ھەر بىر بۆلىكىدە بىرەر ئىش يا كى نەرسە، گەپ-سۆز يا كى ھەرىكەت ئاسىيەنىڭ باغلىما تەسەۋۋۇرى يا كى پىسخىك كەچۈرمىشلىرىنى قوزغاتقۇچى ئامىلغا ئايلىنىدۇ. ئۇلار شۇنداق بىر رولنى ئويناپ بولغاندىن كېيىنلا نەزەردىن ساقىت قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەسەردە ئۇلار ھەققىدىكى بايان توختايدۇ-دە، ئاسىيەنىڭ ئاڭ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ تۇغۇلغان كۈنىگە ئەۋەتىلگەن بىر تال ئاتكىرىتكا ئۇنىڭ روھىي كەيپىياتىدا ھەر خىل ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئاتكىرىتكىدىكى خاتىرە قېتىغا قىستۇرۇلغان يۇپۇرماق سۇرىتى ئۇنىڭ باغلىما تەسەۋۋۇرلىرىنى قاناتلاندۇرىدۇ. ئۇنىڭ خىيالىرى يىراقتىكى غازاڭ باسقان يېزا يوللىرىغا، ھەممە يېرى قىزىل گۈللەر بىلەن تولغان ئاجايىپ بىر ماكانغا، قىزىل گۈل ئېچىلغان مەۋسۇمدىكى ساناتوريىگە، ئۇيەردە ئىسكەندەر بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىشقا، يىگىرمە ئىككى يىل بورۇن ئىسكەندەرنىڭ تۆكۈلگەن بىر تال يۇپۇرماقنى شاھىد قىلىپ ئۆزىگە بەرگەن ۋەدىسىگە... ئۆتۈپ توختىماستىن داۋام قىلىدىغان بىر ئېقىننى شەكىللەندۇرىدۇ. پۈتۈن ئەسەر مانا مۇشۇنداق ئۇششاق-چۈشەك ئىشلارنىڭ تەسىردە پەيدا بولغان ئاڭ پائالىيەتلىرى يا كى پىسخىك كەچۈرمىشلەرنىڭ

خاتىرىسىدىن تەركىپ تاپقان. «بۇرۇت ماجراسى»دىمۇ ئاپتور «بۇرۇت قويغانلارنى تىزىملاۋېتىپتۇدەك» دەپ ئاڭلاپ ئۆز-ئۆزىدىن ئەندىشگە چۈشكەن«مەن» نىڭ قوغداش ھەيئىتىنىڭ گېپى بىلەن تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتكەن ئەندىشىسىنى، بۇرۇت توغرىسىدىكى گەپ-سۆزلەرنىڭ ئۇنىڭ كەيپىياتىدا پەيدا قىلغان ئۆزگىرىشلىرىنى، بۇرۇتىنى چۈشۈرىۋەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئارامىنىڭ تېخىمۇ بۇزۇلغانلىقىنى، شۇنىڭدىن كېيىنكى خۇدۇكسىرەش، گاڭگىراشلىرىنى ۋە شۇ سەۋەبتىن قارا بېسىشلىرىنى يازىدۇ. ئەسەردىكى بايان بۇرۇتلۇقلارنى تىزىملاشقا سەۋەب بولغان ۋەقەنى مەركەز قىلماستىن، بەلكى، بۇرۇتلۇقلارنى تىزىملاۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان «مەن»نىڭ كەيپىياتى-ئۆزگىرىشلىرىنى ۋە پىسخىك كەچۈرمىشلىرىنى مەركەز قىلىدۇ. بۇرۇتلۇقلارنى تىزىملاش ۋەقەسى ئەسەردە «مەن»نىڭ پىسخىكا ـ كەيپىيات ئۆزگىرىشلىرىنى ئىپادىلەشنىڭ ۋاستىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىلىدۇ. «ھالاكەت» تىمۇ يازغۇچى ئۆز دىققىتىنى باش پېرسوناژ«مەن» نىڭ روھىي-كەيپىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى، ئۇنىڭ پىسخىك كەچۈرمىشلىرىنى، ئۇزۇلمەي داۋام قىلىۋاتقان ئاڭ ئېقىمىنى ئىپادىلەشكە قاراتقان بولۇپ، سۈژېت ئەڭ يۇقىرى چەكتە سۇسلاشتۇرۇلغان. ئەسەردىكى ئىشلار باش پېرسوناژنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئېچىپ بېرىش ۋە ئاڭ پائالىيەتلىرىنى قانانلاندۇرۇشنىڭ ۋاستىسى قىلىنغان. «سېخىتكى ئىشلار»دا گۈلپەرنىڭ ئېرىنىڭ سېخىتا ھادىسىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنكى پىسخىك كەچۈرمىشلىرى، ئېرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىنكى پىسخىك توقۇنۇش ۋە روھىي داۋالغۇشلىرى بايان قىلىنغان. قىسقىسى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدىلا پىسخىك قۇرۇلما سۈژېتلىق قۇرۇلمىنىڭ ئورنىنى ئالدى. پىسخىك كەچۈرمىشلەر ۋە كەيپىيات ئۆزگىرىشلىرى بايان مەركىزىگە ئۆتتى. نەتىجىدە، «سۈژېت-پېرسوناژ»ياكى«سۈژېت-خاراكتېر»ئەندىزىسىدىن پەرقلىق بولغان «پىسخىكا- كەيپىيات» بايان ئەندىزىسى بارلىققا كەلدى.

2.تۇيغۇ-ئىماگ ئەندىزىسى

ئەسەردە سۈژېتنى سۇسلاشتۇرۇپ، پېرسوناژلارنىڭ بۇاستە سېزىمىنى، تۇيغۇ- تەسىراتىنى شۇنداقلا سۇبېيېكتىپ تۇيغۇدىكى تاشقى دۇنيانى ئىپادىلەش ېيڭى پىروزىلارنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكىگە ئايلاندى. يېڭى پىروزىچىلىقنىڭ ئىچكى دۇنياغا بۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە، خېلى كۆپلىگەن ئاپتورلار سۇبېيېكتىپ تۇيغۇلارنى، بولۇپمۇ دەقىقە ئىچىدىكى تۇيغۇلارنى، مۇرەككەپ پىسخىك تەسىراتلارنى ئىپادىلەشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنى تولىمۇ ئىنچىكە، ئوبرازلىق سۇرەتلەپ بەردى. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەردە ئىش-ۋەقەلەر تۇيغۇ قوزغاتقۇچى ۋە بۇاستە سېزىمنى پەيدا قىلغۇچى ۋاستىگە ئايلاندى. ئادەم، نەرسە ۋە ئىش- ۋەقەنىڭ ئۆزىنى ئەمەس، بەلكى، ئۇلارنىڭ پېرسوناژ تۇيغۇسىدىكى، نەزەردىكى ئىنكاسىنى ۋە كۆرۈنۈشىنى يېزىش، تاشقى دۇنيادىكى نەرسىلەرنى پېرسوناژنىڭ بۇاستە سېزىمى ۋە تۇيغۇ-تەسىراتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ماددا سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىش ېيڭى پىروزىچىلىقتىكى يەنە بىر يۇزلىنىش بولدى. مۇھەممەد باغراشنىڭ «يېشىل ۋادا»، «جەزىرە»، «كۈلرەڭ رەسىم»، «تەنھا ماشىنا»، «تۆتقۇلاق»، پەرھات تۇرسۇننىڭ «مەسىھ چۆلى»قاتارلىقلار يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەرنى ۋە يۇزلىنىشنى گەۋدىلىك نامايان قىلغان ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ. «يېشىل ۋادا» ھېكايىسىدە ئاپتور بالا ۋاقتىدا ئايرىلىپ كەتكەن يۇرتى كۆكيار ۋادىسىغا قەدەم باسقان سالى بوۋاينىڭ نەزەردىكى كۆكيارنىڭ گۈزەللىكى نۇقتىلىق سۇرەتلىنىدۇ. ئەسەردە ئاپتور كۆكيارنىڭ گۈزەل تەبىئىي مەنزىرىسى بىلەن ئېتىزلىقتا باشاق تېرىپ، باغ باغلاپ يۇرگەن قىز-يىگىتلەرنىڭ ھازىر جاۋاب تەرىقىسىدە ئېيتقان«ناھايىتى قەدىمكى، تولىمۇ مۇڭلۇق ۋە يېقىملىق ئېتىز ناخشىلىرى، بەكمۇ ئىزگۈ ۋادا كۆيلىرى» نىڭ تەسىرىدە سالى بوۋاينىڭ

قەلبىدە ئويغانغان تۇيغۇ-تەسراتلار، بۇ ئاستە سىزىملارنى ئىپادىلەشنى ئاساس قىلىدۇ. ئاپتور كۆكيارنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى، ناخشا ياڭرىغان، ئەمگەك قايناۋان ئېتىزلارنى سالى بۇ ۋاينىڭ ھېسسىياتلىق نەزەردە كۆزىتىدۇ ۋە تەسۋىرلەيدۇ. نەتىجىدە، ھېس-تۇيغۇ بىلەن مەنزىرە يۇغۇرۇلۇپ، ئۆزگىچە بەدىئىي گۈزەللىكنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئەسەردىكى تاشقى دۇنيا تەسۋىرى نوقۇل ئوبيېكتىپ تەسۋىر ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا سالى بۇ ۋاينىڭ بۇ ئاستە سىزىمى ۋە ھېسسىيات، تۇيغۇلىرى سىڭىپ كەتكەن، سۇبيېكتىپلاشقان، تۇيغۇلاشقان تەسۋىرىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، كۆكيار ۋادىسى ئەسەردە جۇغراپىيەلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە مەۋجۇتلۇق سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى پىسخىك- ئېستېتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە مەۋجۇتلۇق سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئۇنى ئەسەردىكى بىر چوڭ ئىماگ دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئىماگ ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى جۇغراپىيەلىك مەنسىدىن ھالقىپ كەتكەن، سالى بۇ ۋاينىڭ ئېڭى - تۇيغۇسىدىكى كۆكيارىدىن ئىبارەت. «كۇلرەڭ رەسىم»دىمۇ باش پېرسوناژنىڭ كۇلرەڭگە ۋە كۇلرەڭ دۇنيادىكى يالغۇز دەرەخكە مۇناسىۋەتلىك سۇبيېكتىپ تەسراتلىرى، تۇيغۇلىرى، بۇ ئاستە سىزىمى نۇقتىلىق بايان قىلىنغان. گەرچە ئەسەرنىڭ مەزمۇنى مۇشۇلار بىلەنلا چەكلەنمىگەن بولسىمۇ، بىراق باش پېرسوناژنىڭ سۇبيېكتىپ تۇيغۇسىدىكى كۇلرەڭ دۇنيا ۋە يالغۇز دەرەخ ئەسەردىكى ئىككى مۇھىم ئىماگقا ئايلانغان. «مەن»نىڭ ئاڭ پائالىيىتى، تۇيغۇلىرى، بۇ ئاستە سىزىملىرى ئەسەردە ئاخىرىقى ھېسابتا مۇشۇ ئىككى ئىماگنى چۆرىدەپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككىسى «مەن»نى چىرمىۋالغان ئۇمىدسىزلىك، چۈشكۈنلۈك، تەنھالىق، غېرىپسىنىش ۋە چەكسىز ئەركىنلىككە ئىنتىلىش تۇيغۇلىرىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان ئىماگلار بولۇپ، ئەسەردە تەسۋىرلەنگىنىدەك، «مەن»نىڭ پۈتۈن ئاڭ تەپەككۇرىنى ئىگىلىۋالغان كۇلرەڭ ئۇنىڭ ھەممە نېمىسىنى كۇلرەڭلەشتۇرىۋېتىدۇ. ئۇنىڭ مېڭىسىدىن مۇشۇ كۇلرەڭ يۇيۇۋېتىلگەندىن كېيىن، تەقدىرىدە بۇرۇلۇش بولىدۇ. ئەسەردىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، «مەن»نىڭ روھىي دۇنياسىنى چىرمىۋالغان كۇلرەڭنىڭ ئورنىنى پاكلىقنىڭ سىمۋولى بولغان ئاق رەڭ ۋە ئۇمىدنىڭ سىمۋولى بولغان يېشىل رەڭ ئىگىلەيدۇ-دە، «مەن»نىڭ نەزەردە ھەممە نەرسە ئەسلىي رەڭگىگە قايتىدۇ. «مەن»مۇ روھىي جەھەتتە پاكلىنىپ ھاياتنى قەدىرلەيدىغان سۆيگۈچىگە ئايلىنىدۇ. كۇلرەڭ دۇنيا بىلەن يالغۇز دەرەختىن ئىبارەت ئىككى ئىماگ ئەسەردىكى باش پېرسوناژنىڭ تەقدىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغىنى ئۈچۈن، بۇ، ئەسەرنى«پىسخىكا-كەيپىيات» ئەندىزىسىدىكى ئەسەرلەردىن پەرقلىق بولغان بايان ئەندىزىسىگە ئىگە قىلغان. «تەنھا ماشىنا»دىمۇ باش پېرسوناژنىڭ تۇيغۇلىرى ۋە بۇ ئاستە سىزىمى يېزىلغان. يازغۇچى ھېكايە سۆزلەشنى قوغلاشماستىن، باش پېرسوناژنىڭ ئەتراپىدىكى تاشقى دۇنيا توغرىسىدىكى سۇبيېكتىپ تۇيغۇ-تەسراتلىرىنى، شەيئىلەرنىڭ كۆرۈش- ئاڭلاش سەزگۈسىدىكى ھالىتىنى ئۆز ئەينى بويىچە يېزىشقا ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا بۇ ئەسەرنى تۇيغۇ ۋە بۇ ئاستە سىزىم بايانى دېيىشكە بولىدۇ. ئاپتور باش پېرسوناژنىڭ تۇيغۇلىرى ۋە بۇ ئاستە سىزىملىرىنى ئەسلىگە سالىدىغ ھالدا خاتىرىلەش ئۈچۈن، بايانغا ئارىلاشماسلىق؛ تۇيغۇنى، بۇ ئاستە سىزىمنى مۇكەممەل بايان جۈملە شەكلىگە كىرگۈزۈشكە زورۇقماستىن، ئەركىن بىر تەرەپ قىلىش؛ باش پېرسوناژنىڭ تۇيغۇ ۋە بۇ ئاستە سىزىمنى بايانچىنىڭ بايانغا ئايلاندۇرۇۋالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئاڭ ئېكرانىدا پەيدا بولغان ئىماگلار ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئۇلارنى ئۆزئارا يۇغۇرۇتىدۇ. ئالدى بىلەن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

(1)شوپۇرنىڭ تامىقى قۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ لەۋلىرىمۇ بارغانسېرى تېز قۇرۇماقتا ئىدى.ئۇ يېنىغا قاراپ قويدى.ئۇ يەردە بىر نۇر تۇۋرۇكى لاۋۇلدايتتى.ئۇ ھەم ئوتتەك ئىسسىق، ھەم چىمەنىدەك سالقىن نۇر ئىدى....

(2) يول چاپماقتا. يەنە تاغ، تاش، ئەمەن...قۇم بارخانلىرى. قىزىق، دۇيدۇملاق، سىلىق، يۇمشاق قۇم بارخانلىرى...

(3)...ئۇ قولىدىكى كۇلۇچنى تاشلۇۋېتىپ،

كابىنكىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئۆتتى ـ دە، ئىشكىنى زەردە بىلەن ئېچىپ ئۆزىنى ئاتتى... خۇددى دالدىكى كەكلىكنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنى تاشلىغاندەك. گۈلدەستە. نۇر. قۇم بارخانلىرى. بۇلاق. چىمەن. مۇشۇك... دۇمبەل... يول... تەر... ئىنجىق... تىرناق... مۇشۇكنىڭ، ياق تۇنۇلۇققا باش ئەگمىگەن ياش، كۈچلۈك چىشى بۇركۇتنىڭ تىرنىقى.

مىسال (1)دىكى تۇنجى، بەشىنچى جۈملە شوپۇرنىڭ يان تەرىپىدە ئولتۇرغان قىز توغرىسىدىكى بۇاستە سىزىمى ۋە سۇبيېكتىپ تەسراتىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ كۆرۈش سىزىمىدە يېرىم يولدا ماشىنا توسۇپ چىققۇچى(بۇنىڭدىن بۇرۇنقى بايانلاردا ماشىنىغا چىققۇچىنىڭ قىز ئىكەنلىكى بۇاستە ئېيتىلمىغان) لاۋۇلداپ تۇرغان، ھەم ئوتتەك ئىسسىق، ھەم چىمەندەك سالقىن، ھەم كۆز چاقىدىغان يارقىن نۇر تۇۋرۇكى سۇپىتىدە نامايان بولدۇ. مىسال(2)دىكى بىرىنچى، ئىككىنچى جۈملە تاشقى دۇنيانىڭ شوپۇرنىڭ ئاڭ ئېكرانىدىكى كۆرۈنىشى. ئۇچىنچى جۈملە ئەسلىي مەنىسىدىن ھالقىپ كەتكەن، شوپۇرنىڭ قىزغا مۇناسىۋەتلىك بۇاستە سىزىمنى ۋە سۇبيېكتىپ تۇيغۇسىنى ئۆزىگە سىڭدۇرگەن ئىماگ. مىسال(3) نىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جۈملە ھالىتىگە كىرمىگەن، چېكىت بىلەن ئايرىلغان يەككە سۆزلەر شوپۇرنىڭ ئاڭ ئېكرانىدىن چاقماق تېزلىكىدە ئۆتۈۋاتقان قىزغا مۇناسىۋەتلىك ئىماگلاردىن ئىبارەت. كەينىگە نۇرغۇن چېكىت قويۇلغان سۆزلەر بىلەن ئاخىرقى جۈملە شوپۇرنىڭ جىنسىي ھۇجۇمى بىلەن قىزنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنىڭ شوپۇر مېڭىسىدىكى ئەكسلىنىشى. يۇقىرىقى ئۇچ مىسالدا يازغۇچى شوپۇرنىڭ تۇيغۇسىنى ۋە بۇاستە سىزىمنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئوقۇرمەننىڭ كۆز ئالدىدا ئەينى ھالىتىدە نامايان قىلىپ بېرىشكە تىرىشقان. بۇ يەردە ئاپتور شوپۇرنى بايانچىنىڭ بايان ئوبيېكتى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئۆز ئېڭى ئارقىلىق تاشقى دۇنيانى ئىنكاس قىلغۇچى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ئۇنىڭ بۇاستە سىزىمنى، تۇيغۇ ـ تەسراتنى ئۆز ئەينى بويىچە ئوقۇرمەنگە بۇاستە ھېس قىلدۇرىدۇ. بۇ مىساللاردىن بىز بايانچىنىڭ بايانغا ئاساسەن ئارىلاشمىغانلىقىنى، ئىشلارنى ۋە پېرسوناژ تۇيغۇسىنى بايانچىنىڭ بايانىغا ئايلاندۇرۇۋالمىغانلىقىنى، ئۇلارنى مۇكەممەل بايان جۈملىلەر بىلەن ئىپادىلەشكە ئورۇنماستىن، بەلكى شوپۇرنىڭ ئېڭىدىكى ئىنكاسى ۋە تۇيغۇسىدىكى ھالىتى بويىچە گەۋدىلەندۇرۇشكە، تۇرلۇك ئىماگلار ئارقىلىق تۇيغۇ ۋە بۇاستە سىزىمنىڭ ئوبرازلىقلىقىنى كاپالەتلەندۇرۇشكە تىرىشقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. «تۆتقۇلاق» تەمۇ يازغۇچى تۆتقۇلاق، ساھىبقىران يېگىت ئىماگلىرىنىڭ يارىدىمىدە جۇۋانىنىڭ ھېسسىيات ۋە تۇيغۇلىرىنى ئۇتۇقلۇق ئىپادىلەپ بەرگەن.

پەرھات تۇرسۇنمۇ«مەسھ چۆلى»دە «مەن» نىڭ ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى، بۇاستە سىزىمنى ۋە مۇرەككەپ پىسخىك كەچۈرمىشلىرىنى ماھىرلىق بىلەن نامايان قىلىپ بەرگەن. ئاپتور ئەسەردە باشتىن ـ ئاخىرى«مەن» نىڭ ئۇزۇلمەي داۋاملىشىۋاتقان ئاڭ ئېقىمىنى، باغلىمىتەسەۋۋۇرلىرىنى، خىيالىي تۇيغۇلىرىنى، بۇاستە سىزىمنى «مەن»نىڭ ئېڭىدىكى ئايال ئىماگىنىڭ يارىدىمىدە ئوقۇرمەنلەر بۇاستە سىزىلەيدىغان ۋە ھېس قىلالايدىغان دەرىجىدە كونكرېتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەپ بەرگەن. ئەسەر پۈتۈنلەي سۇژىتسىزلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا يېزىلغىنى«مەن»نىڭ تۇيغۇسى ۋە بۇاستە سىزىملىرى بىلەن ئۇنىڭ تۇيغۇسىدىكى ئايالنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدىن ئىبارەت.

يۇقىرىقى ئەسەرلەر ئورتاق ھالدا يېڭى پىروزىچىلىقتىكى تۇيغۇ ـ ئىماگ ئەندىزىسىنى شەكىللەندۇرگەن.

3.مەنە ـ سىمۋول ئەندىزىسى

يېڭى پىروزىچىلىقتا ھەر خىل سىمۋوللارنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم سىمۋوللۇق پىروزىلار بارلىققا كەلدى. ئۇلاردا رېئال تۇرمۇشتىكى نەرسىلەرنىڭ ئوبرازى ۋە رېئاللىقتىن ھالقىغان ئوبرازلار ئارقىلىق يازغۇچىلارنىڭ بەدىئىي غايىسى ئىپادىلەندى، مۇئەييەن نۇقتىنىزەر،

پەلسەپىۋى پىكىر ياكى ھېسسىيات بېشارەتلەندى. سىمۋوللۇق مەنە ئىپادىلىگۈچى بۇ ئوبرازلار بۇ خىلدىكى ئەسەرلەردە ئەسلىي مەنىسىدىن ھالقىپ يېڭى بەدىئىي ئىماگلارغا ئايلاندى. بۇ خىلدىكى ھېكايە-پوۋېستلارنىڭ بىر قىسملىرىدا مۇئەييەن بىر سىمۋوللۇق ئىماگ ياكى ئوبراز مەركەز قىلىنىپ، ئۇلاردىكى ئىش-ۋەقەلەر شۇ ئىماگ ياكى ئوبرازنى چۆرىدەپ قانات يايدۇرۇلدى. يازغۇچىلار ئىپادىلىمەكچى بولغان مەنىلەر شۇلار ئارقىلىق ئىپادىلەندى. بۇخىلدىكى ئىماگ ياكى ئوبرازلار ئەسەرلەردە يەككە ھالەتتە ئوتتۇرىغا چىقىرىلىپ، ئۇلارغا بىر قىسىم ئوبرازلار يانداشتۇرۇلدى. تېخىمۇ ئېنىقىنى ئېيتقاندا، بۇ خىلدىكى ئەسەرلەردە ئەسلىي مەنىسىدىن ھالقىتىپ ئالاھىدە مەنىگە ئىگە قىلىنغان نەرسىدىن تەركىب تاپقان سىمۋوللۇق ئىماگلارغا يازغۇچىلارنىڭ بەدىئىي غايىلىرىنى ريئاللىققا ئايلاندۇرغۇچى ئادەملەر ئوبرازلىرى يانداشتۇرۇلدى. مۇھەممەد باغراشنىڭ «يۇرەكتاغ»، توختى ئايوپنىڭ «بۆشۈك»، ئەسئەت ئەمەتنىڭ «ئۇچقۇر ئاياغ كەلدى» قاتارلىق ئەسەرلىرى مۇشۇ خىلغا مەنسۇپ. «يۇرەكتاغ» پوۋېستىدىكى يۇرەكتاغ ئەجداد روھىنىڭ سىمۋولى. ئەسەردە ئۇ ئۇنتۇلغان ئەجداد روھىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. يازغۇچى بۇ سىمۋوللۇق ئىماگقا نارىش بوۋاي ئوبرازىنى يانداشتۇرغان بولۇپ، روھى ئويغاق بۇ بوۋاينىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ھازىرقى زامان كىشىلىرىدىكى ئەجدادىنى، يىلتىزىنى ئۇنتۇش، ئەجدادتىن ياتلىشىش ھادىسىسىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، بوۋاينىڭ ئاغزىدىن كىشىلەرنى ئەجداد روھىنى ئۇنتۇماسلىققا دەۋەت قىلىدۇ. «بۆشۈك» تە يازغۇچى ئەقىل-ئىدراك ۋە گۈزەل پەزىلەت، مېھرى-مۇھەببەتنىڭ سىمۋولى بولغان بۆشۈك ئىماگىغا بۆشۈكچى بوۋاي ئوبرازىنى يانداشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بەدىئىي غايىسىنى نامايان قىلىدۇ. بۇ ھېكايىدىمۇ روھى ئويغاق بوۋاينىڭ كىشىلەرنى ئەقىل-پاراسەت، ئەخلاق-پەزىلەت، مېھرى-مۇھەببەت، ئادىمىيلىك روھىنىڭ سىمۋولى بولغان بۆشۈكنىڭ خىسلىتىنى، ھېكمىتىنى تونۇپ يېتىشكە، پەرزەنتلىرىنى مۇشۇ بۆشۈكتە ياتقۇزۇپ چوڭ قىلىپ ئۇلارنى مەنىۋى جەھەتتىن كامال تاپقۇزۇشقا دالالەت قىلىشلىرى ئارقىلىق ئاپتور ياش ئەۋلادلارنى ئەجدادلارنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى تەرك ئەتمەسلىككە، ئۇلاردىن چەتنەسلىككە دەۋەت قىلىدۇ. «ئۇچقۇر ئاياغ كەلدى» دە ئىنسانىنىڭ ئەركىنلىكىنى بوغقۇچى چاقلىق ئورۇندۇق ئىماگى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئوغلىنىڭ ئەركىنلىكىنى بوغۇپ، ئۇنى تراگېدىيەلىك ئاقىۋەتكە دۇچار قىلغان بوۋاي ئوبرازى ئارقىلىق، ئاپتور «ئۆزگىلەر دوزاختۇر»دېگەندىن ئىبارەت مەۋجۇدىيەتچىلىك ئېيتىمنى ئىپادىلەيدۇ. ئاپتور بۇ ئەسەزدىكى چاقلىق ئورۇندۇقتىن ئىبارەت سىمۋوللۇق ئىماگ ئارقىلىق ئىنسانىنىڭ ئۆزى ياراتقان نەرسىلەرنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قېلىشىدەك ئېچىنىشلىق تەقدىر-قىسمەتتىن خالىي بولالمايۋاتقانلىقىنى بېشارەتلىسە، بوۋاينىڭ ئوغلىنى ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىشى ئارقىلىق ئاتا-بالىلىق مۇناسىۋەتتىكى ياتلىشىش ھادىسىسىنى بېشارەتلەيدۇ.

يەنە بىر قىسىم سىمۋوللۇق ھېكايە-پوۋېستلاردا يەككە سىمۋوللۇق ئىماگلار مەركەز قىلىنماستىن، بەلكى بىر نەچچە سىمۋوللۇق ئوبراز ياكى ئىماگ ئارقىلىق مەنە ئىپادىلەندى. مۇھەممەد باغراشنىڭ «مەن ئۆلگەن ئادەمنىڭ كۆز قارچۇقىدا قېتىپ قالغان سۈرەت»، ئەختەم ئۆمەرنىڭ «قاغجىرىغان تىنىق» قاتارلىقلارنى شۇ خىل ئەسەرلەر دېيىشكە بولىدۇ. «مەن ئۆلگەن ئادەمنىڭ كۆز قارچۇقىدا قېتىپ قالغان سۈرەت» تە ئاپتور بىر مۇنچە ئوبرازلار ۋە ئىماگلار ئارقىلىق ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم ئوبراز ۋە ئىماگلار كونىلىققا، خۇراپىيلىققا ۋە ئاۋامنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ زامانىۋى ئاڭ بىلەن قوراللىنىشىغا قارشى تۇرغۇچىلارغا سىمۋول قىلىنىدۇ. پوۋېستتىكى ھېزىم موللا، ئىمام ۋە باخشىلارنى ئاشۇنداق سىمۋوللۇق ئوبراز، ئەدەرەكنى بولسا ئاشۇنداق سىمۋوللۇق ئىماگ دېيىشكە

بولىدۇ. يەنە بىر قىسىم ئوبراز ۋە ئىماگلار بولسا زامانىۋىلىققا، ئىلغار پەن-تېخنىكىغا ۋە تەرەققىيات-يېڭىلىققا سىمۋول قىلىنغان. ئەسەردىكى ئەك يېڭى پاسوندىكى كاستۇم-يوپكا كىيىۋالغان بۇدۇر چاچلىق ناخشىچى قىز، زامانىۋى بىنا قۇرۇلۇشىغا قۇماندانلىق قىلىۋاتقان باش ئېنژىنېر يېگىت، راكېتا ئايىغ كىيىۋالغان باللار، يېڭى قۇياشنى ئۆز يۈرتىغا باشلاپ كېتىۋاتقان بالا قاتارلىقلار بىلەن لامپۇچكا، ئىستربىئولۇق ئۇنئالغۇ، سەرەڭگە قېپىچلىك تېلېۋىزور ۋە كومپيۇتېر، يېڭى قۇياش قاتارلىقلارنى ئاشۇنداق سىمۋوللۇق ئوبرازلار ۋە ئىماگلار دېيىشكە بولىدۇ. ئاپتور يۇقىرىقىدەك سىمۋوللۇق ئوبرازلار ۋە ئىماگلار ئارقىلىق مىللەتنى قالاقلىق، خۇراپاتلىق، نادانلىق قاتارلىق ئىللەتلەر ئىلكىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، زامانىۋى ئاك-تەپەككۇر بىلەن قوراللاندۇرۇش، زامانىۋى مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغۇزۇشتىن ئىبارەت بەدئىي غايىسىنى ئىپادىلىگەن. «قاغجىرىغان تىنىق» تا «مەن» نىك روھىي بىھۇشلۇق ھالەتتىكى چۈشسىمان خىيالىي تۈيغۇلىرى تەپسىلي بايان قىلىنغان. «ھېكايىدە تەسۋىرلەنگەن ‹مەن›جىسمى ئۆلۈۋاتقان، سەزگۈلىرى يەنىلا تىرىك ھالەتتە تۇرىۋاتقان بىر بىھۇش ئادەم، ‹ئۇلۇك بىلەن تىرىك ئارىلىقىدا قۇمدا سوزۇلۇپ ئوڭدا ياتقان›بىر ئىسكىلىت. ئۇ باش-ئاخىرى يوق چۈشسىمان خىيالىي تۈيغۇلار چىرمىۋالغان ھالەتتە ياتقىنىدا، ئۇنىڭ كۆزلىرىنى يېشىل نۇر چېقىپ، كۆز ئالدىنى يورۇتىدۇ. ئۇنى بېشى بۆرىگە ئوخشايدىغان، تېنى چۈپۈرلۈق، ئەممىا ئادەمگە ئوخشايدىغان ئاجايىپ بىر مەخلۇق يۆلەيدۇ... يىراق كۆكتە بىر جۈپ يۇلتۇز كۆرۈنىدۇ. يۇلتۇزدىن بىر خىل كۆك نۇر چاقنايدۇ. يۇلتۇزنى ئوراپ غۇۋا بىر چىراي يەنە كۆرۈنۈپ يەنە يوقايدۇ... كۆك نۇر چاقنىغانچە ‹مەن›نىڭ تىنىقلىرى پەيدا بولۇپ كۆچىيىشكە باشلايدۇ...ھېكايىدىكى ‹مەن›، قۇملۇق، كۆكنۇر دېگەنلەر ئەسلىي مەنىسىدىن ھالقىغان سىمۋوللۇق ئوبرازلار بولۇپ، ھېكايە باشتىن-ئاخىرى بىر خىل سىمۋوللۇق كەيپىيات بىلەن تولغان»[3]. ھېكايىدىكى بۆرە باش، ئادەم سياق مەخلۇقنى بۆرىنى توتېم قىلغان ئەجدادلارغا ، بىر جۈپ يۇلتۇزدىن چاقنىغان كۆكنۇرنى ئەجدادلارنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرغان كۆك بۆرىگە، «مەن»نى ئەجداد روھىنىڭ يۆلىشىدىن مەھرۇم قىلىپ ھالسىزلانغان نىمجان ئەۋلادقا، قۇملۇقنى ئەجداد بىلەن ئەۋلادنىڭ روھىي باغلىنىشىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ئەۋلادنى روھىي ئوزۇقتىن مەھرۇم قالدۇرىدىغان بېكىنمە مۇھىتقا سىمۋول قىلىنغان دېيىشكە بولىدۇ. ناۋادا مۇشۇنداق چۈشىنىش توغرا بولسا، يازغۇچىنى ئەجداد روھىنىڭ يۆلىشىگە ئېرىشكەن، ئۇنىڭدىن مەنىۋى ئوزۇق ئېلىپ، نىمجان تېنىگە جان كىرىۋاتقان ئەۋلادنى يېزىش ئارقىلىق، ئەجداد روھىنى ۋە ئۇنىڭ قۇدرىتىنى ئۇلۇغلىغان دېيىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقى ئەسەرلەردە گەرچە سىمۋوللۇق ئىماگلارنى ئىشلىتىش جەھەتتە پەرقلەر بولسىمۇ، بىراق شۇ سىمۋوللۇق ئىماگلارنى ئىشلىتىپ مۇئەييەن مەنىلەرنى ئىپادىلەش ياكى بېشارەتلەش ئۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسگە ئورتاق ئالاھىدىلىك. شۇڭا ئۇلار «مەنە-سىمۋول»دىن ئىبارەت بايان ئەندىزىسىنى شەكىللەندۈرگەن.

4.شېئىرىي كەيپىيات-مەنىۋى مۇھىت ئەندىزىسى

يېڭى پىروزىچىلىقتىكى ئىچكى دۇنياغا بۇرۇلۇش يېڭى پىروزا ئەسەرلىرىنى شېئىرىيەتكە يېقىنلاشتۇردى. نەتىجىدە بىر قىسىم يېڭى پىروزا ئەسەرلىرىدە مەزمۇن ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە شېئىرلىشىش ھادىسىسى بارلىققا كەلدى. «بۇ خىل شېئىرلىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەل قىلغۇچ ئامىل- ۋەقەلەرنى بايان قىلىش بىلەن ھېكايە سۆزلەشنى سۇسلاشتۇرۇپ، پېرسوناژنىڭ ھېس-تۇيغۇلىرىنى، بۇاستە سېزىمنى يېزىشنى، ئاك پائالىيەتلىرىنى ئىپادىلەشنى كۆچەيتكەنلىكتە. شېئىرىي كەيپىيات، شېئىرىي مۇھىت

يارىتىشقا ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكتە»[4]. گەرچە، شېئىر- لاشتۇرۇلغان ئەسەرلەر بەك كۆپ بولمىسىمۇ، بىراق ئۇلار شېئىرىي خۇسۇسىيەتلەر گەۋدىلىك، شېئىرىي پۇراق بىر قەدەر كۈچلۈك بولۇش، ئوقۇرمەنلەرگە ئۆزگىچە بىر خىل شېئىرىي ھېسسىيات، لىرىك گۈزەللىك تۇيغۇسى ئاتا قىلىشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. مۇھەممەد باغراشنىڭ «ياۋا ئەتىرگۈل»، «يېشىل ۋادا»، پەرھات ئېلياسنىڭ «قۇمۇشلۇقتىن باشلانغان يوللار»، خالىدە ئىسرائىلنىڭ «ئىھ، ھايات»، «ئارمان» قاتارلىق ئەسەرلىرى شېئىرىي ھېسسىيات ئىپادىلەنگەن ۋە مەنىۋى مۇھىت يارىتىلغان «شېئىرىي كەيپىيات-مەنىۋى مۇھىت» ئەندىزىسىدىكى ئەسەرلەردىن ئىبارەت. بۇ ئەسەرلەردە ئەنئەنىۋى پىروزا ئەسەرلىرىدىكىدەك ئەگىرى-توقاي، قىزىقارلىق ۋەقەلەرنى سۆزلەش ياكى پېرسونا‌ژلارنى كەسكىن زىددىيەت-توقۇنۇشلار ئىچىگە قويۇپ، ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنى سۈرەتلەپ بېرىش ئاساس قىلىنمىغان. ئاپتورلار دىققىتىنى شېئىرىي ھېسىس-تۇيغۇلارنى ئىپادىلەشكە ۋە مەنىۋى مۇھىت يارىتىشقا مەركەزلەشتۈرگەن. «ياۋا ئەتىرگۈل»دە ئاپتور ئۆز دىققىتىنى«مەن»ۋە تەشنائىدىن ئىبارەت ئىككى پېرسونا‌ژنىڭ سۇبېيېكتىپ تۇيغۇ-تەسىراتلىرىنى ۋە رەنا ئىسىملىك ساھىبجامال قىزغا بولغان ئۇتۇقۇق مۇھەببىتىنى يېزىشقا مەركەزلەشتۈرىدۇ. ئەسەردە سۈژىت زور دەرىجىدە سۇسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئەسەر ئاساسەن تەشنائىنىڭ رەناغا بولغان يوشۇرۇن مۇھەببىتى ھېسسىياتىنى ۋە ھىجران ئازابىنى، رەنانىڭ «مەن»گە بولغان يوشۇرۇن مۇھەببىتى ھېسسىياتىنى ۋە ئازابىنى، «مەن» نىڭ رەناغا بولغان يوشۇرۇن ئاشقىلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان ئازابىنى ئىپادىلەشنى مەركەز قىلغان. ئاپتور بۇ ئۇچ پېرسونا‌ژنىڭ ھېسىس-تۇيغۇلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە بىرىنچى شەخس تىلىدا ئىزھار قىلدۇرغاچقا، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ قەلب ئىزھارىغا نەۋايى قاتارلىق كىلاسسىك شائىرلارنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرىنى كۆپلەپ قىستۇرغاچقا، ئەسەرنىڭ شېئىرىي پۇرىقى، لىرىكىلىقى زور دەرىجىدە كۈچەيگەن. ئەسەرنىڭ «مەن» بىلەن تەشنائىنىڭ پىنھان قەلب تۇيغۇلىرى ۋە مۇھەببەت ھېسسىياتى بىۋاستە ئىزھار قىلىنغان جايلىرىنى قاپىيەسىز شېئىر دېيىشكىمۇ بولىدۇ. يازغۇچىنىڭ ئەسەر تىلىنى شېئىرىي ھېس-تۇيغۇلارنى ئىپادىلەشكە ئەڭ باب كېلىدىغان سۆز-ئىبارىلەردىن بەرپا قىلىشى، شېئىرىي مەنىگە ئەڭ باي سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىشى، ئەسەرنىڭ شېئىرىي پۇرىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن. ئاپتور ئەسەر پېرسونا‌ژلىرىنى تاللاشتىمۇ ئەسەردىكى شېئىرىي خۇسۇسىيەتلەرنى گەۋدىلەندۈرۈشكە، ئەسەرنىڭ شېئىرىي پۇرىقىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق بولۇشىنى نەزەردە تۇتۇپ، «مەن»ۋە تەشنائىنى پىشقان يازغۇچى سالاھىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى ھېس-تۇيغۇلىرىنى كىلاسسىك مۇھەببەت لىرىكىلىرى ئارىلاشتۇرۇلغان شېئىرىي تۇيغۇغا باي پاساھەتلىك ئەدەبىي تىلدا ئىزھار قىلىشىغا ئاساس سالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ پوۋېستتىكى قويۇق شېئىرىي كەيپىيات، جەلپكار لىرىك گۈزەللىك، ھېسسىيات بىلەن مەنزىرىنىڭ يۇغۇرۇلمىسىدىن تەركىب تاپقان مەنىۋى مۇھىت ئوقۇرمەنگە ئۆزگىچە ئېستېتىك لەززەت بەخش ئېتىدۇ. بۇ ئەسەرنى ئىسمى جىسمىغا لايىق لىرىك پىروزا دېيىشكە بولىدۇ. «يېشىل ۋادا»نى مەن «تۇيغۇ-ئىماگ ئەندىزىسى»گە مىسال قىلىپ سۆزلىگەنىدىم. بۇ ئەسەرنى شېئىرىي كەيپىيات ۋە مەنىۋى مۇھىت نۇقتىسىدىن كۆزىتكىنىمىزدە، سالى بوۋاينىڭ ھېس-تۇيغۇلىرى بىلەن كۆكيار ۋادىسىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مەنزىرىسىنىڭ گىرەلەشمىسىدىن تۇزۇلگەن مەنىۋى مۇھىت بۇ ئەسەرنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ جەھەتتىن بۇ ھېكايىنى«شېئىرىي كەيپىيات-مەنىۋى مۇھىت» ئەندىزىسىگە تەۋە قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

«قۇمۇشلۇقتىن باشلانغان يوللار»دا ئاپتور بەكمۇ مۇڭلۇق، ئىنتايىن لىرىك، سەھرا قىزى ساجىدەدەك ساددا، ئەپسانىدەك گۈزەل بىر شېئىرىي مۇھىتنى

ياراتتى. بۇ پوۋېستنى ئىچكى رېتىمغا ئىگە بىر پارچە شېئىر دېيىشكىمۇ بولىدۇ. «بۇ پوۋېستنى بۇنداق شېئىرىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلغان ئامىل ـ ساجىدەنىڭ شېئىرىي تۇيغۇغا باي ئىچكى كەچۈرمىشلىرى، مونولوگلىرى، خىيالىي تۇيغۇلىرى بىلەن ئاپتور ياراتقان ئەپسانىۋى تۇسكە ئىگە شېئىرىي مۇھىت ھەم مۇكەممەل شېئىرىي كەيپىيات»[5].

«ئېھ! ھايات»مۇ سۇزۇت سۇسلاشتۇرۇلغان، لىرىك ھېس ـ تۇيغۇلارنى ئىپادىلەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان ئەسەر بولۇپ، خۇددى پروفېسسور ئازاد سۇلتان ئېيتقاندەك: «پۈتكۈل ھېكايە بىر گۈزەل شېئىرغا ياكى يېقىملىق مۇزىكىغا ئوخشايدۇ»[6].ئاپتور ئەسەردە«مەن»نىڭ نەزەرىدىكى تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى ۋە«مەن» نىڭ شۇ مەنزىرىلەر توغرىسىدىكى تۇيغۇ ـ تەسىراتلىرىنى ئىپادىلەشكە ئەھمىيەت بەرگەچكە، ئەسەر كۆچلۈك شېئىرىي پۇراققا ئىگە بولغان.

يۇقىرىدا يېڭى پىروزىلارنىڭ ئاساسىي بايان ئەندىزىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ ئۆتتۇم. ئادەتتە بىر قىسىم بايان ئەندىزىلىرى ئۆزئارا ئۆتۈشىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە، يۇقىرىقى ئەسەرلەر ئاساسەن پىسخىك قۇرۇلمىدىكى ئەسەرلەر بولغاچقا، بىر قىسىم ئەسەرلەرنى مەلۇم بىر ئەندىزىگىلا تەۋە دەپ مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتكىلى بولمايدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەرلەرنى مەلۇم بىر بايان ئەندىزىسىگە تەۋەلەشتە، شۇ ئەسەردە قايسى خىل بايان ئەندىزىسىگە تەۋە ئالاھىدىلىكلەرنىڭ گەۋدىلىك ياكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىغا قارىدىم. بەزى ئەسەرلەرنى يەنمۇ ئىنچىكىلەپ كۆزەتسەك، ئىككى خىل بايان ئەندىزىسىگە تەۋە بولۇپ قالىدىغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. يېڭى پىروزىلاردا «پىسخىكا ـ كەيپىيات» ئەندىزىسى بىلەن «تۇيغۇ ـ ئىماگ»ئەندىزىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۈشۈش بىر قەدەر گەۋدىلىك.

ئىزاھاتلار

[1][2] ياڭ شىگىلىڭ: «جۇڭگو ـ غەرب پىروزىلىرىنىڭ ژانىر فورمىسى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى نەشرى ، 42 ـ 43 ـ بەتلەر.

[3][4][5]مەتتۇرسۇن ئىلى:«يېڭىچە ھېكايە ـ پوۋېستلار ۋە يازغۇچىلارنىڭ ئىستېتىك ئىزدىنىشلىرى»، «تەڭرىتاغ» 1996 ـ يىللىق 5 ـ سان، 33 ـ ،37 ـ ،38 ـ بەتلەر.

[6] ئازاد سۇلتان: «بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 ـ يىلى نەشرى، 370 ـ بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

32 ـ يىللىق 2 ـ سان　شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)　第 32 卷第 2 期
2011 ـ يىلى 6 ـ ئاي　新疆大学学报(哲学社会科学维吾尔文版)　2011 年 6 月

ماقالە نومۇرى: 11 ـ 035 ـ 02 (2011) 5878 ـ 1005

نەۋايىنىڭ پەلسەپىۋى مەسەل داستانى «لىسانۇت ـ تەير» توغرىسىدا*

تۇرسۇن قۇربان تۇركەش

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: «لىسانۇت ـ تەير»نىڭ ماتېرىيالى پارس، تۈركىي ئەدەبىلەرنىڭ قەلىمى ئاستىدا داۋاملاش، ئوخشىتىش، سىمۋول قىلىش ئارقىلىق فېئوداللىق جەمئىيەتنى قارىلاشنىڭ ئوبرازلىق ۋاستىسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە شائىرلارنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەيدىغان بەدىئىي شەكىل بولۇپ كەلگەن. «قۇش تىلى»تېمىسى ئىبن سىنادىن غەززالىغا، ئەتتاردىن نەۋايىغا ئۆتۈش جەريانىدا ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ، ئاخىرى ئۇيغۇر كلاسسىك داستانىغا ئايلانغان. ماقالىدە، مەزكۇر تېمىنىڭ يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرىلىشى، نەۋايىغا تەسىرى ۋە شائىرنىڭ«لىسانۇت ـ تەير» ئارقىلىق ئالغا سۈرگەن پەلسەپىۋى ئىدىيەسى چوڭقۇر تەھلىل قىلىنىدۇ.

摘要：《鸟语》题材，不仅是古代波斯、突厥语作家暗示、比喻、象征、批评、鞭打封建社会的工具，而且还成为文学家表达自己世界观的最好的艺术形式。《鸟语》题材从伊本·西拿到穆罕默德·伊本·卡扎里，又从阿塔尔到纳瓦依，不断地发展和演变，最终成为维吾尔族的经典著作。本文从《鸟语》题材的出现入手，对它的发展和演变过程，以及对维吾尔文学大师纳瓦依产生的影响，和纳瓦依写作这部长诗的目的做了详细的分析，并对纳瓦依的长诗《鸟语》和纳瓦依的哲学思想进行了论述

Abstract: *Lisanut-Teyr* is an example of a literary form common to Persian and Turkish writers, one which not only used allusion, metaphor, and symbol to criticize feudal society, but also expressed the poets' world views. The theme of "bird language," during the process of literary transmission from Ibn Sina to Ghezzali, and from Ettar to Newa'i, constantly changed and increase in complexity, eventually evolving into classical Uyghur epic poetry. This article will make a detailed and deep analysis of the importation of this theme into written literature, its impact on Newa'i, and on the philosophical notions which the poet advanced in his *Lisanut-Teyr*.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئەلىشىر نەۋايى (1441 ـ 1501) يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن كېيىنكى تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ جۈملىدىن مەملىكىتىمىزدىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ ۋەكىلى، مۇتەپەككۇر شائىر. نەۋايى ئۆمرىدە ئەدەبىيات، تىل، تارىخ، ئەخلاق، دىن ۋە تەسەۋۋۇپقا ئائىت 30 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. شائىرنىڭ ئىجادىي مىراسى ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىياغا كەڭ تارقالغان. زامانداشلىرى ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا قىممەتلىك خاتىرىلەر قالدۇرغان. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن ئاۋۋال ئىتالىيەدە كېيىن باشقا غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە شائىر ھەم ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات تەڭلا باشلانغان.

«لىسانۇت ـ تەير Lisanut_Teyr» (قۇش تىلى) ئەلىشىر نەۋايىنىڭ تەسەۋۋۇپلۇق دۇنيا قارىشىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان مەشھۇر پەلسەپىۋى مەسەل داستان. شائىر بۇ ئەسىرنى پارس ـ تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى فەرىددىدىن ئەتتار (1150 ـ 1220)نىڭ ئوخشاش تېمىدىكى«مەنتىقۇت ـ تەير Mantikut_Teyr» (قۇش

* بۇ ماقالە 2010 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: تۇرسۇن قۇربان تۇركەش (1965 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تۇغۇلغان)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى، دوكتور. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

نۇتىقى) داستانىنى تۈركىي تىلغا ئىجادىي تەرجىمە قىلىش ۋە ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىش ئاساسىدا تامامەن يېڭى بەدىئىي ئەسەر يارىتىش روھى بىلەن يېزىپ چىققان.

مەلۇمكى، نەۋائىي ۋە ئەتتار داستانلىرىدا قۇشلارنىڭ سۇمۇرغ تامان قىلغان سەپەر ۋەقەلىكلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مۇئەييەن پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ئوبرازلىق ئۇسۇلدا ئىپادىلەپ كۆرسەتكەن[1]. لېكىن قۇش تىلى ۋە سەرگۈزەشتلىرىنى سۈرەتلەشتەك مەسەل ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۆز دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەپ ئەسەر يېزىش شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىدا نەۋائىي ۋە ئەتتاردىنمۇ بۇرۇن بار بولغان بەدىئىي ئۇسلۇب ئىدى. ئېنسىكلوپېدىك ئالىم ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا (980-1037) نىڭ « تەير قىسسىسى»(قۇش رىسالىسى) ئەسىرى ئۇتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى يازما ئەدەبىيات تارىخىدا قۇش تىلى ۋاستىسىدە يېزىلغان تۇنجى پەلسەپىۋى ئەسەردۇر. شۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەت غەززالى (1040-1111)نىڭ ئىبن سىنا بىلەن ئوخشاش ئۇسلوب ۋە ماۋزۇدىكى قۇشلار داس- تانى دۇنياغا كەلدى ۋە بۇ ئەنئەنىۋى تېما ئەتتاردىن نەۋائىغا ئۆتۈپ شائىرنىڭ قەلبى ئاستىدا يېڭىلىقى ۋە ئىجادىيلىقى بىلەن يۇكسەك سەۋىيە يارىتتى.

ئىبن سىنانىڭ«تەير قىسسىسى»ئەسىرى«تۇزاق ۋە قۇش كىتابى»نامى بىلەنمۇ شەرق خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق بىر مەزمۇن ھېكايە قىلىنغان: ئۇۋچىنىڭ تۇزىقىغا چۈشۈپ قالغان بىر توپ قۇش ئۆزىنى ئۇياق - بۇياققا ئېتىپمۇ ئۇنىڭدىن قۇتۇلالمايدۇ. نەتىجىدە ئۇلار ئەركىنلىكتىن ئۈمىد ئۈزۈشۈپ، بارا-بارا ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا كۆنۈپ قالىدۇ. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن بىرمۇنچە قۇش ئۇچۇپ ئۆتىدۇ. ئەسلىدە ئۇلارمۇ تۇزاققا ئېلىنغان قۇشلار بولۇپ، ئۇزۇنغىچە ئۇۋچىنىڭ قولىدىن تولۇق قۇتۇلمىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئۇلارنىڭ باش ۋە قاناتلىرى ئۇلارنى ئەركىن قۇشلاردەك كۆرسەتسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ جانۋارلارنىڭ ئاياغلىرى بەنتلەنگەن ئىكەن. ئۇۋچىنىڭ قولىدىكى قۇشلار بۇرادەرلىرىنىڭ ياردىمىدە باش ۋە قاناتلىرىنى تۇردىن مىڭ تەسلىكتە چىقارسىمۇ، لېكىن ئاياغلىرىدىكى چۈشەكنى ئېلىۋېتىشنىڭ ئامالىنى قىلالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىرلىشىپ، چەكسىز ۋادىلار ۋە ئېگىز تاغلاردىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ، يىراقتىكى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا يارىدەم تىلەپ بارىدۇ، قەسىرگە كىرىش بىلەن سەھىندىن پەردە كۆتۈرۈلۈپ، قۇشلارنىڭ كۆزى شاھقا چۈشىدۇ. شاھ شۇنچىلىك نۇرلۇق سىما ئىكەنكى، ئۇنى بىر كۆرۈش بىلەن قۇشلار ھۇشىنى يوقتىپ، كېلىشتىكى ئەسلى مەقسىتىنىمۇ ئۇنتۇپ قېلىشىدۇ. شاھ كەرەم مەرھەمىتى بىلەن ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرىدۇ، جانۋارلار ئىستەكلىرىنى بايان قىلىدۇ. شۇندا شاھ ئۇلارغا:«ئاياغلىرىڭلاردىكى باغلاقنى ئۆزۈچىدىن باشقا ھېچكىم يېشەلمەيدۇ. مەن بىر ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن سىلەرنى ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلىمەن»دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇشلار ئەسلى ماكانىغا قاراپ ئۇچۇشىدۇ.

«تەير قىسسىسى»دىكى مەزكۇر ۋەقەلىك ئىلمىي ئەدەبىياتلاردا تۇرلۇك ئىزاھلانغان، بەزى تەتقىقاتچىلار ئەسەردىكى مەسەللىك خاراكتېر يېكى ئاللاگورىيەلىك (ئادەملەشتۈرۈش)ئىپادىلەشنى ئىبن سىنانىڭ شەخسىي ھاياتىغا دائىر ۋەقەلەر بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن. يەنە بىر تۈرمىدىكى ھاياتىنى[2]قەپەسدىكى قۇشقا ئوخشىتىپ تەسۋىرلىگەن بۇ ئەسەرنى، ئاپتور ئۆزىنىڭ كېيىن ئادالەتلىك ھەمدان ھاكىمى[3]تەرىپىدىن ئازاد قىلىنغانلىقىغا ئىشارەت قىلىپ يازغان. «قەسسەدىكى تۇزاق مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ[4] چاغگىلىغا، قۇشلارنىڭ باش- قاناتلىرىنىڭ ئازاد بولۇشى خارەزمشاھنىڭ[5]ئالىملارنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆز قولىغا بەرگەنلىكىگە، ئاياغلىرى باغلاقلىق قۇشلارنىڭ تىنىمسىز تاغۇ-ۋادىلاردا ئۇچۇپ يۇرۇشى بولسا زالىم پادىشاھنىڭ تەقىبى بىلەن ئىبن سىنانىڭ يۇرتمۇ يۇرت تىنىمسىز قېچىپ يۇرۇشىگە سىمۋول قىلىنغان»[6]دەپ قارالغان. لېكىن شەرقشۇناس ئالىم گىرىگورىيان ئەسەردە ئالغا سۈرۈلگەن ئاساسىي تېماتىك غايە بويىچە«تەير قىسسىسى»نى ئىجتىمائىي- سىياسىي مەزمۇندىكى ئەسەر سۈپىتىدە تەھلىل قىلغان. ئۇنىڭچە، ئىبن سىنا ئۇشبۇ مەسەل داستاندا ئۆزى ياشىغان دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە فېئودال

دۆلەتنىڭ ئاۋامغا سالغان زۇلۇملىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان. ئەسەردىكى قۇش خەلقە، تۇزاق زۇلۇمغا، شاھ ھۆكۈمدارغا تېمسال قىلىنغان. داستاندىكى قۇشلارنىڭ شاھقا قىلغان ئىلتىجاسى نەتىجىسىز قالغاندەك، فېئوداللىق دەۋردە خەلقنىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپىدىن ئەركىنلىك تەلەپ قىلىشمۇ ئوخشاشلا ئەمەلگە ئاشمايدىغان قۇرۇق خىيالدىن ئىبارەت.

بىزنىڭچە، بۇ ئىبن سىنانىڭ «سالامان ۋە ئىبسول»، «ئويغاق ئوغلى تىرىك» رىسالىلىرىگە ئوخشاش چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇندىكى بەدىئىي ئەسىرى بولۇپ، ئۇنى تېخىمۇ چوڭقۇرراق چۈشىنىش ئۈچۈن قىسسەدىكى مەجازىي (يوشۇرۇن ئوخشىتىپ ئىپادىلەش) ئوبرازلارغا يۈكلەنگەن ئىچكى مەنىلەر ھەققىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەلۇمكى، شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان ئىنسانىنىڭ جېنى(روھى) ئەركىن قۇش سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىنىپ كەلگەن. ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن«جان قۇشى »، «كۆڭۈل قۇشى» ئىبارىلىرى ئەلۋەتتە مۇشۇ خىل چۈشەنچىلەر بىلەن باغلىق. ئىبن سىنا داستاندا مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى پىكىرلەرگە ئاساسلىنىپ، قۇشلارنى ئىنسان جېنىنىڭ مەجازىي ئوبرازى سۈپىتىدە تەلقىن قىلغان. شۇنىڭدەك بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى دىنىي تەلىماتلارغا تايىنىپ، جان تەن ئىچىدە مەۋجۇت، تەن جان ئۈچۈن بىر قەپەس ياكى تۇزاق، ئۇنى چېقىپ تاشلاپ ئەركىن قۇشقا يەنى ئۆزلۈككە ئېرىشمەك لازىم، دېگەن سوپىستىك پىكىرنى ئالغا سۈرگەن. دېمەك، نەچچە مىڭ يىللىق شەرق فولكلورى جۈملىدىن ھىندى خەلقىنىڭ مەشھۇر داستانى«كەلىلە ۋە دەمنە»دىكى مەسەل- چۆچەكلەر ئاساسىدا يېزىلغان مەزكۇر قىسسەدىكى قۇشلار ئىنسان روھىنىڭ، تۇزاق ئادەم جېنىنىڭ، ئوۋچى تەبىئەتنىڭ، پادىشاھ تەڭرىنىڭ مەجازىي ئوبرازىدۇر. «تەير قىسسىسى»نىڭ دۇنياغا كېلىشى شەرق بەدىئىي تەپەككۇر تارىخى ۋە ئىجتىمائىي پىكىرلەر تەرەققىياتىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ، ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا قۇشلار سىمۋولىدا پەلسەپىۋى ئەسەر يېزىشنىڭ ئۇلگە ھەم ئەنئەنىسىنى باشلاپ بەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئىبن سىنادىن ئىلھاملانغان غەززالىمۇ «رىسالەتۇت-تەير»ئەسىرىنى يېزىپ، سوپىزم بىلەن ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ماسلاشتۇرۇش غايىسىنى ئىپادىلىدى. لېكىن ئۇ ئىنسان دۇنياۋى پائالىيەتلەردىن قول ئۈزۈپ زاھىدلىق ۋە رىيازەت يولىغا كىرگەندىلا ئۇنىڭ روھى يۈكسەك بەخت ۋە مۇتلەق روھنىڭ مۇجەسسىمى بولغان خۇدا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ، دەيدىغان پاسسىپ تەركىدۇنياچىلىقنى تەشەببۇس قىلدى. شۇڭلاشقا غەززالى داستانىدىكى شاھنى ئىزلەپ يولغا چىققان قۇشلارنى ئەمەلىيەتتە تەڭرى ۋەسىلىگە ئېرىشمەك ئۈچۈن تەرىقەت يولىغا كىرگەن سوپىلار، ئەنقانى بولسا ئۇلارنىڭ ئەڭ يۈكسەك ئىدىئالى بولغان تەڭرىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى قىلىپ ئىپادىلەپ، ئۆزىدىن كېيىنكى شەرق مۇسۇلمان خەلقلىرىنىڭ پەلسەپىۋى پىكىر ئېقىمى ۋە تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

«مەنتىقۇت-تەير»پارس-تاجىك مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى پەريدىددىن ئەتتارنىڭ تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى زور ھەجىملىك ئەدەبىي مىراسى ئىچىدىكى ۋەكىل خاراكتېرگە ئىگە مەشھۇر ئەسەر. داستان ئىبن سىنا ۋە غەززالى رىسالىلىرىگە نەزىرە قىلىش ۋە ئۇلار بىلەن ئىجادىي رىقابەتلىشىش ئارقىلىق يېزىلغاچقا، ئەتتار ئاۋۋالقىلار ئەسەرلىرىدىكى مەسەللىك سۈژېتنى ھەر تەرەپلىمە راۋاجلاندۇرۇرغان. بولۇپمۇ ئەتتار داستاندىكى ئابستراكت ئۇقۇمدىكى قۇشلارغا ئۆزى ياشاۋاتقان زامان رېئاللىقى ئاساسىدا ئىجتىمائىي- سىياسىي قىممەت يۈكلىگەن. ئۇلارنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، غايىسى، مەشخۇلاتى ۋە خاراكتېرى جەھەتتىن بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان كىشىلەر توپىنىڭ كونكرېت ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇلارنى ئۆز نۇقسانلىرىنى تۈزىتىش بەدىلىگە مۇكەممەللىشىشكە چاقىرغان. بۇ ئەينى دەۋر ئۇچۇن ئېيتقاندا زور ئىلغارلىق ۋە جاسارەت ھېسابلىناتتى.

ئەلىشىر نەۋايى ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە سەقىق بىر زاماندا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. يەنى شائىر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي جەھەتتىن ئەمىر تۆمۈر ئەۋلادلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇشلىرى كۈچەيگەن، ئىقتىسادىي تەرەپتىن شەھەر

ھۇنەرۋەنچىلىكى ۋە سودىسى نىسپىي گۈللەنگەن، مەدەنىيەت ھەم سەنئەتتە «ياۋروپا تارىخىدىكى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى دەپ ئاتالغان دەۋرگە ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدىغان زامانىدا ياشىدى ۋە شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ۋەكىللىرى قاتارىدا تونۇلدى»[7]. نەۋائىينىڭ ئۆز تىلى بىلەن ئېيتقانىدا«لىسانۇت-تەير»شائىرنىڭ«پەلەكتىن ناتۋانلىق»[8]كۆرگەن دەۋرلىرىدە يېزىلغان. نەۋائىي داستانىنى ئىجاد قىلىشنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ھەققىدە توختىلىپ ئەسەرنىڭ خاتىمە قىسمىدا مۇنداق يازغانىدى: «قۇشلار تىلىنى بىلىدىغانلاردىن بىرى سۈلايمان پەيغەمبەر ئىدى. ۋەزىرى ئاساف ئۇنىڭدىن قۇش زۇۋانىنى ئۆگەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىن ھېچكىمنى خەۋەردار قىلمىدى. پەلەك تېز ئايلىنىپ مىڭ يىلدىن كېيىن ئاجايىپ مەنىلىك نۇتۇق كۈيلىگۈچى...بىر قۇش (ئەتتارنى دېمەكچى) دۇنياغا كەلدى. ئۇنى بارچە قۇشلار تىلىنىڭ داناسى دەرلەر ئىدى ! ھەقىقەت سىرلىرىنى بايقاشتا ئۇنىڭ تەڭدىشى يوقتۇر...پارس تىلىنى بىلىدىغانلار ئەتتارنىڭ ئەسىرىدىكى بارچە ئىنچىكە مەنىلەردىن بەھرىمەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تىلنى بىلمەيدىغان ساددا تۇركلەر ئەسەرنى ئۇقۇپ پايدىلىنىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالدى... مەنمۇ شۇنداق بىر قۇش ئىدىمكى كېچە ـ كۈندۈز ئەتتارنىڭ دۇكىنىدىن شېكەر ئېلىش بىلەن مەشغۇل ئىدىم... تۇنجى مەكتەپكە كىرگەن ۋاقتىمدا، مەن قىزىرقۇچان تەبىئىتىم بىلەن ئۇنىڭ ‹مەنتىقۇت-تەير› داستانىغا مەپتۇن بولۇپ قالدىم.كۆڭلۈم ئۇنىدا يېزىلغان سۆزلەرگە ئاشنا بولغاچ... ئۇ خىلۇەتتىكى ئەڭ قەدىردان سىردىشىمغا ئايلاندى...پۈتۈن خىيالىم قۇش تىلى بىلەن بەنت ئىدى... لېكىن بىر ئازرۇ ئۆمرۈم بۇيى ماڭا ئارام بەرمەي كەلدى. يەنى ھەق مەدەت بەرسە تەرجىمە يولى بىلەن ئەسەر يازسام...شۇنىڭدىن كېيىن 60 يېشىمدا قۇش تىلىنى شەرھلەش ئۈچۈن قەلەمنى ئۇچلىدىم. بۇ ئىشتا شەيخ روھىدىن(ئەتتاردىن) مەدەت سورىدىم ۋە ئەسىرىمنى قىسقا ۋاقىتتا يېزىپ تاماملىدىم»[9]. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئۇشبۇ داستان ئەتتارنىڭ«مەنتىقۇت-تەير» ئەسىرىدىن ئىلھاملىنىپ يېزىلغان. بۇ نۇقتىنى نەۋائىينىڭ «مۇھاكىمەتۇل-لۇغەتەين»ناملىق ئەسىرىدە بىر پۈتۈن ئىجادىي ھاياتىدىن خۇلاسە قىلىپ مەزكۇر ئەسەر ھەققىدە ئېيتقان«چۈن‹لىسانۇت-تەير› ئەلھانى بىلە تەرەننۇم تۇزۇپمەن، قۇش تىلى ئىشارىسى بىلە ھەقىقەت ئەسرارىن مەجاز سۆزەتىدە كۆرگىزىپ مەن»[10]دېگەن بايانلىرىدىن تېخىمۇ ئېنىق تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن.

«لىسانۇت-تەير»نەۋائىينىڭ‹‹خەمسە››دىن كېيىنكى ئالتىنچى داستانى. ھەجىم جەھەتتىن كىچىكرەك بولۇشىغا قارىماي، تۇزۇلۇشى مۇرەككەپ ئەسەر. داستان 1499/1498- يىلى يېزىلغان. ئۆزبېكچىسى ئەسەرنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل نۇسخىسى بولۇپ 193باب، 3598 بەيىت شېئىردىن تەركىب تاپقان. ئۇيغۇرچە نەزمە ۋە نەسر ۋارىيانتىنىڭ باب ۋە بەيت سانى بۇنىڭدىن ئازراق. شائىر ھەربىر بابنىڭ بېشىدا تەڭرى، تەبىئەت، ئىنسان، تەسەۋۋۇپ، بىلىم، ئەقىل-پاراسەت، ئەخلاق- پەزىلەت ۋە رېئاللىق ھەققىدىكى پىكىر-مۇلاھىزىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئارقىدىنلا بۇ قاراشلىرىنىڭ ئىسپاتى ئۈچۈن تۇرلۈك ئەقلىي- مەنتىقىي نەسرىي پارچىلارنى مىسال كەلتۈرگەن. بۇلار شەكلى خىلمۇ خىل، مەزمۇنى چوڭقۇر ۋە بەدئىيلىكى يۇقىرى شېئىرىي شەكىلدىكى 65 پارچە ھېكايە، مەسەل ۋە رىۋايەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك، نەۋائىي مەزكۇر پەلسەپىۋى داستانىنىڭ مەزمۇن ۋە قۇرۇلمىسىنى تەشكىللەشتە مەشھۇر «خەمسە»دىن جۇملىدىن ئۇنىڭدىكى«ھەيرەتۇل-ئەبرار»، « سەددى ئىسكەندەر» لەرنى يېزىشتا تۇپلىغان باي تەجرىبىلىرىدىن پايدىلانغان.

ئاۋۋالقى13باب ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلى بويىچە ئالەمنىڭ يارىلىشى، تەڭرى، تەبىئەت ۋە ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالاقە ھەم ماسلىق مۇناسىۋەت ئۇستىدە توختالغان. بۇ جەھەتتىن نەۋائىي گۈزەللىك قانۇنىيىتىدىن ئىبارەت مۇھىم بەدئىي ئىستېتىك پىرىنسىپقا ئاساسلانغان. شائىر قارىماققا بۇ ھەقتىكى بايانلىرىدا تەڭرى - تەبىئەت روھىدىكى ئالىي ماھىيەت، بۇلار ئۆزئارا سىڭىشكەن بىر پۈتۈن گەۋدە ئىچىدە مەۋجۇت، دەيدىغان پانتېزملىق كونا قاراشنى تەكرارلاۋاتقاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ماھىيەت جەھەتتىن ئالەمنىڭ يارىتىلىشىدىكى ئاساسىي مەقسەت ئىنسان،

بارچە مەۋجۇدات ئادەم ئۈچۈن، دېگەن ئىلغار گۇمانىزملىق پەلسەپىۋى ئىدىيەنى ئالغا سۈرگەن. مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ دۇلدۇلغا مىنىپ ئەرشكە چىققانلىقى ھەققىدىكى دىنىي ئەپسانە، تۇت خەلىپە قاتارلىق ئۇلۇغ كىشىلەر مەدھىيەسى ۋە شائىرنىڭ شەخسىي ھاياتى ھەققىدىكى مەزمۇنلارمۇ مۇقەددىمىدىن ئورۇن ئالغان.

172ـبابتىن ئاخىرغىچە بولغان 21 باب داستاننىڭ خاتىمىسى بولۇپ، بۇ قىسىم تەرىقەتتىكى يەتتە باسقۇچقا بېغىشلانغان مۇناجات، داستاننىڭ يېزىلىش سەۋەبى، ۋاقتى، ئەسەردە نەزمە ئۈچۈن«فانى»[11]تەخەللۇسىنىڭ قوللىنىلغانلىقى ۋە پادىشاھ ھۈسەين بايقارا قاتارلىق مەزمۇنلارغا بېغىشلانغان.

داستاننىڭ يادرولۇق ئىدىيەسىگە ئائىت قۇشلار ۋەقەلىكى 14ـبابتىن باشلانغان ، بۇ قىسىم جەمئىي158باب بولۇپ، نەچچە مىڭ مىسرا مەسنەۋى شەكلىدىن تۇرغۇلگەن. «لسانۇت-تەير»نىڭ بۇ بۆلۈكى ئەنئەنىۋى ئىسلام شەرق ئەدەبىياتىدىكى ھېكايە ئىچىدىن ھېكايە چىقىرىش ئۇسلۇبى بويىچە يېزىلغان. ئەسەر قۇشلارنىڭ بىر تۈغنىڭ ئاستىدا ئىتتىپاقلىشالماي ھەممىسى ئۆزىنى«مەن پادىشاھ»دەپ ئورۇن ۋە مەنمەنلىك تالىشىشىدىن ئىبارەت كەسكىن دراماتىك توقۇنۇش ئىچىدە باشلانغان. شۇنىڭ بىلەن ھۆپۆپ(ھودھود)، بۇلبۇل، كەكلىك(كەبك)، شۇڭقار، لاچىن(شاھباز)، تۇتى قۇش، ئۆردەك، سوپىسۇپىياك(يازەرب)، بايقۇش(بۇم)، پاختەك، بۇركۈت(ئۇقاب)، كەپتەر، توخۇ(خوراز) قاتارلىق تەبىئىتى ۋە تۇرلىرى خىلمۇ خىل بولغان «يۇز تۈمەن مىڭ قۇش»[12]يىغىلىشىپ، ئۆزلىرىگە پادىشاھ سايلاش قارارىغا كېلىدۇ. داستاندا قۇشلارنىڭ بۇ ئارزۇسى ئۇلارنىڭ تىلى ئارقىلىق مۇنداق بېرىلگەن:

شاھسىز ئەردۇك بەغايەت كۆپ سىپاھ،
نە سىپاھ بولغايكى يوقتۇر ئاندا شاھ...
تا بۇ كىم سۇمۇرغ بولغاي شاھىمىز،
بارچە شەررۇ خەيردىن ئاگاھىمىز...
شاھقا بولسا بۇ مەئنى دىلپەزىر،
بەندە بولغايمىز نېچە زارۇ ئەسىر[13]...

(بىز پادىشاسىز قالغان بىر توپ قۇشلارمىز. ئەگەر قوشۇندا پادىشاھ بولمىسا ئۇ قانداقمۇ قوشۇن بولسۇن! ئىستىگىمىز سۇمۇرغ بىزگە باش بولۇپ، بارچە ياخشى-يامانلىقىمىزدىن ئاگاھ بولسا، بىزدەك پەقىرۇ مەھكۇملار بەجانىدىللىق بىلەن ئۇنىڭ قوللۇقىنى قىلاتتۇق).

شۇنداق قىلىپ قۇشلار كېڭىشىپ غەرب تەرەپتە ياشايدىغان سۇمۇرغ (ئەنقا)نى پادىشاھلىققا ئەكىلىش مۇۋاپىق نامزات دەپ قارايدۇ ۋە سۇمۇرغنىڭ ئاشۇ تاماندىكى ئازاللارنىڭ بىرىدە ياشايدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردىكى بۇ ھەۋەس كۈچلۈك ئارزۇغا ئايلىنىپ، قۇشلار ئىدىيال پادىشاھنى ئىزدەپ تېپىش ھەققىدە ئەھدۇ پەيمان قىلىشىدۇ. ئۇلار بۇ جەريانىدا سۇمۇرغنىڭ بۇ جاھانىدىكى ماكانىنىڭ سۇرەتخانىسى[14]دەپ ئاتالغان مەشرىقتىكى ئۇلۇغ چىن زېمىنىدىن ئۈچۈپ ئۆتكەنلىكىنى ئاڭلاپ بۇ ئەلگە سايا‌ھەتكە كېلىشىدۇ، قۇشلار رىيازەت چېكىپ سۇمۇرغنىڭ خىزمىتىدە بولۇشنى بەخت- سائادەت ھېسابلايدۇ. ئۇلۇغ مەقسەت ئۈچۈن ئاتلانغان سانسىز قۇش سەپەر جەريانىدا تەلەپ، ئىشق، مەرىپەت، ئىستىغنا، تەۋھىد، ھەيرەت، فەقرۇ فانا دەپ ئاتالغان «يەتتە ۋادا»، ئېگىز تاغ ۋە چۆللەردىن ئۈچۈپ ئۆتىدۇ. داستاندىكى مەسەللىك سۈژېتنىڭ كولمىناتسىيون قىسمىدا سۇمۇرغ ۋەسلىگە تەشنا ئۇزۇن سەپەر قىلغان ئۇچارقاناتلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلۈپ، پەقەت ئوتتۇز قۇش ئاخىرقى مەنزىلگە يېتىپ بارىدۇ. ئۇلار قەيەرگىلا قارىسا ئۆزلىرى كۆرۈنىدۇ. ئۆزلىرى سۇمۇرغ سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ. نەۋايىنىڭ مۇھاكىمىسچە، قۇشلار (ئىنسانلار)مەنىۋى- ئەخلاقى جەھەتتىكى تەكەممۇللۇقنىڭ مۇئەييەن باسقۇچلىرى (يەتتە ۋادى) نى باشتىن كەچۈرۈپ، شۇ سۈپەتتە ئۆز ماھىيىتىدىكى سۇمۇرغنى، ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي گۈزەللىك ۋە كامالەت تېمسالى بولغان سۇمۇرغ(تەڭرى) بىلەن بىر تەندە مەۋجۇتلىقىنى تونۇپ يېتىدۇ. يورۇقلۇق قۇياشقا قايتقاندەك، يۇز تۈمەنمىڭ قۇش بىر قۇشقا ئايلىنىدۇ. يەنى ئالەمدىكى ھەممە نەرسە جەۋھەرلىنىپ ئىنسانغا مەركەزلىشىدۇ. دېمەك، ئاخىرقى ھېسابتا ئىنسان ئىلاھلىشىدۇ! قۇشلار«ئاللا! ئاللا!»دېيىشىپ بۇنداق مۆجىزە- كارامەتنىن ھەيران بولۇشىدۇ. «لسانۇت-تەير»نىڭ 165ـبابىدا بۇ پىكىرنىڭ نەزمى شەكلى كەلتۈرۈلگەن:

كۆردىلەر ئۆزنى قايانكىم چۈشتى كۆز،
ئاللاھ ـ ئاللاھ نە ئاجايىبتۇر بۇ سۆز...
كىم سەن ـ ئۇقسەن ھەرنەكىم مەقسەت ئىبرۇر،
سەندىن ئۆزگە ھەرنەكىم مەۋجۇت ئىبرۇر.
ئۆز ۋۇجۇدۇڭغا تەپەككۇر ئەيلىگىل،
ھەرنە ئىستەرسەن ئۆزەڭدىن ئىستىگىل[15]

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ بېيىتلار داستاننىڭ جەۋھىرى بولۇپ، شائىر بۇ يەردە پارسچە سۆز «صى مۇرغ»نىڭ شۇ ناملىق بىر قۇش ۋە ئوتتۇز قۇشنى كۆرسىتىدىغانلىقىدىن ئىبارەت كۆپ مەنىلىك ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭدا«ئۆزنى بىلگەن رەببىنى بىلىدۇ» دېگەننى ئىشارە قىلغان.شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ تەسەۋۋۇپتىكى«ۋەھدەتۇل ۋۇجۇد» ۋە تەجەللىيلىك پەلسەپىۋى قارىشىنى ئوبرازلىق ھەم مەركەزلىك ئىپادىلىگەن. قىسقىسى، قۇشلارنىڭ ئۆز مەقسىتىنى ئىزدەپ قىلغان سەپىرىنى ئالەمنىڭ يارىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ئىنسان، دۇنيادىكى بارچە شەيئىلەر ئىنسان تۇپەيلى مەۋجۇت ۋە قىممەتكە ئىگە، ئىنسان ئۆز ھاياتى داۋامىدا تەقدىرنىڭ قولى ئەمەس، بەلكى ئۆز ئىستىقبالىنىڭ ئاكتىپ ئىجادكارى بولۇشى كېرەك، ئۇ ئۆز بەخت ـ سائادىتى ۋە تەقدىرىنى يارىتىشتا ھېچقاچان تاشقى كۈچتىن نىجات تىلىمەي، كۈچلۈك ئىرادە تىكلەپ مۇستەقىل كۆرەش قىلىشى لازىم، ھەقىقەت ئىنساندا پوتېنسيال تەرىزدە مەۋجۇت، شۇڭا ئىنسان ئۇنى تاشقىرىدىن ئەمەس بەلكى ئۆز ۋۇجۇدىدىن ئىزدىشى زۆرۈر، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزلۈكىنى تونۇشى ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشى شەرت، دېگەن گۇمانىزملىق نۇقتىدىن تەلقىن قىلىش ئەسەرنىڭ ئومۇمىي ئىدىيەسىگە تېخمۇ ئۇيغۇن.

داستاندىكى يەنە بىر گەۋدىلىك ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇزاق يىل داۋاملاشقان مەنىلىك ئەمما مۇشاققەتلىك سەپەردە بەزى قۇشلار ھەر خىل سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، يېرىم يولدا توختاپ قالماقچى بولسا، يەنە بەزىلىرى كېسەل بولۇپ ھالسىزلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىرادىسى بوشىشىدۇ. مۇشۇنداق شارائىتتا قۇشلار باشچىسى ھۆپۈپ بىلەن ئۆز نىشانىغا يېتىشتىن يالتايغان قۇشلار ئوتتۇرىسىدا ئىبرەتلىك سوئال ـ جاۋابلار بولىدۇ. سۆھبەت ئاساسەن ئىشق، دىن، ئىرادە، غايە، سەبر ـ تاقەت، چىدام، نەپسى بالالىق ۋە شەخسىيەتچىلىك قاتارلىق ئىنسانىي پەزىلەت ۋە ئەخلاقىي ئىللەتلەر مۇھاكىمىسىگە بېغىشلىنىدۇ. مەسىلەن، بىر قۇش ھۆپۈپتىن ھىممەت (ياخشىلىق، مەرتلىك) ھەققىدە: «زەئىپمەن ئەما ھىممەتلىكمەن! سۆز مەنىسىدە نە مەنە بار؟»دەپ سوئال سورىغاندا، ھۆپۈپ «ھىممەت ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ ئالىي پەزىلەت. ئادەم ئەسلىي سەدەپ بولسا، ھىممەتتىن گۈھەرگە ئايلىنىدۇ. ھىممەتلىك گاداي ھىممەتسىز پادىشاھتىن ئەۋزەل»دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شائىر بۇ يەردە قۇشلار ئوبرازىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئادەملەردىكى زامان ۋە تۇزۇمدىن كەلگەن، مەنىۋى يۈكسەكلىككە توسقۇنلۇق قىلغۇچى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئىللەتلەرنى تەنقىدلەيدۇ. ئىنسانلارنى پەزىلەتلىك بولۇشقا، ئالىيجاناب غايە ئۈچۈن توختاۋسىز كۈرەش قىلىشقا چاقىرىدۇ! ئادەملەرگە جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، بايلىقى ۋە تاشقى قىياپىتىگە ئەمەس، بەلكى ئىنسانىي پەزىلىتىگە قاراپ باھا بېرىش كېرەك، دېگەن مۇھىم ئەخلاقىي ـ ئېتىكىلىق ئىدىيە ئىلگىرى نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولۇپ، بۇ «لىسانۇت ـ تەير»دىمۇ يېڭىچە رەڭ ۋە ئۆزگىچە ئاھاڭلار بىلەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. داستاندا سۆزلەنگەن سۆيگۈ ۋەقەلىكلىرى نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ مۇھەببەت دەرياسىنى تېخمۇ ئۆركەشلىتىپلا قالماستىن، بەلكى شائىرنىڭ ئىجادىيىتى بىلەن ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ماھارەتنى ئۆگىنىشتە مۇھىم مەنبەلىك رول ئويناىدۇ. ئەسەرگە «مەجنۇن»، «ئاربستو ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى»، «ھەيىرەتتە قالغان ئاشىق»، «مەجنۇن ۋە لەيلى»قاتارلىق كىچىك ھەجمىدىكى ئىشق ھېكايىلىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇلاردىن «شەيخ سەنئان»ئالغا سۈرگەن غايىۋى تېماتىك مەزمۇن، ھەجىم، ئوبرازىنىڭ مۇكەممەللىكى، پىسخىك تەھلىلەرگە بايلىقى ۋە تەسۋىرلەنگەن مۇھەببەت ماجىراسىنىڭ ھەيران قالارلىقى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا مەزكۇر ھېكايىنى داستاندىكى ئادەتتىكى قىستۇرما پارچە قاتارىدا ئەمەس، بەلكى مۇستەقىل ۋە ئاجايىپ مۇھەببەت قىسسىسى سۈپىتىدە تەھلىل قىلىش بىز ئۈچۈن پېڭىلىق ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، ئوتلۇق سۆيگۈ ساھىبى بولمىش شەيخ

سەنئان ھەققىدىكى رىۋايەتلەر شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ مەلۇم ۋە مەشھۇر بولغان. بۇ ھەقتىكى ھېكايىلەر ھەر خىل خەلق ئەسىرلىرىدىن ئورۇن ئالغان. ئەمما بۇ ئاجايىپ رىۋايەتنى بىرىنچى بولۇپ نەزمگە سېلىش شەرىپى پەرىدىددىن ئەتتارغا مەنسۇپتۇر. لېكىن نەۋايىنىڭ داستانى514 بەيىت بولۇپ، ئەتتارنىڭكىدىن تەخمىنەن يۈز بەيت ئارتۇق. ئەسەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى باشقىدىن تەشكىللەنگەن. ئوبرازلار كېڭەيتىلگەن. رۇس شەرقشۇناسى بېرتېلس (1957-1890) نەۋايى بىلەن ئەتتار ئىجادىيىتى ئۈستىدە چوڭقۇر سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، مۇشۇنداق بىر قاتار گەۋدىلىك ئۆزگىچىلىكلەرنىگە ئاساسەن« لسانۇت-تەير»نى«مەنتىقۇت-تەير»دىن پەرقلىق ئورگىنال ئەسەر، دەپ كۆرسەتكەن[16]. يەنى داستان «تەرجىمە»كاتىگورىيەسىدىن ھالقىپ كەتكەن.

ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى شەيخ سەنئان ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى كەبەدىكى باش شەيخ. نەۋايى شەخسىلەر ھەققىدىكى تەزكىرە ئەسىرى«نەسايىمۇل-مۇھەببەت»تە بۇ پېرسوناژنى «ئۆز دەۋرىدە ياشىغان شەيخ سەنئاننىڭ پەزىلىتى ھەققىدە ھەرقانچە يازسا ئاز. ئۇ كامالەتكە يەتكەن تۆت يۈز مۇرىتى بىلەن ئەللىك يىل ھەرەمدە ياشىدى»[17]دەپ يېزىپ، ئۇنى رېئال تارىخىي شەخس سۈپىتىدە ئىزاھلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىزنىڭچە باشقىلارنىڭ ھاياتىدا يۈز بەرگەن ئىشنى شەيخ سەنئاننىڭ نامىغا يۈكلەپ يازغان توقۇلما شەخستۇر. قىسسەدە ئېيتىلىشىچە، شەيخ سەنئان چۈشىدە كۆرگەن رۇم شەھىرىگە بېرىپ، ئۇ يەردە گۈزەل خرىستيان قىزنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. شەيخ مۇھەببەت ئىزھار قىلغاندا، قىز تۆت شەرت، ئىككى جەرىمانىنى ئادا قىلسا، ئۇنىڭ سۆيگۈ تەلىپىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شەيخ ھېچ ئىككىلەنمەستىن بۇدىپەرەستلەر مۇراسىمدا خۇددىنى يوقاتقۇچە ھاراق ئىچىدۇ، ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىپ، خرىستيان بولىدۇ، قۇرئاننى ئوتقا تاشلايدۇ، شەيخلىق ئۈستىبېشىنى خرىستيانلىق كىيىملىرىگە ئالماشتۇرۇپ، بېلىگە زۇننار باغلايدۇ. جەرىمانە سۈپىتىدە كېچىسى ئاتەشدانغا ئوت ياقسا، كۈندۈزلىرى چوشقا باقىدۇ. گەرچە داستاننىڭ ئاخىرىدا شەيخ بىر سادىق مۇرىتىنىڭ دەۋتى بىلەن تۆۋە قىلىپ ۋەتىنى ۋە ئىسلام ئېتىقادىغا قايتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇز ئېتىقادى يولىدا دىن، ئىرق ۋە مەدەنىيەت چېگرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن بىر ئاشىق ئۇلۇمانىڭ ئىسيانكار ئوبرازى كۆز ئالدىمىزدىن زادىلا كەتمەيدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتى ۋە ئىسلام دىنىي ئىدىئولوگىيەسى مۇتلەق ھۆكۈمران بىر دەۋردە شەيخ سەنئاندەك كىشىنىڭ بولۇشى ماكان ۋە زامان مەنتىقىسىگە ئۇ دەرىجىدە ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، لېكىن شائىر بۇ ئوبراز ئارقىلىق تەقدىرچىلىك ۋە خۇراپىي دوگماتىزمغا قارشى كۈچلۈك شەخسىي ھەم ئىنسانىي مۇھەببەت ئەركىنلىكى ئىدىيەسىنى ئالغا سۈرىدۇ. ئىجتىمائىي، مىللىي ۋە دىنىي كەمستىشكە قارشى تۇرلۇك ئېتىقادتىكى كىشىلەرنىڭ باراۋەر ۋە ئىناق ياشىشى دىنىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتى بولغان ئىنسانپەرۋەرلىككە تېخمۇ ئۇيغۇن دەپ قارايدۇ. قىسقىسى نەۋايى شەيخ سەنئاندىن ئىبارەت ئەجدادلار قەلەمگە ئالغان بۇ كونا تېما ۋە سۈژىتنى«زامانىۋىلاشتۇرۇپ»، بۇ ئارقىلىق ئۆزى ياشىغان دەۋرنىڭ روھىنى ئىپادىلەپ، ئۇنىڭغا ئۆز دۇنيا قارىشىنىڭ تامغىسىنى باسقان. نەتىجىدە «خەمسە»گە ئوخشاش ئەنئەنىۋىي ۋەقەلىك ماھىيەت ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئۆزگىرىپ، ئۇنىڭغا ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەڭ يۇكسەك غايىسى بولغان ئىنسانىنى ئۇلۇغلاش، شەخس ئەركىنلىكى ۋە باراۋەرلىكتىن ئىبارەت چوڭقۇر گۇمانىستىك روھ بېغىشلانغان. ئۇنىڭدىن باشقا داستاندىكى مەزكۇر قىسسەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھېكايەتلەر ئۆزىنىڭ مەزمۇن ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئەلىشىر نەۋايى پىروزا ئىجادىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ كېيىنكى دەۋر تۇركىي-ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئوتتۇرا، كېچىك ئېپىك ژانىرلارنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تەسىر كۆرسەتكەن.

نەۋايى ئەسەردە « گەرچە ‹لسانۇت-تەير›دە ئىپادە ئېتىلگەن مەقسەتنى بىلىش قېيىن بولسىمۇ، لېكىن قۇش تىلىنى ئەل كۆڭلىگە ئايان قىلغىل»[18]دەپ يازغان. شۇڭا«قۇش تىلى»نىڭ مەخپىي «سىفرى»نى يېشىشتە ئەسەردىكى قۇشلار

ئوبرازىنى تەھلىل قىلماي تۇرۇپ، ئاساسىي مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. داستان پېرسوناژلىرى بولغان قۇشلار ئوبرازىنى ئەسەرنىڭ مۇھىم تېماتىك مەزمۇنىدا تۇتقان ئورنى ۋە ۋەزىپىسىگە قاراپ ئۈچ تىپقا بۆلۈش مۇمكىن. بۇلار: سۇمۇرغ، ھۆپۈپ ۋە باشقا قۇشلار ئوبرازىدىن ئىبارەت.

سۇمۇرغ ئەسەرنىڭ باش ۋە يېتەكچى ئوبرازىدۇر. گەرچە سۇمۇرغ داستاندىكى كونكرېت ۋەقەلەرگە قاتناشمىسىمۇ، لېكىن ئەسەردىكى ھەممە تەرەپ ئۇنىڭ نامى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. ئۇ قۇشلارنىڭ غايىۋى مەقسىتى، مۇتلەق گۈزەللىك ۋە بەخت- سائادەت سىمۋولى سۈپىتىدە داستاندا ھەرىكەتلەندۈرگۈچى ۋە ئۇيۇشتۇرغۇچى رولىنى ئويناپىدۇ. ئۇنىڭ ھۆپۈپ تىلىدىن بېرىلگەن خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ گەۋدىلىك تەرەپلىرى مۇنداق:

ھەر پەردە يۈز تۈمەن رەڭگى ئەجىب،
لېك ھەر رەڭدە يۈز نەقشى غەرىب...
ئۇل سۈپەت ئافاق ئارا شائې بولۇپ،
بارچە ئۇنىڭ زاتىغا راژئې بولۇپ...

سۇمۇرغنىڭ بۇ خاراكتېرىدىن ئۇنىڭ ھەم ئەپسانىۋى گۈزەل قۇش ھەم ئىلاھنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەس. شائىرنىڭ مۇلاھىزىسىچە، سۇمۇرغ تەبىئەتتىكى نەرسە، ھادىسە ۋە ئۆزگۈرۈشلەر ئىچىگە يوشۇرۇنغان ماھىيەتتۇر. ئەسەردە ئۇ ئاۋۋال«يوشۇرۇن ھۆسىن»گە ئىگە ئەسلىي زات تەرىزىدە كۆرۈلسە، كېيىن ئىچكى قۇدرەت تۈپەيلى راۋاجلىنىپ، شەيئىلەردە تەجەللى بولغۇچى روھىي كۈچ سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن نەۋايى پەقەت خۇداغىلا خاس دەپ قارالغان سۈپەتلەرنى تەبىئەتكە ، مۇھەممى ئىنسانغا كۆچۈرىدۇ. نەتىجىدە خۇدانى ئۇلۇغلاش شائىر ئۈچۈن تەبىئەت ۋە ئىنسانىنى ئۇلۇغلاش ۋاستىسىگە ئايلىنىدۇ. ئومۇمەن نەۋايىنىڭ تەلقىنىچە، سۇمۇرغ گۈزەللىك ۋە مەنىۋى يۈكسەكلىكنىڭ سىمۋولى بولغان ئۇنىۋېرسال ئوبراز بولۇپ، شائىر بۇ قۇشنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇزىنىڭ ئىلاھىيەت، تەبىئەت، ئىنساننىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ھەققىدىكى پانتېيىستىك پەلسەپىۋى قارىشى ھەم غايىۋى- ئېستېتىك چۈشەنچىسىنى رەمزى شەكىلدە ئىپادىلەيدۇ.

ئەسەردىكى مەركىزىي ئوبرازلاردىن يەنە بىرى ھۆپۈپتۇر. ئىبن سىنا يېكى غەززالىنىڭ شۇ نامىلىق ئەسەرلىرىدە ھۆپۈپ ئوبرازى بولمىغان. مۇقەددەس كىتابلاردىن«قۇرئان» (27-سۈرە، 20-ئايەت) دا بۇ قۇش بىرىنچى مەرتە تىلغا ئېلىنغان. خاتىرىلەرگە قارىغاندا ھۆپۈپ ئوبرازىنى«مەنتىقۇت- تەيىر»دە بىرىنچى بولۇپ تەسۋىرلەپ ئۇنى شەرق ئەدەبىيات گۈلشىنىگە ئېلىپ كىرگۈچى ئەتتاردۇر. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھۆپۈپ سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ يېقىن سىردىشى ۋە مەسلىھەتچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن خوتۇنى بىلقىسنىڭمۇ مۇھەببەت مۇناسىۋەتلىرىدە ئالاقىچىلىك رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن پەيغەمبەرنىڭ نەزىرىگە ئېلىنغانمىش. يەنە بەزى ھېكايىلەردە ھۆپۈپ دانىشمەن ۋە يوشۇرۇن سىرلاردىن خەۋەردار قۇش سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان. ئەتتار مانا شۇنداق كونا ئەقىدىلەردىن ئىجادىي پايدىلىنىپ، ھۆپۈپنى سۇمۇرغ تامان يولغا چىققان قۇشلارنىڭ يولباشچىسى قىلىپ تەسۋىرلىگەن. نەۋايى«لىسانۇت-تەيىر»دە ئۇنىڭ تەرغىباتچىلىق ۋە ماھىر ناتىقلىق ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرگەن. ئۇ قۇشلار سەپىرىدىكى يادرولۇق پېرسوناژ بولۇپ، ئادەملەشتۇرۇلگەن دانىشمەن ئوبراز سۈپىتىدە باشقا قۇشلار(كىشىلەر) بىلەن سوپىزمنىڭ مۇھىم نەزەرىيەۋى ۋە ئەمەلىي پىرىنسىپلىرى، ئۇنىڭ ھاياتقا، جەمئىيەتكە، كىشىلەر تۇرمۇشى ۋە ئەخلاق قاراشلىرى، دىن ۋە تەرىقەت توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرى ئۇستىدە چوڭقۇر سۆھبەت ئېلىپ بارىدۇ. نەۋايى قەلىمى ئاستىدىكى ھۆپۈپ يۈكسەك ماھارەت بىلەن يارىتىلغان ئوبراز بولۇپ، ئۇ دىيالوگلىرى ئارقىلىق بىر تەرەپتىن كىشىلەرنى ھاياتنىڭ گۈزەللىكلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشقا چاقىرسا، يەنە بىر تەرەپتىن تەگرى ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن ھەممىدىن ۋاز كېچىپ تەركىدۇنيا بولۇشقا چاقىرىدۇ. بۇ ئۇنىڭ قوش بىسلىق خاراكتېرگە ئىگە مۇرەككەپ بەدىئىي ئوبرازلىقىنى دەللىلەيدۇ. قىسقىسى، داستاندا شائىرنىڭ سۇمۇرغ ھەققىدىكى پانتېيىستىك پەلسەپىۋى قارىشى ئۇنىڭ ئاغزىدىن بېرىلگەن. دېمەك، نەۋايى ئەنئەنىۋى قىسسەلەردىكى ئادەتتىكى قۇش ھۆپۈپنى ئۆز ئەسىرىدە يۈكسەك دەرىجىدە تىپىكلەشكەن لىرىك قەھرىمانغا

ئايلاندۇرغان.

داستاندىكى ئۇچىنچى تۇر باشقا قۇشلار ئوبرازىنى يەنە ئومۇمىي قۇشلار (يۇز تۇمەن مىڭ قۇش)ئوبرازى، كونكرىت قۇشلار (ئەتتاردا 10، نەۋايىدا 14) ئوبرازى ۋە ئوتتۇز قۇش ئوبرازى، دېگەن تۇرلەر بويىچە تەھلىل قىلىش مۇمكىن. قۇشلارنىڭ ھەر بىرى ئۆز تەبىئىتى، تاشقى كۆرۈنۈشى ۋە باشقا سۈپەتلىرى بىلەن تەسۋىرلىنىپ، بىر تەرەپتىن، ئەسەردە بىئولوگىيەلىك«قۇشلىقى»بىلەن گەۋدىلەنسە، يەنە بىر ياقتىن، خاراكتېرى، مەنىۋى قىياپىتى، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ۋە تۇرمۇش شارائىتى پەرقلىق بولغان كىشىلەرنىڭ مەجازىي ئوبرازىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەلۇمكى، تۇتى شەرق فولكلورى ۋە يازما ئەدەبىياتىدا دانىشمەن، شېرىن سۆز ۋە تەقلىدچىنىڭ ئوبرازى بولۇش بىلەن مەشھۇر. داستاندا ئۇ مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، يەنە باي-غوجاملارنىڭ ھويلا-ئارامليرىدا سايراپ، تۇرمۇشتا ھېچقانداق ئىسسىق-سوغۇقنى باشتىن كەچۈرمىگەن شەخسىيەتچىنىڭ ئوبرازى قىياپىتىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. قۇشلار ئىچىدە تاۋۇس بىلەن قىرغاۋۇل تەبىئىي تاشقى گۈزەللىكى بىلەن كىشىلەرنى جەلپ قىلىدۇ. ئەمما نەۋايى ئەسەردە ھۆپۈپ تىلى ئارقىلىق بۇلارنى تەنقىدلەپ، ماختانچاقلىق ۋە قورۇق شەھۋەتپەرسلىكىنىڭ كىشىگە يامان ئاقىۋەت ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. داستاندىكى قارچۇغا ئوۋ قۇشى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن دىققەتكە سازاۋەر. ئاپتور بۇ ئوبراز ئارقىلىق كەك مېھنەتكەشلەرگە زۇلۇم قىلغۇچى، رەھىمسىز ئەمەلدارلارنى قامچىلايدۇ...يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ھۆپۈپ ئۆز سۆھبىتىدە قۇشلاردىكى تۇرلۈك نۇقسانلارنى تەنقىدلەپ، ئۇلارنى سۇمۇرغ تامان بولىدىغان سەپەرگە دالالەت قىلىدۇ ۋە ئاخىرىدا ئوتتۇز قۇش سۇمۇرغقا ئايلىنىپ كېتىدۇ. نەۋايى بۇ ئارقىلىق«جاندىن كەچمىگۈچە جانانغا يەتكىلى بولمايدۇ»، ئىنسان قاچان ئۆز ئاجىزلىقىنى ئەۋزەللىككە ئايلاندۇرسا ئۆزلۈكىنى تونۇپ مۇكەممەللىشىدۇ ۋە كۈچىيىدۇ، دېگەن ئەخلاقىي قاراشنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىپادىلەيدۇ.

ھەرقانداق سۆز تالانتى سەنئەتكارنىڭ ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى بەدىئىي ماھارىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا «لسانۇت-تەير»نىڭ كومپوزىتسىيە جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيىتى تۇركىي ئەدەبىياتتا«خەمسە»دىن كېيىنكى زور ۋەقە ھېسابلىنىدۇ. ھەممىدىن ئاۋۋال داستاننىڭ قۇرۇلما ئامىللىرى بولغان مەسەللىك قىسسە، پېرسوناژ ۋە ئۇنىڭ تەركىبىدىكى تۇرلۈك ھېكايىلەر نەۋايىنىڭ داستاندا ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغان تۇپ مەزمۇن، ئاساسىي غايىسىگە ماسلاشتۇرۇلغان. ئىككىنچى، نەۋايى ئەتتار داستانىغا نەزىرە قىلغاندا ئەسەرنى ئۆز دەۋرىگە خاس رومانتىك تەسۋىر، رېئالىستىك ئامىل ۋە سىموۋولىستىك ئۇسۇللار بىلەن بېيىتقان. ئەتتار ئەسىرىدىكى ئۆز مەقسىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان تەرەپلەرنى تاشلىغان، ماتېرىياللارنى قايتىدىن تەشكىللىگەن، يېڭىچە دېتال ۋە ئۆزگىچە مۇلاھىزىلەرنى قوشقان. داستاندا نۇرغۇن ئىندىۋىدۇئال تىپلارنى يارىتىپ، تۇركىي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئوبرازلار سىستېمىسىنى بېيىتقان. ئۇچىنچى، شائىر«لسانۇت-تەير» دە تۇرلۈك ئۆزگىرىشچان قۇرۇلما ئامىللاردىن مەسىلەن، ئېپىك تەسۋىر، ھېكايە ئىچىدىن ھېكايە چىقىرىش، مۇنازىرە، لىرىك چېكىنىش، دىداكتىك ۋەز-نەسىھەت ۋە پىسخىك سۇرەتلەش قاتارلىقلاردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئەسەرنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى رەڭگارەڭلىكىگە ئۇيغۇنلاشتۇرغان.

تۆتىنچى، داستاندىكى كۆپ تەرەپلىمە يۈكسەكلىكنى ئۇنىڭدا يۇقىرى سەنئەتكارلىق ماھارەت بىلەن قوللىنىلغان ئەنئەنىۋى تەسۋىر ۋاستىلىرىنىڭ رولىدىن ئايرىپ قىلغىلى بولمايدۇ. مەلۇمكى، بەدىئىي تەسۋىر ئۇسۇللىرى ئەدەبىي ئەسەرلەردە پىكرىنى بالاغەتلىك، راۋان ۋە نەپىس ئىپادىلەش ۋاستىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا قوللىنىلىدىغانلىرى يۆز خىلدىن ئاشىدۇ. مەجاز لۇغەتلەردە ئۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسىدە كەلمەي يوشۇرۇن ئوخشىتىش ياكى كۆچمە مەنىدە ئىپادىلەش دەپ ئىزاھلانغان. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا«لسانۇت-تەير»ئالدى بىلەن مەجاز سەنئىتىنىڭ سەمەرىسىدۇر. ئەسەردىكى قۇشلار نۇتۇق ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىنىپ پۈتۈنلەي ئادەملەشتۇرۇلگەن. داستاندا ئوخشىتىشنىڭ

گۈزەل ئۆرنەكلىرى بار. مەسىلەن، نەۋايى ئەتتارنى ئانا قەقنۇسقا، ئۇزۇنى بولسا بالا قەقنۇسقا ئوخشاتقان ۋە بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەسەردە قەقنۇسلار ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتنى نەقىل كەلتۈرگەن. ئەسەردە يەنە زىتلاشتۇرۇش(قىش- يېز، خىزان-بوستان)، شەكىلداشلىق(بىر ئاي ۋاقىت ۋە گۈزەل قىز)، تەكرارلاش ۋە تەمسىل كەلتۈرۈشتەك نەچچە ئون خىل ئىستىلىستىك سەنئەتنىڭ گۈزەل ئۆرنەكلىرى بار. ھەتتا نەۋايى بەزىدە بىر بېيىتتا تۇرلۈك سەنئەتنى تەڭلا قوللىنىپ ئالەمچە مەزمۇنلارنى ئىپادىلىگەن. بەشىنچى، داستان ئاروزنىڭ رەمەلى مۇسەددەسى مەھزۇف ۋەزنىدە يېزىلغان بولۇپ، ۋەزىن سىخېمىسى مۇنداق:

تۇركىي نەزمىدە چۇ مەن تارتىب ئەلەم،
ئەيلەدىم ئول مەملەكەتنى يەكقەلەم[19]
| - V - - | - V - - | - V -
ئىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

بۇ شەرق كىلاسسىك داستانچىلىقىدا پەلسەپىۋى-دىداكتىك مەزمۇندىكى ئاممىباب ئەسەرلەرگە ماس كېلىدىغان ۋەزىن. ئۇ ئېپىك شېئىرىيىتىمزدىكى ئاساسلىق ژانىر مەسنەۋى (ئىككىلىك)شەكلىدە قاپىيەلەنگەن.

كىلاسسىك قاپىيە ئىلمىي بىزدە تېخىچە ئۆگىنىلمىگەن ساھە بولۇپ، قاپىيەلەر بېيىتلاردىكى مەزمۇننى چوڭقۇر ئىپادىلەيدىغان ئاھاڭداش سۆزلەردىن تۇزۇلىدۇ. ئۇلار مىسرا، بېيىت ۋە بېيىتلار ئارىسىدىكى مۇزىكىلىقنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، رىتىم ئاساسىدا شېئىرنىي پىكىرنى مەركەزلىك ئىپادىلەش رولىنى ئويناىدۇ. بۇ مەندىن ئېيتقاندا نەۋايى ئەسەردە مەزمۇن ۋە ھېسسىياتنى ئوبرازلىق ئىپادىلىگۈچى خەلق تىلىدىكى جانلىق سۆزلەرنى قاپىيە قىلىپ تاللىغان. داستاندا قاپىيەنىڭ تۈلۈق قاپىيە، ئاچ قاپىيە، ئېچ قاپىيە، ئالماش قاپىيە، قوش قاپىيە، تەجنىسلىك قاپىيە، رادىفلىق قاپىيە ۋە ھەر ئىككى مىسرا ئاھاڭداش سۆزلەردىن تۇزۇلگەن تەرسلىك قاپىيەدىن ئىبارەت ئاددىي، مۇرەككەپ شەكىللىرى قوللىنىلغان. قىسقىسى، قارىماققا«لىسانۇت-تەير» قۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان ئاددىي مەسىلەدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ماھىيەت جەھەتتىن ئىنسان ۋە ئۇنىڭ مەنىۋى كامالىتى ھەققىدە تەپەككۇر يۈرگۈزگۈچى پەلسەپىۋى داستاندۇر. نەۋايىنىڭ تۇركىي-ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەدىئىي بالاغەتتە پارس-تاجىك تىلى بىلەن گۈزەللىك تالىشالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىشى ۋە تۇركىي ئەدەبىياتنى شەرقتىكى راۋاجلانغان ئەدەبىياتلار قاتارىغا ئۆتكۈزۈشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيەسى «لىسانۇت- تەير»نىڭ يېزىلىشىغا سەۋەب بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا شائىرنىڭ ئەتتارغا نەزىرە قىلىنغان بۇ ئەسىرىنى قوش تىلى ۋاستىسىدە ئۇزۇنىڭ پانتېستىك تەلىمات ساھەسىدىكى كۆپ يىللىق ئىجادىي قاراشلىرىنىڭ مەھسۇم سىستېمىغا سېلىنىشى، شۇنداقلا ئۆمۈرلۈك مەنىۋى پائالىيىتى داۋامىدا ئىلگىرى سۈرگەن ئىلغار ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. نەۋايى ئۇزۇندىن بۇرۇنقى مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ھەممە ئۆتۈقلىرىنى ئۆزلەشتۈتۈپ، تېما، ئوبراز، ماتېرىيال، قۇرۇلما، ئېقىم، ئۇسلوب، بالاغات، ئاروز، قاپىيە ئىلمىي قاتارلىق بارچە تەرەپلەردىن ئەدەبىياتىمىزنى ئىلغار ئەدەبىياتلار بىلەن تەڭلەشتۈردى. نەۋايىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىيات مەكتىپى بولدى. جۇملىدىن نەۋايىنى ئۇستاز تۇتمىغان، ئەسەرلىرىگە تەقلىد قىلمىغان، ئۇنىڭدىن بەدىئىي قۇۋۋەت ئالمىغان ئۇيغۇر ئەدىب يوق. «گۈل ۋە بۇلبۇل»تېمىسىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىگە نەۋايىنىڭ تەسىرى ئۆتكەن. بۇ ھەقتە مەخسۇس ئەسەر يازغان ئۆزبېكىستان ئەنجان دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئۇيغۇر دوكتورى ھەنىپە سالىھوۋانىڭ پىكرىچە، 18- ئەسىردىكى ئۇيغۇر شائىرى«ھىرقەتىنىڭ‹مۇھەببەتنامە› ۋە مېھەنەتكام›داستانىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان نەۋايى ئەسەرلىرى، جۇملىدىن‹لىسانۇت-تەير› داستانىنىڭ بەدىئىي ئەنئەنىلىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش زۆرۈر»[20]. بىزدە شۇ ناملىق داستان يازغان شائىر تۇرسۇن مۇھەممەت ئەلەم غۇربەتى ھەققىدە يېڭى ئىزدىنىشلەر يوق. «گۈل ۋە بۇلبۇل»نىڭ ئاپتورى سالاھى ئۆز ئەسىردىكى ۋەقەلىك ئاساسىنىڭ نەۋايىنىڭ«لىسانۇت-تەير»دىن كەلگەنلىكى ھەققىدە توختالسا[21]، ئىبراھىم خوتەنى«مەنتىقۇت-تەير»داستانىدا ئەتتاردىن ئىلھاملانغانلىقىنى

يازغان[22]. نۆۋەتتە نەچچە خىل ۋاريانت ئاساسىدا «لىسانۇت-تەير»نىڭ ئاكادېمىك نۇسخىسىنى تەييارلاش زۆرۈر بولۇپلا قالماستىن بەلكى، مۇشۇ ئاساستا ئوخشاش مۇتېپلىق ئەسەرلەر ئۈستىدە مەنبەشۇناسلىق، تېكستولوگىيە، تېماشۇناسلىق بويىچە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىز ئۈپۈقىنى كېڭەيتىشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىزاھاتلار

[1][18] نەۋايى«لىسانۇت-تەير»، تاشكەنت، 1991-يىل، 224 -225، 266-بەت (18- ئىزاھاتتىكى بېيىت ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدا يوق، ئۆزبېكچىسىدە بار).

[2] ئىبن سىنا 1019-1021- يىللىرى ھەمدانداۋەزىر بولغان ۋە مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن تۆت ئاي تۇرمىدە ياتقان.

[3] ھەمدان ھاكىمى ئىبن سىنانىڭ بۇ يەردە كىمنى كۆزدە تۇتقانلىقى ئېنىق ئەمەس.

[4] مەھمۇت غەزنەۋىي ـ غەزنەۋىيلەر سۇلالىسىنىڭ تۇرك سۇلتانى(999-1030) بولۇپ، ئۇ سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى جۇملىدىن ئىبن سىنانىڭ يۇرتى بۇخارانى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئالمىنىڭ سەرگەردانلىق ھاياتى باشلانغان.

[5] خارەزمشاھ ـ مۇھەممەت خارەزمشاھ بولسا كېرەك.

[6] سولتان مەھمۇت غەزنەۋي1017- يىلى خارەزمنى بېسىۋالغان.كېيىن خارەزمشاھ ئوغۇز تۇركلىرىنىڭ قولىدىن بۇخارا بىلەن سەمەرقەندنى قايتۇرىۋالغان.

[7] ئىززەت سولتان: «نەۋايى ۋە زامانىمىز»-«نەۋايى ۋە ئەدەبىي تەسىر مەسىلىلىرى»، تاشكەنت، 1968- يىل 39-بەت.

[8] ئا.ئىرسوۋ : ئىبن سىنانىڭ «سالمان ۋە ئىبسول قىسسىسى»، تاشكەنت، 1973- يىل، 18-19-بەتلەر.

[9] موللا سىددىق يەركەندى:«لىسانۇت-تەير» (مۇھەممەتتۇردى مىرزائەھمەد تەييارلىغان نەسرىي نۇسخا)، «بۇلاق»، 1993 - يىل، 4-سان، 76-،77-، 86-،87-بەت.

[10] نەۋايى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغاتەين» (خ.تۆمۇر، ئا.پولات تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988-يىل، 83 -بەت.

[11] نەۋايى تۇركىي-ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلىرىدە «نەۋايى»، پارس تىلىدىكى ئەسەر لىرىدە «فانى»دېگەن تەخەللۇسنى قوللانغان. بۇ يەردە«لىسانۇت-تەير»نى تۇركىي تىلىدا يازغان تۇرۇقلۇق يەنە، نېمە ئۈچۈن«فانى» تەخەللۇسنى قوللانغانلىقى ھەققىدە توختالغان.

[12][13][15][19] نەۋايى:«لىسانۇت-تەير» (مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋۇدۇن تەييارلىغان نەزمىي نۇسخا)، «بۇلاق»، 1994- يىل، 2-سان، 70 -،81-، 94-بەت (15-ئىزاھاتنىڭ 3-بېيىتى ئۇيغۇرچە ۋاريانتتىدا يوق، ئۆزبېكچىسىدە بار).

[14] مانى(216-276)مانىيلىق تەلىماتىنىڭ ئاساسچىسى، پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلغان. شەرق رىۋايەتلىرىگە كۆرە، مەشھۇر رەسسام ۋە نەققاش بولۇپ، چىن دۆلىتى غايەت گۈزەللىكىدىن ئۈنىڭ سۈرەتخانىسى بولغانمىش.

[16] بېرتېلس: «نەۋايى ۋە ئەتتار»، موسكۋا، 1965-يىل، 389- 390-بەت.

[17] نەۋايى: «نەسايىمۇل مۇھەببەت»، تاشكەنت، 2001-يىل، 430-بەت.

[20] ھەنىپە سالىھوۋا: «نەۋايى ئىزداشلىرى»، تاشكەنت، 2005 - يىل، 106-بەت.

[21][22] «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى)،2006- يىل، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2-توم، 625-،657 -بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

32 ـ يىللىق 2 ـ سان　شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)　第 32 卷第 2 期
2011 ـ يىلى 6 ـ ئاي　新疆大学学报(哲学社会科学维吾尔文版)　2011 年 6 月

ماقالە نومۇرى: 1005_5878 (2011) 01_046_04

توغرا ئەخلاق قارىشى تىكلەشنىڭ مۇھىملىقى ھەققىدە*

ئابلىمىت ئەمەت[1]، ماھنۇر زىياۋۇدۇن[2]

(1.شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيەلەش مەركىزى، ئۈرۈمچى. 830054)
(2.بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى، بېيجىڭ. 100009)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئەخلاق مەسىلىسى جەمئىيەتنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. بۇ ماقالىدە، ئاساسلىقى ئەخلاق تەربىيەسى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى بىر قىسىم قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئەخلاق تەربىيەسى ئېلىپ بېرىشتا مەكتەپ، ئائىلە ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ ئورتاق ئەھمىيەت بېرىشىنىڭ زۆرۈرلۈكى ، ئەخلاق تەربىيەسىنىڭ مىللىي مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى مۇھىم ئەھمىيىتى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

摘要：目前，道德问题是引起社会注意的一个重要问题。这篇文章主要提出了关于进行道德教育方面的几个观点，讨论学校、家庭、教育及社会组织部门在进行道德教育中的重作用，阐述了道德教育在对发展民族教育及促进社会发展的重大意义。

Abstract: The moral problem is one of the most important problems on which society is currently focused. This article will put forward a number of opinions about carrying our moral training, explain the necessity of emphasizing equally the moral training to be carried out by schools, families, educational institutions, and social organizations, and discuss the great significance of moral education in developing national education and society.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئەسلىي مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، مەكتەپ مائارىپىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى كىشىلىك قەدىر-قىممەتنى يېتىلدۈرۈشنى نىشان قىلغان ئاساستا جەمئىيەتكە يارامللىق ئادەملەرنى تەربىيەلەشتىن ئىبارەت. شۇنداق بولغان ئىكەن، مەكتەپ تەربىيەسىنى قىممەت قارىشى تەربىيەسى دەپ كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇ. قىممەت قارىشى كىشىلىك ئەخلاقنىڭ ئاساسى. ئۇ بىر ئادەمنىڭ ھاياتقا، ئەتراپىدىكى كىشىلەرگە ۋە دۇنياغا بولغان ئېتىقادى، پوزىتسىيەسى شۇنداقلا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى بەلگىلەيدۇ.

نۆۋەتتىكى «ساپا مائارىپى» نىڭ تەلىپى بويىچە ئېيتقاندا، مىللىي مائارىپىمىز يەنىلا بىر قەدەر ئارقىدا قالدى. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، نۆۋەتتىكى مائارىپ جەمئىيەت ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئېھتىياجلىق بولغان ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەپ چىقىش مەقسىتىگە تولۇق يېتىپ بولالمىغىنى يوق. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئەخلاق تەربىيەسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. مائارىپ خادىملىرىنىڭ يۈكسەك ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلىتى مائارىپىنىڭ يۈكسىلىشىدىكى ئالدىنقى شەرت ھېسابلىنىدۇ. ئوقۇتقۇچى ئىلىم تارقاتقۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن لايىقەتلىك بولۇش ئۈچۈن چوقۇم توختىماي ئىزدىنىشى، ئۆزىنى ئۈزلۈكسىز تولۇقلاپ تۇرۇشى لازىم. ئوقۇتقۇچى يېڭىلىق يارىتىش، ئىجادچانلىق روھىغا ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە،

---

* بۇ ماقالە 2010-يىلى 11-ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتورلار: ئابلىمىت ئەمەت: 1973(-يىلى 6-ئايدا تۇغۇلغان)، ماگىستىر، ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.
ماھنۇر زىياۋۇدۇن(1964-يىلى 9- ئايدا تۇغۇلغان)، كۇتۇپخانا باشقۇرۇش خىزمىتى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مۇكەممەل بولغان كەسىپي بىلىم قۇرۇلمىسى ۋە كەسىپي ئەخلاق قارىشى، يۇكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوقۇتقۇچى يەنە، مۇئەييەن قىممەت قارىشىغا ئىگە بولۇشى ۋە ئۆزىدە چىن ئەخلاق- پەزىلەت قارىشى يېتىلدۇرگەن بولۇشى كېرەك. شۇندىلا ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي ۋە گۈزەللىك تەرەپلەردىن تەڭ يېتىشكەن، كۆپ قىرلىق ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەپ چىقىش مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ.

ياش-ئۆسمۈرلەردە توغرا كىشىلىك قەدىر-قىممەت قارىشى يېتىلدۈرۈش ئوچۇن ئىلىپ بېرىلىدىغان ئەخلاقىي، ئەقلىي ، جىسمانىي ۋە گۈزەللىك تەربىيەسىنىڭ تەڭپۇڭلىقنى چوقۇم كاپالەتكە ئىگە قىلىش كېرەك. نۆۋەتتە، مەكتەپلەردە ئەقلىي ۋە جىسمانىي تەربىيە مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇپ، ئەخلاق تەربىيەسىگە سەل قارىلىۋاتىدۇ. دەل مۇشۇ مەسىلە ئۆز نۆۋىتىدە يەنە خىلمۇ-خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ۋە كىشىلىك تۇرمۇشتىكى نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا بىۋاسىتە سەۋەب بولىۋاتىدۇ.

ياش-ئۆسمۈرلەرنى ئەخلاقلىق تەربىيەلەپ چىقىش ئۇچوۇن، ئەخلاق ۋە قىممەت قارىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ مۇھىملىقىنى توغرا چۈشىنىش كېرەك. ئەخلاق تەربىيەسى ئىلىپ بېرىشتا، مەكتەپ، ئائىلە ۋە جەمئىيەت تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىگە توغرا مۇئامىلە قىلىشى كېرەك.

1. مەكتەپتىكى ئەخلاق تەربىيەسى

مەكتەپتە ئەخلاق تەربىيەسى ئىلىپ بېرىشتا ئالدى بىلەن، ئوقۇغۇچىلاردا «مەسئۇلىيەت» ۋە «ھوقۇق» نوقتىئىنەزەرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە بۇ ھەقتە ئومۇميۈزلۈك تەربىيە ئىلىپ بېرىش كېرەك. بۇ ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارغا نېمىنىڭ مەسئۇلىيەت ، نېمىنىڭ مەسئۇلىيەت ئۇستىگە قۇرۇلغان ھوقۇق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرۇش لازىم. ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇش ۋە قانداق مەسئۇلىيەتلەرنى ئۆز ئۇستىگە ئېلىش لازىملىقىنى تونۇتۇش قىممەت قارىشى تىكلەش يولىدىكى بىرىنچى قەدەم ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەريانىدا ئوقۇغۇچىلار ئەتراپىدىكى ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن بولغان ئىجتىمائىي ئالاقە ئىقتىدارىنى ۋە ئىجتىمائىي ئالاقە جەريانىدىكى كەيپىياتىنى تەڭشەش ئىقتىدارىنى تەڭ ھازىرلىغاندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ قىممەت قارىشىنى توغرا ئىپادىلىيەلەيدۇ. ئوقۇغۇچىلارغا ئىجتىمائىي ئالاقە ئىقتىدارى ۋە كەيپىياتىنى تەڭشەش ئىقتىدارىنى ھازىرلاش جەھەتتە پۇرسەت يارىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ توغرا قىممەت قارىشىنى تىكلىشىگە تۈرتكە بولالايدۇ.

2. ئائىلىدىكى ئەخلاق تەربىيەسى

ئائىلە تەربىيەسىنىڭ بىرىنچى ۋەزىپىسى ياش ئۆسمۈرلەرگە ئەخلاق تەربىيەسى ئىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت. ئاتا-ئانىلار ئائىلە تەربىيەسىنىڭ مۇھىملىقىنى چوقۇم ئېنىق تونۇپ يېتىشى كېرەك. ياخشى بولغان ئەخلاق تەربىيەسى ياش-ئۆسمۈرلەرنىڭ روھىيىتىنى گۈزەللەشتۈرۈشتىكى مۇھىم ئاچقۇچ ھېسابلىنىدۇ. ئائىلىدە ئاتا-ئانىلارنى گۈزەللىك تەربىيەسى ۋە ئەخلاق-پەزىلەت تەربىيەسى ئىلىپ بېرىشقا رىغبەتلەندۈرۈش كېرەك. ئەۋلادلارنى گۈزەل-ئەخلاق ئىگىلىرىدىن قىلىپ تەربىيەلەپ چىقىش ئۇچوۇن، ئۇلارغا ئەدەپ ئۆگىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سەۋرچان، چىداملىق، سەمىمىي، راستچىل، پاك ۋە كەمتەر بولۇشنى ئەخلاق ئۆلچىمى ۋە مىزانى قىلىش توغرىسىدا تەربىيە قىلىش لازىم. ئائىلە تەربىيەسى مەكتەپ تەربىيەسىنىڭ تولۇقلىمىسى بولۇپ، كەم بولسا بولمايدۇ. ئائىلە تەربىيەسىنىڭ قوللىشى ۋە ماسلىشىشى

بولمىسا مەكتەپ تەربىيەسى بىلەنلا ياش ئەۋلادلارنى ئەخلاقلىق ھەم ئىختىساسلىق قىلىپ تەربىيەلەپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس. ئەخلاق كىشىلەرنى ياخشىلىققا ئۇندىگۈچى ئامىل بولۇپ، ئادەم ئۆزىنىڭ گۈزەل ئەخلاق- پەزىلىتى ئارقىلىق ئەتراپىدىكى كىشىلەر بىلەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت قىلىش جەريانىدا، ھەق-ناھەق قارىشىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ئادىل ۋە ئادىل بولغان ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىنىمۇ ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرەلەيدۇ.

3. مائارىپ تارماقلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى

مائارىپ تارماقلىرى دۆلەتنىڭ مائارىپ قانۇنىغا ئۇيغۇن ھالدا، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغان، باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپ مائارىپىغا خاس بولغان «ئەخلاق تەربىيەسى دەرسلىكى» تۈزۈپ چىقىپ، مەخسۇس دەرسلىك قىلىپ ئىشلىتىشى كېرەك. بۇ يەردە ھازىرقى مەكتەپ مائارىپىدا ئەخلاق تەربىيەسىدە ساقلىنىۋاتقان ئەخلاق تەربىيەسىنى كىم ئېلىپ بارىدۇ؟ ئەخلاق تەربىيەسى ئېلىپ بارغۇچىلارنى مەخسۇس تەربىيەلەيدىغان ئورۇن بارمۇ-يوق؟ دېگەندەك مەسىلىلەرنى ئويلىشىشقا تۇغرا كېلىدۇ. ئەلۋەتتە ئوقۇتقۇچىلار باشقا كەسىپي بىلىم ۋە تېخنىكىلارنى پىشىشقى ئىگىلىگەن تەقدىردىمۇ، ئەخلاق نۇقتىسىدىن ئوقۇغۇچىلارغا تۇغرا يېتەكچىلىك قىلالمىسا، ئۇ ئوقۇتقۇچىنى لاياقەتلىك ئوقۇتقۇچى دېگىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مائارىپ تارماقلىرى مەخسۇس تەربىيەلەش ئورۇنلىرىنى تەسىس قىلىپ، ئەخلاق ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيەلەشكە زور كۈچ بىلەن ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا، بىر تۈركۈم مۇئەييەن ئەخلاق ساپاسىغا ئىگە بولغان ئوقۇتقۇچىلارنى ئالدىن تەربىيەلەش مەقسىتىگە يەتكىلى بولۇپلا قالماستىن، يەنە مەكتەپلەردە نىسبەتەن نورمال بولغان ئەخلاق تەربىيەسىنى داۋاملاشتۇرغىلى بولىدۇ.

4. ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ مەسئۇلىيىتى

ھەر قايسى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار مەكتەپ، ئائىلە ۋە ھەرقايسى مائارىپ تارماقلىرى بىلەن ئاكتىپ ھەمكارلىشىپ، خىلمۇ-خىل تەشۋىقات ۋاستىلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، جەمئىيەتتە كەڭ كۆلەملىك ئەخلاق تەربىيەسىنى قانات يايدۇرۇشى لازىم. ئېسىل ئەخلاق-پەزىلەت كىشىلەرنى يامانلىقتىن توسۇپ، ياخشىلىققا باشلايدىغان نۇرلۇق مايا كقا ئوخشايدۇ. ئەخلاقسىز ئادەم ئۆزىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى چۈشەنمەيلا قالماستىن، بەلكى باشقا پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ۋە ياخشى نەرسىلەرنىڭ قەدىر-قىممىتىنىمۇ چۈشەنمەيدۇ ھەم چۈشىنىپ يېتەلمەيدۇ. ئۇلار خۇددى نىجاسەتتەك ھەممە يەرنى سېستىدۇ ۋە كىشىنى يىرگەندۈرىدۇ. بۇنداق ناچار ئىللەتلەرنى تۈزىتىشتە، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ رولى ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، ئۇلار چوقۇم خىلمۇخىل ئاكتىپ تەشۋىقات-تەربىيە ۋاستىلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، گۈزەل ئەخلاق- پەزىلەت تەربىيەسىنى قانات يايدۇرۇشى، شۇ ئارقىلىق ئۆز نۆۋىتىدە يەنە جەمئىيەتكە بولغان مەسئۇلىيەتچانلىقىنى ئىپادىلىشى كېرەك.

ئەخلاق قارىشى بولمىغان ئادەم بىلىم سەۋىيەسى قانچىلىك يۇقىرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ بىر ياراملىق ئىختىساس ئىگىسى ياكى مۇكەممەل ئادەم ھېسابلانمايدۇ. ئائىلىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان گۈزەللىك تەربىيەسى ۋە ئەخلاق- پەزىلەت تەربىيەسى ياش-ئۆسمۈرلەرگە نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئويناسىمۇ، ئەمما ئائىلە، مەكتەپ ۋە جەمئىيەت بىرلەشكەن ئاساستا ئېلىپ بېرىلغان تەربىيەنىڭ رولى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولىدۇ.

بىز ئەتراپىمىزدىكى كىشىلەر توپى، جەمئىيەت ۋە تەبىئەت قاتارلىق كۆپ خىل مۇھىت ئىچىدە ياشايمىز.

مانا مۇشۇنداق مۇھىتتا، بىزدە ئومۇملۇققا ئىگە بولغان مۇكەممەل بىر "ئۆلچەملىك ئاڭ" يەنى "ئەخلاق ئېڭى" بولمىسا، ئاتالمىش "ساپا مائارىپى" نى ئىلگىرى سۈرۈشتىن، جەمئىيەتنى سىجىل تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ۋە مۇقىم بولغان جەمئىيەت تەرتىپى بەرپا قىلىشتىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. دېمەك، مەكتەپلەر ئەخلاق تەربىيەسى دەرسلىكى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنى يېتىلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ توغرا بولغان قىممەت قارىشىنى يېتىلدۈرۈشىگە ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزىگە، باشقىلارغا ھەم ئەتراپتىكى مۇھىتقا بولغان توغرا پوزىتسىيەسىنى بەلگىلىشىگە يېتەكچىلىك قىلىشى كېرەك. گەرچە ئائىلە ئەخلاق تەربىيەسى ئېلىپ بېرىشتىكى مۇھىم ئورۇن بولسىمۇ، مەكتەپنىڭ رولىمۇ ئوخشاشلا چوڭ بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ توغرا بولغان كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، قىممەت قارىشى ۋە ئەخلاق قارىشى تۇرغۇزۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. ئۇلارنى ھەقىقىي، مېھرىبان، مەسئۇلىيەتچان ئادەمگە ئايلاندۇرىدۇ.

پايدىلانمىلار

1. «خۇ جىنتاۋ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ يېڭى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا كۆرەش قىلايلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007.
2. « ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىغا دائىر مۇھىم بايانلاردىن تاللانما» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

32 ـ يىللىق 21 ـ سان　شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)　第 32 卷第 2 期
2011 ـ يىلى 6 ـ ئاي　新疆大学学报(哲学社会科学维吾尔文版)　2011 年 6 月

ماقالە نومۇرى: 8 ـ 050 ـ 02 (2011) 1005 ـ 5878

شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا*

مۇھەممەدئىمىن ھوشۇر

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىدىيەۋى ـ سىياسىي نەزەريە دەرسى ئوقۇتۇش تەتقىقات بۆلۈمى، قەشقەر. 844008)

قىسقىچە مەزمۇنى: يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش كۆلىمىنى كېڭەيتىشى، كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ تېز سۈرئەتتە تەڭشىلىشى، خەلقئارا پۇل مۇئامىلە كىرىزىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا پايدىسىز تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى مىسلىسىز خىرىسقا دۇچ كېلىپ، ئىگىلىك تىكلەش ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ مۇھىم يولىغا ئايلاندى. بۇ ماقالىدە ، نەزەريە جەھەتتىن تەھلىل قىلىش بىلەن ئەمەلىي پاكىتلارنى تەكشۈرۈش ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلۈپ، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭى ۋە ئىگىلىك تىكلەش ئىقتىدارىدا ساقلانغان مەسىلىلەر ھەم ئۇنىڭ سەۋەبلىرى تەھلىل قىلىنىپ، ئىگىلىك تىكلەشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئىستۇدېنتلارغا ئىگىلىك تىكلەشكە دائىر بىلىملەر ۋە ئىگىلىك تىكلەش پائالىيىتىنىڭ قانۇنىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلۇپ، ئىگىلىك تىكلەش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشنىڭ يوللىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدۇ.

摘要：近年来随着高校扩招，产业结构的迅速调整，以及国际金融危机对经济发展的负面影响，高校毕业生的就业面临着前所未有的挑战，创业成为解决就业问题的重要途径。本文通过理论分析与事实调查相结合，分析新疆少数民族大学生创业意识和创业能力方面存在的问题及其原因，对渴望创业的大学生扼要介绍有关创业的知识与创业活动的规律并提出培养他们创业能力的方法。

Abstract: In recent years, as institutes of higher education have begun accepting larger amounts of students, and as the structure of various trades has undergone swift change, and as the international financial crisis has created an unfavorable economic climate, job placement has become increasingly difficult for students, and starting new businesses has emerged as an important method of ameliorating this problem. This article, on the basis of both theoretical analysis and an examination of hard facts, will analyze some of the problems remaining in Xinjiang's minority students' entrepreneurial spirit and ability, and consider some of the reasons for these problems. Some methods will be proposed for introducing practical and theoretical knowledge about staring one's own business to those minority students who manifest an interest in it, and for improving their overall ability to start businesses.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

21- ئەسىر بىلىم ئىگىلىكى دەۋرى، بىلىم ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل، ئىختىساسلىق خادىملار جەمئىيەتتىكى بىرىنچى مۇھىم بايلىق، مۇۋاپىقىيەت قازىنىش يېڭىلىق يارىتىشتىن ئايرىلالمايدۇ، بىلىم ئىگىلىكىنىڭ ماھىيىتى ـ يېڭىلىق يارىتىش، يېڭىلىق يارىتىش- بىر دۆلەت، بىر مىللەت تەرەققىياتىنىڭ روھى، بىر دۆلەت ئىگە بولغان يۇقىرى ساپالىق ئىختىساسلىقلار بايلىقى

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 4-ئاينىڭ 5-كۈنى تاپشۇرۇۋ ئېلىنغان.

ئاپتور: مۇھەممەدئىمىن ھوشۇر(1965-يىلى 10-ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ئىدىيەۋى سىياسىي نەزەريە دەرسى ئوقۇتۇشى ۋە ئىستۇدېنتلارنى ئىگىلىك تىكلەشكە يېتەكلەش تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

قانچە كۆپ بولسا ئۇنىڭ تەرەققىيات يوشۇرۇن كۈچى شۇنچە زور بولىدۇ. ئىستۇدېنتلار دۆلەتنىڭ قىممەتلىك ئادەم كۈچى بايلىقى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئالىي مەكتەپلەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش كۆلىمىنى كىڭەيتكەنلىكتىن، شىنجاڭدا ھەرىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئىستۇدېنتلارنىڭ سانى 20% - 30% لىك سۈرئەت بىلەن كۆپەيدى. 2003- يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئىستۇدېنتلار 9 مىڭ 702نەپەر بولغان بولسا، 2005- يىلى 19 مىڭ 580 نەپەرگە يېتىپ 102% كۆپەيگەن. 2007- يىلى 42 مىڭ 800 نەپەرگە، 2009- يىلى 63 مىڭ نەپەرگە يەتكەن. ئەمما شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، سانائەت تەرەققىياتى جەھەتتە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ئارقىدا قېلىشى، تەمىنلەيدىغان ئىش ئورنىنىڭ چەكلىك بولۇشى، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئۇنىۋېرسال ساپاسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى، ئىشقا ئورۇنلىشىش قارىشىنىڭ دەۋر تەرەققىياتىدىن كېيىن قېلىشى، ئائىلە شارائىتى، تىل - يېزىق، مىللىي ئۆرپ-ئادەت تەرەپلەردىكى پەرقنىڭ چوڭ بولۇشى، باشقا ئۆلكىلەردە ئىشقا ئورۇنلىشىشنى خالىماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئىشقا ئورۇنلىشىش نىسبىتى يىلدىن - يىلغا تۆۋەنلىگەن. شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتىدىن ۋاڭ يىگزىنىڭ 6 ئالىي مەكتەپتىكى ئوقۇش پۈتتۈرگەن 600 نەپەر ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، 2003- يىلىدىن بۇيان شىنجاڭدا ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش نىسبىتى 70% ئەتراپىدا بولغان، لېكىن ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش نىسبىتى 20% ئەتراپىدا بولغان. شەھەر - بازارلاردىكى ئاز سانلىق مىللەت ئائىلىلىرىنى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە، يېقىنقى 3 يىلدىن بۇيان 67.72% ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى ئىشقا ئورۇنلىشالمىغان. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب، ئىستۇدېنتلار يېڭىلىق يارىتىش ۋە ئىگىلىك تەكلەش ئىقتىدارى كەمچىل بولغانلىقتىن بازار ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشالمىغان. بۇ مەسىلىنى پەقەت ئەمەلگە كۆچى بازىرىدىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتىگە تاپىنىپلا ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، شۇڭا، ئىگىلىك تىكلەش مائارىپىنى يولغا قويۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىنى ۋە ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈپ، ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك تىكلەشكە يېتەكلەش نۆۋەتتە ئىشقا ئورونلاشتۇرۇش يوللىرىنى كېڭەيتىشنىڭ مۇھىم يولىغا ئايلاندى. تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردە ئەڭ مۇنەۋۋەر ئىستۇدېنتلار چوڭ كارخانىلاردا ئىشلەشنى ئارزۇ قىلىدۇ ياكى ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك تىكلەيدۇ، جۇڭگودا بولسا ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا ئەمەلدار بولۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ. تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش نىسبىتى 25% تىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ، دۆلىتىمىزدە بولسا 3% كە يەتمەيدۇ.

ئىگىلىك تىكلەش - جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەربىر تەلەپ-ئېھتىياجىغا ئاساسەن، پەن-تېخنىكىنى رېئال ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلاندۇرۇشتىكى كۆۋرۈك، شۇڭا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت يېڭىلىق يارىتىش ۋە ئىگىلىك تىكلەش سەۋىيەسىدە ئىپادىلەنمەكتە. ئىگىلىك تىكلەش پائالىيىتىنى قانداق ئىلگىرى سۈرۈش نۆۋەتتە دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر ئورتاق دۇچ كەلگەن مەسىلە بولۇپ، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلىشىنى قوللاش ۋە يارىدەم بېرىش ھەرقايسى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مۇھىم مەسئۇلىيىتىگە ئايلاندى. ئىگىلىك تىكلەش ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ مۇھىم يولى، ئىگىلىك تىكلەش ئارقىلىق، ئىشقا ئورۇنلىشىش يوللىرىنى كېڭەيتىپ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسلىسىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ. ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈش ـــ دەۋر تەرەققىياتى ئىستۇدېنتلارغا قويغان تەلەپ ۋە بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشنىڭ مۇقەررەر يولى. ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، پاسسىپ ھالدىكى ئىشقا ئورۇنلاشقۇچىدىن تەشەببۇسكار ئىگىلىك تىكلىگۈچىگە ئايلاندۇرۇش، يوشۇرۇن قابىلىيىتىنى جارى قىلدۇرۇش، ئۆزلىرىنىڭ غايىسى ۋە قىممەت قارىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان

قىلىش، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش پۈرسىتىنى كېڭەيتىپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى بېسىمنى يېنىكلىتىپ، يېڭىلىق يارىتىشچان تېپىدىكى دۆلەت بەرپا قىلىشتا مۇھىم رول ئويناپدۇ.

1. ئىگىلىك تىكلەش پائالىيىتىنىڭ ئېلىمىز ۋە خەلقئارادىكى تەرەققىيات يۈزلىنىشى

1989 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ب د ت مائارىپ، ئىلىم ـ پەن تەشكىلاتى بېيجىڭدا چاقىرغان «21 ـ ئەسىرگە يۈزلەنگەن مائارىپ خەلقئارا مۇھاكىمە يىغىنى» دا، «ئىگىلىك تىكلەش مائارىپى» دېگەن ئۇقۇم رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن باشلاپ، ئىگىلىك تىكلەش دۇنياديكى كۆپلىگەن دۆلەتلەردە ئومۇملاشتى.

ئىگىلىك تىكلەش ئادەتتە ئىگىلىك تىكلىگۈچىنىڭ يېڭى كارخانىنى بارلىققا كەلتۈرۈش جەريانى دەپ قارىلىدۇ، نەزەرىيە ساھەسىدە ئىگىلىك تىكلەش توغرىسىدا تېخى بىرلىككە كەلگەن مۇكەممەل تەبىر بارلىققا كەلمىگەن بولسىمۇ، بىر قەدەر ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە تەبىرلەر تۆۋەندىكىچە:

1) ئەنگلىيە لوندون سودا ئىنستىتۇتى بىلەن ئامېرىكا بابسون سودا ئىنستىتۇتى بىرلىكتە بەرپا قىلغان دۇنيا كارخانىلارنى كۆزىتىش تۈرى (GEM)دا« ئىگىلىك تىكلەش ـ ئۆزىگە، كوللېكتىپقا ياكى ھازىر بار بولغان كارخانىغا تايىنىپ يېڭى بىر كارخاننى بارلىققا كەلتۈرۈش جەريانى » دەپ تەبىر بېرىلگەن[1].

2) ئامېرىكا خازۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى سودا ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى ستېۋېن. سوننىڭ قارىشىچە، « ئىگىلىك تىكلەش ـ كۆز ئالدىدىكى بايلىق شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماستىن، پۈرسەت ئىزدەپ تۇرلۇك بايلىقلارنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق قىممەت يارىتىش جەريانىدىن ئىبارەت » [2].

3) سوڭ كېلى « ئىگىلىك تىكلەش ـ ئىگىلىك تىكلىگۈچىنىڭ سودا پۈرسىتىنى بايقاش ۋە پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق ھەر خىل بايلىقلارنى تەشكىللەپ، مەھسۇلات ياكى مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلەپ قىممەت يارىتىش جەريانىدۇر » [3]دەپ قارىغان.

بۇ تەبىرلەر ئىگىلىك تىكلەش ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بارلىق ئامىللارنى مەركەزلىك گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئادەتتىكى تىجارەت پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلىك تىكلەش پائالىيىتى دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ قويغان ، ئىگىلىك تىكلەشنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلمىگەن. كۆپلىگەن ئىگىلىك تىكلىگۈچىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، پايدىلانغۇدەك تەييار بايلىق بولمىغاچقا، قۇرۇق قول ئىگىلىك تىكلەيدۇ، ئامالنىڭ باربىچە يېڭى بايلىق ئىزدەپ يېڭى پۈرسەت يارىتىدۇ، ھەتتا باشقىلارنىڭ بايلىقىدىن پايدىلىنىپ قىممەت يارىتىدۇ، خەۋپ ـ خەتەرنى ئاكتىپلىق بىلەن ئۈستىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىگىلىك تىكلەش ـ كارخانىچىلارغا خاس روھقا ئىگە ئىگىلىك تىكلىگۈچىلەرنىڭ پۈرسەت ئىزدەپ ۋە پۈرسەتنى ئىگىلەپ، بارلىق ئېچكى ـ تاشقى شارائىتلاردىن پايدىلىنىپ يېڭىلىق يارىتىش خاراكتېرىگە ئىگە مەھسۇلات ياكى مۇلازىمەت ئېچىش ھەمدە بازار ئارقىلىق يېڭى كارخانا بەرپا قىلىپ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي قىممەتنى ئەملگە ئاشۇرۇش جەريانى، دەپ تەبىر بېرىش بىرقەدەر مۇۋاپىق.

ئىگىلىك تىكلەش مائارىپى غەرب ئەللىرىدە بىر قەدەر مۇكەممەل مائارىپ سىستېمىسى بولۇپ شەكىللىنىپ، جەمئىيەت ئۈچۈن زور بىر تۆرگۈم يېڭىلىق يارىتىشچان ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

ئامېرىكىدا ئىگىلىك تىكلەش مائارىپى بىر قەدەر بۇرۇن يولغا قويۇلۇپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار ئىگىلىك تىكلەش مائارىپى ئارقىلىق ئىستۇدېنتلارنىڭ پاسسىپ ئىشقا ئورۇنلىشىش قارىشىنى ئاكتىپ ئىگىلىك تىكلەش قارىشىغا ئۆزگەرتىپ ئىگىلىك تىكلەش ساپاسىنى ئۆستۈردى، دەرس مەزمۇنىدا ئىگىلىك تىكلەش نەزەرىيەسى، ئىگىلىك تىكلەشكە يېتەكچىلىك قىلىش،

ئىگىلىك تىكلەش خەۋپ - خەتىرى، ئىگىلىك تىكلەش پىسخىكىسى، ئىگىلىك تىكلەش ماھارىتى، ئىگىلىك تىكلەشكە دائىر قانۇن - تۈزۈم قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئاساس قىلدى. ئامېرىكا بابسون سودا ئىنستىتۇتى 1967- يىلى تۇنجى بولۇپ ئىگىلىك تىكلەش دەرسى تەسىس قىلدى، 1968- يىلى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى، لوس - ئانژېلىس ئۇنىۋېرسىتېتى، چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى، ستانفورد ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق 4 داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېت ئىگىلىك تىكلەشكە دائىر دەرسلەرنى تەسىس قىلدى. 20- ئەسىرنىڭ 90- يىللىرىدىن كېيىن ئامېرىكىدا ئىگىلىك تىكلەش مائارىپى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى. 1990- يىلىدىكى تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا ئامېرىكىدىكى 46% ئىستۇدېنت ئىگىلىك تىكلەشنى مۇھىم كەسىپ قىلىپ تاللايدىغانلىقىنى ئوتتۇرغا قويغان. ئامېرىكىنىڭ داڭلىق سودا ئىنستىتۇتلىرىدىكى (MBA) ئىستۇدېنتلارنىڭ 44% تى مۇستەقىل كارخانىچىغا ئايلىنىشنى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك كەسىپ تەرەققىيات نىشانى قىلىپ بېكىتكەن. ئىگىلىك تىكلەش روھى ئامېرىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئەۋزەللىكى بولۇپ، باشقا دۆلەتلەردىن ئۇستۇن تۇرۇشىدىكى ئەڭ مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى. ماساچوستىس تەبىئىي پەنلەر ئىنستىتوتىنىڭ 1999- يىللىق ئىستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار قۇرغان شىركەت 4 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 150 شىركەت قۇرۇلغان. كېرىمنىي جىلغىسى (硅谷) دىكى 60% - 70% كارخانىنى ستانفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى قۇرغان. ئامېرىكىدا ھەر يىلى تەخمىنەن 350 مىڭ ئەتراپىدا كارخانا قۇرۇلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە يالغان ئادەم سانى 7نەپەر ئەتراپىدا بولغان كىچىك كارخانىلار 200 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، كارخانا ئومۇمىي سانىنىڭ 80% تىنى، تەمىنلىگەن ئىش ئورنى 50% تىنى، ياراتقان قىممىتى مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 1/3 نى ئىگىلەيدۇ. 40% ئائىلىدە كەم دېگەندە بىر ئادەم يېڭىدىن كارخانا قۇرۇپ، ئائىلە ئەزالىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. Microsoft، AppLe، Google، Dell، Yahoo قاتارلىق كارخانىلارنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بۇنىڭ تىپىك مىسالى.

1999- يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى 70 مىليارد فۇندستېرلىڭ ئاجرىتىپ ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى بىلەن ماساچوستىس تەبىئىي پەنلەر ئىنستىتۇتى ئوتتۇرىسىدا مائارىپ تەتقىقات ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ، ئامېرىكىنىڭ تەجرىبىسىنى قوبۇل قىلىپ ئىگىلىك تىكلەشكە ئىلھام بېرىپ، دۆلەتنىڭ رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرۇشنى ئوتتۇرغا قويغان. گېرمانىيە «ئالىي مەكتەپلەرنى ئىگىلىك تىكلىگۈچىلەرنىڭ ئوچىقىغا ئايلاندۇرۇش» تەشەببۇسىنى ئوتتۇرغا قويۇپ، ھەر يىلى 20% - 30% ئىستۇدېنتنى ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك تىكلەش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىشنى قارار قىلدى، فرانسىيە 2002- يىلدىن باشلاپ «ياشلار خىرسقا تاقابىل تۇرۇش پىلانى» نى يولغا قويۇپ، 18 ياشتىن 25 ياشقىچە بولغان ياشلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش تۈرلىرىنى مەبلەغ، تەربىيەلەش، مەسلىھەت بېرىش، ۋاستىچىلىق، ئارقا سەپ مۇلازىمىتى قاتارلىقلار بىلەن ھەقسىز تەمىنلىدى. ئىتالىيەنىڭ نوپۇسى 57 مىليون 190 مىڭ بولۇپ، 5 مىليوندىن ئارتۇق ئوتتۇرا - كىچىك كارخانا بار، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 نەچچە ئادەمگە بىردىن كارخانا توغرا كېلىدۇ. ياپونىيە 2006- يىلى ئالىي مائارىپ ساھەسىدە « ئەمەلىيەتچانلىققا ئىگە ئۇنىۋېرسال كەسىپىي مائارىپنى ئىلگىرى سۈرۈش پىلانى» نى يولغا قويۇپ، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى.

دۆلتىمىزدە 1999- يىلى مائارىپ مىنىستىرلىقى «21- ئەسىرگە يۈزلەنگەن مائارىپنى گۈللەندۈرۈش ھەرىكەت پىلانى» نى ئېلان قىلىپ، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلىشگە ئىلھام بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويغاندىن بۇيان، كۆپلىگەن ئالىي مەكتەپلەر ھەر خىل تەدبىرلەر ئارقىلىق ئىستۇدېنتلارنى ئىگىلىك

تىكلەشكە يېتەكلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قىزغىنلىقى ئانچە يۇقىرى بولمىغان.

2. شنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلىشىگە تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ئامىللار

1) ئىجتىمائىي ئامىل. ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلىشى ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەت، مەبلەغ جەھەتتىن قوللىشىدىن ئايرىلالمايدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ ئىگىلىك تىكلەشكە ئىلھام بېرىدىغان تۈرلۈك ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى يولغا قويۇپ، ئىگىلىك تىكلەش بىلىملىرى بويىچە تەربىيەلىشى، ئىگىلىك تىكلەش مەبلىغى بىلەن تەمىنلەپ، يېڭى كارخانىلارنى قۇرۇشقا ئىلھام بېرىشى ئۇلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئاكتىپچانلىقىغا زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلىشىگە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، باجدا ئېتىبار قىلىش، ئاز سوممىلىق كېپىللىك قەرز بىلەن تەمىنلەش، كارخانىلارنى رويخەتكە ئالدۇرۇش رەسمىيەتلىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇش قاتارلىق سىياسەتلەرنى تۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن قانۇن كاپالىتى سىستېمىسى مۇكەممەل بولمىغاچقا، ئىجرا قىلىنمايۋاتقان ئىگىلىك تىكلىگەن ئىستۇدېنتلار ھەققىي قوللاشقا ئېرىشەلمىدى.

2) مەكتەپ ئامىلى. ب د ت مائارىپ، ئىلىم ـ پەن تەشكىلاتىنىڭ كۆرسىتىشچە، ئىگىلىك تىكلەش مائارىپى ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭى، ئىگىلىك تىكلەش ساپاسى، ئىگىلىك تىكلەش ماھارىتىنى يېتىلدۇرىدىغان تەلىم ـ تەربىيە پائالىيىتى، ئىجادچانلىق روھىغا ئىگە ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرۇشنىڭ مۇھىم يولى. ئىگىلىك تىكلەش مائارىپى ئارقىلىق ئىستۇدېنتلارنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتكە تەقسىم قىلىشىنى كۈتۈش ياكى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتىگە تايىنىشنى ئويلايدىغان ئەنئەنىۋى ئىشقا ئورۇنلىشىش قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىگىلىك تىكلەپ، جەمئىيەتكە تۆھپە قوشۇش قارىشىنى تۇرغۇزغىلى، رىقابەت ئىقتىدارىنى كۈچەيتىپ ئىشقا ئورۇنلىشىش يوللىرىنى كېڭەيتكىلى بولىدۇ. ئىگىلىك تىكلەش روھىنى كىتاب ئوقۇش ئارقىلىقلا يېتىلدۇرگىلى بولمايدۇ. ئىگىلىك تىكلەش مائارىپى ـ ئوقۇغۇچىلارنى باشقىلار دىققەت قىلمىغان پۇرسەتنى ئىگىلەشتە زۆرۈر بولغان بىلىم ۋە ماھارەت بىلەن تەڭبىيەلەپ، پۇرسەتنى پەرق ئېتىش، بايلىقلارنى بىرىكتۈرۈپ كارخانا قۇرۇش، خەۋپ ـ خەتەرگە تاقابىل تۇرۇش قاتارلىق تەرەپلەردە كونكرېت يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ماھىيىتى ئوقۇغۇچىلارنى ئىگىلىك تىكلەش روھىغا باي، ئادەم كۈچى بايلىقىنى باشقۇرۇشقا ماھىر ئىگىلىك تىكلىگۈچى قىلىپ يېتىشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىگىلىك تىكلەش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىقتىساسلىقلارنى تەربىيەلەشتىكى نىشانى، چۈنكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش نىسبىتىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن بولۇشى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش كۆلىمى ۋە تەرەققىياتىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭدا ئىگىلىك تىكلەش مائارىپى بىر قەدەر كېيىن يولغا قويۇلغاچقا، ئالىي مەكتەپلەر ئوقۇغۇچىلارنى ئىشقا ئورۇنلىشىشقا يېتەكلەشنى بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكتلەپ، بىلىم ئىگىلەشكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، يېڭىلىق يارىتىش ئىقتىدارى بىلەن ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇشكە سەل قاراپ، ئىگىلىك تىكلەش بويىچە يېتەكلەشكە تولۇق ئەھمىيەت بېرىپ كېتەلمىدى. نۆۋەتتە ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىغا ئوقۇغۇچىلار خىزمىتىگە مەسئۇل خادىملار يېتەكچىلىك قىلماقتا، ئۇلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش تارىخى ياكى تەجرىبىسى بولمىغاچقا، كۆپىنچە نۆۋەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋەزىيىتى، ئىشقا

ئورۇنلىشىشقا دائىر سىياسەتلەر، ئىش ئورنىغا تەكلىپ قىلىنىش ماھارىتى قاتارلىقلارنى چۈشەندۈرۈش بىلەنلا چەكلىنىپ، ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈشكە سىستېمىلىق يېتەكچىلىك قىلالمايدۇ. بىر قىسىم ئالىي مەكتەپلەر ئىگىلىك تىكلەشكە دائىر تاللاپ ئوقۇيدىغان دەرسلەرنى تەسىس قىلغان بولسىمۇ، دەرس مەزمۇنى كونا، ئوقۇ - ئوقۇتۇش دەرسخانا بىلەنلا چەكلىنىپ، ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا ئوقۇتقۇچى مەركەز قىلىنغاچقا، ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق مەزمۇنلارنى تاللاپ ئۆگىنەلمەيدۇ، ھەم ئىگىلىك تىكلەشكە دائىر نەزەرىيەۋى بىلىملەرنى پۇختا ئۆزلەشتۈرگەن، ھەم ئىگىلىك تىكلەش تەجرىبىسىگە ئىگە ئوقۇتقۇچىلار ئىنتايىن كەمچىل. شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تەتقىقات تېمىسا گۇرۇپپىسىدىكى تۇرسۇنئاي سەمەت قاتارلىقلار ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش رايىنى سىناش بويىچە ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، تەكشۈرۈشنى قوبۇل قىلغان ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ 85% تى ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك تىكلەشنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئىگىلىك تىكلەش ئارزۇسى بولسىمۇ ئەمما ئىگىلىك تىكلەش تەجرىبىسىنىڭ كەمچىل بولۇشى، ئىگىلىك تىكلەش ئىقتىدارىنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن ئەندىشە قىلىش، مەبلەغ يېتىشمەسلىك، ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ قوللىماسلىقى ئۇلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەشكە جۈرئەت قىلالماسلىقىدىكى ئاساسلىق ئامىلغا ئايلانغان. شۇڭا بىلىم ۋە ئۇچۇر مەركىزى ھېسابلىنىدىغان ئالىي مەكتەپلەر ھەر خىل مائارىپ بايلىقلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلىشىگە پايدىلىق ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىپ بېرىشى لازىم.

3) ئىلگىرى « يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتى بالدۇر ئىشقا يارايدۇ»، ئۇلار ئىگىلىك تىكلەپ ئائىلىسىنىڭ نامرات ھالىتىنى بالدۇرراق ئۆزگەرتىشكە تىرىشىدۇ، دەپ قارىلاتتى، ئەمەلىيەتتە ئائىلە ئىقتىسادىي شارائىتىنىڭ نامرات بولۇشىنى ئاتا-ئانىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىنىڭ ئاجىز، ئىگىلىك تىكلەش كىرىمىنىڭ تۆۋەن بولۇشى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، نامرات ئائىلىلەر ئىقتىسادىي جەھەتتىلا نامرات بولۇپ قالماستىن، ئۇلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭى ۋە تىرىشچانلىقى روھىمۇ كەمچىل بولىدۇ، بۇنداق ئائىلىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن بالىلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭى تۆۋەن بولىدۇ، ئىگىلىك تىكلەش تارىخىغا ئىگە، كارخانا قۇرغان ياكى تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان، پەرزەنتلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلىشىنى قوللايدىغان ئائىلىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئىشەنچىسى كۈچلۈك بولىدۇ. شىنجاڭدىكى ئاتا-ئانىلاردا ئىگىلىك تىكلەش روھى كەمچىل، بۇ بالىلارغىمۇ تەسىر كۆرسەتمەكتە.

4) ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ساپاسى: ئىگىلىك تىكلەش ساپاسى ئاساسلىقى پۇرسەتنى ئىگىلەش، تەشكىللەش، ھەمكارلىشىش، تەۋەككۇل قىلىش، يېڭىلىق يارىتىش ئىقتىدارى قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنىدۇ. ئىگىلىك تىكلىگۈچىلەر ئېچىش روھىغا ئىگە كەشپىياتچى ياكى يېڭىلىق يارىتىقۇچىلاردۇر، ئىگىلىك تىكلەش روھى مىللەت روھىنىڭ بىر قىسمى، دەۋر روھىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى، ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە قەدەم قويۇپ، بازار ئېھتىياجىغا ماسلىشىشنىڭ زۆرۈر شەرتى. بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك تىكلەش ئېڭى يېتەرسىز بولۇپ، ئىگىلىك تىكلەشنىڭ جاپاسىغا ۋە خىيىم ـ خەتىرىگە بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، كۆزقارىشى يېڭىلانمىغان، ھۆكۈمەتكە، ئاتا - ئانىسىنىڭ مۇناسىۋەت تورىغا تاينىنۇبلىش خاھىشى ئېغىر، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىنكى كەسىپ تەرەققىيات پىلانى ئېنىق ئەمەس، نەزەر دائىرىسى تار، ئىگىلىك تىكلەشكە نىسبەتەن پىسخىك تەييارلىق ۋە تەجرىبە كەمچىل، رىقابەت ئېڭى، يېڭىلىق يارىتىپ ئالغا ئىلگىرلەش روھى ۋە كارخانىچىلاردا بولۇشقا تېگىشلىك تەۋەككۇلچىلىك روھى ، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىدارىغا بولغان ئىشەنچىسى كەمچىل ، ئەمەلىي مەشغۇلات قىلىش ئىقتىدارى، كىشىلىك ئالاقە ئىقتىدارى ئاجىز، شۇڭا ئىستۇدېنتلار

ئىچىدە ئىگىلىك تىكلەپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلار ئاز. بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا خەۋپ ـ خەتەر بىلەن مەنپەئەت تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. خەتەرگە تەۋەككۇل قىلىشقا جۇرئەت قىلغانلار ئىگە بولىدىغان مەنپەئەتمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن.

3. ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈش يوللىرى

1) ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈش. ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىغا ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك تىكلەش مۇمكىنچىلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئىگىلىك تىكلەش ئېڭى كىشىلەرنىڭ كاللىسىدا ساقلىنىدىغان بىر خىل مەنىۋى ئېنېرگىيە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئىگىلىك تىكلەش روھىنى كونترول قىلىپ تۇرىدىغان مۇھىم ئامىل. ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش پائالىيىتى ئاساسلىقى ئىگىلىك تىكلەش مۇددىئاسىنى شەكىللەندۈرۈش، ئىگىلىك تىكلەش پۇرسىتىنى پەرق ئېتىش، بايلىقلاردىن پايدىلىنىش، يېڭى كارخانا قۇرۇپ، پۇرسەتنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش، ئەمەلىي نەپكە ئېرىشىش قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا ئىستۇدېنتلار نېمە ئۈچۈن ئىگىلىك تىكلەيمەن؟ ئىگىلىك تىكلەشكە ئىشەنچىم بارمۇ؟ ئىگىلىك تىكلەش ساپاسىنى ھازىرلىدىممۇ؟ ئىگىلىك تىكلەشتىكى ئەڭ چوڭ ئارتۇقچىلىقىم قايسى؟ ئىگىلىك تىكلەشكە كېتىدىغان مەبلەغنى قانداق ھەل قىلىمەن؟ ئەگەر ئىگىلىك تىكلەشتە مەغلۇپ بولسام بەرداشلىق بېرەلەمدىم؟ دېگەن مەسىلىلەر ئۈستىدە ئويلىنىشى لازىم.

2) ئىگىلىك تىكلەش پۇرسىتىنى بايقاش. ئىگىلىك تىكلەش پۇرسىتى يۇشۇرۇن بازار ئېھتىياجى ياكى تولۇق پايدىلىنىلمىغان بايلىقنى بايقاش ئىقتىدارىدۇر. پۇرسەتنى پەرق ئېتىش ـــ تۇغما قابىلىيەت بولۇشىمۇ ياكى بىر خىل بىلىش جەريانى بولۇشىمۇ مۇمكىن. باشقىلار ئېرىشەلمەيدىغان ياكى سەل قارايدىغان ئۇچۇرلارغا ئىگە بولۇش ـ ئىگىلىك تىكلەش پۇرسىتىنى بايقاشنىڭ زۆرۈر شەرتى. مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىگىلىك تىكلىگۈچىلەرنىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار باشقىلار بايقىمىغان پۇرسەتنى بايقاپ، تېزدىن ھەرىكەتكە كېلىپ پۇرسەتنىڭ قىممىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. بەزىلەر ئىگىلىك تىكلىگۈچىلەردە «ئالتىنچى سەزگۈ» بولغاچقا باشقىلار بايقىمىغان پۇرسەتنى بايقىيالايدۇ دەپ قارايدۇ، كۆپلىگەن ئىگىلىك تىكلىگۈچىلەرمۇ ئۆزلىرىنى باشقىلاردىن سەزگۈر ھېسابلايدۇ، سەزگۈرلۈك بىر خىل ئادەتلەنگەن ماھارەت بولۇپ، مەلۇم ساھەدە مول بىلىمگە ئىگە بولغان ئادەم ھەمىشە باشقىلارغا قارىغاندا مۇشۇ ساھەدىكى پۇرسەتكە نىسبەتەن تېخىمۇ سەزگۈر بولىدۇ. مەسىلەن: كومپيۇتېر ئىنژېنېرى ئادۇۇكاتقا قارىغاندا كومپيۇتېر كەسپىدىكى پۇرسەت ۋە ئېھتىياجغا نىسبەتەن تېخىمۇ سەزگۈر بولىدۇ. يېڭىلىق يارىتىش ـ ئىگىلىك تىكلەش پائالىيىتىنىڭ يادروسى، مۇكەممەل بىلىمگە ئىگە بولۇش ـ ئىگىلىك تىكلەش پائالىيىتىنىڭ ئاساسى ۋە ئىگىلىك تىكلەپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشتىكى مۇھىم ئامىل. ئىگىلىك تىكلەش مائارىپىنىڭ ئاتىسى دەپ نام ئالغان ئامېرىكىلىق ئالىم جېففرى.تىممونس (JeffryA.Timmons) نىڭ قارىشىچە، ئىگىلىك تىكلەش مائارىپى ئوقۇغۇچىلار تۈزگەن ئىگىلىك تىكلەشكە دائىر تەدبىرنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلارنى كۆپلىگەن سودا پۇرسىتىنى بايقاشقا يېتەكلەيدۇ.

3) ئىجادىي تەپەككۇر قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرۈش. ئىجادىي تەپەككۇر ـــ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىنىڭ يادرولۇق مەزمۇنى، شۇڭا ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرى ئۆزلىرىدە ئىجادىي تەپەككۇر قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرۈپ، ئەمەلىي مەشغۇلات ئىقتىدارى، كىشىلىك ئالاقە ۋە ھەمكارلىشىش ئىقتىدارىنى چىنىقتۇرۇپ، رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرۇشى، شىنجاڭنىڭ ئەۋزەللىكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ،

سىياھەتچىلىك، مىللىي مەدەنىيەت، مىللىي ئۆرپ - ئادەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، يېمەك - ئىچمەك قاتارلىق يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە كەسىپلەردە ئىگىلىك تىكلەش، خاسلىققا ئىگە يېزا ئىگىلىكى، باغۋەنچىلىك، مىللىي تېببابەت دوربگەرلىكى، كان بايلىقى ۋە بېئولوگىيەلىك بايلىقلىرىنى ئېچىش قاتارلىق ساھەلەردە مەلۇم سېلىشتا جۇرئەت قىلىشى لازىم. ئىگىلىك تىكلەشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تەجرىبىلىرىدىن قارىغاندا، ئىستۇدېنتلار ئالدى بىلەن چوڭ كارخانىلاردا ئىشلەپ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، تەجرىبە توپلاپ، بەلگىلىك مەبلەغگە ئىگە بولغاندىن كېيىن ئىگىلىك تىكلىسە مۇۋاپىق. كىچىك تاللا بازىرى، كېيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك قاتارلىق مەلۇم ئاز كېتىدىغان، ئۇنۇمى تېز كۆرۈلىدىغان كەسىپلەردە ئىش باشلىغىنى تەۋرۈك.

ئىزاھلار

[1] دۇنيا كارخانىلارنى كۆزىتىش تەشكىلاتى ھۆكۈمەت تورى (http://www.gerneonSortium.org).

[2] Steven Hson. The heart of entrepreneurship [J] .Harvard BusinessReview, 1985, March-April:85-94.

[3] سوك كېلى: «ئىگىلىك تىكلەش مۇۋەپپەقىيەتشۇناسلىقى»، (M) بېيجىڭ، ئىگىلىك باشقۇرۇش نەشرىياتى، 2002.

پايدىلانمىلار

1. سەي كېيوك: «21- ئەسردىكى جۇڭگو مائارىپىنىڭ يۈزلىنىشى»[M]، گۇاڭجۇ، گۇاڭدۇڭ ئالىي مائارىپ نەشرىياتى، 2004.
2. خې يۈنچىك: «چەت ئەللەرنىڭ تەجرىبىسىنى ئۆرنەك قىلىپ، دۆلىتىمىز ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىگىلىك تىكلىشىنى قوللاش سىستېمىسىنى بەرپا قىلايلى»[J]، «مائارىپ نەزەرىيەسى ۋە ئەمەلىيىتى»، 2006- يىللىق 2- سان.
3. چۇ ئەنچىن، يۇ شىئەن: «ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلىشى ئۈچۈن ياخشى مۇھىت بەرپا قىلايلى»[J]. «جۇڭگو ئىلىم - پەن مۇكاپاتى» ، 2005- يىللىق 12- سان.
4. خوۋ باۋگۈي: «ئىگىلىك تىكلەش مائارىپىدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە تەرەققىيات ئىستراتېگىيەسى»[J]، «مائارىپ ۋە كەسىپ»، 2004- يىللىق 2- سان.
5. ۋاڭ چىك، مىن يۇڭجوك: «يەرلىكتىكى ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپلەردە ئىگىلىك تىكلەش مائارىپىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا قايتا ئويلىنىش»[J]، «كۆمۈرچىلىك ئالىي مائارىپى»[J]، 2005- يىللىق 5- سان.
6. لىيۇ چىڭچاك: «ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش»[J]، «مائارىپ ۋە كەسىپ»، 2009- يىل 2- سان.
7. «ئەنگلىيە، ئامېرىكا، ياپونىيەنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشقا ياردەم بېرىش ئەندىزىسى»، [J]. «جۇڭگو پارتىيە- ھۆكۈمەت كادىرلىرى مۇنبىرى»، 2007- يىللىق 4- سان.
8. «شىنجاڭ رايون ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىنىڭ ئاز سانلىق مىللەت ئىستۇدېنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئۈستىدە تەھلىل»، /http://www:TaoFanWen.com.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 1005_5878 (2011) 02_058_17

شېئىرىيەتتىمىزدىكى تۈيۈق شەكلى توغرىسىدا*

ئابدۇرېھىم زۇنۇن

(خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى گېزىت ـ ژۇرنال تەھرىراتىدىن، خوتەن. 848000)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى تۈيۇقنىڭ تەبىرى ۋە ئۆزگىچە بەلگىلىرى، تۈيۇق ھەققىدىكى ھەرخىل قاراشلار، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرگە ئېنىقلىما، تۈيۇقنىڭ قاپىيىلىنىش شەكىللىرى، تۈيۇقنىڭ تارىخى، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ تۈيۇقتا ئويناتقان ئىستىلىستىكىلىق رولى ۋە سۆز ئويۇنى، مەجازىي ۋاستىلەرنىڭ تۈيۇقتا ئويناتقان رولى، نۆۋەتتىكى تۈيۇقلاردا ساقلانغان مەسىلەلەر ئۈستىدە توختىلىپ، بۇ ھەقتىكى تارىختىن قېلىپ قالغان خاتا ئۇقۇم، قاراشلار ئايدىڭلاشتۇرۇلۇپ، توغرا ئۇقۇم ۋە قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدۇ.

摘要：本文广泛、系统、全面地分析了维吾尔诗歌创作形式—吐尤克（tuyuk）的概念、特色、观点，同时指出了同音词、同形词的差异，押韵形式，历史演变，同音词、同形词在吐尤克（tuyuk）中所起的作用和地位，修辞手段在吐尤克（tuyuk）中的作用以及当前吐尤克（tuyuk）创作中存在的问题，并且分别作为小题目逐一、全面、系统地修正了历史上遗留下来的错误、概念和观点，明确了完整、独具特色的吐尤克（tuyuk）体系。

Abstract: This article will consider the Tuyuq form in our poetry and some of its distinctive signs; various ideas about Tuyuqs; homophonous and homonymous words; Tuyuq rhyme schemes; the Tuyuq form's history, and the stylistic role and word games played in Tuyuqs by homophonous and homonymous words; the role played in Tuyuqs by metaphor; and problems remaining in Tuyuqs. Some lingering incorrect concepts and ideas will be disproven, and replaced by correct concepts and ideas; confused and incorrect notions will be illuminated.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

1. مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى

ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ژانىرلىرىدىن بىرى بولغان شېئىر ـ شەكلىنىڭ كۆپلۈكى، تېماتىك مەزمۇننىڭ كەڭلىكى، پىكىرنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئىپادىلىنىشى، ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، بەدىئىي ئوبرازلىرىنىڭ روشەن ۋە يىغىنچاقلىقى، شائىرنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان كۆچلۈك ھېسسىياتى بىلەن بوشلۇق قالدۇرۇپ، تېمىنى ئېچىپ بېرىدىغانلىقى، تەسەۋۋۇرغا بايلىقى، مەجازىي ۋاستىلىرىنىڭ مول ۋە گۈزەللىكى، بەدىئىي تېلىنىڭ ئىخچاملىقى، ئاز سۆز ئارقىلىق كەڭرى مەزمۇن ئىپادىلىنىدىغانلىقى، يەنى يۈكسەك دەرىجىدە پىرىسلانغان ـ پىشقان، تاللانغان، تاۋلانغان، ئوبرازلىق، مۇزىكىدار شېئىرىي تىلنىڭ يارىمى بىلەن مەيدانغا كېلىدىغانلىقىدەك بىر قاتار خۇسۇسىيەت ۋە ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئەدەبىيات ئاسمىنىدا يۈلتۇزدەك چاقناپ، ئەدەبىياتنىڭ باشقا ژانىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق جاپالىق ئىزدىنىشلىرى نەتىجىسىدە، شېئىرىيەتنىڭ كۆپ خىل شەكىللىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى تۆتلۈك شەكلىدىن ئىبارەت.

---

* بۇ ماقالە 2010-يىلى 11-ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇۋېلىنغان.

بۇ ماقالە خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى پەن ـ تەتقىقات فوندى تۈرى: «ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى قىسمەن كلاسسىك شەكىللەر توغرىسىدا تەتقىقات»(تەستىق نومۇرى: 1076508045) نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىلىرىنىڭ بىرى.

ئاپتور: ئابدۇرېھىم زۇنۇن (1962-يىلى 4-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، مۇئاۋىن باش مۇھەررىر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئۇقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

شېئىرىيەتسىمزنىڭ كۆپ خىل شەكىللىرى ئىچىدە ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان تۆتلۈك شەكلىدىكى شېئىرلار مەزمۇن، قاپىيە، رىتىم، تۇراق، بوغۇم تۈزۈلۈشى ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن: قوشاق، ئۆلەڭ، تۆتلۈك، پارچە، دوبەيتى، تەرانە، تۈيۈق، رۇبائىي... دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئەگەر مىسرا سانىغىلا ئېتىبار بىلەن قاراپ مەزمۇن، قاپىيە، ۋەزىن، تۇراق، بوغۇم شەكىللىرى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلغانىدا، شېئىرىيەت گۈلزارلىقى ئۆزىنىڭ خۇش پۇراق گۈللىرىدىن مەھرۇم قېلىپ، ھېسسىياتنى قان، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇرنى قانات قىلىپ پەرۋاز قىلغان ۋە قىلىۋاتقان نەچچە مىڭ يىللىق ئىجتىمائىي، بەدىئىي ئىزدىنىش ۋە مۇكەممەللىشىشنى باشتىن كەچۈرگەن، كۆچلۈك ھېسسىيات، مۇزىكىدار شېئىرىي تىل، خىلمۇ خىل بەدىئىي تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇرلار ئارقىلىق قەلبلەرنى لەرزىگە سالىدىغان بۇ ژانىر ئۆز خاسلىقىنى يوقىتىپ، سېھرىي كۈچىدىن مەھرۇم قالىدۇ. ئەپسۇسكى، ھازىر بىر قىسىم ئەدىبلىرىمىزدە يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەن تۆتلىكىلەرنى پەرقلەندۈرەلمەيدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلمەكتە. بۇنداق بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، ئۇلار شېئىرىيەتنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى، بولۇپمۇ شەكىلگە تەئەللۇق بولغان قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى، كىلاسسىكلارنىڭ شېئىرىيەت ھەققىدىكى نەزەرىيەلىرىنى تولۇق چۈشەنمىگەن.

يۇقىرىدا تۇرگە ئايرىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قوشاق، ئۆلەڭ، پارچە (مىسرا سانىنىڭ چەكلىمىسى يوق)، تۆتلۈك، دوبەيتى، تەرانە، تۈيۈق، رۇبائىي... قاتارلىق شېئىرىي شەكىللەر شەكىل جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئازراق ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمما ئىنچىكە كۆزىتكەندە، قاپىيىلىنىش تەرتىپى، مىسرا سانى، تۈزۈلۈش شەكلى، ئاھاڭدارلىقى، قايسى مەنا تۇرىگە تەۋە سۆزلەرنىڭ قاپىيە قىلىنىدىغانلىقى، بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى قاتارلىق جەھەتلەردىن قويۇلىدىغان تەلەپ ۋە ئۆلچەملەر ئوخشاش ئەمەس. تۆۋەندە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تۆتلۈكلەر تۇرىگە تەۋە بولغان تۈيۈق ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمەن.

2. تۈيۈقنىڭ تەبىرى ۋە ئۆزگىچە بەلگىلىرى

تۈيۈق دېگىنىمىز ـ خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىكى تۆت مىسرالىق قوشاقلار زېمىنىدا تۇغۇلغان، ھەر خىل تېمىلاردا يېزىلىدىغان، ئاساسەن ھەممە مىسرالىرى يېكى 1-، 2-، 4- مىسرالىرى، يېكى 2-، 4- مىسرالىرى ۋە يېكى 1-، 2- مىسرالىرى ئۆزئارا ئاھاڭداش، شەكلداش سۆزلەردىن قاپىيىلىنىپ كېلىدىغان ھەمدە ئۇلار مۇھىم مەجازىي ۋاستە سۈپىتىدە رول ئوينايدىغان، سۆز ئويۇنى شەكلىدىكى، تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرگە ئىگە، مۇستەقىل بىر خىل شېئىرىي شەكلدىن ئىبارەت.

تۈيۈق - «تۈيماق»، «تۈيۈۋالماق» دېگەن پېئىلدىن ياسالغان ئىسىم بولۇپ، مەنىسى: «كۆرۈرمەن ئۆزى پەرق ئېتىدۇ» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ خىل شېئىرىي شەكىل ئەرەب تىلىدا «مۇختەسلات» دەپ ئاتىلىپ، «ئارىلاشتۇرۇلغان، يۆكىلەنگەن» دېگەندەك مەنىلەرنى بېرىدۇ. ئۇ يەنە ئەرەب تىلىدا «تەجنىس» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «تەجنىس» ـ «ئاھاڭداش، شەكلداش سۆز» دېگەنلىك بولۇپ، ئاشۇ سۆزلەرنى ئەڭ مۇھىم مەنبە، مەجازىي ۋاستە ۋە قاپىيە قىلىشتىن پۈتىدىغان شېئىرىي شەكلدىن ئىبارەت (بۇ تۇردىكى سۆزلەر قەدىمدىن تارتىپ، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىغىچە «ئومۇنىملار، ئومۇنىم سۆزلەر» يېكى «شەكلداش سۆزلەر» ۋە يېكى «ئاھاڭداش سۆزلەر» دېگەندەك ئاتالغۇلار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، يېقىنقى يىللاردىن بېرى بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم پەرقنىڭ بارلىقى ئېنىقلىنىپ، ئۇلار شۇ پەرقلەرگە ئاساسەن «ئاھاڭداش ۋە شەكلداش سۆزلەر» دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلدى). كىلاسسىك ئەدەبىياتتىن مەلۇم بولۇشچە، قانداق تۈرگە تەۋە شېئىر بولۇشىدىن، شېئىرنىڭ قانداق يېرىدە كېلىشىدىن قەتئىينەزەر تەركىبىدە ئاھاڭداش، شەكلداش سۆزلەرلا بولىدىكەن، ئۇ، «تەجنىس» كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ.

بۇ ھەقتە شائىر نۇرمەمەت ئېرىكى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىننىڭ «رۇبائىيات»ىغا يازغان «كىرىش سۆز ۋە تەتقىقات»ىدا: «شائىر يەنە بىر قىسىم رۇبائىيىلارنى يەككە ۋە بەزى قوش تەجنىس (شەكلداش سۆز) بىلەن يازغان. تەجنىس يېزىلىش شەكلى ئوخشاش، مەنىسى باشقا - باشقا بولغان سۆز بولۇپ، بۇ خىل سۆزلەردىن پايدىلىنىپ شېئىردا سۆز ئويۇنى ياساش ۋە ماھارەت نامايىش قىلىش كىلاسسىك ئەدەبىياتتا بىر خىل ئەنئەنە. بىر مىسال:

ئالا بولغان ئالا بولغاندىن ئارتۇق،
كۆمۈلگەن تەلمۇرۇپ تۇرغاندىن ئارتۇق.

بۇ بىر مەسنەۋى بولۇپ، 1 ـ مىسرادىكى ئىككى «ئالا» سۆزى بىر خىل يېزىلغان ۋە ئېيتىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھەر بىرىنىڭ مەنىسى باشقا ـ باشقا: ئالدىدىكى «ئالا» ـ مەرەز (پىسى) كېسىلى ، كېيىنكى «ئالا» ـ ئالا (ئاقمۇ، قارىمۇ ئەمەس) مەنىسىدە كەلگەن. بۇ شېئىردا: «ئادەم بىر ئىشتا ئالا (يا ئوغرى ئەمەس، يا توغرا ئەمەس) بولغاندىن كۆرە پىسى بولغان ياخشىراق، بىر ئادەمنىڭ ئالدىدا ھاجەت ئۇچۇن تەلمۇرۇپ تۇرغاندىن كۆرە، ئۆلۈپ كۆمۈلگەن تۇزۇك» دەيدۇ. بۇ ھەقتە ئىبراھىم مۇتىئى «شېئىرىي تىل توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدە:

قالپىسەن تەڭگە دېپ ئەھۋالى تەڭگە،
مەشەققەتلەر باشىڭدا رەڭگە رەڭگە.

ـ سوپى ئاللايار

بۇنىڭدا شائىر «ئەتىدىن كەچكىچە تەڭگىنىڭ كەينىدە يۈرسەڭ، شۇنداق تەڭلىكتە قالسەنكى، بېشىڭغا تۇرلۇك ـ تۇمەن مۇشەققەتلەر كېلىدۇ، يەنى بىرىنچى تەڭگە ـ پۇل، ئىككىنچى تەڭگە ـ تەڭلىكتە قېلىش، دېگەن مەنىدە كەلگەن» دەپ يازىدۇ.

بۇنىڭدىن يۇقىرىقى پىكرىمىنىڭ توغرا ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. تىل جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزلۇكسىز تەرەققي قىلىدىغان، بېيىپ، تاكامۇللىشىپ بارىدىغان ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى بولغاچقا، تىلنى ئەڭ مۇھىم ۋاستە، بىرىنچى ئامىل قىلىپ مەيدانغا كېلىدىغان ھەمدە ئۇنىڭغا بېقىنغان ھالدا «تىل سەنئىتى» دەپ ئاتىلىدىغان ئەدەبىياتنىڭ ھەرقايسى تۈر ۋە ژانىرلىرىدا، ھەتتا ئاتالغۇلىرىدىمۇ تۇرلۇك ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇڭا، «تەجنىس»نىڭ مەنىسىنى يەنىلا «تۇيۇق» دەپ چۈشىنىش ۋە شۇنداق ئىشلىتىش مۇۋاپىق. ئۇ تۆت مىسرادىنمۇ، ئىككى مىسرادىنمۇ تۇزىلىدۇ.

3. «تۇيۇق» ھەققىدىكى ھەر خىل قاراشلار

تۇيۇق ھەققىدە كىشىلەرنىڭ قاراشلىرى ھەر خىل بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك سىلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە بولىدۇ: «تۇيۇق»قا «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»ده: «1 ـ، 2 ـ ، 4 ـ مىسرالىرى شەكىلداش سۆزلەردىن قاپىيەلىشىپ كەلگەن سۆز ئويۇنى شەكلىدىكى، تولۇق ئاياغلاشقان ئوي ـ پىكىرگە ئىگە تۆت مىسرالىق شېئىر»، دەپ ئېنىقلىما بېرىلگەن بولسا؛ ھاجى ئەھمەد كۆلتېكىن «ئۇيغۇر شېئىرىيتى توغرىسىدا» ناملىق كىتابىدا، «مۇختەسىلات (تۇيۇق) خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىكى تۆت مىسرالىق قوشاقلار زېمىنىدا تۇغۇلغان بولۇپ، ھەر خىل تېما`ردا يېزىلىدۇ. تۇزۇلۇش جەھەتتە ئاساسەن تۆت مىسرالىق ۋە قىسمەن ئىككى مىسرالىق (بۇنى «تەجنىس» دەپ ئاتايدۇ) بولىدۇ دېگەن.

بۇ خىل تۆتلۇكنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، قاپىيە ئۇچۇن شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش، ئەمما مەنە جەھەتتىن باشقا ـ باشقا ئۇقۇم بېرىدىغان ئومۇنىم سۆزلەردىن پايدىلىنىلىدۇ» دەپ يېزىپ، ئۇنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ مىسرالىرى ۋە 2 ـ، 4 ـ مىسرالىرى ئۆزئارا قاپىيەداش بولۇپ كەلگەن ئىككى خىل شەكىلگە ئايرىم ـ ئايرىم مىسال كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

بۇ ھەقتە ئۇلۇغ شائىر، دانىشمەن ئۇستاز ئەلىشىر نەۋائىي «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» (ئىككى تىل مۇھاكىمىسى) ناملىق ئەسىرىدە تۇركىي ئۇيغۇر تىلى بىلەن پارس تىلىنى ئۆزئارا سىلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى ۋە پاساھەتلىنىڭ پارس تىلىدىن ئۈستۈن ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ، مۇنداق بايان قىلىدۇ: «... ئومۇمەن ئېيتقاندا، سارت (پارس) لارنىڭ تىلىدىكى سۆز يېتىشمەسلىك ھادىسىسىنى بىر ـ بىردىن ئېيتىشقا توغرا كەلسە، گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ. چۈنكى، مۇنداق ئەھۋال بەك كۆپتۇر. جۈملىدىن ھەممە شائىرلار ۋە سۆز سەنئەتكارلىرى نەزمىدە روشەن ھەم ئېنىق بولغان تەجنىس (ئومۇنىم سۆزلەر) بىلەن ئىھام (شېئىر سەنئىتىدە ئىككى مەنىلىك سۆز ئىشلىتىش) پارس تىلىدا يوق دېيەرلىك بولۇپ، تۇركىي تىلىدا ناھايىتى كۆپ. بۇنداق سۆزلەر شېئىرغا ئالاھىدە زىننەت ۋە سەنئەت بەخش ئېتىدۇ. مەسىلەن، «ئات» سۆزىنى ئالساق، بىر مەنىسى بىرەر نەرسىنىڭ ئېتى؛ يەنە بىر مەنىسى مىنىدىغان ئات؛ ئۇچىنچى مەنىسى بىرەر نەرسىنى ئاتىماقتا بۇيرۇش بولۇپ، بۇ تەجنىس تۆۋەندىكى مىسرادا مۇنداق كەلگەن:

چۈن پەرىيۇ ھۇردۇر ئاتىڭ بېگىم،
سۇرئەت ئىچرە دىۋىدۇر ئاتىڭ بېگىم،
ھەر خەدەنگىكى، ئۇلۇس ئاندىن قاچار،
ناتىۋان جانىم ساڭا ئاتىڭ بېگىم.

بۇ ئىككى بېيىت تولۇق تەجنىس بولۇپ، پەقەت تۇرك شائىرلىرىغىلا خاستۇركى، سارتلاردا يوقتۇر ۋە بۇنى تۇرك شائىرلىرى «تۇيۇغ (تۇيۇق)» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ھەقتە مەن «مىزانۇل ئەۋزان» (ۋەزىنلەر مىزانى) ناملىق كىتابىمدا توختىلىپ ئۆتكەنىدىم. جۇملىدىن «ئىت» دېگەن سۆزنىڭمۇ ئۇچ مەنىسى بار. بۇ سۆز بىلەن مۇنداق تۇيۇق يېزىلغان:

ئەي رەقىب، ئوزنى ئاڭا تۇتساڭ ھەم ئىت،
بىزگە رەھمى ئەيلەپ ئۇنىڭ كويىدىن ئىت.
گەرچە بار دوزاخچە ئىشقىڭ شولىسى،
بىزنى ئوز ئىلكىڭ بىلە ئول ساری ئىت.

... يەنە «تۇز» دېگەن سۆزنىڭمۇ بىر نەچچە مەنىسى بار: بىرى، يانىڭ ئوقىدەك تۇز نەرسە؛ يەنە بىرى، تۇپتۇز دالا دېگەندىكى تۇز؛ ئۇچىنچىسى، «تۇز كىشى» دېگەندىكى تۇز؛ تۆتىنچىسى، «سازنى تۇز» دېگەندىكى تۇز؛ بەشىنچىسى، ئىككى كىشى ياكى ئىككى تەرەپ ئارىسىدا سۆھبەت ياكى كېلىشىم «تۇزمەك» دېگەندىكى تۇز ۋەھاكازا. دېمەك، ئۇچ، تۆت ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ مەنە بېرىدىغان سۆزلەر تۇركىي تىلدا ناھايىتى كۆپ، پارس تىلىدا يوق...»[1].

يۇقىرىقى بايانلارغا قارايدىغان بولساق، بىر ئومۇمىي ئورتاقلىق بار. ئۇ بولسىمۇ، «تۇيۇقنىڭ قاپىيەسى چوقۇم ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن تۇزۇلىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت. ئەمما، بۇ ئۇچ خىل بايانىنىڭ ھەممىسىدە ئازدۇر-كۆپتۇر سەۋەنلىكلەرمۇ ساقلانغان بولۇپ، بىرىنچى نەقىلدە: خەدەنگى - ئوق؛ ئىت - يۇت؛ ئىلىك - ئەسلىي ئەل - قۇل بولۇپ، ھازىر قول، يەنى بىر ئىلىك، تۆت ئىلىك... دېگەندەك ئىستېمال قىلىنىدۇ.

«1 -، 2 -، 4- مىسرالىرى شەكىلداش سۆزلەردىن قاپىيەلىشىپ كەلگەن سۆز ئويۇنى شەكلىدىكى، تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرگە ئىگە تۆت مىسرالىق شېئىر» دېيىلىپ، تۇيۇقنىڭ قاپىيەلىشىش شەكلىنىڭ ھەر خىل بولىدىغانلىقى، مەزمۇنغا ۋە بەدىئىيلىككە تەئەللۇق بولغان تۇرلۇك بەلگە ۋە ئالامەتلىرى نەزەردىن ساقىت قىلىنغان ھەمدە «شەكىلداش سۆزلەردىن قاپىيەلىشىپ كەلگەن» دەپ، «ئاھاڭداش» سۆزلەرنى تاشلاپ ئۆتۈپ كەتكەن. ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ سانى شەكىلداش سۆزلەرنىڭ سانىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ.

ئىككىنچى نەقىلدە: «قاپىيە ئۇچۇن شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش، ئەمما مەنە جەھەتتىن باشقا - باشقا ئۇقۇم بېرىدىغان ئومۇنىم سۆزلەردىن پايدىلىنىلىدۇ» دەپ، ئۇنىڭ قاپىيە شەكىللىرى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە ئېغىز ئاچمىغان ھەمدە ئىككىلا شەكىلگە مىسال كەلتۈرۈپلا بولدى قىلغان.

ئىككىنچى ۋە ئۇچىنچى نەقىلدىكى «ئومۇنىم سۆزلەر» دېگىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېيتىلىش ئاھاڭى - تەلەپپۇزىمۇ، يېزىلىش شەكلى - ئىملاسىمۇ ئوخشاش بىر تۇركۇم ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بولغان سۆزلەر توپىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق سۆزلەرگە تىلغا دائىر مەخسۇس ئەسەرلەر، تىلشۇناسلىققا دائىر لۇغەتلەردە ھەرخىل تەبىر بېرىلگەن بولۇپ، بىرىدە «شەكىلداش سۆزلەر» دېيىلسە، يەنە بىرىدە «ئاھاڭداش سۆزلەر» دېيىلۈاتىدۇ. بۇ خىلدىكى سۆزلەر ئەمەلىيەتتە ئاھاڭداش سۆزلەر كاتېگورىيەسىگە تەۋە . چۈنكى، تىل ئەمەلىيىتىدە سۆزلەرنىڭ ئىككى خىل ئىپادە شەكلى بولىدۇ: بىرى، تەلەپپۇزى، يەنە بىرى، يېزىلىشى. تىلنىڭ مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچىدا ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ھەرخىل مەنىلىك سۆزلەر سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىسىز كېلىدۇ، يەنى تۇرغۇن سۆزلەر بىرلىك، باش كېلىش شەكلىدە، پېئىللار ئېنىق دەرىجە، بولۇشلۇق، بۇيرۇق رايىنىڭ II شەخس بىرلىك شەكلىدە تۇرغىنىدا، ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزى ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق سۆزلەرمۇ خېلى كۆپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىي «ب» ۋە «د» بىلەن ئاخىرلىشىدىغان سۆزلەر يوق ئىدى. چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن «ب» ۋە «د» بىلەن تۈگىگەن سۆزلەر نۇتۇقتا ئۆزگىرىش ياساپ، «ب» تاۋۇشى «پ»غا، «د» تاۋۇشى «ت»غا ئايلىنىدۇ. تۇرلىنىشكە كىرگەندە بولسا، ئەسلىگە قايتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇتۇق شارائىتىدا، يەنى ئىككى كىشى ئۆزئارا سۆزلەشكەندە بەزى سۆزلەردىكى «ر، ل، ھ» تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ، «ئا، ئە» تاۋۇشى سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار

بىلەن تۇرلەنگەندە «ئې، ئى»غا ئاجىزلىشىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە، نۇتۇقتا ئاھاڭداش سۆزلەر ھاسىل بولىدۇ.

4. ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرگە ئېنىقلىما

ئەدەبىيات ـ تىل سەنئىتى، تىل ـ ئەدەبىياتنىڭ ريئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى مۇھىم ئامىلى ۋە ئەڭ ئاساسىي ۋاستىسى. شېئىرىي تىل نەسرىي ئەسەرلەر تىلىغا قارىغاندا، تېخىمۇ كۈچلۈك، تېخىمۇ ئىخچام، تېخىمۇ ئوبرازلىق، تېخىمۇ مۇزىكىدارلىققا ئىگە. ئۇ، شائىر ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن قايتا ـ قايتا پىششىقلاپ ئىشلىگەن تىل بولۇپ، بەدىئىي ئوبراز يارىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بەدىئىي تىل شېئىرىيەتتە ئۆزىنىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرالايدۇ. بىزنىڭ بۇ يەردە تىل ھەققىدە توختىلىشىمىزدىكى سەۋەب تۇيۇق ئەدەبىياتنىڭ، شۇنداقلا شېئىرىيەتنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنى ئۆزىگە ئەڭ مۇھىم مەنبە، مەجازىي ۋاستە ۋە قاپىيە قىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت.

ئاھاڭداش سۆزلەر ـــ ئېيتىلىشى ۋە يېزىلىشى ئوخشاش، لېكىن، بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى باشقا ـ باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت. مەسىلەن: «ماۋۇ ماۋزۇ بابقا باب كەپتۇ»، «دات باستى، دەپ دات ئېيتما» دېگەن جۈملىلەردىكى «باب» بىلەن «باب»، «دات» بىلەن «دات» ئاھاڭداش سۆزلەردۇر. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق سۆزلەر خېلىلا كۆپ.

يەنە بىر تۈركۈم ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك سۆزلەرنىڭ ئېيتىلىشى ـ تەلەپپۇزى بىر ئاز پەرق قىلسىمۇ، لېكىن يېزىلىشى ـ ئىملاسى ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ. ھەرپ ـ بەلگىلەر چەكلىك بولۇپ، مەنىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلمەسلىكى تۈپەيلىدىن بۇ خىل ھادىسە سادىر بولىدۇ.

شەكىلداش سۆزلەر ـ يېزىلىشى ئوخشاش، ئەمما ئېيتىلىشى ۋە بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى باشقا ـ باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، تىلشۇناسلىقتا بۇنداق سۆزلەر «شەكىلداش سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق سۆزلەرمۇ خېلى بار. مەسىلەن: ئارا (دېھقانچىلىق سايمىنى) ـ ئارا (ئورتا)؛ ئاچا (ھەدە، ئايلا، ئىگىچە) ـ ئاچا (دەرەخنىڭ ئاچىسى، ئاچىماق)؛ بالا (بالا ـ قازا) ـ بالا (بالا ـ چاقا) قاتارلىقلار...

5. تۇيۇقنىڭ قاپىيەسى ۋە قاپىيە شەكىللىرى

مەلۇمكى، شېئىرنى شېئىر قىلىپ تۇرىدىغان مۇھىم تىل ئامىللىرىدىن بىرى قاپىيەدۇر. نەچچە مىڭ يىللىق شېئىرىيەت تارىخىمىزغا قارايدىغان بولساق، ئەجدادلىرىمىز مەيلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بولسۇن، مەيلى يازما ئەدەبىياتتا بولسۇن قاپىيەسىز گەپلەرنى «شېئىر» دەپ ئاتىمىغان، بەلكى ياخشى بولسۇن، يامان بولسۇن قاپىيەلىك قىلىپ ئېيتىلغانلىكى گەپلەرنىڭ ھەممىسىنى «شېئىر» دەپ ئاتاپ كەلگەن.

بۇ ھەقتە ئالىم ئىبراھىم مۇتىئى: «ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان قاپىيە شېئىرنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىدە كەڭ قوللىنىلىپ كەلمەكتە، قاپىيە شېئىردا شۇنداق زور ئەھمىيەت قازانغانكى، بىرمۇنچە ئەللەردە (جۈملىدىن بىزدە) ئۆزى ياخشى بولسۇن، يامان بولسۇن، قاپىيەلىك قىلىپ ئېيتىلغانلىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى، ئۇنىڭدا شېئىرغا خاس بىر ھېسسىيات بولمىسمۇ، يەنىلا شېئىر دەپ قارىلىپ كەلمەكتە»[2]، دەپ يازىدۇ.

خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئەستە ئوڭاي قېلىشى، ئوقۇشقا ئەپلىك بولۇشى ئۇنىڭدا گۈزەل قاپىيەلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەنلىكىدە. ، قاپىيەنى تاۋۇش جەھەتتىكى ماسلىق، مىسرالارنى ماسلاشتۇرۇش دەپ چۈشىنىش كېرەك. بۇ ھەقتە تىلشۇناس ياكوبسون: «قاپىيە يالغۇز تاۋۇش جەھەتتىكى ئوخشاشلىقلا ئەمەس، بەلكى، قاپىيەداش سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم ھېسسىي ئامىللارنىڭ يېقىنلىقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ»[3] دەيدۇ.

يۇقىرىقى بايانلاردىن ئايان بولىدۇكى، قاپىيە شېئىردا بولسىمۇ بولىدىغان، بولمىسىمۇ بولىدىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى چوقۇم بولۇشقا تېگىشلىك مۇھىم قۇرۇلما ئامىلى ھەم شېئىردا ئاھاڭدارلىق، مۇزىكىدارلىق ھاسىل قىلىدىغان، رېتىم پەيدا قىلىدىغان مۇھىم ئامىل.

تۇيۇقنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭدا ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ قاپىيە قىلىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت. بۇ تەييار قاپىيە خۇرۇچلىرى بولغان ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھېسسىي ئامىللارنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىق شەكىللەندۈرۈشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىنتايىن مۇھىم مەجازىي ۋاستە سۈپىتىدە رول

ئويناپدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكىمۇ قاپىيەنىڭ تۈيۇقتا تېخىمۇ مۇھىم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تۈيۇقتا ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ قاپىيە قىلىنىشى ئەقەللىي بىر تەلەپ. بىز ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، تۈيۇق قاپىيە ئىلمى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان شېئىرىي شەكىل بولۇپ، قاپىيەسىز تۈيۇق بولمايدۇ. تۈيۇق - مىسرالىرى ئاساسەن AAAA، A B AA، B AB A يېكى AA شەكىللەردە تۈزۈلىدىغان، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن قاپىيەلىنىپ كېلىدىغان ھەمدە ئۇلار مۇھىم مەجازىي ۋاستە سۈپىتىدە رول ئويناپدىغان، ھەر خىل مەزمۇندا يېزىلىدىغان سۆز ئويۇنى شەكلىدىكى، تولۇق ئىياغلاشقان ئوي - پىكىرگە ئىگە تۆت مىسرالىق شېئىرىي شەكىلدىن ئىبارەت بولۇپ، بىر خىل ئاھاڭدىكى ياكى يېزىلىش شەكلى ئوخشاش بولغان سۆزلەرنى قاپىيە قىلىشتىن تۈزۈلىدۇ (بەزى تۈيۇقلاردا ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر ئارىلاشمۇ كېلىدۇ). مەسىلەن:

چۆلدە قالساممۇ نە ھاجەت ئات ماڭا،
سىگدى «مەجنۇن» دەپ چىرايلىق ئات ماڭا.
قېنى سەن لەيلى، مېنى ئۆلمە دېسەڭ،
ئوق قىلىپ كىرپىكلىرىڭنى ئات ماڭا.

(تېيىپجان ئېلىيېۋ «تاللانغان شېئىرلار»دىن)

بۇ تۈيۇقنىڭ 1- مىسراسىدىكى «ئات» - «مىنىدىغان ئات، ھايۋان» مەنىسىدە؛ 2 - مىسراسىدىكى «ئات» - «لەقەم، نام، ئىسىم» مەنىسىدە؛ 4 - مىسراسىدىكى «ئات» - «ئاتىماق، ئېتىشقا بۇيرۇش» مەنىسىدە كەلگەن. تۈيۇق ، ئاساسەن رۇبائىيدەك تۆت مىسرالىق بولۇشنى ھەم پىكىرنىڭ چوڭقۇر بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ يەنە ئىككى مىسرادىن تۈزۈلگەن شەكلىمۇ بار. ئۇنىڭ قاپىيەلىنىشىAA شەكلىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

ھەممىگە ئوخشاش بول، قىلمىغىن سەن يۇز،
شۇ چاغدا قوبارمەن ساڭا نومۇر يۇز.

- ئەركىن ئەبەيدۇللا

مەھمۇت زەيدى، سەمەت دوگايلى تۈزگەن «ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرى لۇغىتى»دە: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا تەجنىسنىڭ يەتتە تۈرى مەۋجۇت. ئۇلار ئۆز خاراكتېرىگە مۇۋاپىق ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، تەجنىسى تۇم (مۇتلەق تەجنىس). تەجنىسنىڭ بۇ تۈرىدە سۆزلەر تولاراق شەكىلداش بولىدۇ:

ئاندا ھەر بېيىت نەچچە مەنا ئىلە
بېيىت ئەمەسكىم غېرىبخانەدۇر.

- نەۋائىي

بۇ مىسالدىكى«بېيىت» سۆزى ئىككى مەنىدە - غەزەل بەندى ۋە ئوي مەنىلىرىنى ئاڭلىتىدۇ.

ئىككىنچى، تەجنىسى ناقىس (نۇقسانلىق تەجنىس). تەجنىسنىڭ بۇ خىلىدا شەكىلداش سۆزلەر ئىملادا ئايرىپ تۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

يوللۇقۇم بولسۇن ساڭا،
قوينۇڭغا سالغىن ئالمىنى.
ھەر سېغىنغاندا پۇراپ،
يادىڭغا يارىم ئال، مېنى.

— تېيىپجان ئېلىيېۋ

پېشقەدەم تىلشۇناس ئابدۇسالام ئابباس «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغىتى»دە «تۈيۇق» سۆزىگە ئىزاھات بېرىپ: «تۈيۇق I ئىسىم. شېئىرنىڭ بىر تۈرى. مۇختەسىلات، تەجنىس» دەيدۇ. ئاپتورمۇ مۇشۇ پىكىرلەرنى ياقلايدۇ.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھازىر بەزىلەر بۇ خىل تۈيۇقلارنىڭ تۆت مىسرادىن تەشكىل تاپقانلىرىنى «تۈيۇق»، ئىككى مىسرادىن تەشكىل تاپقانلىرىنى «تەجنىس» دەپ ئىستېمال قىلىۋاتىدۇ. بۇ، خۇددى تىلىمىزدا ئەزەلدىن بار بولغان «چېچەك»كە مەنداش بولغان «گۈل» پارس تىلىدىن تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلەشكەندىن كېيىن، ھويلا - ئارامغا تېرىپ، ئۆستۈرگەنلىرىنى«گۈل» دەپ، تىلىمىزدا ئەسلىي بار بولغان «چېچەك»نى، يەنى مېۋىلىك

بىلەن تۇرلەنگەندە «ئې، ئى»غا ئاجىزلىشىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە، نۇتۇقتا ئاھاڭداش سۆزلەر ھاسىل بولىدۇ.

4. ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرگە ئېنىقلىما

ئەدەبىيات ـ تىل سەنئىتى، تىل ـ ئەدەبىياتنىڭ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى مۇھىم ئامىلى ۋە ئەڭ ئاساسىي ۋاستىسى. شېئىرىي تىل نەسرىي ئەسەرلەر تىلىغا قارىغاندا، تېخىمۇ كۈچلۈك، تېخىمۇ ئىخچام، تېخىمۇ ئوبرازلىق، تېخىمۇ مۇزىكىدارلىققا ئىگە. ئۇ، شائىر ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن قايتا ـ قايتا پىششىقلاپ ئىشلىگەن تىل بولۇپ، بەدىئىي ئوبراز يارىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بەدىئىي تىل شېئىرىيەتتە ئۆزىنىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرالايدۇ. بىزنىڭ بۇ يەردە تىل ھەققىدە توختىلىشىمىزدىكى سەۋەب تۈيۇق ئەدەبىياتنىڭ، شۇنداقلا شېئىرىيەتنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنى ئۆزىگە ئەڭ مۇھىم مەنبە، مەجازىي ۋاستە ۋە قاپىيە قىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت.

ئاھاڭداش سۆزلەر ـــ ئېيتىلىشى ۋە يېزىلىشى ئوخشاش، لېكىن، بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى باشقا ـ باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت. مەسىلەن: «ماۋۇ ماۋزۇ بابقا باب كەپتۇ»، «دات باستى، دەپ دات ئېيتىما» دېگەن جۈملىلەردىكى «باب» بىلەن «باب»، «دات» بىلەن «دات» ئاھاڭداش سۆزلەردۇر. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق سۆزلەر خېلىلا كۆپ.

يەنە بىر تۈركۈم ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك سۆزلەرنىڭ ئېيتىلىشى ـ تەلەپپۇزى بىر ئاز پەرق قىلسىمۇ، لېكىن يېزىلىشى ـ ئىملاسى ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ. ھەرپ ـ بەلگىلەر چەكلىك بولۇپ، مەنىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلمەسلىكى تۈپەيلىدىن بۇ خىل ھادىسە سادىر بولىدۇ.

شەكىلداش سۆزلەر ـ يېزىلىشى ئوخشاش، ئەمما ئېيتىلىشى ۋە بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى باشقا ـ باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، تىلشۇناسلىقتا بۇنداق سۆزلەر «شەكىلداش سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق سۆزلەرمۇ خېلى بار. مەسىلەن: ئارا (دېھقانچىلىق سايمىنى) ـ ئارا (ئورتا)؛ ئاچا (ھەدە، ئايلا، ئىگىچە) ـ ئاچا (دەرەخنىڭ ئاچىسى، ئاچىماق)؛ بالا (بالا ـ قازا) ـ بالا (بالا ـ چاقا) قاتارلىقلار...

5. تۈيۇقنىڭ قاپىيەسى ۋە قاپىيە شەكىللىرى

مەلۇمكى، شېئىرنى شېئىر قىلىپ تۇرىدىغان مۇھىم تىل ئامىللىرىدىن بىرى قاپىيەدۇر. نەچچە مىڭ يىللىق شېئىرىيەت تارىخىمىزغا قارايدىغان بولساق، ئەجدادلىرىمىز مەيلى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بولسۇن، مەيلى يازما ئەدەبىياتتا بولسۇن قاپىيەسىز گەپلەرنى «شېئىر» دەپ ئاتىمىغان، بەلكى ياخشى بولسۇن، يامان بولسۇن قاپىيەلىك قىلىپ ئېيتىلغانلىكى گەپلەرنىڭ ھەممىسىنى «شېئىر» دەپ ئاتاپ كەلگەن.

بۇ ھەقتە ئالىم ئىبراھىم مۇتىئى: «ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان قاپىيە شېئىرنىڭ ھەر خىل تۈرلىرىدە كەڭ قوللىنىلىپ كەلمەكتە، قاپىيە شېئىردا شۇنداق زور ئەھمىيەت قازانغانكى، بىرمۇنچە ئەللەردە (جۈملىدىن بىزدە) ئۆزى ياخشى بولسۇن، يامان بولسۇن، قاپىيەلىك قىلىپ ئېيتىلغانلىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى، ئۇنىڭدا شېئىرغا خاس بىر ھېسسىيات بولمىسمۇ، يەنىلا شېئىر دەپ قارىلىپ كەلمەكتە»[2]، دەپ يازىدۇ.

خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئەستە ئوڭاي قېلىشى، ئوقۇشقا ئەپلىك بولۇشى ئۇنىڭدا گۈزەل قاپىيەلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەنلىكىدە. ، قاپىيەنى تاۋۇش جەھەتتىكى ماسلىق، مسرالارنى ماسلاشتۇرۇش دەپ چۈشىنىش كېرەك. بۇ ھەقتە تىلشۇناس ياكوبسون: «قاپىيە يالغۇز تاۋۇش جەھەتتىكى ئوخشاشلىقلا ئەمەس، بەلكى، قاپىيەداش سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم ھېسسىي ئامىللارنىڭ يېقىنلىقىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ»[3] دەيدۇ.

يۇقىرىقى بايانلاردىن ئايان بولىدۇكى، قاپىيە شېئىردا بولسىمۇ بولىدىغان، بولمىسىمۇ بولىدىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى چوقۇم بولۇشقا تېگىشلىك مۇھىم قۇرۇلما ئامىلى ھەم شېئىردا ئاھاڭدارلىق، مۇزىكىدارلىق ھاسىل قىلىدىغان، رېتىم پەيدا قىلىدىغان مۇھىم ئامىل.

تۈيۇقنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭدا ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ قاپىيە قىلىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت. بۇ تەييار قاپىيە خۇرۇچلىرى بولغان ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھېسسىي ئامىللارنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىق شەكىللەندۈرۈشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىنتايىن مۇھىم مەجازىي ۋاستە سۈپىتىدە رول

ئويناپدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكىمۇ قاپىيەنىڭ تۈيۇقتا تېخىمۇ مۇھىم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تۈيۇقتا ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ قاپىيە قىلىنىشى ئەڭ ئەقەللىي بىر تەلەپ. بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، تۈيۇق قاپىيە ئىلمى بىلەن ئىنتاينى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان شېئىرىي شەكىل بولۇپ، قاپىيەسىز تۈيۇق بولمايدۇ. تۈيۇق - مىسرالىرى ئاساسەن AAAA، A B AA، B AB A يېكى AA شەكىللەردە تۈزۈلىدىغان، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن قاپىيەلىنىپ كېلىدىغان ھەمدە ئۇلار مۇھىم مەجازىي ۋاستە سۈپىتىدە رول ئويناپدىغان، ھەر خىل مەزمۇندا يېزىلىدىغان سۆز ئويۇنى شەكىلدىكى، تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرگە ئىگە تۆت مىسرالىق شېئىرىي شەكىلدىن ئىبارەت بولۇپ، بىر خىل ئاھاڭدىكى ياكى يېزىلىش شەكلى ئوخشاش بولغان سۆزلەرنى قاپىيە قىلىشتىن تۈزۈلىدۇ (بەزى تۈيۇقلاردا ئاھاڭداش ۋە شەكىلداش سۆزلەر ئارىلاشمۇ كېلىدۇ). مەسىلەن:

چۆلدە قالساممۇ نە ھاجەت ئات ماڭا،
سىڭدى «مەجنۇن» دەپ چىرايلىق ئات ماڭا.
قېنى سەن لەيلى، مېنى ئۆلمە دېسەڭ،
ئوق قىلىپ كىرپىكلىرىڭنى ئات ماڭا.

(تېيىپجان ئېلىيېۋ «تاللانغان شېئىرلار»دىن)

بۇ تۈيۇقنىڭ 1- مىسراسىدىكى «ئات» - «مىنىدىغان ئات، ھايۋان» مەنىسىدە؛ 2 - مىسراسىدىكى «ئات» - «لەقەم، نام، ئىسىم» مەنىسىدە؛ 4 - مىسراسىدىكى «ئات» - «ئاتىماق، ئېتىشقا بۇيرۇش» مەنىسىدە كەلگەن. تۈيۇق ، ئاساسەن رۇبائىيەدەك تۆت مىسرالىق بولۇشنى ھەم پىكىرنىڭ چوڭقۇر بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ يەنە ئىككى مىسرادىن تۈزۈلگەن شەكلىمۇ بار. ئۇنىڭ قاپىيەلىنىشىAA شەكلىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

ھەممىگە ئوخشاش بول، قىلمىغىن سەن يۇز،
شۇ چاغدا قويارمەن ساڭا نومۇر يۈز.

- ئەركىن ئەبەيدۇللا

مەھمۇت زەيدى، سەمەت دوگايلى تۈزگەن «ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرى لۇغىتى»دە: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا تەجنىسنىڭ يەتتە تۈرى مەۋجۇت. ئۇلار ئۆز خاراكتېرىگە مۇۋاپىق ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، تەجنىسى توم (مۇتلەق تەجنىس). تەجنىسنىڭ بۇ تۈرىدە سۆزلەر تولاراق شەكىلداش بولىدۇ:

ئاندا ھەر بىيىت نەچچە مەنا ئىلە
بىيىت ئەمەسكىم غىرىبخانەدۇر.

- نەۋائى

بۇ مىسالدىكى«بىيىت» سۆزى ئىككى مەنىدە - غەزەل بەندى ۋە ئوي مەنىلىرىنى ئاڭلىتىدۇ.

ئىككىنچى، تەجنىسى ناقىس (نۇقسانلىق تەجنىس). تەجنىسنىڭ بۇ خىلىدا شەكىلداش سۆزلەر ئىملادا ئايرىپ تۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

يوللۇقۇم بولسۇن ساڭا،
قوينۇڭغا سالغىن ئالمىنى.
ھەر سېغىنغاندا پۇراپ،
يادىڭغا يارىم ئال، مېنى.

— تېيىپجان ئېلىيېۋ

پېشقەدەم تىلشۇناس ئابدۇسالام ئابباس «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغىتى»دە «تۈيۇق» سۆزىگە ئىزاھات بېرىپ: «تۈيۇق I ئىسىم. شېئىرنىڭ بىر تۈرى. مۇختەسىلات، تەجنىس» دەيدۇ. ئاپتورمۇ مۇشۇ پىكىرلەرنى ياقلايدۇ.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھازىر بەزىلەر بۇ خىل تۈيۇقلارنىڭ تۆت مىسرادىن تەشكىل تاپقانلىرىنى «تۈيۇق»، ئىككى مىسرادىن تەشكىل تاپقانلىرىنى «تەجنىس» دەپ ئىستېمال قىلىۋاتىدۇ. بۇ، خۇددى تىلىمىزدا ئەزەلدىن بار بولغان «چېچەك»كە مەنداش بولغان «گۈل» پارس تىلىدىن تىلىمىزغا كىرىپ ئۆزلەشكەندىن كېيىن، ھويلا - ئارامغا تېرىپ، ئۆستۈرگەنلىرىنى«گۈل» دەپ، تىلىمىزدا ئەسلىي بار بولغان «چېچەك»نى، يەنى مېۋىلىك

دەرەخلەرنىڭ «گۈل»نى «چېچەك» دەپ ئىستېمال قىلغىنىمىزغا ئوخشاش بىر ئىش.

بۇ خىل شېئىرىي شەكىل تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەردە ۋە ئەرەبلەردە بار، باشقا تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەردە ئاساسەن يوق:

6. تۈيۇقنىڭ تارىخى، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ تۈيۇقتا ئۆينايدىغان رولى ۋە سۆز ئويۇنى

تۈيۇق ـ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ مۇھىم مەنبە، مۇھىم مەجازىي ۋاستە بولۇپ رول ئوينىشى نەتىجىسىدە يېزىلىدىغان شېئىرىي شەكىل بولۇپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى پەيدا بولۇش بىلەن تەڭ مەيدانغا كەلگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ، تا بۈگۈنگە قەدەر شائىرلار، سۆز سەنئەتكارلىرى قۇربىنىڭ يېتىشچە ، ئىقتىدارى يار بەرگەن دائىرىدە ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن پايدىلىنىپ، تۈيۇق شەكلىدىكى شېئىرلارنى يېزىپ كەلگەن ۋە كېلىۋاتىدۇ.

ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر ـ تىلىمىزدىكى چەكلىك فونېمىلار ئارقىلىق چەكسىز شەيئىي ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشتە مەۋجۇت بولىدىغان، فونېما ئاز بولۇشتەك يېتەرسىزلىكلەرنى تولۇقلاشتا ئىنتايىن زور رول ئوينايدىغان، كۆپ خىل مەنە ئىپادىلەيدىغان مۇھىم بىر ئامىل بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، تۈيۇقنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشتەك ئىجابىي رولىنى ساقلاپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە. بۇ خىل سۆز سەنئىتى بۇنىدىن ئون ئەسىر ئاۋۋال يېزىلغان بۇيۇك قامۇس «قۇتادغۇبىلىك»تىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن:

4558: ئاڑۇنقا يادىلماق تىلەسە ئاتىڭ،
ئۈمەگ ئەدگۈ تۇتغىل يۈگۈردى ئاتىڭ.

يەشمىسى:

جاھانغا يېيىلسۇن دېسەڭ سەن ئېتىڭ،
مۇساپىرنى كۈتكىن، تارار شۆھرىتىڭ.

بۇ شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسراسىدا كەلگەن «ئات» سۆزى ـ «لەقەم، نام، ئىسىم» مەنىسىدە؛ ئىككىنچى مىسراسىدا كەلگەن «ئات» ـ «مىنىدىغان ئات، ھايۋان»، مەنىسىدە كەلگەن بولۇپ، بۇ ئىككى سۆز ئۆزئارا ئاھاڭداش سۆزلەردۇر. داستاندا بۇ خىلدىكى تۈيۇق شەكىلىدە كەلگەن شېئىرىي مىسرالار خېلى كۆپ بولۇپ، تۈيۇقنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ۋە پارلاق ئەنئەنىگە ئىگە شەكىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، نەۋايى قاتارلىق كىلاسسىكلارنىڭ دىۋانلىرىدا تۈيۇقنىڭ خىلمۇ خىل شەكىللىرىنى ئۇچرىتىمىز.

شېئىرىيەت سەنئىتى ـ قاپىيە ئىلمىگە چەمبەرچاس باغلانغان ئالاھىدە سەنئەت بولۇپ، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنى قاپىيە قىلىشتىن تۇرۇلىدىغان، تۈيۇقتا بۇ خىل سۆزلەر قاپىيە ئېھتىياجىغا يېڭى بىر شېئىرىي تۈس بېرىدىغان سۆز ئويۇنى بولۇپ، بۇنىڭدا مەلۇم سۆزدىكى ھەرپلەرنى باش- ئاخىرىغا يۆتكەپ - يەڭگۈشلەش ياكى مەلۇم سۆزدىن بىرەر فونېمنى ئېلىۋەتكەندە بىر خىل، قوشقاندا يەنە بىر خىل مەنە بىلدۈرىدىغان تېپىشماق خاراكتېرىدىكى شېئىرىيەت سەنئىتى نامايان بولىدۇ. بۇنداق شېئىرىيەت سەنئىتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىمۇ، يازما ئەدەبىياتتىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئاينى ئايغا تارتسەن، لەئىلدىن جانسىغا ئوتلار ياقىلۇر،
تۇڭسەندە ئۇن تارتسەن. قاشى قەددىمنى جەپادىن يا قىلۇر.
كېچە بولسا ئۇيقۇ يوق، مەن ۋاپاسى ۋادىسىدىن شادمەن،
دەردىڭنى تارتسەن. ئول ۋاپا بىلمەمكى، قىلماس يا قىلۇر.

ـ ئۇيغۇر خەلق قوشقى ـ نەۋايى

بۇ تۈيۇقتىكى ئۈچ خىل «ياقىلۇر»نىڭ ئۈچ خىل مەنىسى بار. بىرىنچىسى ـ ئوت يېقىلىدۇ؛ ئىككىنچىسى ـ يادەك ئېگىزىتىدۇ، يەنى پاچاقلايدۇ؛ ئۈچىنچىسى ـ قىلمايدۇ، يا قىلىدۇ.

«بۇرۇن» ھەققىدە يېزىلغان تۆۋەندىكى نەزمىنى بەزىلەر: «خەلق قوشقى» دېسە، بەزىلەر «ئۆزبېك ساتىرىك شائىرى مۇقىمىنىڭ» دەپ قارىشىدۇ:

بىر بۇرۇن كۆردۈم بۇرۇن ھەممە بۇرۇنلاردىن بۇرۇن،
شەپسى كەلدى بۇرۇننىڭ ئۆزى كەلمەستىن، بۇرۇن.
كىردى ئۆيگە ئۇ بۇرۇن ھەم ئۆزى كىرمەستىن، بۇرۇن،
ئاشنى ئىچتى ئۇ بۇرۇن ھېچ قوشۇق ئالماستىن، بۇرۇن.

ئايرىم ـ ئايرىم مەنىلەرگە ئىگە ئاھاڭداش سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بۇ نەزمىدىكى «بۇرۇن» سۆزلىرى بايان تەرەپتىكى مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن گاھىدا «ئىلگىرى»، «قەدىمدە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، گاھىدا ئادەمنىڭ بۇرۇنىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

بۇ مۇقىمىنىڭ شېئىرى بولۇپ، شېئىرنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇنداق ئىكەن:

شائىرنىڭ دائىم بۇرۇنىنى تارتىشقا ئادەتلەنگەن بىر تونۇشى بار ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ ئۆيىدە راسا ئىلھامى بىلەن شېئىر يېزىۋاتقىنىدا، ھېلىقى تونۇشى ئۇنى يوقلاپ كەپتۇ ـ دە، شائىرنىڭ ئىلھامىغا دەخلى قىلماسلىق ئۈچۈن، ئاستاغىنا بىر چەتتە ئولتۇرۇپتۇ. لېكىن، ئادىتى بويىچە پات ـ پات بۇرۇنىنى تارتىپ قويۇپتۇ. ئەمەلىيەتتە، شائىر بۇ تونۇشىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئۆيگە كىرىشتىن ئىلگىرىلا بۇرۇنىنى تارتىشىدىن تۇيغانىكەن. ئەمما، يېزىۋاتقىنىنى تېزراق پۈتكۈزۈۋېتىش مەقسىتىدە جىددىي تۇتۇش قىلغان بولسىمۇ، ھېلىقى تونۇشىنىڭ ھە دەپ بۇرۇنىنى تارتىۋېرىشىدىن ئىلھامى بۇزۇلۇپ، يېزىۋاتقىنىنى داۋاملاشتۇرالماي، ئاچچىقىدا «بۇرۇن» ھەققىدىكى بۇ نەزمىنى يازغانىكەن.

نېمىلا بولمىسۇن، بۇ شېئىردا شائىر تىل سەنئىتىدىن ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ شائىرغا خاس ماھىرلىق بىلەن سۆز ئويۇنى شەكىللەندۈرۈپ، بىر ئادەمنى قاتتىق ھەجۋىي قامچىسى ئاستىغا ئالىدۇ.

ئاپتورى نامەلۇم بولغان تۆۋەندىكى بېيىتقا نەزەر ئاغدۇرايلى:

نەپسىگەر سۈرەتكە كەلسە، سۈرىتى ئاخۇن كېلۇر،
بىر ئېلىپنى تارتىۋەتسە، ئارقىسىدىن خۇن كېلۇر.
ـ مۇھەممەتتوختى ئەھمەد خاتىرىسىدىن

بۇ يەردىكى «ئېلىپ» (ئەلىف) ئەرەب ۋە چاغاتاي يېزىقىدىكى «ا» (ئا) بولۇپ، «ئاخۇن» (اخۇن) دېگەن سۆزدىكى «ا» چۈشۈپ قالسا، بۇ سۆز «خۇن»غا ئۆزگىرىپ قالىدۇ. چالا ساۋاتلارنى قامچىلاش مەنىسىگىمۇ ماڭىدىغان بۇ شېئىر مەنە جەھەتتىن قوپالدەك بىلىنسىمۇ، ئىلمىي نۇقتىدىن ئۇنداق ئەمەس.

بۇ مىسرالارنى مۇنداقلا بىر ئوقۇش بىلەن شائىرنىڭ زادى نېمە دېمەكچى بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر ئوي ـ پىكىرگە كېلىش ناھايىتى تەس. بۇ خىلدىكى سۆز ئويۇنلىرى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھېسسىياتىغا بىلەن ئەقلىيلىقنى بىرلەشتۈرگەن ھالدا شېئىرىي كەيپىياتقا كىرىشنى تەلەپ قىلىدىغان سۆز ئويۇنى بولۇپ، ئەقىل ئىشلىتىش جەريانىدا، ھەقىقىي مەنىدىكى شېئىرىي بوشلۇق ھاسىل قىلىنغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئەگەر، بىز تۈيۈقلارنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ يازالىساق، تۈيۈقنىڭ ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن مەزمۇن تېرەنلىكىدىن باشقا، ھەربىر سۆز، بوغۇملىرىنىچە سىڭىپ كەتكەن ئاجايىپ گۈزەل بىر رېتىم ئۇنى ئوقۇغان كىشىنى ھەيران قالدۇرالايدۇ. ئۈيغۇر تىلىنىڭ پاساھىتى، لاتاپىتى ۋە يېتەلەيدىغان بالاغىتى ئۇستىدە بىزدىكى ئىمكانسىز ئۇھسىنىشلارنىڭ ئورۇنسىز ئىكەنلىكى ئايان بولىدۇ.

بالاغەت ـ تەلەپكە يېتىش دېگەن سۆز بولۇپ، شېئىرىيەتتە سۆزنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە پىرىسلاپ ئىشلەش، ئىخچاملاش ئارقىلىق، مەنە دائىرىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ ۋە يۇقىرى پەللىگە يەتكۈزۈپ، يۇرەكنى تىترەتكۈدەك ، يەنى ئادەم تەسىرلەنگۈدەك، ئىبرەت ئالغۇدەك ئۆتكۈرلەشتۈرۈپ، ئوبرازلاشتۇرۇپ ئىشلىتىش ماھارىتىدۇر. مەسىلەن:

مىڭ تەشەككۈر، مەي قۇيۇپ سۇنغان ئەزىز ساقى ساڭا،
ئىشقىدىن مەندەك شېخى سۇنغان ئەزىز ساقى ساڭا.
روھىيەتتە قىلمىدى لوقمانمۇ ساقىچە پىكىر...
تۆرىپە جام ـ ئەسلىي يۈرەك سۇنغان ئەزىز ساقى ساڭا.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «رۇبائىيات»تىن

بۇ تۈيۈقنىڭ 1- مىسراسىدىكى «سۇنغان» - «ئۇزاتقان، سۇنۇپ بەرگەن» دېگەن مەنىدە؛ 2- مىسراسىدىكى «سۇنغان» - «ئوشتۇلغان، پاچاقلانغان» دېگەن مەنىدە؛ 4- مىسراسىدىكى «سۇنغان» - «يەنە ئۇزاتقان، سۇنۇپ بەرگەن» دېگەندەك مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

بۇ تۈيۈقتىكى ئاساسىي ماھارەت 2- ۋە 4- مىسرالاردا بولۇپ، شائىر بۇ يەردە ئۆزىنى شېخى سۇنغان - پەرسۇدە بولغان گۇل - گىياھلارغا يوشۇرۇن ئوخشىتىپ، ئارقىدىنلا ئاھاڭداش سۆزنىڭ يارىمى بىلەن مىسرا مەزمۇنىدىكى سەكرەتمىلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرغان. يەنى «يۇرىكى سۇنغان» ساقىغا ئېھتىرام بىلدۇرگەن.

ئەنگلىيەلىك رومانتىك شائىر پېرسى شېللىي: «ئوخشتىش - شېئىر تىلىنىڭ ئۇلى...» دېسە، يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل: «يوشۇرۇن ئوخشتىشقا ماھىر بولۇش — تالانتنىڭ بەلگىسىدۇر. چۈنكى، ياخشى بىر ئوخشتىشنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئۆچۈن شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقنى بايقاش كېرەك» دەيدۇ.

تۈيۈقلارنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى - ئوخشتىش قاتارلىق تۇرلۈك مەجازىي ۋاستىلەر ۋە ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ ئۇستىلىق بىلەن ئوبرازلىق ئىشلىتىلىشى بولۇپ، شائىرنىڭ بەدىئىي ئىستېداتىنىڭ يېتۈك خسلەتلىرى كۆپ نامايان بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

ئانا سۈتى بەك ئۇلۇغ، قان جەۋھىرى، ئاق، بالام،
كۆيۈپ ھامان ئوتىدا، سۈلىرىدا ئاق، بالام.
كۆز يۇمسا كىم ئانىنىڭ ھالال تەرى - ئەجرىگە،
ئەما بولۇر كۆزىگە چۈشۈپ بىر كۈن ئاق، بالام.
(ئابدۇرېھىم زۇنۇن: «بۇلاققا سرداش خيالار»دىن)

بۇ تۈيۈقنىڭ 1- مىسراسىدىكى «ئاق» سۈپەت: ئاق رەڭ مەنىسىدە؛ 2 - مىسراسىدىكى «ئاق» پېئىل: ئېقىش، ئاقماق مەنىسىدە؛ 4- مىسراسىدىكى «ئاق» ئىسىم: كېسەل مەنىسىدە كەلگەن بولۇپ، بۇ تۈيۈقتا ئاھاڭداش سۆزلەردىن، شۇنىڭدەك «ئوتىدا كۆيۈش، سۈيىدە ئېقىش»تىن ئىبارەت خەلق تىلىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى شۇنچىلىك چىرايلىق ياپسالاشتۇرۇپ، ئانىنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت دىداكتىكا ئوتتۇرىغا قويۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇزۇن يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىسپاتلانغان ئەنئەنىۋى قاراش - كىمكى «ئاتا - ئانىسىنىڭ ئەجرىگە كۆز يۇمۇپ، ئۇلارنى قاقشاتسا، ئۆزىمۇ باللىرى تەرىپىدىن قاقشتىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت» ئىبرەتلىك ھەقىقەت يورۇتۇپ بېرىلگەن.

مەلۇمكى، تۈيۈقتا مەلۇم بىر پىكىر تۆت مىسراغا ياكى ئىككى مىسراغا سىغدىلىدىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە قاپىيەلىرى ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن تەركىب تاپىدىغان، يەنى شائىرنى تەرەپ - تەرەپتىن قاتتىق ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىشى قانداق ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇمگە ئېرىشىشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ.

شائىر تۈيۈقتا ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشنىڭ ھەقىقىي ئۇلگىسىنى يارىتىمەن، ئوقۇرمەنلەرگە كەڭ تەسەۋۋۇر بوشلۇقى قالدۇرىمەن، شېئىرىي كەڭلىك يارىتىشتا ئۇلگە - ئۆرنەك، يەنى نەمۇنە بولغۇدەك كۆرۈنەرلىك ئۇتۇق قازىنىمەن دەيدىكەن، ئالدى بىلەن ھەر جەھەتتىن يېتىلگەن، پىشقان تىل ئۇستىسىغا، مۇمكىن بولسا يېتىلگەن تىلشۇناسقا ئايلىنىشى كېرەك.

7. مەجازىي ۋاستىلەرنىڭ تۈيۈقتىكى رولى

تۈيۈقمۇ باشقا شېئىرىي شەكىللەرگە ئوخشاش، بولۇپمۇ رۇبائىيغا ئوخشاش تىلىنىڭ ئۆتكۈر، مەجازىي ۋاستىلەرگە تويۇنغان - باي بولۇشىنى، ئىپادىلەش ئىقتىدارى، سۆز ئىشلىتىش ماھارىتى ۋە چىن ھېسسىياتنىڭ ئۇرغۇپ تۇرۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ رولىدىن ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن مەجازىي ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، تۈيۈقنىڭ تەلەپ ۋە ئۆلچەملىرىنى قانائەتلەندۈرۈشنى زۆرۈر شەرت قىلىدۇ. بۇ خىل بەدىئىي ۋاستىلەرنىڭ شېئىرىي تىلىنىڭ مۇزىكىدارلىقىنى ئاشۇرۇش، سۆز ئويۇنى شەكىللەندۈرۈش ۋە شېئىرىي بوشلۇق ھاسىل قىلىش، شۇنداقلا، شائىرنىڭ

سۆز ئىشلىتىش ئۇسۇلىنى نامايان قىلىشتىمۇ ئوينايدىغان رولى ناھايىتى چوڭ. تۆۋەندە بۇ نۇقتىنى بىر قانچە جەھەتتىن ئىزاھلاپ ئۆتىمەن:

1) شېئىرىي تىلنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرىدۇ

ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ تاۋۇش تەركىبىنىڭ ئوخشاشلىقى تەبىئىي ھالدا شائىرنى مول قافىيە ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ، ئۇ شېئىرىي تىلنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرۇشتەك ئىستىلىستىكىلىق روللارنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

چېلىش پۇكلە دۇشمەننى ئۆرتە ئوتقا ياق!
يېتىش غالىبىيەتكە، سائادەتكە كۆكرەك ياق!
كەسكىن مىنۇت يېتىپ جانغا كەلسە ئىمتىھان،
دېمە ھەرگىز قۇربان بېرەيمۇ يا - ياق؟!
- لۇتپۇللا مۇتەللىپ

بۇ مىسرالاردىكى ئاھاڭدارلىق ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن ھازىرلانغان تەييار قافىيە خۇرۇچلىرى بىلەن كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، مۇئەللىپنىڭ شېئىرىي ئىستېداتىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ.

2) سۆز ئويۇنى شەكىللەندۈرىدۇ

ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر قافىيە ئېھتىياجىغا يېڭى بىر شېئىرىي تۇس، يېڭى بىر بەدىئىي ئوبراز ئاتا قىلىدۇ. بۇ يەردە دېيىلۈاتقان تۇس ۋە بەدىئىي ئوبراز سۆز ئويۇنىدىن ئىبارەت. مەسىلەن:

بۇيۇك قامۇس «قۇتادغۇبىلىك»تە مۇنداق بىر بېيىت ئۇچرايدۇ:

بۇ يالغۇق ئاتى بولدى ياغلۇق ئۇچۇن،
بۇ ياغلۇق ئۇرۇلدى بۇ يالغۇق ئۇچۇن.

(ئىنسانىنىڭ ئىسمى يېغىلانغانلىقى ئۇچۇن «يالغۇق» بولغان، يېغىلىش ئىنسان ئۇچۇن بېرىلگەن).

بۇ بېيىتنىڭ 1- مىسرادىكى «يالغۇق» - «ئىنسان»، 2- مىسرادىكى «يالغۇق» - «خاتالىق ئۆتكۈزۈش» مەنىلىرىنى بېرىدۇ. شائىر شەكلى ئوخشاش ئىككى سۆزدىن پايدىلىنىپ، سۆز ئويۇنى شەكىللەندۈرگەن. «قۇتادغۇبىلىك»تە بۇنداق سۆز ئويۇنى شەكىلدە تۇزۇلگەن بېيىت كۆپ ئۇچرايدۇ.

- كۇلگىنىڭ «ماقۇل»مىدى يا «ياق»مىدى،
ئۇ يىگىتنىڭ ساڭا نەرى ياقمىدى؟
- ئەيىبى شۇ: ماڭا تەڭلەشتىن بۇرۇن،
باغرىنى ئەل باغرىغا بىر ياقمىدى.
- تېپىچجان ئېلىيېۋ: «تاللانغان شېئىرلار»دىن

بۇ تۇيۇقتا شائىر دىيالوگ ئۇسۇلىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، شېئىرىي پىكىرگە كەڭ ۋە ئازادە يول ئېچىپ، ئارقىدىنلا «ماقۇل» بىلەن «ياق»تىن ئىبارەت ئىككى سۆزنى قارىمۇقارشى قويۇپ سۆز ئويۇنى قىلىش ئارقىلىق « ئەل سۆيمىگەنىنى ئەر سۆيمەس» دېگەن يەكۈننى ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە بۇنداق سۆز ئويۇنى شەكىلدىكى تۇيۇقلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

3) شېئىرىي بوشلۇق ھاسىل قىلىدۇ

شائىر تۇيۇقتا ئېيتىلىش ئاھاڭى، يېزىلىش شەكلى ئوخشاش ياكى ئېيتىلىش ئاھاڭى پەرقلىق، يېزىلىش شەكلى ئوخشاش، ئەمما مەنە جەھەتتە ئوخشىمايدىغان ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن پايدىلىنىپ، تۇيۇقتا نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ تېپىشىغا ھاۋالە قىلىش ئارقىلىق، ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان ئوي - پىكىرگە قارىتا ئوقۇرمەنلەردە چوڭقۇر چۈشەنچە، تەسىرات قوزغاش مەقسىتىگە يېتىدۇ. دېمەك، تۇيۇق شېئىرنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇشتەك ئىستىلىستىكىلىق ئۇنۇم ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

يۆگىمەچنى دېسە «رەيھان» زەپ ياراشقان ئات، دېمە،
ماختىنىپ لاگقا ئېشەك «مەن ئات» دېسە، «سەن ئات» دېمە.
پىتنە ئوقياسىنى كۆكلۈڭ ئۆزگىلەرگە تەڭلىسە،

سۈندۈرۈپ تاشلا ئوچاقتا «قېنى چەنلەپ ئات» دېمە.

(غەنىزات غەيىۋرانى: «تارىم بويىدا»دىن)

ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر تۈيۈقتىكى سېھرىي گۈزەللىكنى تەشكىل قىلغۇچى بىر بېزەك، بىر مەجازىي ۋاستە بولۇپ، شېئىرىي گۈزەللىك بىلەن پەلسەپىۋىلىكنىڭ يارقىن مېۋىسى ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ تۈيۈقنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى ئاشۇرۇشتا ئويناىدىغان رولى يۇقىرىقى نۇقتىلار بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى شائىرنىڭ بۇ سۆزلەرنى ئىشلىتىش ئۇسۇلۇبىدىمۇ نامايان قىلىنىدۇ. ئاساسلىق ئىشلىتىش ئۇسۇلۇبى تۆۋەندىكىچە:

1) 1ـ، 2 ـ، 3ـ، 4ـ مىسرالىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاخىرىدىكى قاپىيە ئوخشاش - بىر خىل ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن، يەنى AAAA شەكىلدە كەلگەن تۈيۈق. مەسىلەن:

بەزىلەر سۆزلەيدۇ يالغان - ياۋداق، ئويدۇرما ساپ،
بىل، بولالماس ئەگرى شاخ مىڭ يىلدىمۇ كەتمەنگە ساپ.
مەن كېرەك بولسام، مۇبادا، ينپ قىلىپ يېگىنەڭگە ساپ،
رازىمەن، بولساڭ ئەگەردە توغرا سۆزلۈك، كۆڭلى ساپ.

(ئابدۇرېھىم زۇنۇن: «تارىم» ژۇرنىلى 2008ـ يىللىق 2ـ سان)

2) 1ـ، 2 ـ، 4ـ مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدىكى قاپىيە ئوخشاش بىر خىل ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن، يەنى AB AA شەكىلدە كەلگەن تۈيۈق. مەسىلەن:

يوق قىيان كەلگەندە ئۆرۈلمەيدىغان تىك يار، بالام،
سەن گۈياكى سەل بولۇپ، ئۆتكەل-توساقنى يار، بالام.
بولسا يار خالىس نىيەت، مەردانىلىق خىسلەت ساڭا،
باغرىنى ئاچقاي قەلەمقاش، ئاھۇ كۆزلۈك يار، بالام.

(ئابدۇسالام ئابباس تۇزگەن «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغىتى»دىن، مەمتىئىلى زۇنۇن شېئىرى)

3) 1ـ، 2ـ مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدىكى قاپىيە ئوخشاش - بىر خىل، 3 ـ، 4ـ مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدىكى قاپىيە يەنە بىر خىل ئوخشاش ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن پۈتكەن شەكىل بولۇپ، ئۇ ئادەتتە «قوش تەجنىس» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، BB AA قاپىيە شەكىلدە تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

مۇھەببەت تويغا سەۋزە تېنىمنى سەن قەلەم قىلدىڭ،
ساداقەت شەجرىگە قاش، كىرپىكىمنى ھەم قەلەم قىلدىڭ.
لېۋىڭدە مەست قىلىپ، جەڭگە ئېتەكلىگىنى ئەلەم قىلدىڭ،
قىلىپ بەند ئىشقى زىندانىڭ ئارا ئاخىر ئەلەم قىلدىڭ.

(ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «رۇبائىيات»تىن)

4) 1ـ، 3ـ مىسرالىرى ئاق قالدۇرۇلۇپ، 2ـ، 4ـ مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدىكى قاپىيە ئوخشاش - بىر خىل ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن، يەنى_ A_ A شەكىلدە تۈزۈلگەن تۈيۈق. مەسىلەن:

ئەسلا سازلانماس دۇتارىڭ نەغمىگە،
كەلمىسە ماس «بوم» بىلەن «زىل» ئىككى تار.
شۇ نەقىلدىن بىر ئەقىل تاپ، ماڭ ئۇدۇل،
ئەكسىچە ماڭغان يولۇڭنىڭ ئالدى تار.

(روزى سايىت: «رۇبائىيلار ۋە تۈپۈقلار»دىن)

بۇ خىل «چالا» تۈيۈقلار يېقىنقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

5) 1ـ، 2ـ مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدىكى قاپىيە ئوخشاش - بىر خىل ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن پۈتكەن شەكىل بولۇپ، ئۇ ماھىيەتتە كىلاسسىكلار ئېيتىپ ئۆتكەن تەجنىستىن ئىبارەت. شائىر ئىككى مىسرالىق تۈيۈق - تەجنىس يازماقچى بولۇپ قولىغا قەلەم ئالغاندا، ئويلىغان شېئىرىي پىكرىنى ئىككى مىسراغا سىغدۇرالماي قالدۇ-دە، پىكرىگە ئەگىشىپ داۋاملاشتۇرىدۇ. تولۇق (توم تۈيۈق) تۈيۈق قىلىشقا 4ـ مىسرا ئۇچۇن ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆز

تاپالماي، ئاخىرقى مىسرالارغا باشقا سۆزلەرنى قاپىيە قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر خىل تۇيۇق - «نۇقسانلىق تۇيۇق» مەيدانغا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاڭلىغانىشم بۇ گۈزەلنىڭ تۆت تەرەپتىن داڭقىنى،
شەنىگە ياققانىدىم ھەر كۈندە ئىسرىق داڭقىنى.
ئول پەرى ئويناپ ئۆتۈپ، يا چاچمىدى باشىمغا زەر،
ياكى گۈلزار لەۋلىرىدىن يەشمىدى دىل چاڭقىنى.

(ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «رۇبائىيات»تىن)

كىشىلەر ئاتاپ ئادەتلەنگەن سۆز بويىچە 1-، 2- مىسراسى مۇكەممەل تەجنىس ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل تۇيۇقلار كىلاسسىك شېئىرىيەتتىمۇ، يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان شېئىرىيەتىدىمۇ ئانچە- مۇنچە ئۇچراپ قالىدۇ.

6) 1-، 4- مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدىكى قاپىيە ئوخشاش -بىر خىل ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن پۈتكەن شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ 2- مىسراسى ياكى 2-، 3- مىسراسى 1-، 4- مىسرادىن ئىبارەت شەكىلداش قاپىيەگە قاپىيەداش بولۇپ كېلىدۇ. بۇمۇ ماھىيەتتە يەنە بىر خىل «نۇقسانلىق تۇيۇق» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزگىنى ياراتماس ئۆزىدىن باشقا،
تەڭ كۆرمەس ياقۇتنى ئۆزىدىكى تاشقا.
ۋە بەلكىم سالغاندۇر رەببىم ئەخمەقلىق،
دەردنى ئەڭ ئەخمەق رەشكىچى باشقا.

(تېيىپجان ئېلىيېۋ تۇزگەن: «يېڭى رۇبائىيلار»دىن، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن شېئىرى)

7) قوش قاپىيەلىك تۇيۇق. بۇمۇ تۇيۇقلارنىڭ بىر خىل تۈرى بولۇپ، ئادەتتە ئاھاڭداش ياكى شەكىلداش سۆزلەر ۋە ياكى ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر ئارىلاش قاپىيە بولۇپ كەلگەن تۇيۇقلارنىڭ ئاخىرىدا يەنە قاپىيە ئىشلىتىشنىڭ ھاجىتى بولمىسىمۇ، لېكىن، شېئىرىيەتتىكى تۈرلۈك تەلەپ ۋە ئېھتىياجلار تۇپەيلىدىن يەنە بىر قەۋەت قاپىيە ئىشلىتىش زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قوش قاپىيەلىك تۇيۇق مەيدانغا كېلىدۇ.

كۆكسىنى چەنلە رەقىبنىڭ، ئات قېنى!
مەيلى ئىچ، جەڭدە ھالالدۇر ئات قېنى.
يارمىساڭ مۇشكۈل توساقلار باغرىنى،
ساڭا شۇ «پالۋان» دېگەن نام - ئات قېنى؟!

(ئا. زۇنۇن: «جۇڭگو مىللەتلىرى» 2001 - يىللىق 6-سان)

مەزكۇر تۇيۇقنىڭ 1- مىسراسىدىكى «ئات» - «ئاتماق، تەپكىنى باسماق، ئېتىش»، ؛ 2- مىسراسىدىكى «ئات» - «مىنىدىغان ئات، ھايۋان»، «قېنى» - «قان»؛ 4- مىسراسىدىكى «ئات» - «نام، ئىسىم»، «قېنى» (1- مىسرادىكى مەنە بىلەن ئوخشاش) قاتارلىق مەنىلەردە كېلىپ، شەكىلداش قوش قاپىيە ھاسىل قىلغان.

8) كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەلۇم بىر مەنىسىنىڭ بۆلۈنۈشىدىن كېلىپ چىققان سۆزلەرنى قاپىيە قىلىش نەتىجىسىدە يېزىلىدىغان شېئىرلار، يەنى ئىلھام(مەنىسى : شېئىر سەنئىتىدە ئىككى مەنىلىك سۆز ئىشلىتىش سەنئىتى، يەنى ئىككى بىسلىق، كۆپ مەنىلىك سۆزلەردىن پايدىلىنىش) بولۇپ، بۇ ئاتالغۇ ھازىر ئومۇمەن ئىشلىتىلمەيدۇ. ئەمما، بۇ خىل سۆزلەر بىلەن يېزىلغان شېئىرلار ئۇچراپ قالىدۇ. ئەگەر قاملاشتۇرۇپ يازالىسا، بۇمۇ تۇيۇققا تەۋە بولىدۇ. مەسىلەن:

قىيا باقىپ ۋۇجۇد دۇتارىنىڭ دىلتارىنى چەكتىڭ،
تەبەسسۇم بىرلە شاد ئەيلەپ، كۆڭۈل رەپتارىنى چەكتىڭ.
چۈشۈمدە ئۇشبۇ مەڭزىمگە لېۋىڭ ئانارىنى چەكتىڭ،
قىلىپ جادۇ دىماغىمغا خوتەن ئىپارىنى چەكتىڭ.

(ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «رۇبائىيات»تىن)

بۇ تۇيۇقنىڭ 1- مىسراسىدىكى «چەكتىڭ» - «چالدىڭ»؛ 2- مىسراسىدىكى «چەكتىڭ» - ئىشىك چېكىشتىكى «چەكتىڭ»؛ 3- مىسراسىدىكى «چەكتىڭ» - «تامغا سالدىڭ»؛ 4- مىسراسىدىكى «چەكتىڭ» - «چاچتىڭ» دېگەندەك

مەنىلەردە كەلگەن بولۇپ، بۇ سۆزلەر بىر سۆزنىڭ ئۆزگىرىشلىرىدىن كەلگەن.

9) تولۇق نۇقسانلىق «تۈيۈق» ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن قاپىيەلىشىپ كېلىۋاتقان مەلۇم بىر مىسرالىق ئىككى سۆزنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە، قالغان مىسرالارغا قاپىيەداش بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مېنى يانجىپ قىلسا كۈل دەرد تۈگمىنى،
تاشلىما يار، ياغلىقىڭغا تۇڭ مېنى.
بۇ تۇگۇن كېپەنگە ئوخشاپ قالمىسۇن،
ئىزمە ئاچقىن ھەم قاداپ قوي تۇگمىنى.
(تېپىچان ئېلىيېۋ: «تاللانغان شېئىرلار»دىن)

بۇ خىلدىكى شېئىرلار ھازىرقى ۋە بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە «تۈيۈق» نامىدا بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ تۈيۈق ئەمەس. چۈنكى، تۈيۈق بولۇش ئۈچۈن يۇقىرىدا دېيىلگەندەك، قاپىيە بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر چوقۇم ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر بولۇشى شەرت. بۇ ئەڭ ئەقەللىي بىر تەلەپ بولۇپ، بۇ تەلەپ قاندۇرۇلمىغان شېئىرلار تۈيۈق ھېسابلانمايدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى شېئىرنىڭ1ـ مىسرادىكى «تۇگمىنى» دېگەن سۆزنىڭ يىلتىزى «تۇگمەن» بولۇپ، «ئە»نى «ئى»غا ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «نى»نى قوشۇپ ھاسىل قىلغان؛ 2ـ مىسرادىكى «تۇگ مېنى» سۆز بىرىكمىسى بولۇپ، « تۇگ» ئۆز ئالدىغا ئايرىم مەنە بېرەلەيدىغان سۆز، «مېنى»نىڭ يىلتىزى «مەن»گە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «نى»نى قوشقاندىن كېيىن «ئە» «ئې»غا ئاجىزلىشىپ ھاسىل بولغان؛ 4ـ مىسرادىكى «تۇگمىنى» دېگەن سۆزنىڭ يىلتىزى «تۇگمە» بولۇپ، بۇ سۆزگىمۇ ئوخشاشلا چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلانغاندىن كېيىن «ئە» «ئې»غا ئاجىزلىشىپ ھاسىل بولغان. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ يەردىكى «ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر» دەپ قارىلىپ، شائىرنى تۈيۈق يېزىشقا قىستىغان بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى مەجبۇرىي يوسۇندا تۇرلەنگەن، قۇراشتۇرۇلغان سۆزلەر بولۇپ، «تۇگ مېنى»دەك قۇراشتۇرۇلغان سۆزلەر ۋە تۇرلىنىشتىن ھاسىل بولغان شەكلەن شەكىلداش سۆزلەر ھەرگىزمۇ ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆز بولالمايدۇ ۋە تۈيۈقتا مەجازىي ۋاستە ھەم ماتېرىيال بولالمايدۇ .

ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆز ھاسىل قىلىشنىڭ مۇھىم بىر شەرتى ــ سۆزلەرنى تۇرلىگەندىن كېيىن، ئەسلىدە ئىستېمال قىلىنۇاتقان مەلۇم بىر سۆزگە شەكىل جەھەتتىن ئوخشاپ قالسا ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر كاتېگورىيەسىگە كىرگۈزۈشكە ھەرگىز بولمايدۇ. مەسىلەن:

«تەڭگە» (بەش تەڭگە، ئون تەڭگە) دېگەن سۆزگە «تەڭگە تەڭ سۇ قوشماق» دېگەندىكى «تەڭگە» سۆزىنى جۈپلەپ، بۇ ئىككى سۆزنىڭ قۇرۇلمىسى تەلەپپۇز ھەم يېزىلىش شەكلى جەھەتتىن ئوخشىغانلىقى ئۈچۈنلا «ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆز» دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، كېيىنكى «تەڭگە»نىڭ يىلتىزى «تەڭ» بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىسىملارنىڭ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى «گە» قوشۇلۇش بىلەن «پۇل» مەنىسىدىكى «تەڭگە» سۆزىگە شەكىل جەھەتتىن ئوخشاپ قالغان. دېمەك، بۇنداق سۆزلەر ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆز بولالمايدۇ. شائىرلار بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشى كېرەك.

دەرۋەقە ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر ئىچىدە مۇئەييەن بىر تۈپ سۆزنىڭ مەلۇم سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىنكى شەكلى تىلىمىزدا ئىستېمال قىلىنۇاتقان باشقا بىر تۈپ سۆز بىلەن تەلەپپۇزى ياكى يېزىلىشى ئوخشاش بولۇپ قالغاندا پەيدا بولىدىغانلىرىمۇ، يەنە مۇئەييەن تۈپ سۆزگە مەلۇم سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان، تەلەپپۇزى ۋە يېزىلىش شەكلى ئوخشاش، بىراق مەنىلىرى تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ياكى مەنىلىرى بىر - بىرىگە يېقىن كەلمەيدىغان سۆزلەردىن ھاسىل بولغانلىرىمۇ بار. مەسىلەن:

1. ياغلىق: I تۈپ سۆز. ئىسىم. قول ياغلىق، باش ياغلىق...

ياغلىق: II ياسالما سۆز (ياغ + لىق). سۈپەت. ياغلىق گۆش، ياغلىق دان...

2. باشلىق (باش + لىق): I ئىسىم. ئائىلە، ئىدارە، تەشكىلات، مۇئەسسەسە قاتارلىقلارغا باشچىلىق قىلغۇچى مەسئۇل كىشى، رەھبەر، ئائىلە باشلىقى، ئىدارە باشلىقى...

باشلىق (باش + لىق): II ئىسىم. ئاياغ كىيىمنىڭ يۇزىنى قاپلاپ تۇرىدىغان قىسمى.

ئومۇمەن ، يۇقىرىقى قاپىيە شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئۇچراپ تۇرىدىغان مەۋجۇت شەكىللەر بولۇپ، تۇيۇقلارنىڭ قاپىيە شەكىللىرىمۇ ئۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

تۇيۇقنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلىرىدىن باشقا شەكىللىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە يەنىمۇ ئىزدىنىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ.

يېقىنقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شېئىرىيەتنىڭ «تۇيۇق» شەكلى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ، مۇشۇ ساھەدە ئىزدىنىپ، خەلق ئارىسىدىكى ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنى قېزىپ، ھەقىقىي مەنىدىكى تۇيۇق يازغان شائىرلار ئانچە كۆپ ئەمەس. ئىزچىل يېزىپ كېلىۋاتقانلار تېخىمۇ ئاز.

تۇيۇق يېزىش بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن شائىر چوقۇم ئانا تىلنى ئۆگىنىپ ئانا تىلنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە يارالايدىغان سەنئەتكار ۋە سۆز ئۇستىلىرىدىن بولۇشى، سۆز ئىشلىتىش ماھارىتىنى پۇختا ئىگىلىگەن بولۇشى كېرەك.

مەلۇمكى، ئەدەبىياتنىڭ تۈرلۈك ژانىرلىرى، شېئىرىيەتنىڭ ھەربىر تۈرىنىڭ ئۆزىگە خاس تىل ئىشلىتىش ئۇسۇلى، قائىدىسى بولىدۇ. لېكىن، ئۇنى پەرقلەندۈرۈپ ئۆگىنىش ئاسان ئىش ئەمەس. جاپا چەكمەي، ئەجىر سىڭدۈرمەي تىل ئۆگەنگىلى بولمايدۇ. بۇ ھەقتە مایاكوۋسكى: «بىر گرام رادىي قېزىش ئۈچۈن بىر يىل ئەمگەك قىلىشقا توغرا كەلسە، شېئىر يېزىشتا بىر سۆز ئۈچۈن سۆز كانلىرىدىن مىڭ تونناپ سۆز قېزىشقا توغرا كېلىدۇ» دەيدۇ. بۇ، ھەقىقەتەن توغرا ئېيتىلغان سۆز بولۇپ، تىلنى ياخشى ئۆگەنمىگەن شائىر ياخشى شېئىر يازالمايدۇ.

بىزدە: «قۇشناچمىنىڭ ئېشىنى ئوخشاتقىنى موللىكامنىڭ ئوتيېشى» دېگەن گەپ بار. تۇيۇق ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنى ئۆزىگە مۇھىم مەجازىي ۋاستە ۋە قاپىيە قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان بولغاچقا، سۆزلەرنىڭ يېزىلىش شەكلى - ئىملاسىنى بىلمىسە تۇيۇقنى قەتئىي يازغىلى بولمايدۇ. يازغان تەقدىردىمۇ، شەكلى قېلىپلاشمىغان سۆزلەردىن تۇيۇق يازغاندا، مەلۇم زامان ئۆتكەندىن كېيىن، قاپىيە قىلىنغان ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ مەلۇم بىرىنىڭ تاۋۇش تەركىبىدە ئۆزگىرىش بولۇپ قالسا، بۇنداق «تۇيۇق» زامانىنىڭ تاللىشىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، شاللىنىپ، شائىردىن بۇرۇن بۇ ئالەم بىلەن خوشلىشىدۇ.

50- يىللارنىڭ بۇ تەرىپىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى جەمئىي سەككىز قېتىم ئۆزگەردى. بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى، سۆز تەركىبلىرىنىڭ تۈرلۈك ئۆزگىرىش شەكىللىرىنى ئۆگەنمىگەن، بىلمىگەن شائىرنىڭ تۇيۇق يېزىشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. يازدى دېگەندىمۇ شەكىلگە تەئەللۇق بولغان ئەڭ ئەقەللىي تەلەپلەرنىمۇ قانائەتلەندۈرەلمەيدۇ.

شۇ نەرسىنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، شېئىرلارنىڭ شەكلى شۇنداقلا «تۇيۇق» ۋە ئۇنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن شەكىللىرى تەييار ، ئۆزگەرمەيدىغان، تەرەققىي قىلمايدىغان نەرسە ئەمەس. ئۇنى، شائىرلار ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، يەنە شائىرلار ئۆزگەرتىدۇ ۋە تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. تۇيۇقنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىنىمۇ، قاپىيە شەكىللىرىنىمۇ، ئەڭ مۇنەۋۋەر نەمۇنىلىرىنىمۇ شائىرلار يارىتالايدۇ. لېكىن، مۇھىمى: ئۇنىڭ ئۆلچەملىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلغان، رېئايە قىلغان، قانۇنىيەتلىرىگە ھۆرمەت قىلغان ئاساستا، ئۇنى قانداق قىلىپ ئۆتكۈر، تېرەن مەنىلىك سۆز سەنئىتى بىلەن چىرايلىق بېزەپ، كىشىلەرنىڭ زوقىنى تارتقۇدەك قىلىپ رويابقا چىقىرىشتا.

تۇيۇقنىڭ قاپىيىلىرى مۇمكىن بولسا قوشۇمچە قوشۇلماي سۆز يىلتىزلىرىنى ئاساس قىلىپ يېزىلسا، شائىرنىڭ پىكرى يېڭى بولسا، ھېسسىيات سىڭدۈرۈشى، مەزمۇن تېرەنلىكى تەرەپتىن رۇبائىيلىق ئۆلچىمىگە توشسا، ئاندىن ئۇ، كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارلىرىنى چەككۈدەك ھەقىقىي مەنىدىكى تۇيۇق بولالايدۇ.

8. تۇيۇقلاردا ساقلىنىۋاتقان مەسىلەر

شېئىر يېزىش شاگىرت قوبۇل قىلىپ ئۆگەتكىلى، ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگەنگىلى بولىدىغان ئىش ئەمەس. لېكىن، شېئىر يېزىش ئىقتىدارىغا ۋە ماھارىتىگە ئىگە ئۆگەنگۈچىلەرگە نىسبەتەن ماھارەت سىرلىرىنى، كىلاسسىكلارنىڭ، زامانىمىزدىكى ئىقتىدارلىق شائىرلارنىڭ ئۇلگە ــ ئۆرنەكلىرىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن ئۇستاز كېرەك. قالغىنى ھەۋەسكارلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن رويابقا چىقىدۇ.

راستىنى ئېيتقاندا، مەتبۇئاتلاردا تالانتلىق شائىرلاردىن قابىلىيەتسىز ھەۋەسكارلار كۆپ بولىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، شېئىر ئۆزىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى تولۇق ساقلاپ قالالمايمىز، بۇ مۇقەددەس دەرگاھ دەرۋازىسىز شەھەرگە ئوخشاپ قېلىۋاتىدۇ. تۈيۇقتىن ئىبارەت چاققان، ئەمما بىر قىسىم شائىرلارغا، ئۇقۇرمەنلەرگە تولىمۇ سىرلىق تۈيۇلىدىغان بۇ شېئىرىي شەكىل تېخىمۇ شۇنداق بولماقتا.

بۇ ساھەدە «ئۇستا كۆرمىگەن شاگىرت ھەر مۇقامدا يورغىلار» دېگەندەك، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، تۈيۇقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەي، ئوبدان ئۆگەنمەي تورۇپ، باشقىلارنىڭ تۈيۇقلىرىنى مۇنداقلا بىر ئوقۇشتىن ھاسىل قىلىۋالغان خاتا چۈشەنچىلىرىگە ئاساسلىنىپ، ھاياجان بىلەن «تۈيۇق» يېزىۋاتقانلارمۇ، دوراپ يېزىۋاتقانلارمۇ كۆپ بولۇپ، بۇ خىل «تۈيۇق»لاردا تۈيۇقتا ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر قاپىيە ۋە مۇھىم مەجازىي ۋاستە قىلىنىدىغانلىقتەك ئەقەللىي تەلەپمۇ ئورۇنداللمىغان ، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ياكى خاتا ئىشلىتىش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان سۆزلەرنى ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ ئورنىغا دەسستىپ، «تۈيۇق» يازىدىغانلارمۇ بار. بۇنداق ئەھۋال پېشقەدەم،ئوتتۇرا ياش ۋە ياش شائىرلاردىمۇ بېشىدىن ېتىلىۋاتقان ياش ھەۋەسكارلاردىمۇ ساقلانماقتا. مەتبۇئاتلاردا بۇخىل ھالەتكە ئازتولا چەك قويۇلۇشى كېرەك.

مەسىلەن، بەزى نوپۇزلۇق ئەدىبلەرنىڭ نوپۇزلۇق مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغان ئەسىرىنى مىسال ئالساق، «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلىدا بېسىلغان شېئىرغا قاراپ باقايلى:

جان تىكىپ ئىشلەيلى بىز باشتىن - ئاياق،
يېڭى يولغا قوي قەدەم پۈتقا كىيىپ يېڭى ئاياق.
يېڭىلىقتىن بەختىمزنى يارىتىشقا شەرت قىلىپ،
كەل ئىچەيلى ئىجتىھاتنىڭ شەربىتىدىن بىر ئاياق.

مانا بۇ شائىر ھاجى ئەھمەد كۆلتېكىن نەشرگە تەييارلىغان، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» 1993 ـ يىلى 5 ـ ئايدا نەشر قىلغان «سامان يولى» ناملىق كىتابقا بېرىلگەن ئىمىر ھېزىم ئىمزاسىدىكى «تۈيۇقلار» (13پارچە)نىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ 1 ـ مىسراسىدىكى قارىمۇقارشى سۆز «باشتىن- ئاياق» ئەمەس، «باشتىن-ئاياغ» بولۇشى كېرەك ئىدى. چۈنكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت جانلىق تىل ۋە يېزىق تىلىغا تەۋە بارلىق تىل ماتېرىياللىرىدا پۈت تەرەپنى ۋە پۈتقا كىيىدىغان نەرسىنى «ئاياغ» ۋە «ئاياغ كىيىم» دەپ ئاتايدۇكى، ھەرگىزمۇ «ئاياق» دېمەيدۇ ۋە مۇشۇنداق يازمايدۇ. 2ـ مىسراسىدىكى «ئاياق» پۈتقا كىيىدىغان كىيىمنى بىلدۇرۇپ كەلگەن سۆز بولۇپ، ئۇ «ئاياغ كىيىم» بولۇشى كېرەك ئىدى. 4ـ مىسراسىدىكى «ئاياق» ـ چۆچەك، يەنى «ياغاچتىن ياسالغان قاچا» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان بۇ سۆز توغرا ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما «ئاياغ» قا «ئاياق»نى قاپىيە قىلسا تۈيۇق بولمايدىغانلىقى ئېنىق. شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ «تۈيۇق»لارنىڭ مۇتلەق كۆپى تۈيۇق بولالمىغان.

ئەمدى يەنە «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» 1997 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلغان مەرھۇم شائىر روزى سايىتنىڭ «رۇبائىيلار ۋە تۈيۇقلار» ناملىق كىتابىدىكى مۇنۇ «تۈيۇق»قا قاراپ باقايلى:

دېدىڭ: «بىر چاغ بىنا قىپسەن ئۆسۈپتۇ گۈل، كۆچەت تىك ـ تىك؟»
قېنى سەنمۇ ھەۋەس قىلساڭ ماڭا ئوخشاش كۆچەت تىك، تىك!
تېگەر ئاغزىڭغا شۇ تىككەن كۆچەتنىڭ مېۋىسى ئاخىر،
ناۋادا سەۋرىلىك بولساڭ، سۈغارساڭ، يۇرمىسەڭ تىك-تىك.

مانا، ھەممە سىر ئاشكارا بولدى. بۇ «تۈيۇق»نىڭ 1ـ مىسراسىدىكى «تىك ـ تىك» تەكرارلانما پېئىل، «تىكمەك، تىكىش»؛ 2ـ مىسراسىدىكى «تىك، تىك»مۇ پېئىل بولۇپ، بىر «تىك»نىڭ ئوتتۇرىغا پەش قويۇپ، پەشىنىڭ يارىمى بىلەن ئىككى سۆز قىلىپ II شەخسكە بۇيرۇق قىلغانلىق ئىماسىنى ئىپادىلىگەن؛ 4ـ مىسرادىكى «تىك ـ تىك» ـ خوتەن دىيالېكتىغا تەۋە سۆز بولۇپ، «ئالدىراڭغۇ، سەۋر ـ تاقەت قىلالمايدىغان» دېگەندەك مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، مەقسەتكە يېتەلمىگەن. چۈنكى، 1 ـ، 2 ـ مىسرالاردا كەلگەن «تىك-تىك»لەر «تىك» دېگەن بىرلا كۆپ مەنىلىك سۆزنىڭ تەكرارى بولۇپ، «كۆچەت تىك، ئۇرۇق تىك، چېدىر تىك، كىيىم تىك، تىكىشى توختىمايدىغان...» دېگەن سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلالايدۇ. بۇ توپلامدىكى تۈيۇقلارنىڭمۇ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى تۈيۇقلۇق دەرىجىسىگە توشمايدۇ.

ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ پەرقىنى ئاجرىتىشنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆلچەملىرى بولۇپ، ئەڭ ئاددىي ئۇسۇلى: كۆپ مەنىلىك سۆزلەر قانچە كۆپ بولۇپ كەتسىمۇ، ھەممىسى بىر مەركىزىي مەنىدىن يىراقلاپ كېتەلمەيدۇ ۋە بىرلا سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولىدۇ (يۇقىرىقى «تىك تىك»لەرنىڭ ھەممىسى پېئىل). ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر يۇقىرىقىنىڭ ئەكسىچە، مەنە جەھەتتىن بىر- بىرىدىن ناھايىتى يىراق بولىدۇ ھەمدە كەم دېگەندە ئىككى سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە بولىدۇ. مەسىلەن:

بولساڭ سەن دۇنيادا ياخشى - كۆڭلى ساپ،
ئۇنارمەن كەتمەنگە قىلاي دېسەڭ ساپ.
- ئەركىن ئەبەيدۇللا

بۇ تۈيۇقنىڭ ئالدىدىكى مىسرادا كەلگەن «ساپ» - «ساپ دىل، ئاق كۆڭۈل، پاكىز، تازا» دېگەن مەنىلەردە كەلگەن، سۈپەت؛ كېيىنكى مىسرادىكى «ساپ» - «دەستە، تۇتقۇچ» دېگەن مەنىلەردە كەلگەن، ئىسىم؛ قاتارلىقلارغا ئوخشاش...

9. ئاخىرقى سۆز

شۇنىسى ئېنىقكى، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنى توغرا تاللاپ، ئۇنى دەل جايىدا قوللانغاندا، تۈيۇققا بىر خىل ھېسسىي تۇس، رەڭدار، گۈزەل جەزبە ۋە زىننەت بېغىشلاپ، مەزمۇنغا تېرەنلىك، كەڭلىك ئاتا قىلىپ، ئوقۇرمەنلەرگە يېڭىلىق تۈيغۇسى، چوڭقۇر تەسىرات ۋە زوق بەخش ئەتكىلى بولىدۇ.

تۈيۇقنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى ئاشۇرۇشتا، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ ئۇيىنايدىغان مەجازىيى ۋاستىلىق رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەرنىڭ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئويناپ ۋە ئويناپ كەلگەن رولى ئۇستىدە يەنمۇ ئىزدىنىش زۆرۈرىيىتىنى ھەربىر شائىر - چوڭقۇر تونۇپ يېتىشى لازىم. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، تۇيۇق - خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىكى تۆت مىسرالىق قوشاقلار زېمىنىدا تۇغۇلۇپ، ئۆسۈپ يېتىلىپ، مول مېۋە بېرىپ كېلىۋاتقان، شەكىل جەھەتتىن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى تۆتلۈكلەرگە تەۋە بولغان، شېئىرىي تىل جەھەتتە ئەڭ ئىخچام، مەزمۇن جەھەتتە ئەڭ مەركەزلەشكەن، ئومۇملاشتۇرۇلغان ۋە رۇبائىيغا ئوخشاش چوڭقۇر، ئوبرازلىق، ئاز سۆز ئارقىلىق كەڭ مەزمۇننى ئىپادىلەپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدىغان، ھەرخىل تېمىلاردا يېزىلىدىغان، ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەر قاپىيە قىلىنىدىغان ھەمدە ئەڭ مۇھىم مەجازىي ۋاستە سۈپىتىدە رول ئويناپ ئىدىغان، بۇ خىل سۆزلەردىن سەنئەت سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، سۆز ئويىنى شەكىللەندۈرىدىغان، ھەرخىل ۋەزىن، ھەر خىل تۈراق، ھەرخىل بوغۇم تۈزۈلۈشىدە، ھەر خىل شەكىلدە يېزىلىدىغان، تولۇق ئىياغلاشقان، مەلۇم بىر ئۇيغۇر - پىكىرگە ئىگە بولغان ئۆز ئالدىغا بىر خىل مۇستەقىل شېئىرىي شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئورنىنى، تىل تەتقىقاتىدىكى تەتقىقات ئوبيېكتىلىق رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. شۇنىڭدەك، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسى تەتقىقاتىدا ئىنتايىن مۇھىم يۆنىلىش بولۇپ قېلىش ئېھتىماللىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا تېخىمۇ بولمايدۇ.

ئىزاھلار

[1] ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر نەشرگە تەييارلىغان: ««مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن »دىن پارچىلار»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلىلىق 1 ـ سان، 155 ـ، 156 ـ بەتلەر.

[2] خالىدە مۇتىئى نەشرگە تەييارلىغان: «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى»، («شېئىر تىلى توغرىسىدا»)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى ۋە بېسىلىشى، 32 ـ بەت.

[3] خالىدە مۇتىئى نەشرگە تەييارلىغان: «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، «شېئىر تىلى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىدە ئېلىنغان نەقىل.

[4] مەھمۇت زەيدى، سەمەت دوگايلى تۈزگەن: «ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرى لۇغىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى 7 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى، 153 ـ بەت.

پايدىلانمىلار

1. يۈسۈپ خاس هاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984.
2. شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل- يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تۈزگەن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (قىسقارتىلمىسى)، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىلى 8-ئاي 1-نەشرى، 1999- يىل 10- ئاي 1- بېسىلىشى.
3. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «رۇبائىيات»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى 10 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى، 1982 ـ يىلى 3 ـ ئاي، 1- بېسىلىشى.
4. ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر نەشرگە تەييارلىغان: ««مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» دىن پارچىلار»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىللىق 1 ـ سان.
5. مەھمۇت زەيدى، سەمەت دوگايلى تۈزگەن: «ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرى لۇغىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى 7 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى.
6. ئابدۇسالام ئابباس تۈزگەن: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى 8 ـ ئاي، 1- نەشرى ۋە بېسىلىشى.
7. هاجى ئەھمەد كۆلتېكىن: «ئۇيغۇر شېئىرىيىتى توغرىسىدا»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى 7 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى ۋە بېسىلىشى.
8. خالىدە مۇتىئى نەشرگە تەييارلىغان: «ئىبراهىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 7 ـ ئاي، 1- نەشرى ۋە بېسىلىشى
9. تېيىپجان ئېلىيېف: «تاللانغان شېئىرلار»، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى 5 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى ، 11 ـ ئاي، 1- بېسىلىشى.
10. هاجى ئەھمەد قاتارلىقلار نەشرگە تەييارلىغان: «سامان يولى»، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى 5 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى ۋە بېسىلىشى.
11. روزى سايىت: «رۇبائىيلار ۋە تۇيۇقلار»، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى 12 ـ ئاي، 1- نەشرى ۋە بېسىلىشى.
12. غەنىزات غەيىۋۇرانى: « تارىم بويىدا»، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى 8 ـ ئاي، 1 ـ نەشرى.
13. ئابدۇرېھىم زۇنۇن: «بۇلاققا سىرداش خىياللار»، شنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000- يىلى 9- ئاي 1- نەشرى ۋە بېسىلىشى.
14. «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر.
15. «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
16. «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتهاجى

ماقالە نومۇرى: 1005_5878 (2011) 02_075_09

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە بەدىئىي زوق*

ئابلىمىت مۇھەممەت يىلتىزلىق

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە فاكۇلتېتى، قەشقەر. 844007)

قىسقىچە مەزمۇنى: خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسىملىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت ئېستېتىكا ئېڭى سىڭدۈرۈلگەن. شۇڭا، ئۇ كۈچلۈك جەلپكارلىققا ئىگە. ھالبۇكى، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش، تەھلىل قىلىش، پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق، كىشىلەر ئۇنىڭدىن مەنىۋى خۇشاللىققا ئېرىشىپ، ئۇنىڭ گۈزەللىكىدىن بەھرىمەن بولىدۇ، ھەمدە ئىدىيە جەھەتتىن تەربىيە ۋە ئىلھام ئالىدۇ. مانا بۇ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوقلىنىشتۇر. بۇ ماقالىدە، يۇقىرىقى قانۇنىيەتكە ئاساسەن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى جەريانىدا ئەسەرلەردىن زوقلىنىش مەسىلىسى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要：民间文学是文化最重要的组成部分之一，其深层渗透了人民大众的文化审美意识。正因为如此，她具有很强的魅力。然而，通过文学作品的教学、分析、辨别，人们其中得到精神上的快乐、享受和她的美丽，并且受到思想上的教育和鼓舞，这就是所谓的文学作品欣赏。本文根据上述规律，主要论述在民间文学的教学中怎样进行作品欣赏的问题。

Abstract: Oral folk literature is one of the most important component parts of a culture; a people's cultural aesthetic consciousness is woven into its deep structure. It is therefore highly attractive. But by studying literary works, analyzing them, and comparing them, people receive spiritual sustenance, enjoy the beauty of these works, and also acquire wisdom and inspiration. This constitutes enjoyment of literary works. On the basis of these principles, this article will consider the problem of enjoying oral folk literature during the course of instruction in the subject.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى قويۇق ئېستېتىكا ئاممىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلغاچقا، كۈچلۈك جەلپكارلىققا ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر ئۇنىڭدىن زوقلىنىپ ، ئۇنىڭدىن تۈرلۈك ئىجتىمائىي، تارىخىي ۋە تۇرمۇش بىلىملىرىگە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، مەنىۋى خۇشاللىققا ئېرىشىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوقلىنىش شەخسلەرنىڭ بىلىم سەۋىيەسى، بىلىم دائىرىسى ۋە بىلىم قۇرۇلمىسى قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا كىشىلەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوقلىنىش سەۋىيەسىمۇ پەرقلىق بولىدۇ. ئەدەبىي زوق كىشىلەر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش جەريانىدا بارلىققا كېلىدىغان بىر خىل پەۋقۇلئاددە مەنىۋى پائالىيەت. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى پەقەت زوقلاندۇرۇش ئارقىلىقلا گۈزەللىك قىممىتىنى نامايان قىلالايدۇ. كىشىلەر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش، تەھلىل قىلىش، پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق مەنىۋى خۇشاللىققا ئېرىشىپ، گۈزەللىكتىن بەھرىمەن بولىدۇ، ھەمدە ئىدىيە جەھەتتىن تەربىيەگە ئېگە بولىدۇ ياكى ئۇنىڭدىن ئىلھام ئالىدۇ، مانا بۇ ئەدەبىي زوقلىنىش جەريانىدۇر.

ئەدەبىي زوق ئەسەرلەردىكى ئوبرازلار ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەرنىڭ كاللىسىدا ھېسسىيات، تەپەككۇر ئويغىتىپ، ئۇلارنى تەسىرلەندۈرۈپ، بەدىئىي تەپەككۇرغا يېتەكلەيدىغان بىر خىل پىسخىك

---

* بۇ ماقالە 2011ـيىلى 5ـئاينىڭ 17ـكۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئابلىمىت مۇھەممەت يىلتىزلىق (1957ـيىلى 11ـئايدا تۇغۇلغان)، پروفېسسور، ماگىستىرانت يېتەكچىسى، فولىكلور ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

پائالىيەت بولۇپ، ئۇنىڭ كۆڭۈل ئېچىش رولى، تەربىيەۋى رولى، شۇنداقلا گۈزەللىك تۇيغۇسىدىن كېلىپ چىقىدىغان ئېستېتىك رولى بولىدۇ. مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىدە يۇقىرىقىلار ئۆز ئارا بىرىكىپ، بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ، كىشىلەرنى گۈزەل بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق تەسىرلەندۈرۈپ، ئادەمنى ئۆزىنىمۇ سەزمىگەن ھالدا مەلۇم جەھەتتىن تەربىيەگە ئىگە قىلىش ـ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئالاھىدە ئىجتىمائىي رولىدۇر. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن زوقلىنىشنىڭ پىرىنسىپلىرىمۇ ھەم شۇنداق. لېكىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەم ئەدەبىيات، ھەم ئىلىم ـ پەن خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن ئەدەبىي جەھەتتىن زوق ئېلىپ باھا بېرىش بىلەن بىرگە، «ياغاچ ئات» قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەسەرلەر ۋە سېھرىي چۆچەكلەردىكى «سىرلار» ، شۇنداقلا، بىر قىسىم ماقال ـ تەمسىللەرنى ئىلىم ـ پەن نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ، مۇلاھىزە قىلىشقا تىرغىلا كېلىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنىنى بىر قەدەر تولۇق، چوڭقۇر ئېچىپ بەرگىلى بولىدۇ. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەدەبىيلىكى ھەممە ئەسەرلەرگە ئورتاق. ئەمما، ئىلىم ـ پەن قىممىتىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بارلىق ئەسەرلەرگە ئورتاق بولۇشى ناتايىن.

بىر پۈتۈن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقىدا يەنىلا ئەدەبىيلىك ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئالدى بىلەن ئەدەبىيات، پۈتكۈل ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ بىر قىسمى. ئۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئوبرازلىق تەپەككۇر كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئىدراكىي ماتېرىياللار بىلەن ئىدىيەۋى ھېسسىياتنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سەنئەت تەپەككۇر شەكلىنى ئاساس قىلىدۇ. چوڭ ھەجىملىك داستانلار، ماقال ـ تەمسىل، تېپىشماقلار، قەدىمكى ئەپسانىلاردىن يېقىنقى دەۋردە ئىجاد قىلىنغان قوشاقلارغىچە ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىنسانىيەتنىڭ ئۇسۇلى ئارقىلىق كەڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىيەۋى ھېسسىياتى ۋە ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىنسان ماتېرىياللىرىغا تايىنىش جەھەتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوخشاش. ئەمما ئىنسان ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىش، بولۇپمۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىنسان ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرۈش جەھەتتە ئىككى خىل ئەدەبىيات روشەن پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە تارىخ، مىللەت، فولكلور، ئەخلاق، دىن، سەنئەت قاتارلىق كۆپ خىل ئاممىلار تەڭ مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئۇنىۋېرسال گەۋدىلىنىشى بولغاچقا، يازما ئەدەبىياتتىن كەسكىن پەرقلىنىدۇ. يۇقىرىقى ئىجتىمائىي ئاممىلار ئەسەرلەردە ئىنسان ماتېرىياللىرى ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇر شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى شۇبھىسىزكى، ئالدى بىلەن يەنىلا ئەدەبىياتتۇر.

بىرىنچى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ـ ئىنسان سەنئىتىدۇر. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئۇنتۇلماي، كىشىلەرنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئورۇن ئېلىپ كېلىشىدىكى سەۋەب كۆپ خىل بولسىمۇ ئۇنىڭدىكى مۇھىم بىر سەۋەب ، بۇ ئەسەرلەر قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى ۋە خاس ئېغىز تىلى ئالاھىدىلىكىگە، جەلپكار ھېكايە ۋەقەلىكىگە، كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى تىترىتىدىغان پېرسونաژلار ئوبرازىغا ئىگە بولۇپ، ئوقۇرمەنلەرنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرغانلىقىدىندۇر.

ئەمگەكچى خەلق، بولۇپمۇ داڭلىق خەلق سەنئەتكارلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىپ، ئەنئەنىۋى ھېكايىلەر ۋە ئېغىز تىلىنى ئۇزلۇكسىز پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئۇنى ئاجايىپ ساپ، سادda سېھرىي گۈزەللىككە ئىگە قىلغان، ئۇنىڭدىن سەھرانىڭ ساپ ھىدى پۇراپ تۇرىدۇ،ئۇنىڭدا قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىك چاقناپ تۇرىدۇ.

ئەپچىلەم ماڭا ـ ماڭا تاق چۈشلەر بىلەن ھېرىپ ـ ئېچىپ، تەرگە پىشىپ، ھېلىقى باينىڭ

ئىشكى ئالدىغا ئۇلىشا- ئۇلاشمايلا ئىتلىرى قاۋاپتۇ، «ئۇھا! » دەپ ئۇجمە سايىسىغا ئۆزىنى تاشلىشىغا باي چىقىپ تولاپتۇ:

— ھەي گاداي، ئەمدى سەن نەدىن پەيدا بولدۇڭ، ئۆت بۇ ياققا!

— باي ئاكا، بۇ كۆپچىلىك ئۆتىدىغان يول ئۇستىغۇ.

— يول كۆپنىڭ بولغىنى بىلەن ئۇجمىنىڭ سايىسى مېنىڭ.

— بىر ئاز دېمىنى ئېلىۋالغىچە ئۇجملىرىنىڭ سايىسى تۇگەپ قالماس.

— تۇگەپ قالسا بولامتى ئەمسە؟ ئۇجمە ئۆستۇرۇشۇپ بەرگەندەك گەپ قىلسەنغۇ. بىلەمسەن، بۇ ئۇجمىنىڭ ھەربىر يوپۇرمىقى بىر ئاق تەڭگە توختىغان!...

— بۇ گەپچە، مەن پۇلنىڭ سايىسىدا ئولتۇرۇپتىمەن-دە؟

— توغرا. لېكىن، پۇلنىڭ سايىسىدا باي ئۆزى ئولتۇرىدۇ. مەن ساڭا شۇنى ئېيتىپ قويماي، ئەگەر پۇلۇڭ بولسا سەنمۇ ئولتۇرسەن.

— پۇلۇم بولسا ئولتۇرامدىم؟

— ھە، ئەلۋەتتە.

— ئۇنداق بولسا ئۇجملىرىنىڭ سايىسىنى ساتاملا؟

— چوڭ سۆزلىمەي يولۇڭغا ماڭساڭ بولارمىكىن!

— پۇلنىڭ چوڭ سۆزلىتىدىغانلىقىنى ئۆزلىرى بىلمەملا؟

— ...

ئەلۋەتدۇ مەنەل ئىمان[1]، بىزلەر بولساق شاھىت... -دەپ قەلەمنى قەغەزگە سۈۋاشقا باشلاپتۇ... "مەنكى سەلەي باي ھويلامنىڭ كوچا پاسىلىدىكى چوڭ ئۇجمىنىڭ سايىسىنى ئەپچىلاخۇنغا ئۆز ئىختىيارىم بىلەن ھازارى مەجلىس ئالدىدا تۆتىيۈز تەڭگە كۆمۈشكە ساتتىم. تاكى ئۇجمە ئۆزى قېرىپ يوقالغىچە ئۇنىڭ سايىسىدىن ئەپچىلاخۇن ۋە ھەتتاكى ئۇنىڭ ئاغىنە، قىش ئەقرىبالىرىمۇ[2] ھەر قاچان، ھەر زامان بىمالال پايدىلىنىدۇ. مۇبادا بۇنىڭغا پېقىر ۋە مېنىڭ ئەۋلادىم نارازى بولۇپ دەۋا قىلسا، يۇرت، شەرئى ئالدىدا دەۋاسى باتىل[3] بولغاي" دېگەن گەپلەر يېزىلىپتۇ. ئاخىرىغا ساتقۇچى، ئالغۇچى ۋە گۇۋاھچى- شاھىتلار قول قويۇپتۇ.

يۇقىرىقى پارچە ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ گۈلتاجىسى — «ئۇجمە سايىسى» دىن ئېلىنغان. ئۇنىڭدىكى قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى، روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىك، جانلىق ئېغىز تىلى، پېرسونا‌ژلار خاراكتېرىدىكى خاسلىق قاتارلىقلار شۇنچىلىك تەبئىي ھەم گۈزەل بولۇپ، كىشىنى ئىختىيارسىز ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بولۇپمۇ « مۆھۈر خەت » تىكى « ھەر قاچان»، « ھەر زامان» ، « بىمالال»دېگەن سۆزلەر كۈچلۈك مەنتىقىلىق ، شۇنچىلىك جايىدا ئىشلىتىلگەنكى، بۇ سۆزلەر ئاربىسىدىن سۇ تۆگۈل ھاۋامۇ ئۆتەمەيدۇ، شۇنداقلا ئۇ يەنە چۆچەكنىڭ كېيىنكى راۋاجىغا داغدام يول ئاچقان.

سىيىت نوچى پور بايۋەچچىنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇۋىلا شۇنداق بىر كۆتۈرۈۋۈندى، پور بايۋەچچە يىلتىزى يوق سېسىق كۆتەكتەك، پاشنىسى يوق ئەسكى ئۆتۈكتەك يۇلقۇنۇپ چىقتى. سىيىت نوچى ئۇنى بىر قولى بىلەن شۇنداق ئايلاندۇرۇۋىدى، ئەيھاننىاس! چاقپىلەكمۇ ئۇنداق ئايلانماس، پىر- پىر- پىر!!!... سىيىت نوچى ئۇنى قارا شەھەر دەريا‌سىغا شۇنداق ئېتىۋەتىدى، پور بايۋەچچە خۇددى داشقا چۈشكەن ماشتەك، تاغدىن چۈشكەن تاشتەك، كۆزدىن ئاققان ياشتەك، تۇز قۇيمىغان ئاشتەك، قىلىچ ئۇزگەن باشتەك دەريانىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا چۈشتى... بۇ گەرچە تەسۋىرى بايان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى قويۇق شېئىرىي پۇراققا ئىگە قىلىنىپ، جەلپكارلىقى ئاشۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سىيىت نوچىنىڭ كۆچتۇڭگۇرلۇكى مۇبالىغە ۋاستىسى بىلەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇ بايانلار ساددا، چىن، گۈزەل بولۇپ، مول ھېكايە ۋەقەلىكى بىلەن يۇقىرى بەدىئىي جەلپكارلىققا ئىگە قىلىنغان.

تىل نۇقتىسىدىن قارىغاندا، خەلق قوشاقلىرى ئەڭ زور ئەدەبىي قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەردۇر. خەلق قوشاقلىرى خەلق تۇرمۇشىنىڭ بىۋاستە شېئىرىي ئىنكاسى بولۇپ، مەزمۇنىنىڭ كەڭلىكى، ئىدىيەۋى ھېسسىياتىنىڭ چىنلىقى، تۇرمۇش بىلەن بولغان

مۇناسىۋەتنىڭ زىچلىقى، پەلسەپىۋى پىكىرنىڭ چوڭقۇرلۇقى، شەكلىنىڭ خىلمۇ ـ خىل، بەدىئىي ۋاستىلىرىنىڭ گۈزەللىكى، تىلىنىڭ جانلىق، راۋانلىقى، ئىخچام، ئاممىبابلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بۇ تۈرنى كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە قىلغان. خەلق قوشاقلىرى خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى گۈلزارلىقىنىڭ گۈلتاجىسى بولۇپلا قالماستىن، مىللىي مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى چاقناپ تۇرغان گۆھەرگە ئايلانغان.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئالاھىدە بىر تۈر بولۇپ، ئادەتتىكى ئەدەبىياتتا بولمىغان ئۈنۈم ـ پەن قىممىتىگە ئىگە. لېكىن ئۇ تېل سەنئىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئېستېتىك سۈبيېكت ۋە ئوبيېكت، ئېستېتىك غايە ۋە قىزىقىش، ئەنئەنىۋى ۋاسىتە، ماھارەت جەھەتلەردە ئەدەبىياتقا خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلق ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك تارقىلىش جەريانىدا، سانسىزلىغان خەلق سەنئەتكارلىرى تەرىپىدىن ئۈزلۈكسىز پىششىقلاپ ئىشلىنىپ، كۈنسېرى مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن. شۇڭا ئۇنىڭدىكى ئېستېتىك سۈبيېكت بىلەن ئوبيېكت زىچ بىرلىشىپ، ئۆز ئارا بىر ـ بىرىنى تولۇقلىغان. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئۇلار كۆڭۈل بۆلىدىغان چوڭ ئىشلارنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى، شۇنداقلا ئۇنىڭدا خەلق ئاممىسىغا ئەڭ تونۇشلۇق شەكىل ۋە ۋاستىلەر قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. خەلق ئاممىسى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى سۆزلەش، تارقىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسەرلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئېستېتىك سۈبيېكت بىلەن ئوبيېكتنى « قايتا ئىجاد قىلدۇ ». دېمەك، ئۇلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى سۆزلىگۈچى، تارقاتقۇچى ھەم ئۇنىڭدىن زوقلانغۇچىلار ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئىپادىلەنگەن ئېستېتىك غايە ۋە ئېستېتىك خاھىشىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ، ئۇ كۆپ ساندىكى خەلق ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ ئېستېتىك ئېڭىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئادەتتە ئۇ كوللېكتىپ ئاڭنىڭ تارىخىي چۆكمىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا خەلق ئاممىسىنىڭ ئالاھىدە مىللىي پسىخىكا ساپاسى، مىللىي تەپەككۇر شەكلى، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت ۋە دىنىي ئېتىقادلىرى، ئېستېتىك ئادەتلىرى، ئېستېتىك مايىللىقى ۋە ئۇنىڭدىن شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلەر مۇجەسسەملەنگەن. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدا خەلق ئاممىسىنىڭ بىر خىل ئاددىي ـ ساددىلىقى، ساپ ـ سەمىمىيىتى، ئوچۇق ـ يورۇق، تۇز كۆڭۈللۈكى، مەردانىلىقى، قىزغىنلىقى قاتارلىق بەدىئىي ئالاھىدىلىكلەر ئومۇميۈزلۈك ئىپادىلەنگەن.

ئەمگەكچى خەلق تۇرمۇشنى يۇرەكلىك تەسەۋۋۇر قىلىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق ئۆز ـ ئۆزىنى قەيسەرلىك بىلەن ئىپادىلەپ، ئۈمىد ـ ئارزۇلىرىنى پۇختا بىر ـ بىرىگە چېتىپ ئىزھار قىلىپ، كوللېكتىپ ئېستېتىك ئېڭى ۋە دەۋرلەردىن بۇيان ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتقان بەدىئىي ئەنئەنىسىنى گەۋدىلەندۇرگەن. مۇنەۋۋەر خەلق سەنئەتكارلىرى سۆزلەش، ئېيتىش جەريانىدا، ئۆزىگە خاس ئىجادچانلىقى ۋە ئورۇنلاش ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىشتا، ھامان خەلق ئاممىسىنىڭ ئېستېتىك ئېڭى ۋە بەدىئىي ئۇسلۇبىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى خاسلىقىنى يوقاتماي كەلگەن.

خەلق ئاممىسى ئارىسىدا ئەزەلدىن بار بولغان ئېستېتىك ئاڭ ۋە بەدىئىي ئەنئەنە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىدە بەزى ۋاستە ۋە شەكىللەر ـــ قوشاقلاردىكى تەكرارلىنىش، ھېكايىلەرنى باشلاش، ئاخىرلاشتۇرۇشتىكى ئىزچىللىق قاتارلىقلارنى؛ ئىستىلىستىك ۋاستىلەردىن سېلىشتۇرۇش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە، ئوخشىتىش، سىمۋول قاتارلىقلارنى؛ ھېكايە بايان قىلىشتىكى « ئۈچ ئابزاسلىق قۇرۇلما » شەكىللىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ھېكايىلەردىكى « ئۈچ ئابزاسلىق قۇرۇلما » شەكلى گەرچە تەكرار بولسىمۇ، لېكىن ئادەمنى بىزار قىلمايدۇ، ئەكسىچە ئادەمنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ئۇزۇنغىچە ئەستىن چىقمايدۇ. بۇ ھال خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

ئەسەرلىرىنى ئەستە تۇتۇش، ئىگىلەشكە ئاسانلىق يارىتىپ، مەركىزىي ئىدىيە بىلەن پېرسونا‌ژلارنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئەسەرگە قويۇق كەيپىيات، شېئىرىي تۇيغۇ ئاتا قىلغان. بۇ خىل ئەنئەنىۋى ۋاستىلەر جايىدا قوللىنىلسا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئاددىي، ئىخچام، ئەمما چوڭقۇر مەنىلىك قىلىپ ئىپادىلەشكە پايدىلىق بولۇپلا قالماي، بەلكى ئەسەرلەرنى تىل جەھەتتىنمۇ ماسلاشقان، بىر پۈتۈن گۈزەللىككە ، رېئىمدارلىققا ۋە ئاھاڭدارلىققا ئىگە قىلغىلى بولىدۇ، ھەمدە ئۇلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېستېتىك جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكىنى نامايان قىلىدۇ.

يۇقىرىقى بايانلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئەدەبىي جەھەتتە زوقلىنىشقا قارىتىلغان. لېكىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك نوقۇل ھالدىكى ئەدەبىياتلا بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا يەنە مەدەنىيەت، پەن-تېخنىكا ئاممىلىرىمۇ سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭدىن يالغۇز ئەدەبىياتنىڭ گۈزەللىكى نۇقتىسىدىن زوق ئېلىپلا قالماستىن، پەن تېخنىكا مەدەنىيىتى نۇقتىسىدىنمۇ زور دەرىجىدە پايدىلىنىدۇ. بۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەم ئەدەبىيات، ھەم ئىلىم-پەن خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دېمەك، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەم ئەدەبىيات، ھەم ئىلىم-پەن خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوقۇتۇش ۋە ئۇنىڭدىن زوق ئېلىش، تەتقىق قىلىشتا، ئۇنىڭ ئەدەبىيات جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيىتىنى شەرھلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭدىكى ئىلىم-پەن ئاممىلىرى ئۈستىدىمۇ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشكە تولىمۇ كېنىلدۇ. ئوخشىمىغان ئەسەرلەرگە ئوخشىمىغان مۇئامىلە قىلىشمۇ شۇنىڭ ئېچىدە بولۇپ، ئىلىم- پەن خاراكتېرى كۈچلۈك ئەسەرلەرگە(پەن -تېخنىكا مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدىغان ماقال-تەمسىلەر) قارىتا، ئۇنىڭ ئىلىم-پەن خاراكتېرى بىلەن ئەدەبىي خاراكتېرىنى بىرلەشتۈرۈپ مۇھاكىمە يۈرگۈزگەندە، ئۇنىڭدىكى مول مەزمۇنلارنى چوڭقۇر ئېچىپ بەرگىلى بولىدۇ.

1. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي قىممىتى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە تارىخىغا ھەمرا بولۇپ، تارىخنىڭ گۈۋاھچىسىغا ئايلانغان. بولۇپمۇ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى، تارىخىي رىۋايەتلەر، تۇرمۇش چۆچەكلىرى، مۇراسىم ناخشىلىرى، ئۆرپ-ئادەت مەزمۇنىدىكى ماقال-تەمسىلەرنىڭ قالدۇرغان تارىخىي تەسىرى چوڭقۇر، تارىخىي قىممىتى زور. مۇئەييەن تارىخىي ۋەقەلىك ئاساسىدا قەھرىمانلىق ئىش-ئىزلىرى مەدھىيەلەنگەن ئېپوسلار ھەقىقىي تارىخىي خاراكتېرگە، شۇنداقلا تارىخشۇناسلىق قىممىتىگە ئىگە. مەسىلەن، «ئوغۇزنامە» دە تۇركىي خەلق، جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇششاق ئىپتىدائىي قەبىلىچىلىكتىن بىر پۈتۈن مىللەت بولۇپ ئۈيۈشۈشىگا قاراپ مېڭىشتەك تارىخىي جەريان ئىپادىلەنگەن..... ئۇلار ھەم ئەدەبىي ئەسەر ھەم مۇئەييەن تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ.

تارىخ بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان رىۋايەتلەر، بولۇپمۇ تارىخىي ۋەقە، تارىخىي پېرسونا‌ژلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ تارىخىي قىممىتى تەبىئىيكى تېخىمۇ زور بولىدۇ. تارىختا خاتىرىلەنمىگەن نۇرغۇن پاكىتلار رىۋايەتلەردە بىر قەدەر چىنلىق بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولغاچقا، بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ تارىخىي قىممىتى ئەدەبىي قىممىتى بىلەن تەڭ نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ، بەزىدە ھەتتا ئەدەبىي قىممىتىدىن تارىخىي قىممىتى ئۈستۈن تۇرىدۇ.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، بىر قىسىم خەلق قوشاقلىرىنى « شېئىرىي تارىخ» دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقنىڭ «كۆچ - كۆچ » قوشىقى. يەتە بىر قىسىم تارىخىي شەخسلەر ھەققىدىكى قوشاقلاردا ئەينى دەۋر تارىخى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. 1881- يىلدىن 1884- يىلغىچە چارروسىيە ئىلى رايونىدىن نەچچە ئونمىڭ ھەر مىللەت ئاممىسىنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كەتكەن بولۇپ، «كۆچ - كۆچ» قوشىقى ئەنە شۇ ئەلەملىك

كۈنلەرنىڭ ئەينەن خاتىرىسىدۇر.
ئاق پاشا لەشكەرلىرى،
ئالتۇن كولاپ تاش كەستى.
پۇقرالارنى كۆچ ـ كۆچ دەپ،
قىلىچ بىلەن باش كەستى.
كۆچ ـ كۆچ دېسە قورقامدۇ،
كۆچۈپ يۈرمىگەن ئەللەر.

ئۆز يۇرتىغا يېتەمدۇ؟
بېرىپ كۆرمىگەن يەرلەر.
ئالمۇتاغا كۆچ دەيدۇ،
بارار يېرىمىز قۇملۇق.
راس گېپىنى ئېيتمايدۇ،
كۆزى كۆك، بېشى يۇڭلۇق.

2. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مىللەتشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق جەھەتتىكى قىممىتى

ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي مۇھىتتا ياشىغان ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا تارقالغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە مىللەتشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىققا ئائىت نۇرغۇن ماتېرىياللار ساقلانغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇشۇنداق ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىشتا، ئۇنىڭدىكى مىللەتشۇناسلىق قىممىتىنى قېزىشقا ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر. تۆۋەندىكى قوشاقلارغا قاراپ باقايلى:

ئىلى يولى خاڭ يولى،
رومالىدا ئاي گۈلى.
ئىلىدا تاپقان پۇللار،
قىمارۋازنىڭ پاي پۇلى.

كەمبەغەل، يېتىمچىلەر،
تەڭدىن تولىسى خاڭدا.
يۇرتىغا كېتەي دېسە،
بىردىن چاپىنى داڭدا.

قەشقەردىن چىقتى دەردىمەن ئوغۇللار،
دەردكە پايلىماي غېرىب بولغانلار.
.....
ئۇ يەردىن ئۆتتۇق تامغا تاش،
ئىلىخوغا يېقىن كەلدۇق جان ئاداش.
مانا كەلدۇق ئىلىخو دېگەن شەھەر،

ئالتە شەھەر داڭ كەتكەن يەرگە.
ئىلىخومۇ پەرىشان يۇرت ئىكەن،
نەگە بارساڭ قازانىڭ قۇلقى تۆت ئىكەن.
.....
ئىش بولسا چاكار بىز،
بولمىسا بىكار بىز.
كۆڭلىمىزگە ئازار بەرمەڭ،
مۇساپىرغا قاتار بىز.
يېتىشمىز دەڭ،
چېكىشمىز بەڭ،
ئاتا ـ ئانىمىز سوراپ قالسا،
تارتقان جەبرىمىزنىڭ جىمىسىنى دەڭ.
(«مۇساپىرلار قوشىقى»دىن)

چاپىنىمنىڭ يېڭىنى،
شا تاۋادا ئۈچلىغان.
ئەرگە تەگمەيمەن دېسەم،
ئانام بېشىمغا مۇشلىغان.
قارىغايىنى ئەگكۈنچە،
مەيلىم يوققا تەگكۈنچە،
ئۆلۈپ كەتسەم بولمامدۇ،
مۇنداق دەردنى تارتقۇنچە.
(«توي قوشىقى»دىن)

3. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ فولكلورلۇق قىممىتى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئالدى بىلەن ئەدەبىيات، شۇنداقلا ئۇ بىر ئارلىق پەن. ئەگەر خەلق ئەدەبىيات-سەنئىتىنى بۇ پەننىڭ غولى دېسەك، مىللەتشۇناسلىق بىلەن فولكلور ئۇنىڭ ئىككى قانىتى. شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىق قىلىشتا ئۇنى مىللەتشۇناسلىق ۋە فولكلور بىلىملىرىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.
مەملىكىتىمىزدىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە كېلىن

كۆچۈرگەنـده يىغـلاش ئـادىتى بـار. ئۇرۇقداشـلىق جەمئىيىتى، قۇللۇق جەمئىيەتلىرىده خوتـۇن - قىزلار ئەرلەر تەرىپىدىن بـۇلاپ ئېلىپ كېتىلىپ، ئەرلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئاياللار تەرەپتە تـۇرۇپ (ئاياللىڭ ئـۆيىگە بېرىپ) خوتۇنغا ئەر بولـۇش ئـادىتى يـاۋايىلىق بىلەن بـۇلاش ئـارقىلىق، خوتـۇنلار ئەرلەر تەرەپتە تۇرىدىغان (خوتـۇن ئەرنىـڭ ئۆيىـده تۇرىـدىغان) ئـادەتكە ئـۆزگەرگەن. شـۇنىڭ بىلەن بـۇلاپ كېـتىلگەن «خوتـۇن» لار يىغلىغـان؛ ئېئودالىلـق جەمئىـيەتكە كەلگەنده، ئەرلەر ئېزىزلىنىپ، ئاياللار پەس كۆرۈلدى. ياتلىق قىلىنغان قىزلار ئەرلەر تەرىپىدىن ئات-ئىشەك، قـۇل دەپ قارىلىپ خارلانـدى. بـۇ خـىل كەچـۈرمىش خوتۇن- قىزلارنىڭ كۆزىدىن قان- ياش ئالـدى؛ كونـا جەمئىيەتتە خەلق ئارىسىدا « قىز بالىنى تۇماق بىلەن ئۇرسا يىقىلىپ چۈشمىسە، تـويىنى قىلسا بولىـدۇ » دەيدىغان بىمەنە گەپ تارقالغان بولـۇپ، نۇرغۇنلىغان نـاره سىده قـىزلار ئاشـۇ خـىل ئېئودالىلـق قاراشـنىڭ قۇربانى بولـۇپ كەتـكەن. ئـادەتتە 9 - 10 ياشلاردىكى قـىزلار تۇماق بىلەن ئۇرسا يىقىلمايـدۇ، لېكىن ئـۇلار تېخى ئۆزلىرىنىڭ بالىلىق دۇنياسى ئىچىده قونچاقلىرى ۋە «تـاش تەرمەك» لـىرى بىلەن دۇنيـادىن بىـغەم ياشـايدۇ. ئۇلارنـىڭ كاللىسىدا نە خوتـۇن بولـۇش، نە ئۆي تۇتۇش دېگەنلەر ئەسـلا مەۋجـۇت ئەمەس. ئۇنـىڭ ئۈستىگە تـويى بولغـان قـىز-يىگىتلەر تـوي كـۇنىلا كۆرۈشـىدۇ، تويـدىن ئىلگىـرى قارشـى تەرەپنىـڭ ئەھۋالـىدىن قىلـچە خەۋەرسـىز بولـىدۇ. مۇشـۇنداق ئەھۋالدا، تۇيۇقسىزلا يات بىر خەقلەر كېلىپ ئاغزىدىن ئوغـۇز سـۈتىنىڭ تەمـى كەتمـىگەن، ھېچنىمـىدىن خەۋـرى يـوق بىـر نارەسـىدىنى ئـۆزى چـوڭ بولغـان ئىللىـق ئۆيـىدىن، ئاتـا- ئانـىسىدىن ئايرىـپ، ئېلىـپ ماڭسا، يەنە كېلىپ بەزىده «چاپىنىمىنـىڭ يېڭىنى، شـا تـاۋادا ئۇچلىغـان. ئەرگە تەگمەيـمەن دېسەم، ئانـام بېشىمغا مۇشت » لىغان ئەھۋالدا ئەلـۋەتتە يىغلايـدۇ - ده. تـويى بولغـان قىزنـىڭ كۆچـۈرۈپ ئېلىـپ ماڭغانـدا يىغلاش ئادىتى مانا مۇشۇنداق بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. يىغلاش ئادىتىنىڭ فولكلور قىممىتى ناھايىتى زور بولـۇپ، بـۇ جەھەتـتە ئۇيغـۇر خەلـق قوشـاقلىرى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە.

4. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پەن-تېخنىكىلىق قىممىتى

خەلـق ئېغىـز ئەدەبىيـاتى ئەسـەرلىرى كەڭ خەلـق ئاممـىسىنىڭ ئـۆزىنى مۇددەتلىـك ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمـائىي تۇرمۇشـى داۋامـىدا يارىتقـان سـەنئەت جەۋھىرى بولـۇپ، ئۇ ناھايىتى مول ئادەمىيەت پەنلىرى قىممىتىگە ئىگە بولـۇش بىلەن بىرگە، يەنە ئىلىم- پەن جەھەتلەردىكى بىر مۇنچە تەجرىبە ۋە بىلىملەرنىمۇ ئـۆز ئىچىگە ئالغان. دېھقانچىلىق، ھـاۋارايى، باغۋەنچىلىك، ئورمـانچىلىق، مۇھـىت مەزمۇنـىدىكى ماقـال- تەمسىللەردە نۇرغـۇن قىممەتلىك بىلىم - تەجرىبىلەر مۇجەسسەم بولـۇپ، خەلقنـىڭ نەچـچە مىڭ يىلـدىن بۇيـانقى ئىشلەپچىقىرىش تۇرمۇشـى جەريانـىدا ئىنسانلارنى قىممەتلىك ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمـۇش تەجرىبىلىرى بىلەن تەمىنلەپ، ئۆزىنىڭ غايەت زور رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

يەر ھەيدىسەڭ كۈز ھەيدە،
كۈز ھەيدىمسەڭ يۈز ھەيدە.
قىغسىز يەر، پۇلسىز ئەر.
ئانارنى چۆلگە تىك، ئەنجۈرنى كۆلگە (تىك).
ئاي قوتانلىسا ئايدا ياغار،
كۈن قوتانلىسا كۈندە ياغار.
بىرنى كەسسەڭ، ئوننى تىك.
ساپ ھاۋا تەنگە داۋا.

يـۇقىرىقى ماقـال- تەمـسىللەردە ئەكـس ئەتتـۈرۈلگەن ئىلىـم- پەن بىلىملىـرى كـىشلەرنى ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمـۇش جەريانـىدا تەبىئەتنىـڭ قانۇنىيىتىنى ئىگىلەش ۋە ئۇنىڭغا ھـۆرمەت قىلىشقا يېتەكلەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«ياغاچ ئات» قاتارلىق بىر قىسىم چـۆچەكلەردە ئەكـس ئەتتـۈرۈلگەن ئىلىـم - پەن تېخنىكـىسى توغرىسىدىكى مەزمۇنلارمـۇ كـىشلەرنى ناھـايىتى زور دەرىجىده ئىلھاملاندۇرۇش رولىغا ئىگە. « ياغاچ ئات» نـىڭ ئاساسـىي ئىدىيەسـى مـۇھەببەت. لـېكىن چـۆچەكتىكى ياغـاچچى بىلەن تۆمۈرچىنىڭ ھـۇنەر- سەنئەتتە ۋايىغا يەتكەنلىكى — « ياغـاچنى ئاسماندا ئۇچۇرتـۇپ، تۆمـۈرنى سـۇدا ئۈزدۈرۈشـى» كـىشلەرنى پەن-تېخنىكـا كەشـپىياتى بىلەن شۇغۇللىنىـشقا

ئىلهاملاندۇرىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا يەنە «ئۇچار گىلەم»، «ئەينەئىي جاهان» (جاهان ئەينىكى)، «ئۆلۈكنى تىرىلدۈرىدىغان ئالما» قاتارلىق سېھرىي چۆچەكلەر تارقالغان بولۇپ بۇ چۆچەكلەردىكى دېتاللار كىشىلەرگە پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلەپ، يېڭى كەشپىياتلارنى يارىتىشقا ئىلهام بېرىدۇ.

5. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەمەلىي قوللىنىلىش قىممىتى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نىكاھ، مۇھەببەت، ئۆرپ ـ ئادەت، دىنىي ئېتىقادقا ئوخشاش كۈندىلىك تۇرمۇش ئىشلىرىدا تېخىمۇ كەڭ ئەمەلىي قوللىنىلىش رولى بولىدۇ.

(1) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نىكاھ، مۇھەببەتلىشىش ئىشلىرىدا قوللىنىلىشى. فېئوداللىق جەمئىيەتتە، نىكاھ ۋە مۇھەببەت باشقىلارنىڭ ئارىلىشىۋېلىشى نەتىجىسىدە سودا ـ سېتىق ئورنىغا چۈشۈپ قالغان بولۇپ، بۇ ھال نۇرغۇنلىغان نىكاھ پاجىئەلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئايالالارنى تاۋار ئورنىدا ئېلىپ ـ ساتىدىغان فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمى ئۇزۇنىدىن بۇيان قىز ـ يىگىتلەرنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىغاچقا، ئەركىن مۇھەببەتنى كۆيلەيدىغان ھەر خىل ناخشا ـ قوشاق ، ھېكايە ـ چۆچەكلەر مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىكى «ھاي ـ ھاي ئۆلەن»، «قىز قوشىقى»، «گۈلەمخان»، «قەمبەرنىسا» ۋە باشقىلارنى ئالساق، بۇ ناخشىلاردا قىز ـ يىگىتلەر ئۆزلىرىنىڭ بەختسىز سەرگۈزەشتىلىرىنى ئىزھار قىلىدى، فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمى ئۈستىدىن قاتتىق شىكايەت قىلدى.

(2) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قېينىچىلىقلارنى يېڭىپ، ماجىرالارنى ھەل قىلىشتا قوللىنىلىشى. بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە ھەمىشە خەلق قوشاقلىرى ، داستانلار ياكى سەنئەت شەكىللىرى ئارقىلىق خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتلەر ھەل قىلىنىدۇ. دولان مەشرەپلىرى ئىچىدە مەخسۇس "ئادەتنى يۇيۇش مەشرىپى" بار. بىر مەھەللىدە ئىككى ئادەم ئادەتلىشىپ قالسا، يىگىت بېشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن مەخسۇس مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ، ئادەتلىشىپ قالغانلار ياراشتۇرۇپ قويۇلىدۇ. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئادەتلىشىپ قالغان ئىككى تەرەپ « ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز قىز » ئالدىدا، ئادەتلىشىش جەريانىنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلىدۇ، «ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز قىز» ئۇلارنىڭ بايانلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇلارغا نەسىھەت قىلىدۇ، يىگىت بېشى ئۇلارغا چاي، ياكى چىلىم (تاماكا) تۇتىدۇ، ئىككىسى چاينى بىر ئوتلامدىن ئىچىپ، بىر ـ بىرىگە تۇتىدۇ، ياكى چىلىم چېكىشىدۇ، ئۇلار « ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز قىز» ئالدىدا ئادەتىنىڭ شۇنىڭ بىلەن تۈگىگەنلىكى، بۇندىن كېيىن ئىناق ئۆتىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بېرىدۇ، كۆپچىلىك مۇبارەك بولسۇن دېيىشىپ تەبرىكلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئادەتنى يۇيۇلغان بولىدۇ. ناۋادا ئۇلار (ياكى ئۇ) جامائەتنىڭ ئالدىدا ياراشقان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە داۋاملىق ئادەتنى ساقلىسا، بۇنداق ئادەملەر قارشى ئېلىنمايدۇ. دېمەك، خېلى كۆپ مىللەتلەر ئارىسىدا ئىلگىرى ناخشا ـ قوشاق ياكى ماقال ـ تەمسىللەر ئارقىلىق ھەر خىل ماجىرالارنى ھەل قىلىش ئادىتى بولغان.

(3) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ خەلق ئىچىدىكى ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئېتىقادلاردا قوللىنىلىشى. خەلق ئىچىدىكى بەزى ئۆرپ ـ ئادەتلەر ھامان دىنىي ئېتىقاد، خۇراپاتلىق ۋە باشقا روھىي ھالەتلەر بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە تازا بولمىغان شاكاللار بار بولۇپ، تەنقىد قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ. ئەمما ئۇ قەدىمدىن ئۇدۇم بولۇپ كېلىۋاتقان ئۆرپ ـ ئادەت بولغانلىقتىن ، بەلگىلىك دەرىجىدە خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئېتىقادلىرى شۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىدا، بولۇپمۇ ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئەكس ئېتىدۇ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى ئۆرپ ـ ئادەتكە مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر ئارقىلىق خەلقنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئېتنوگرافىيەسى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدا تارىخىي جەريانلارنى چۈشىنىپ يەتكىلى بولىدۇ.

مۇنەۋۋەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئەدەبىيلىكى بىلەن ئىلىم ـ پەن قىممىتى ئوخشىمىغان دەرىجىدە بىرلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. ئەسەرلەرنىڭ ئىلىم ـ پەن قىممىتى ئەدەبىيلىك ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ،

ئەدەبىيلىك ئىچىگە ئىلىم-پەن بىلىملىرى يوشۇرۇنغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇتۇش، تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئېستېتىك زوق ئېلىشتا، بولۇپمۇ ۋەكىللىك خاراكتېرلىكى مەشھۇر ئەسەرلەرنى ئوقۇتۇش، تەتقىق قىلىشتا، ئەدەبىيلىك بىلەن ئىلىم-پەن قىممىتىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئەدەبىيلىكىدىن زوقلىنىش ئاساسىدا، ئۇنىڭدىكى ئىلىم-پەن قاتلىمىغا چوڭقۇر چۆكۈشكىمۇ ئەھمىيەت بېرىشىمىز، يەنى ئۇنىڭ ئىلمى-پەن قىممىتىنى شەرھلەش بىلەن بىللە، ئەدەبىي قىممىتىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىشىمىز لازىم.

كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئوقۇتۇش، تەتقىق قىلىشتا ئەسەرلەرنى ھېكايە ۋەقەلىكى، پېرسوناژلار خاراكتېرى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكى قاتارلىق تەرەپلەردىن تەھلىل قىلىپ، مەزمۇننىڭ يۈزەكى ئومۇملاشتۇرۇش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ھېكايە ۋەقەلىكى، پېرسوناژلار خاراكتېرى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرىنى شەكىللەندۈرگەن ئىجتىمائىي ئاساس ـ مەدەنىيەت ئامىللىرى ئىچىگە چۆكۈپ، چوڭقۇر قاتلاملىق مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىدىن ئىجتىمائىي تۇرمۇش مۇھىتى ۋە كىشىلەر پىسخىكىسىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ئۇستىدە ئىزدىنىپ، ۋەكىللىك ئەسەرلەرنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىشىمىز لازىم. ھېكايە ۋەقەلىكىنى شەكىللەندۈرگەن مەدەنىيەت ئامىللىرىنى چۈشەنگەندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى بىر قەدەر ئەتراپلىق ئىگىلگىلى بولىدۇ.

يېغىپ ئېيتقاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ئوقۇتۇش، تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن زوقلىنىشتا، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئەدەبىيات نۇقتىسىدا تۇرۇپ زوق ئېلىپ، ئىلىم-پەن نۇقتىسىدىن ئۆرنەك ئېلىپ، ئۇنىڭ ئەدەبىيلىكى بىلەن ئىلىم-پەن قىممىتىنى بىرلەشتۈرگەندىلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى چىن مەنىسى بىلەن چۈشەندۈرگىلى ۋە ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ.

ئىزاھلار

[1] ئەلۋەدۇ منەل ئىمان: ۋەدىسىدە تۇرۇش ئىمانىنىڭ جۈملىسىدىندۇر، يەنى ۋەدە قىلىش ئىمان ـ ئېتىقادقا ئوخشاش مۇقەددەس ئىشتۇر. چۆچەكتە بۇ سۆز ئەل- جامائەت ئالدىدا« شۇنداق ۋەدە بېرىمەنكى » دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان.

[2] قىش ئەقرىبا: ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەر.

[3] باتىل: ئۆتىمەس، ھېسابقا ئېلىنماسلىق، ئىناۋەتسىز.

[4] ئېپتىدائىي قەبىلىدە قايسى قەبىلىنىڭ ئادەم سانى كۆپ بولسا شۇ قەبىلە كۈچلۈك ھېسابلانغان، شۇڭا ئۇ دەۋرلەردە « ئىچ كۈيئوغۇل » ئومۇميۈزلۈك قارشى ئېلىنغان.

پايدىلانمىلار

1. ئابلەت ئۆمەر قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئەدەبىيات نەزەريەسى ئاساسلىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997.

2. ئابلىمىت مۇھەممەد: «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002.

3. «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» (1 ـ كىتاب)، «ئۇجمە سايىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980.

4. «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (1 ـ كىتاب)، «سىيىت نوچى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981.

5. مۇھەممەد ربھىم توپلاپ رەتلىگەن: «ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 1005ـ5878 (2011) 02ـ084ـ04

ئورقۇن ئابىدىلىردىكى ئەپسانىۋى ئامىللار *

ئاققىز تالىپ

(شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى : مەڭگۈ تاش تېكستلىرى ــ كۆك تۇرۇك خانلىقى ۋە ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى قىممەتلىك تارىخىي ھۆججەت ۋە رېئالىستىك بەدىئىي ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزنى قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بۇ ماقالىدە، « ئورقۇن ئابىدىلىرى » نامىلىق ئەسەردىكى مەڭگۈ تاشلاردا ئۇچرىغان ئەپسانىۋى ئامىللار كۆرسىتىلىدۇ، ھەمدە بۇ ئامىللارنىڭ مەڭگۈ تاش تېكستلىرىنىڭ ئەدەبىي قىممىتىنى ئاشۇرۇشتىكى ئەھمىيىتى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

摘要:《鄂尔浑碑铭文》作为鄂尔浑维吾尔王朝时期的重要的历史文献和文艺作品把我们提供当时维吾尔人的意识形态、生活状态、宗教信仰、生活习惯、邻国关系等方面的珍贵的信息。《鄂尔浑碑铭文》虽然是现实主义体裁的作品但是不乏一些深化因素。

本文主要指出《鄂尔浑碑铭文》一书里的三部碑铭文中所出现的神话因素及其作用。

Abstract: Stela inscriptions, as valuable historical documents and realistic literary works from the era of the Göktürk Kingdom and the Orkhon Uyghur Kingdom, provide us with valuable information. This article will outline some of the mythical elements to be found in the "Orkhon Inscriptions," and will also consider how these elements increase the literary quality of the stela inscriptions.

كىتابلارنى جۈگۈچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I222 ماتېرىيال بەلگىسى: A

تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بىر قىسىم ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر مىلادىيەدىن بۇرۇنقى دەۋردىن مىلادىيە 9ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل ياياقلىرىدا ياشاپ شانلىق مەدەنىيەت ياراتقان. ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ بىر قىسمىمۇ مىلادىدىن ئارتۇق ۋاقىت ئورقۇن ۋادىسىنى پائالىيەت مەركىزى قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ دەۋردە يارىتىلغان ئەدەبىيات « ئورقۇن دەۋرى ئەدەبىياتى » دەپ ئاتالغان. ئورقۇن دەۋرىدە يارىتىلغان يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى « مەڭگۈ تاش تېكستلىرى» ئىگىلىگەن بولۇپ، تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىدە خاقان، ۋەزىر ۋە سانغۇنلار ئۈچۈن تۆھپە خاتىرە تاش ئورنىتىدىغان ئادەت بولغان، بۇ خاتىرە تاشلارغا ئاشۇ شەخسلەرنىڭ ئىش-پائالىيەتلىرى، ۋەز - نەسىھەتلىرى ئۇيۇلاتتى. بۇ خىل خاتىرە تاشلار « مەڭگۈ تاشلار » دەپ ئاتالغان.

مەڭگۈ تاش تېكستلىرى ــ ئالدى بىلەن كۆك تۇرۇك خانلىقى ۋە ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى قىممەتلىك تارىخىي ھۆججەت بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزنى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تارىختا ئۆتكەن خاقانلارنىڭ خانلىقنى قۇرۇش، مۇستەھكەملەش ۋە خانلىقنىڭ ئەسكىرىي تۈزۈلمىسى، ھەربىي يۇرۇشلىرى ۋە خانلىقنى كۈچەيتىش يولىدا كۆرسەتكەن تۈرلۈك تىرىشچانلىقلىرى ھەققىدىكى قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئەتسە، رېئالىستىك بەدىئىي ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزنى ئەينى دەۋردىكى مەدەنىيەت، قانۇن-تۈزۈم، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ ــ ئادەت، قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان تۈرلۈك

* بۇ ماقالە 2011ـيىلى 4ـ ئاينىڭ 5ـكۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئاققىز تالىپ (1982 ـ يىلى 1ـ ئايدا تۇغۇلغان)، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى 2008ـيىللىق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات كەسپىنىڭ ماگىستىرانتى.

مۇناسىۋەتلەر ھەققىدىكى ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. مېنىڭچە ئۇ يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرىدىن سىرت يەنە ھەر تەرەپلىمە تەتقىقاتىمىزنىڭ ئوبيېكتى بولالايدىغانلىقى بىلەنمۇ قىممەتلىك. چۈنكى ، مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى ھەققىدە كۆپلىگەن تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى، بولۇپمۇ ئەسەرنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى، تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى قاتارلىق جەھەتلەردە خېلى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەتقىقاتلار ئىشلىنىپ كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجىلەر قولغا كەلگەن بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭدىكى ئەپسانىۋى ئامىللار ھەمدە بۇ ئامىللارنىڭ ئەسەردىكى ئەھمىيىتى ھەققىدە تەتقىقاتلار يېتەرلىك بولمىدى. مەن بۇ ماقالىدە، «ئورقۇن ئابىدىلىرى»[1] ناملىق كىتابتىكى كۈل تېگىن مەڭگۈ تېشى، بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى، تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشىنى تۇتقا قىلىپ تۇرۇپ، ئۇنىڭدىكى بىر قىسىم ئەپسانىۋى ئامىللارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەردىكى رولى، ئەھمىيىتى ھەققىدىكى دەسلەپكى چۈشەنچەمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

ئەپسانە ـ قەدىمكى ھېكايە ژانىرى بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى ئوبرازلاشتۇرۇش جەريانىدۇر. ماركسنىڭ تەبىرىگە ئاساسلانغاندا، ئەپسانە ئىنسانلار خىيالىدا ئاڭسىز ھالدا بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭ ئاغزىدا ئۆملۈك ھالدا بارلىققا كەلگەن ئىجادىيىتى. ئۇ قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ كائىناتنى چۈشەندۈرۈشى، ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىرادىسى ۋە غايىسى، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە ئۆزگىرىشى ۋە راۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت[2]. گەرچە ئەپسانىلەردە ئاجايىپ-غارايىپ ھادىسىلەر يۈز بەرسىمۇ، ئۇ مەلۇم تەرەپلەردىن ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا باغلانغان بولىدۇ. ئۇ كۆپ ھاللاردا نوقۇل فانتازىيەلىك ئامىللارغا تايىنىپ توقۇپ چىقىلغان بولسىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ كۆز ئالدىدىكى ئاجىزلىقنى يېڭىش، بەختلىك ھاياتقا ئىنتىلىش ئارزۇ-ئىستەكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، خىلمۇ-خىل تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئاپەتلەر ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئىرادىسىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىك مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە ناھايىتى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدىن كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

(1) ئالتاي تىللىق مىللەتلەر ئەپسانىلىرىدە ئاساسلىق تەڭرىدىن ئۇچى بولۇپ، ئۇلار كۆك تەڭرىسى، يەر-سۇ تەڭرىسى ۋە ئاياللار-بالىلار تەڭرىسى ئۈمماي ئانىدىن ئىبارەت. تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئورتاق بولغان ئەڭ چوڭ ئىلاھ «تەڭرى» بولۇپ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە ئۇ ئالەمنى ئىدارە قىلىدۇ، ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئورقۇن ئابىدىلىرىدە بۇ ئۇچ تەڭرى ئۆز نۆۋىتىدە ئايرىم-ئايرىم تىلغا ئېلىنىدۇ، ھەمدە خاقانلارنىڭ تەختە ئولتۇرۇشىغا، ئۇرۇش قىلىشىغا، ئۇرۇشلاردا نۇسرەت قازىنىشىغا يارەملىشىدۇ. مەسىلەن: بۇ ھەقتە كۈل تېگىن مەڭگۈ تېشىدا مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ:

"ئۈستىدە كۆك ئاسمان، ئاستىدا قوڭۇر يەر يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلىپتۇ. ئىنسان بالىلىرىنىڭ ئۈستىدە ئاتىلىرىم، دادىلىرىم بۇمىن خاقان (ۋە) ئىستەمى خاقان خاقان بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ (D1) "[3].

"كۆكتە تۇرۇك تەڭرىسى (ۋە) تۇرۇك مۇقەددەس يەر سۇ (روھلىرى) شۇنداق قىپتۇ: تۇرۇك خەلقى يوقالمىسۇن، خەلق بولسۇن دەپ ئاتام ئىلتەرىش خاقاننى، ئانام ئىلبىلگە قاتۇننى كۆكتىن (تېخمۇ) يۇكسەك كۆتۈرۈپتۇ، شۇبھىسىز (D11) "[4].

يۇقىرىقى مىسىللاردىن كۆك تەڭرىنىڭ ناھايىتى قۇدرەتلىك ئىلاھ بولۇپ، ھەممىدىن يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى، مۇقەددەس كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھەمدە قاغانلارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىدىكى مۇھىم كۈچ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

(2) تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرىدە خاقانلارنىڭ تەختكە ئولتۇرۇشى تەڭرىنىڭ ھۆكمى بويىچە بولىدۇ، ئورقۇن ئابىدىلىرىدىكى خاقانلارنىڭ تەختكە ئولتۇرۇشىمۇ بىۋاستە كۆك تەڭرى تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

كۈل تېگىن ئابىدىسىدە: " (مەنكى) تەڭرىدەك (ۋە) تەڭرىدىن بولمىش تۇرۇك بىلگە خاقان بۇ دەۋرده (تەختته) ئولتۇردۇم (G1) "[5].

"تەڭرى بۈيرۇغانلىقى ئۈچۈن مېنىڭ (مۇ) تەلىيم بولغانلىقى ئۈچۈن خاقان بولۇپ تەختته ئولتۇردۇم (G9) "[6].

بىلگە خاقان ئابدىسىدە:"تەڭرى بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، مېنىڭ (مۇ) تەلىيىم بولغانلىقى ئۈچۈن (خاقان بولۇپ) تەختتە ئولتۇردۇم (k7)"[7].

"ئانام قاتۇننى بۇيرۇكلەتكەن تەڭرى، (ئۇلارغا) دۆلەت بەرگەن تەڭرى، تۇرك خەلقىنىڭ نام-شەرىپى يوق بولمىسۇن دەپ ، مېنى ئۇ تەڭرى (خاقان) قىلىپ تەختكە ئولتۇرغۇزدى (D21) "[8] دېگەن بايانلار ئۇچرايدۇ.

تۇنيۇقۇق ئابدىسىدىكى بىرىنچى تاشتا:" ... ئۇنىڭدىن كېيىن تەڭرى ئەقىل بەرگەنلىكى ئۈچۈن (ئۇنى) مەن ئۆزۈم خاقان قىلدىم (B6) "[9] دېگەن بايانلار بار.

يۇقىرىدىكى مىساللاردىن، خاقانلارنىڭ تەڭرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە تەختكە ئولتۇرغانلىقى ، ھەمدە خانلارمۇ ئادەتتىكى خان بولماستىن تەڭرىنىڭ ھۆكمىنى قوبۇل قىلغان ئالاھىدە خان ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

(3) بۇ ئابىدىلەردە ھەر قايسى دەۋردىكى ئۇرۇشلار، خەلقنى ئىداره قىلىش ۋە جەڭدە قولغا كەلتۈرگەن بارلىق نەتىجىلەر، ھەتتا پارچىلىنىش، بۆلۈنۈش ھالىتىدىكى خانلىقنىڭ قانداق قىلىپ خەۋپلىك ۋەزىيەتتىن قۇتۇلغانلىقى توغرىسىدىكى بايانلارمۇ تەڭرىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇ جەھەتتە قولغا كەلتۈرۈلگەن غەلىبىلەرمۇ تەڭرىگە باغلىنىپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، ھەمدە تەڭرى ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئىداره قىلغۇچى سۈپىتىده تەسۋىرلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۈل تېگىن ئابىدىسىدە:"...قىرىق يەتتە قېتىم قوشۇن تارتىپتۇ، يىگىرمە قېتىم ئۇرۇش قىپتۇ. تەڭرى شۇنداق بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، دۆلتىنى بارلارنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىپتۇ، باشلىقلارنى باش ئەگدۈرۈپتۇ (D15) "[10].

"...تەڭرى ھىمايە قىلسۇن، ئىلاھىي مەدەتكار تەقدىرىم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان خەلقنى تىرىلدۈرۈپ تويغۇزدۇم.... (D29) "[11].

بىلگە خاقان ئابىدىسىدە:

"... تەڭرى بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن ، مېنىڭمۇ تەلىيىم بولغانلىقى ئۈچۈن(خاقان بولۇپ) تەختتە ئولتۇردۇم....كەمىبەغەل خەلقنى باي قىلدىم. تەڭرى بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن تەختتە ئولتۇرغاندا (مەنمۇ) تۆت ئەتراپتىكى خەلقنى يىغىپ تەرتىپكە سالدىم، تەشكىللىدىم... (K7,9) " [12] .

بىلگە خاقان ئابىدىسىدە : "... يۇقىرىدا كۆك، تۆۋەندە يەر مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن كۆز يەتكۈسىز،قۇلاق ئىشتكۈسىز خەلقىنى شەرقتە كۈن چىققۇچە، جەنۇبتا كۈن ئوتتۇرىسىغچە، غەربتە كۈن پېتىشقىچە، شىمالدا كېچە ئوتتۇرىسىغچە ئورۇنلاشتۇردۇم(K11) "[13].

تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشىدا: "... قوشۇنى ئالتە مىڭ كىشىلىك ئىكەن، بىز ئىككى مىڭ كىشىلىك ئىدۇق.ئۇرۇشتۇق، تەڭرى بۇيرىدى، (ئوغۇزلارنى) يەڭدى (G9)"[14].

تۇنيۇقۇق 2- تېشىدا: "...كېچە كەلدۇق، (مۇشۇ يەرلەرگىچە) كەلگەنلەر (كېلىش) قىيىن (ئىدى) دېدى، (ئەمما بەكمۇ قىيىن) ھېس قىلمىدى. بەلكى تەڭرى ئۇماي، مۇقەددەس يەر ۋە سۇ (روھلىرى بىزگە) ياردەم قىلىۋەتتى (D3) "[15].

بۇ مىساللاردىن قارىغاندا تەڭرى پەقەت ھەممىدىن يۇقىرى ئۇلۇغ سۈپەتلىك ئىلاھ بولۇپلا قالماي يەنە خاقانلارغا ناھايىتى يېقىن تۇرىدۇ. بۇنداق يېقىن تۇرۇش بىر تەرەپتىن، تەڭرىنىڭ ئۇلۇغ قۇدرىتىنى نامايان قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خاقانلار ئۇرۇشتا قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە ئۇتۇقلىرىنى بىۋاستە تەڭرىگە باغلاپ چۈشەندۈرۈپ تەڭرىنىڭ رولى ۋە كۈچىنى تېخىمۇ غايىۋىلىككە كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ناھايىتى قۇدرەتلىك زور ئىلاھىي مەدەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئىلاھلىرى ئىچىدە كۆك تەڭرىنىڭ ئىمتىيازى ئەڭ چوڭ، ئەڭ ئۇلۇغ ۋە ئەڭ مەركىزىي ئورۇندا تۇرىدۇ، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ نەزىرىدە ئۇ ئەينى دەۋردىكى بارلىق ئىجتىمائىي، سىياسىي مەۋجۇتلۇقنىڭ كاپالەتچىسى نوپۇزىغا ئىگە يارىتقۇچى، ئۇ ھەممىگە قادىر، شۇنداقلا ئىلاھىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە تەبىئەتتىن ھالقىغان مەۋجۇتلۇق ئىدى.

قىسقىسى، ئورقۇن ئابىدىلىرىدىكى « تەڭرى » مۇ بۇ ئابىدىلەردە ئۇچرىغان ئىلاھلار ئىچىدىكى ئورنى، رولى چوڭ ۋە قۇدرەتلىك. ئۇ نوقۇل ھالدىكى تەڭرى ئەمەس، ئۇ خاقانلارنى تەختكە ئولتۇرغۇزىدىغان، ھەمدە جەڭ قىلىش، يۇرت باشقۇرۇش قاتارلىق ئىشلاردا خاقانلار بىلەن بىرلىكتە خەلق ئۇستىدە

ئويلىنىدىغان، يارىدەم قىلىدىغان، ئەقلىي ئىقتىدارغا، كۈچ - قۇۋۋەت، ئىرادىگە ئىگە، كىشىلەرگە بەخت-سائادەت ئاتا قىلىدىغان ئالاھىدە تەڭرىدۇر.

ئەلۋەتتە، بۇ ئابىدىلەر تارىخىي ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن رېئالىستىك ئەسەر بولسىمۇ ئەپسانىۋى ئامىللارنىڭ بولۇشى ئەينى دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئېڭى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مەڭگۈ تاشلاردا قەدىمكى كىشىلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئېڭى ۋە تۇرمۇشقا، تەبىئەتكە بولغان چۈشەنچىسى ئەپسانىۋى ئامىللار ئارقىلىق ئەسەر مەزمۇنىغا سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ ئالەم ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنىڭ بەدىئىي يوسۇندىكى ئىپادىلىنىشىدۇر. بۇ مەڭگۈ تاشلاردا ئۇچرىغان ئەپسانىۋى ئامىللار ئابىدىنىڭ مەزمۇنى بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرىكىپ ئۇچۇر مەنبەسىنى تېخىمۇ موللاشتۇرغان، ئەسەردە ھەر قايسى خانىلار ئۆزىنى كۆڭ تەڭرى بىلەن بىرلەشتۈرگەنلىكتىن بۇ ئەسەر قەدىمكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن تېخىمۇ يېقىنلىشىپ ئەسەر تىلىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان. قاغانلارنىڭ تەختكە ئولتۇرۇشى، ئېلىپ بارغان جەڭلىرى ۋە جەڭلەردە ئۇچرىغان قىينىچىلىقتىن ئۆڭۈشلۇق قۇتۇلۇشى قاتارلىق بىر قاتار ۋەقەلىكلەر ئەپسانىۋى ئامىللار ئارقىلىق ناھايىتى تەسىرلىك، ئېنىق، جانلىق ئىپادىلىنىپ ئەسەرنى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگىنىمىز پەقەت ئۇرقۇن ئابىدىلىرى ئىچىدىكى كۆل تېگىن، بىلگە خاقان، تۇنيۇقۇق ئابىدىلىرىدە ئۇچرىغان بىر قىسىم ئەپسانىۋى ئامىللار بولۇپ ، باشقا ئابىدىلەردە تېخىمۇ كۆپ ئۇچرىشى مۇمكىن. بۇ ئابىدىلەردىكى ۋەقەلىكنىڭ بايان قىلىنىش شەكلى ۋە تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆپرەك ئۆگىنىشكە ۋە تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىزاھلار

[1] ئەركىن ئارىز، ئابدۇبەسىر شۆكۈرى تۈرۈكچىدىن تەرجىمە قىلغان « ئۇرقۇن ئابىدىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2009ـ يىل 3 - ئاي 1- نەشرى.

[2] ۋاھىتجان ئوسمان، ئەسقەر ھۈسەينىلەر تۈزگەن « ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى »، 44- بەت.

[3] «كۈل تېگىن ئابىدىسى» شەرق يۈزى 1-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 45-بەت.

[4] «كۈل تېگىن ئابىدىسى» شەرق يۈزى11-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 49-بەت.

[5] «كۈل تېگىن ئابىدىسى» جەنۇب يۈزى 1-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 39-بەت.

[6] «كۈل تېگىن ئابىدىسى»جەنۇب يۈزى 9-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى»43 -بەت.

[7] «بىلگە خاقان ئابىدىسى»شىمال يۈزى 7-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 77-بەت.

[8] «بىلگە خاقان ئابىدىسى» شەرق يۈزى 21-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 93-بەت

[9] «تۇنيۇقۇق ئابىدىسى»غەرب يۈزى 6-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 113-بەت.

[10] « كۈل تېگىن ئابىدىسى » شەرق يۈزى 15-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 51-بەت.

[11] « كۈل تېگىن ئابىدىسى » شەرق يۈزى 29-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 59-بەت.

[12] «بىلگە خاقان ئابىدىسى» شىمال يۈزى 7-9-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 79-بەت

[13] «بىلگە خاقان ئابىدىسى» شىمال يۈزى 11-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 79-بەت.

[14] «تۇنيۇقۇق ئابىدىسى» جەنۇب يۈزى 9-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 43-بەت.

[15] «تۇنيۇقۇق ئابىدىسى» 2-تېشى شەرق يۈزى13-قۇر، « ئورقۇن ئابىدىلىرى» 125-بەت

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

32 ـ يىللىق 2 ـ سان　شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
2011 ـ يىلى 6 ـ ئاي　新疆大学学报(哲学社会科学维吾尔文版)
第 32 卷第 2 期
2011 年 6 月

ماقاله نومۇرى: 11_088_02 (2011) 5878_1005

«چىن تۆمۈر باتۇر» داستانىنىڭ ۋارىيانتلىرى ۋە ئۇنىڭدىكى شامان دىنى چۈشەنچىلىرى توغرىسىدا*

ياسىن مۇھەممەتنىياز تېكە

(خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى، خوتەن. 848000)

قىسقىچە مەزمۇنى: «چىن تۆمۈر باتۇر» داستانى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى داستانلىرىنىڭ بىرسى. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيىتىگە ئائىت نۇرغۇن چۈشەنچىلەر ساقلانغان. «چىن تۆمۈر باتۇر» داستانىنىڭ ھازىرغىچە تۆت خىل ۋارىيانتى بايقالدى. مەزكۇر ماقالىدا، مۇشۇ ۋارىيانتلارنىڭ ۋەقەلىك قۇرۇلمىسى، تىلى ۋە باشقا دېتاللىرى جەھەتتىكى پەرقلەر سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا كۆرسىتىلدى.

摘要：维吾尔民间达斯坦《秦铁木尔勇士》是维吾尔族最古老的英雄达斯坦之一。其中存在着关于维吾尔族原始文化的许多心念。至今已发现民间达斯坦《秦铁木尔勇士》的四种变体。本论文以对比基础上指出了这些变体的情节构架，语言及其它细部的变异。

Abstract: The epic poem *Chin Tömür Batur* is one of the Uyghur people's most ancient epics, and thus contains much information regarding early Uyghur culture. To date, four variants of *Chin Tömür Batur* have come to light; this paper will compare these variants in light of differences in plot, language use, and various other details.

كىتابلارنى جۈگگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

«چىن تۆمۈر باتۇر »داستانى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىر قەدەر كەڭ تارقالغان قەھرىمانلىق ھەققىدىكى داستانلارنىڭ بىرسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، قەدىمكى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوۋچىلىق ھاياتى، تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ھازىرغىچە بۇ داستاننىڭ خەلق ئارىسىدىن تۆت خىل ۋارىيانتى يىغىۋېلىندى. بۇلار «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكى، « چىن تۆمۈر باتۇر» داستانى، «ئاقئۇلامبەردىخان» داستانى، « ئاققۇلان بەردىخان » داستانى قاتارلىقلاردۇر.

«چىن تۆمۈر باتۇر» تېمىسىدىكى بۇ داستان، چۆچەكلەرنىڭ قۇرۇلمىسى چوڭ جەھەتتىن تۆت قىسىمغا بۆلىنىدۇ. داستاننىڭ بىرىنچى قىسمىدا مۇنداق ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ: ئىلى ئېقلىمىدىكى پادىشاھنىڭ چوڭ خوتۇنى تۇغماس بولۇپ، ئۇ كىچىك خوتۇنى تۇغقان بالىلارنى سۇغا تاشلىۋېتىدۇ. ئەمما، بۇ بالىلارنى ئېيىق قۇتقۇزىۋالىدۇ. بۇلار كېيىن بىر بىرىسىگە ئىسىم قويۇشۇۋالىدۇ. چوڭىنىڭ ئىسمى چىن تۆمۈر، كىچىكىنىڭ ئىسمى مەختۇمسۇلا دەپ بېكىتىلىدۇ. ئۇلار يايلاقتا ئىجىل ئىناق ياشايدۇ. داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، چىن تۆمۈر ئوۋچىلىق قىلىدۇ. ئۇ ھەر قېتىم سىرتقا ماڭغاندا، سىڭلىسىغا «توخۇنى تاخ دېمە، مۇشۇكنى پەش دېمە، چېچىڭنى سۇدا تارما »دېگەندەك پەرھىزلەرنى بېكىتىپ قويىدۇ. ئەمما مەختۇمسۇلا پەرھىزگە خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، موماي قىياپىتىگە كىرىۋالغان يالماۋۇز ئۇنىڭ تاپىنىدىن قان شورايدۇ. يالماۋۇز ئۇدا ئالتە قېتىم قان شورىغاندا، ھالسىزلانغان مەختۇمسۇلا ئەھۋالنى ئاكىسىغا بايان قىلىدۇ. چىن تۆمۈر باتۇر مەختۇمسۇلانى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، يالماۋۇزنى ئۆلتۈرىدۇ. داستاننىڭ ئۈچىنچى قىسمى ۋەقەلىكنىڭ كولمۇناتسىيەسى بولۇپ،

* بۇ ماقاله 2010-يىلى 11-ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ياسىن مۇھەممەتنىياز تېكە (1975- يىلى 6-ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ماگىستىر. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر بۇگۇنكى زامان ئەدەبىياتى ئۇقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

چىن تۆمۇر باتۇر مەختۇمسۇلانى قۇتقۇزۇپ، يالماۋۇزنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، سىڭلىسىنى موڭغۇل شاھزادىسى ئۇزمۇخ ئېلىپ قاچىدۇ. مەختۇمسۇلا ئىككى يىللىق بولىدۇ ۋە ئۇزمۇخنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلىدۇ. داستاننىڭ تۆتىنچى قىسمى خاتىمىسى بولۇپ، چىن تۆمۇر باتۇر ئەما بولۇپ قالىدۇ. مەختۇمسۇلانىڭ ئالمىسى بىلەن كۆزى ئېچىلىپ، ئاكا ـ سىڭىل قايتىدىن جەم بولىدۇ.

1. ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن «چىن تۆمۇر باتۇر» داستاننىڭ ھەرقايسى ۋارىيانتلىرىدىكى پەرقلەر

يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنى ھەرقايسى ۋارىيانتلارغا ئورتاق بولغان قۇرۇلما، لېكىن يەنە بىر قاتار پەرقلەرمۇ بار. بۇلارنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپكە يىغىش مۇمكىن.

1) ۋەقەلىك قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى پەرق

«چىن تۆمۇر باتۇر» داستانى بىلەن «ئاققۇلان بەردىخان» داستانىنىڭ ۋەقەلىك قۇرۇلمىسىدىكى پەرق ئەسەرنىڭ خاتىمىسىدە ئىپادىلىنىدىغان بولۇپ مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: بۇرۇنقى زامانىدا، بايتۇرخان ئىسىملىك بىر خاقان بولۇپ، ئۇنىڭ تۆت ئوغلى بار ئىكەن. تۆتىنچىسىنىڭ ئىسمى ئاققۇلان بەردىخان ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بايتۇرخاننىڭ توقال ئاغىچىسى ھاملىدار بولۇپ، بىر قىز پەرزەنت تۇغۇپتۇ. بۇنىڭدىن بايتۇرخان قاتتىق ئۈمىدسىزلىنىپ ئۇ قىزنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپتۇ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئاققۇلان بەردىخان سىڭلىسىنى ئۇۋ يېمەكى قىلماق ئۈچۈن دادىسىدىن ئۇنى سورىۋاپتۇ. ئورمانلىققا ئەكىرىپ، ئۇنى كۆك بۆرىنىڭ بېقىشىغا سۇنماقچى بولۇپتۇ. لېكىن، كۆك بۆرە ئۇنى قوبۇل قىلالماپتۇ. كېيىن كېيىك ئۇنى ئۈچ يىل بېقىپ بېرىدىغان بوپتۇ. ئۈچ يىلدىن كېيىن ئاققۇلان بەردىخان سىڭلىسىنى تاپشۇرۇپ ئاپتۇ ۋە ئۇنىڭغا مەختۇمسۇلا دەپ ئات قويۇپتۇ. ئىككىسى بىر خىلۋەت جايدا ئۆي تۇتۇشقا باشلاپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئاققۇلان بەردىخان يامان چۈش كۆرۈپتۇ. سىڭلىسىغا مۇنداق ئۈچ ئىشنى قىلماسلىقنى تاپىلاپ قويۇپ، يولغا راۋان بولۇپتۇ. بۇ ئۈچ ئىش ساچىنى دەريادا تاردىماسلىق، توخۇنى «تاخ» دېمەسلىك، مۈشۈكنى « پەش » دېمەسلىك ئىكەن. ئەممە مەختۇمسۇلا بۇلارغا خىلاپلىق قىلىپتۇ. ئامالسىز ئۆزىنى ئۇزۇندىن بۇيان كۈتۈپ تۇرغان، يەتتە باشلىق يالماۋۇزنىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭدىن ئوت تىلەپتۇ. كېيىن يالماۋۇز مومايى بېرىپ، ئۇنى چېچىدىن تورۇسقا باغلاپ قويۇپ، قېنىنى شوراپتۇ. چىن تۆمۇر باتۇر بۇنى سېزىپ قاپتۇ. سىڭلىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن. ئۇنىڭ بىلەن قاتتىق ئېلىشىپتۇ. ئاخىرى يالماۋۇزنى يېڭىپتۇ. ئەڭ ئاخىرىدا يالماۋۇزغا سىڭلىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرگۈزۈپتۇ. جاھان تىنچىپتۇ. كېيىن مەختۇمسۇلا يەنە چېچىنى سۇدا تاراپتۇ. شۇ تۇپەيلى ئۇنىڭ بىر تال چېچى بۇ يەردىن ئۇچ ئايلىق يىراقتىكى بىر ئەلنىڭ شاھى بۆگۈستاننىڭ قولىغا چۈشۈپ قاپتۇ. بۆگۈستان خان ئاخىرى ئۇنىڭغا ھەقىقىي ئېرىشىشنى كۈن ـ تۈن ئارزۇ قىلىپتۇ، ئەمما مەختۇمسۇلا بىر ئامال قىلىپ ئۇنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپتۇ. قۇتۇلۇش جەريانىدا بىر ئوغلىدىن ئايرىلىپتۇ. قىزى بۆگۈستاننىڭ قولىدا قاپتۇ. مەختۇمسۇلا ئاكسىنى ئىزدەپ تېپىپتۇ. قولىدىكى ئۈزۈكنى بىر چۆرە ئارقىلىق ئەۋەتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاققۇلان بەردىخاننىڭ كۆزى ئېچىلىپتۇ. بۆگۈستانخان مەختۇمسۇلانى ئىزدەپ كەپتۇ. ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ كۆڭلىنى بايان قىلىپتۇ. ئاخىرى مەختۇمسۇلانىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ ئالامدىن ئۆتۈپتۇ.

«ئاققۇلان بەردىخان »داستانىمۇ ۋەقەلىك نۇقتىسىدىن يۇقىرىقى داستان بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. كۆرۈشكە بولىدۇكى، بۇ ئىككى داستاننى تۆت بۆلەككە بۆلۈشكە بولىدۇ : داستاننىڭ بىرىنچى بۆلىكىدە شاھزادىنىڭ مەختۇمۇسلانى بۇغىغا تاپشۇرۇپ بەرگەنلىكى ۋە ئاخىرىدا سىڭلىسى بىلەن بىللە ھايات كەچۈرۈشكە باشلىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. ئىككىنچى بۆلەكتە، مەختۇمسۇلانىڭ پەرھىزگە خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن يالماۋۇز بىلەن ئۇچرىشىپ قالغانلىقى، كېيىن يالماۋۇز بىلەن ئاققۇلان بەردىخاننىڭ قاتتىق ئېلىشقانلىقى، يالماۋۇزنى يەر

ئاستىغا تىقىۋەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. ئۇچىنچى بۆلۈكىدە مەختۇمسۇلانىڭ يەنە بىر قېتىم پەرھىزگە خىلاپلىق قىلغانلىقى، بۆگۈستان شاھىنىڭ ئۇنى بۇلاپ كەتكەنلىكى، ئاخىرىدا مەختۇمسۇلانىڭ قېچىپ كېلىپ، چىن تۆمۇر باتۇر بىلەن ئۇچراشقانلىقى بايان قىلىنىدۇ. تۆتىنچى بۆلەك خاتىمىسى بولۇپ، بۆگۈستان خانىنىڭ قايتىپ كېلىپ، مەختۇمسۇلانىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ ئالامدىن ئۆتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ (مەلۇمكى، «چىن تۆمۇر باتۇر» نامىدىكى چۆچەكتە مەختۇمسۇلانىڭ كېيىن بۇلاڭچى پادىشاھ بىلەن بىللە بولغانلىقىدەك ۋەقەلىك كۆرۈلمەيدۇ).

يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنى مامۇت قاسىم رەتلەپ، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئاققۇلان بەردىخان» داستانىدۇر. بۇ ژانىرىنتقا قارىغاندا، مويىدىن سايىت ئەپەندى خاتىرىلىگەن «ئاقئۇلانبەردىخان» داستانى تېخىمۇ زور پەرقلە ئىگە. ئابدۇبەسىر شۈكۈرى ئەپەندىنىڭ قەيت قىلىشىغا ئاساسلانغاندا، «مەزكۇر ژانىرىنتنى لوپنۇر ناھىيەسىنىڭ مەدەنىيەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىمى توختى جامال ئەپەندى 1991 ـ يىلىدىن ئىلگىرى لوپنۇر ناھىيە تىكەنلىك يېزىسى يېڭىسۇ كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق پېشقەدەم قوشاقچى ۋە داستانچى بېغىم نىياز دېگەن كىشىنىڭ ئاغزىدىن خاتىرىلەۋالغانىكەن. مەرھۇم داستانچى بېغىم نىياز بۇۋاي مەزكۇر داستاننى ئېيتىپ بەرگەندە يۇز ياشقا يېقىنلاشقان»[1]. «ئاقئۇلانبەردىخان» داستانىنىڭ ۋەقەلىكى «چىن تۆمۇر باتۇر» داستانىنىڭ مەزمۇنداق ژانىرىنتىغا قارىغاندا مۇرەككەپرەك. بۇ داستاندىكى زور پەرق يالماۋۇز بىلەن بولغان جەڭ جەريانى ۋە مەختۇمسۇلانى بۇلىغۇچىنىڭ سالاھىيىتىدۇر. يەنى يالماۋۇز ئۆگەستاخانىنىڭ ئانىسى بولۇپ، جىن ـ شاياتۇنلار مەملىكىتىنىڭ پادىشاھىدۇر.

ئەگەر «ئاقئۇلامبەردىخان» داستانىنمۇ بۆلەكلەرگە بۆلۈشكە تۇغرا كەلسە ئۇنىمۇ ئوخشاشلا مۇنداق تۆت بۆلەككە بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى بۆلۈكىدە، مەختۇمخانىنىڭ دۇنياغا كېلىش جەريانى، ئاقئۇلانبەردىخانىنىڭ سۆگلىسىنى بۇغىنىڭ بېقىشىغا بەرگەنلىكى، ئاخىرىدا سۆگلىسى بىلەن جەم بولۇپ ئۇنىڭغا مەختۇمخان دەپ ئات قويغانلىقى؛ ئىككىنچى بۆلۈكىدە، مەختۇمخانىنىڭ يەتتە باشلىق يالماۋۇزغا يولۇققانلىقى، يالماۋۇز بىلەن جەڭ قىلغانلىقى، يالماۋۇزنىڭ نۇرغۇن جىن ـ شاياتۇنلىرى بارلىقى، جىن ـ شاياتۇنلارنىڭ مەختۇمخانىنى بۇلاپ كەتكەنلىكى؛ ئۈچىنچى بۆلۈكىدە، مەختۇمخانىنىڭ ئالۋاستىلار مەملىكىتىدە يالماۋۇزلار شاھى ئۆگەستان بىلەن مەجبۇرىي توي قىلغانلىقى. ئۇنىڭدىن ئىككى پەرزەنتلىك بولغانلىقى، شاھنىڭ دۆلدۇلىنى مىنىپ كۇھىقاپتىن قۇتۇلغانلىقى، ئاقئۇلانبەردىخان بىلەن جەم بولغانلىقى. تۆتىنچى بۆلۈكىدە، ئۆگەستاخانىنىڭ مەختۇمسۇلانى ئىزدەپ كېلىشى بايان قىلىنىدۇ.

مەلۇمكى، «چىن تۆمۇر باتۇر»داستانى بىلەن «چىن تۆمۇر باتۇر»چۆچىكىنىڭ ۋەقەلىك قۇرۇلمىسدا زور پەرق يوق. ھەتتا ئىنچىكە تەپسىلاتلىرى دېگۈدەك ئوخشىشىدۇ. ئەمما، «ئاققۇلان بەردىخان»، «ئاقئۇلامبەردىخان» داستانلىرىدا ئۆگەستاخان ياكى بۆگۈستاخانىنىڭ مەختۇمسۇلانى ئىزدەپ كېلىش جەريانى قۇشۇلغان. «ئاقئۇلانبەردىخان» داستاندا شاھزادە ئۇزمۇخنىڭ ئورنىغا قويۇلغان ئۆگەستان جىن ـ شاياتۇنلار مەملىكىتىنىڭ شاھى دەپ بايان قىلىنغان بولۇپ، يالماۋۇزدىن ئىبارەت رەزىللىك كۈچىنىڭ ئارقا تەرىكى قىلىپ يارىتىلغان. ئومۇمىي تەپسىلاتلار جەھەتتىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بارلىق ژانىرىنتلاردىن خېلىلا پەرقلىنىدۇ.

2) ئوبرازلار جەھەتتىكى پەرقلەر

«چىن تۆمۇر باتۇر» چۆچىكىنىڭ ھەرقايسى ژانىرىنتلىرى ئارىسىدىكى پەرق ۋەقەلىك قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى پەرقلا بولماستىن بەلكى، ئوبراز جەھەتتىمۇ مۇئەييەن پەرقلەرگە ئىگە.

(1) پېرسوناژلار جەھەتتىكى پەرق

«چىن تۆمۇر باتۇر»نامى بىلەن ئاتالغان چۆچەك ۋە داستانلاردا چىن تۆمۇر باتۇر، مەختۇمسۇلا، موڭغۇل شاھزادىسى ئۇزمۇخ، يالماۋۇز قاتارلىق ئوبرازلار ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. «ئاققۇلان بەردىخان» ۋە «ئاقئۇلامبەردىخان» نامىدىكى ئىككى داستاندا ئاققۇلان بەردىخان، ئاقئۇلامبەردىخان (ئېھتىمال بۇ خاتىرىلەش جەريانىدىكى پەرق بولۇپ، مويىدىن سايىتنىڭ خاتىرىلىگىنى ئەسلى ئېيتىلىش شەكلى ،

ماموت قاسىمنىڭ خاتىرىلىگىنى ئۆزگەرتىلگەن شەكلى ياكى ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان شەكلى بولۇشى مۇمكىن) مەختۇمخان، مەختۇمسۇلا، بۆگۈستانخان، ئۆگەستانخان، تاشتۆمۈر، يالماۋۇز، جىن- شاياتۇن قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

گەرچە بۇ ئوبرازلارنىڭ ئاتىلىشىدا مەلۇم پەرقلەر بولسىمۇ، ئەمما خاراكتېر جەھەتتە ئىزچىلىققا ئىگە.

چىن تۆمۈر باتۇر، ئاقئۇلامبەردىخان، ئاققۇلان بەردىخان ئوبرازلىرى باشتىن ئاخىرى ۋاپادار ئاكا، ۋەتەنپەرۋەر قەھرىمان خاراكتېرىگە ئىگە (A تۈردىكى پېرسوناژ). مەختۇمسۇلا ساددا، ۋاپادار، ئاقكۆڭۈل سىمۋولىنىڭ ئوبرازىدۇر (B تۈردىكى پېرسوناژ). يالماۋۇز بارلىق تۈرلەردە ياۋۇزلۇقنىڭ سىمۋولىدۇر (C تۈردىكى پېرسوناژ). ئۇزمۇخ، بۆگۈستانخان، ئۆگەستانخان قاتارلىقلار (D تۈردىكى پېرسوناژلار) باسقۇنچى كۈچلەرنىڭ سىمۋولىدۇر.

ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى پېرسوناژلار ئۆزىگە خاس شارائىت ئىچىدە تېپىكلىشىدۇ. بۇ خىل تېپىكلىشىش بەزىدە تەبىئىي شارائىت ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشسا، بەزىدە ئىجتىمائىي شارائىت ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.گاھىدا شۇ پېرسوناژنى ئوراپ تۇرغان باشقا پېرسوناژلارمۇ ئۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ تېپىكلىشىشىدە ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.شۇڭا مەن «چىن تۆمۈر باتۇر»چۆچىكىنىڭ ھەرقايسى ۋارىيانتلىرىدىكى پېرسوناژلار ئارىسىدىكى پەرقنى ئۇلارنىڭ خاراكتېرىدىن ئىزدىگەنىدىن كۆرە، ئۇلارنى يېتىلدۈرگەن مۇھىتتىن ئىزدەش لازىم دەپ قارايمەن.

بىرىنچى، A پېرسوناژىرنىڭ شارائىتى

A پېرسوناژ باشتىن ئاخىرى مەلۇم پادىشاھنىڭ شاھزادىسى سۆيىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئاقئۇلانبەردىخان، پادىشاھنىڭ تۆت ئوغلىنىڭ تۇنجىسى بولۇپ، ئۇنىڭ شۇنچىلىك ئەقىللىق ۋە باتۇر بولۇشىنى بىۋاستە بىرەر ھايۋان بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرمىگەن. ئەكسىچە بۇ داستاندا ھايۋاننىڭ شەپقىتىگە ئېرىشكەن ئوبراز مەختۇمسۇلادۇر. بۇخىل ئەھۋالغا قارمۇ ـقارشى ھالدا «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكى ۋە داستاندا، چىن تۆمۈرنى ئادەم تۇغقان بولسىمۇ، ئۇنى ئېيىقنىڭ باققانلىقى سۆزلىنىدىغان بولۇپ، ئېيىق ئۇنىڭ باتۇر ۋە كۈچلۈك بولۇشىنىڭ مەنبەسى قىلىنغان.

ئىككىنچى، B پېرسوناژنىڭ شارائىتى

باش پېرسوناژ چىن تۆمۈر باتۇرنىڭ ئىسمى ئۆزگىرىپ تۇرغانلىقى ئەكسىچە، مەختۇمسۇلانىڭ ئىسمى بارلىق تۇرلەردە ئوخشاش بولۇپ، ئۇ «ئاققۇلان بەردىخان»داستاندا پادىشاھنىڭ بەشىنچى پەرزەنتى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان. پادىشاھ ئۇنى قىز دەپ تاشلىۋەتمەكچى بولغاندا، ئاققۇلان بەردىخان دادىسىدىن تىلىۋالىدۇ. ئۇنى كىيىك بېقىپ چوڭ قىلىدۇ. مەزكۇر داستاندا مەختۇمسۇلانىڭ تەقدىرى بىلەن فېئودال پادىشاھلىقنىڭ ۋارىسلىق قىلىش تۇزۇمى بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، مەختۇمسۇلا تۇغۇلغاندا پادىشاھ كۈتكەن ئارزۇ ـئىستەكلىرىنىڭ كۆپۈككە ئايلانغانلىقىدىن كۆڭلى غەش بولىدۇ. كۆڭلىدە«مۇقەددەس تاجۇ تەختىمگە خىرىس قىلىدىغان يوچۇق ئېچىلىپ قالارمۇ» دەپ ئويلايدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا مەختۇمسۇلانىڭ تراگېدىيەلىك مۇيتۇلالىرىغا ئۇنىڭ قىز بولۇپ تۇغۇلغانلىقى سەۋەب بولىدۇ. مەختۇمسۇلا ئۆز نۆۋىتىدە، ۋاپادار سىمۋول سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. بارلىق تۇرلەردە ئۇنىڭ ئاكىسىغا بولغان ۋاپادارلىقى ئۇزمۇخ، بۆگۈستان، ئۆگەستان قاتارلىقلار بىلەن تۇي قىلغاندىن كېيىن، ھەتتا بالىلىرىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە قارىماي، ئاكىسىنى ئىزدەپ بېرىشتەك تېپىك ۋەقەلىك ئىچىدە يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ئۈچىنچى، C پېرسوناژنىڭ شارائىتى

يالماۋۇز «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىنىڭ ھەرقايسى ۋارىيانتلىرىدىكى جەلپ قىلىش كۈچى ئەڭ كۈچلۈك بولغان ئوبراز بولۇپ، ئۇنىڭدا ئادەمىيلىك خاراكتېر بىلەن ئىلاھىيلىق خاراكتېر بىرلىشىپ كەتكەن. ئۇ ھەر قېتىم ئوت بىلەن مۇناسىۋەتلىك رەۋىشتە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.ئوتقا ئىگە بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئوتقا ئېتىقاد قىلغان مەلۇم دەۋردە ئەڭ يۇقىرى ئىمتىيازغا ئىگە كۈچ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئوتنى پەش قىلىپ كىشىلەرنى بوزەك قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە مەختۇمسۇلا ئۇنىڭ قۇربانلىقىدىن ئىبارەت. گەرچە يالماۋۇز شۇنچە قۇدرەتلىك بولسىمۇ،

ئەمما ئۇ چىن تۆمۈر باتۇر بىلەن بولغان ئېلىشىشتا باشتىن ئاخىرى مەغلۇپ بولىدۇ. بۇ نۇقتىدا يالماۋۇز ئوبرازىنىڭ كۈچ جەھەتتە جىق خۇنۇكلەشتۈرۈلگەنلىكى ئېنىق. ياكى ئۇ ئىنسانلارنىڭ كۆپ خۇدالىق دىنلارنى بارغانچە ئېتىراپ قىلمىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. گەرچە يالماۋۇز بارلىق ۋاريانتلاردا بىردەك مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، يالماۋۇزنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاخىرقى پەيت بىر ـ بىرسىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. «چىن تۆمۈر باتۇر»چۆچىكى ۋە داستاندا چىن تۆمۈر بىلەن يالماۋۇز قاتتىق ئېلىشىدۇ. ئاخىردا كاپ ـ كاپ كۈچۈكى يالماۋۇزنى تالاپ ئۆلتۈردۇ. «ئاققۇلان بەردىخان»داستاندا يالماۋۇزنىڭ ئۇلۇش جەريانى ئۆزگىچە بولۇپ، مۇنداق بىرلىگەن: «يالماۋۇز تەڭ كېلەلمەي جېنىنى ئېلىپ قېچىپتۇ. شۇ تەرىقىدە ئېلىشا ـ ئېلىشا كەچ كىرىپ جاھاننى قاراڭغۇلۇق قاپلاپتۇ. جېنى ھەلقۇمىغا كېلىپ قالغان يالماۋۇز بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بىر چاشقان ئۇرىسىغا كىرىپ، كۆزدىن غايىپ بولۇپتۇ. ئاققۇلان بەردىخان ئۇنى ئىزدەپ تاپالمىغاندىن كېيىن ئورنىنى چىڭداپ، تىندۇرۇپ كەينىگە قايتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ۋەھشىي مەخلۇق يەر يۈزىدىن يوقلىپ جاھان تىنچىپتۇ. تىنچ ـ ئامان خاتىرجەم زامان يەنە باشلىنىپتۇ، بۇ قاباھەتلىك ئىشلار ئاستا ـ ئاستا كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپتۇ». بۇ جايدا يالماۋۇز «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكى ياكى داستاندىكى چىن تۆمۈرنىڭ قارشىسىغىلا قويۇلماستىن بەلكى، پۈتكۈل ئالەمنىڭ قارشىسىغا قويۇلغان. بۇ جەھەتتە ئۇ «چىن تۆمۈر باتۇر» نامىدىكى داستان ۋە چۆچەككە قارىغاندا كۆپ كۈچلۈك. «ئاققۇلامبەردىخان» داستاندىكى يالماۋۇزنىڭ شارائىتى يۇقىرىدا دېيىلگەندىن تېخىمۇ روشەن ھالدا پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭ تۇرۇۋاتقان ئورنى باشقا تۈرلەردىكىگە ئوخشاش يەككە يېگانە ئەمەس. ئۇ جىن شاياتۇنلار بىلەن بىللە تۇرىدۇ. ئۇ يەنە يالماۋۇزلار شاھى ئۆگەستانخاننىڭ قول چۇماقچىسىدۇر. ئۇ خۇددى باشقا چۆچەكلەردىكى دۈشمەنلەرگە ئوخشاش كوھىقاپتا تۇرىدۇ. بۇمۇ ئۇنىڭ بىر ئۆزگىچىلىكىدۇر.

ئۇچىنچى، D تۈردىكى پېرسوناژلارنىڭ شارائىتى بۇلار ئۇزۇن، ئۆگەستان، بۆگۈستان قاتارلىقلار بولۇپ، داستان ۋەقەلىكىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشمىغان. شۇنداقلا «چىن تۆمۈر باتۇر»چۆچىكىنى تەتقىق قىلىۋاتقان تەتقىقاتچىلار بىر قەدەر سەل قاراۋاتقان پېرسوناژدۇر. بۇ تۈردىكى پېرسوناژلار ئاساسەن دېگۈدەك باشتىن ئاخىرى مەختۇمسۇلانىڭ چېچىنى كۆرۈپ ئاشىق بولىدۇ. بۇ خۇددى باشقا چۆچەكلەردىكى «چۈشىدە كۆرۈپ ئاشىق بولۇش» موتىفى ياكى داستانلاردىكى «ئەينەكتە كۆرۈپ ئاشىق بولۇش» موتىفىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ئۇلار مەختۇمسۇلانى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇنىڭدىن پەرزەنتلىك بولىدۇ. ئاخىردا مەختۇمسۇلانىڭ قېچىپ كېتىشى بىلەن ئەسەردىكى رولى تۈگەيدۇ. بۇلار D تۈردىكى پېرسوناژلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى. ئەمما «ئاققۇلان بەردىخان» داستانىدىكى ئۆگەستان ئالاھىدە شارائىتقا ئىگە. يەنى ئۆگەستان يەتتە باشلىق يالماۋۇزنىڭ ئوغلى بولۇپ، دادىسىدىن قالغان مال ـ مۈلۈككە يالغۇز ئىگە بولۇۋېلىپ، ئانىسىغا ۋاپاسىزلىق قىلىدۇ. «ئاقئۇلامبەردىخان»داستاندا ئۇ بىر توپ جىن شاياتۇنلار شەھرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئانىسىنىڭ گېپىگە كىرىپ مەختۇمسۇلانى بولاشقا كىرىشىدۇ ۋە مەقسىتىگە يېتىدۇ. يالماۋۇز ئۇنىڭ ئانىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا قەست قىلىشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرىدۇ. بۇ نۇقتىدا ئۇ ئۇزۇمۇخ شاھتىن پەرقلىنىدۇ. يەنى مەختۇمسۇلاغا ئاشىق بولۇشتا، چاچ ۋاستىلىق رول ئويناميدۇ. ئەمما، ئۆگەستانخان ئوبرازىدا يەنە مەختۇمسۇلاغا بولغان ياخشى كۆرۈش ھېسسىياتىمۇ بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئارقىلىق بۇ تەرىپى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

(2) ھايۋاناتلار ئوبرازى توغرىسىدىكى پەرقلەر

ھايۋاناتلار ئوبرازى نۇقتىسىدا «چىن تۆمۈر باتۇر»نامىدىكى چۆچەك ۋە داستاندا ئېيىق ئوبرازى ئاساسلىق ھايۋانات ئوبرازى بولسا، «ئاققۇلامبەردىخان»، «ئاققۇلان بەردىخان» داستانىدىكى ئاساسلىق ھايۋانات ئوبرازى كېيىك ئوبرازىدۇر.

قارىماققا ھەر ئىككى ھايۋان ئىنسانلارغا

ياخشىلىق قىلىدىغان سېھرىلىك ھايۋان تېپىغا كىرسىمۇ ئەمما، بۇ ئىككى ھايۋاننىڭ ئەسىرىدە تۇتقان ئورنى بىر بىرىسىدىن پەرقلىنىدۇ. يەنى «چىن تۆمۇر باتۇر»چۆچىكى ۋە داستاندا چىن تۆمۇر باتۇر ۋە مەختۇمسۇلانى ئېيىق بېقىپ چوڭ قىلىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ ئەسلى ئاتا-ئانىسى ئادەمزات بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئېيىقنىڭ قولىدا چوڭ بولىدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ دېگىنىدەك چىن تۆمۇرنىڭ كۆچتۇڭگۇر بولۇشى بىلەن ئېيىقنىڭ ئۇنى بېقىۋېلىشىدا زور مۇناسىۋەت بار، ئەلۋەتتە. بۇ نۇقتىدا ئالدى بىلەن ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى ئىچىدىكى ئېيىق نامى بىلەن باغلىنىشلىق چۆچەكلەر بىلەن تونۇشۇشقا تىرغىرا كېلىدۇ. بۇ تۇرىدىكى چۆچەكلەر «باتۇرلۇق ھەققىدىكى چۆچەكلەر»گە تەۋە بولۇپ، تومپىسۇن AT301 تىپقا تەۋە قىلغان. «ئېيىق باتۇر» ۋە «ئېيىق چىمچىلاق» چۆچەكلىرىدە، ئېيىق بىر بۇۋاق بالىنى ئېلىپ قېچىپ، بىر مەزگىل ئېمىتىدۇ. بەزى ۋارىيانتلىرىدا ئېيىق باتۇر يۇرتتىن چىقىپ كېتىپ ئورمانلىقتا غەيرى ئىقتىدارغا ئىگە دۆ پالۋان ۋە ھۆ پالۋان دېگەنلەر بىلەن بىللە ياشايدۇ. دېمەك، چىن تۆمۇر باتۇرنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن ئېيىقنىڭ بۇاستە باغلىنىشى بولۇپ، بۇ ئەلۋەتتە توتېمغا ئائىت مەدەنىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. «ئاقئۇلامبەردىخان» داستاندا ئاقئۇلامبەردىخاننى ئېيىق بېقىۋالمايدۇ. ئۇ بىر شاھنىڭ پەرزەنتى بولۇپ، ئۇنىڭ باتۇرلۇقىنىڭ بارلىققا كېلىشى ھېچقانداق ھايۋان بىلەن باغلىنىشلىق بولمىغان. ئەكسىچە ھايۋاناتقا باغلىنىشلىق بولغان بۇ خىل ئالاھىدىلىك مەختۇمسۇلانىڭ زىممىسىگە يۈكلەنگەن. يەنى مەختۇمسۇلانى كىيىك بېقىپ چوڭ قىلغان.

بۇلاردىن باشقا «چىن تۆمۇر باتۇر» چۆچىكىنىڭ ۋارىيانتلىرىدا ئات، ئىت، توخۇ، بۈركۈت قاتارلىق ھايۋانات ئوبرازلىرى مەۋجۇت. بۇ ھايۋانلار ئومۇمەن ھەممىسىگە ئورتاق بولغاچقا، قايتا چۈشەندۈرۈشنى مۇۋاپىق كۆرمىدىم.

3) تىل ئىشلىتىش ۋە بايان جەھەتتىكى پەرقلەر

چۆچەكلەرنىڭ ئورۇندىلىش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇنى بايان قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە سەنئەت ماھارىتىگە ئىگە بولۇشىنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. شۇڭا چۆچەكلەرنىڭ تىلى ئاددىي بولغاندىن باشقا يەنە، كىتابىي سۆزلەر ئىنتايىن ئاز بولىدۇ. «چىن تۆمۇر باتۇر» چۆچىكى دەل مۇشۇ ئالاھىدىلىكنى ھازىرلىغان بولۇپ، خەلق تىلىغا ئىنتايىن يېقىن. «چىن تۆمۇر باتۇر»داستانىمۇ ھەم شۇنداق. ئەكسىچە «ئاقئۇلان بەردىخان » داستانى ۋە «ئاقئۇلامبەردىخان» داستانى بۇ جەھەتتىن ئالدىنقى ئىككى تۈردىن ئالاھىدە پەرقلىق بولغان.

«چىن تۆمۇر باتۇر»داستانى ۋە چۆچىكى ۋەقەلىك بايان قىلىش شەكلى جەھەتتىن بىر بىرىسىگە ئىنتايىن يېقىن بولۇپ، ئاددىي ساددا ھەشەمسىز بولۇش پىرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنغان. مەسىلەن: «چىن تۆمۇر باتۇر» چۆچىكى مۇنداق باشلانغان: « قەدىمكى زاماندا ئىلى ئىقلىمىدا چوڭ بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. ئۇ پادىشاھنىڭ ئىككى خوتۇنى بولسىمۇ ئەمما پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەنكەن، شۇڭا ئۇنىڭ كۆڭلى بىئارام ئىكەن. ئۇ خاپىلىقىنى بېسىش مەقسىتىدە ھەر دائىم شىكارغا چىقىپ تاماشا قىلىشنى ياخشى كۆرىدىكەن. ئاي، كۈنلەر ئۆتۈپ، پادىشاھنىڭ كىچىك خوتۇنى ھامىلدار بولۇپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ شىكارغا تېخىمۇ ئامراق بولۇپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى پادىشاھ ۋەزىرلىرى بىلەن شىكارغا چىقىپ كەتكەندە، كىچىك «خوتۇنى بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ» مەلۇمكى، مەزكۇر داستاننىڭ باشلىنىش ئۇسۇلى ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىن قىلچە پەرقلەنمەيدۇ.

ئەمدى بىز «ئاققۇلان بەردىخان»داستانىغا قاراپ باقايلى، داستان مۇنداق باشلانغان:

«بۇرۇنقى زاماندا، بايتۇرخان ئىسىملىك بىر خاقان ئۆتكەن ئىكەن. ئۇنىڭ سەلتەنەتلىك تاجۇ – تەختى، ھەددى –ھېسابسىز مال- مۈلكى، مىڭلىغان سەرخىل سەردار، تۈمەن مىڭلىغان لاۋۇ-لەشكەرلىرى بولۇپ، شانۇ –شەۋكىتى ئالەمگە مەشھۇر ئىكەن. ئۇ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى تۇلپار ئۈستىدە، بەيگە – شىكار، جەڭگى –جېدەل، سەپەرگاھىدا ئۆتكۈزۈپتۇ. بارلىق كۈچ –قۇۋۋىتى، زېھنى-مېھنىتىنى ئۆز ئەل – يۇرتىنى قوغداش، تاجۇ- تەختىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش

يولدا تەسەررۇپ قىلغاچقا خەلقى تىنچ ـ ئامان ۋە ئاسايىشلىقتا ھايات كەچۈرۈپتۇ».

«ئاققۇلان بەردىخان» داستانىنىڭ باشلىنىش قىسمىدىن مەلۇمكى، داستاننىڭ تىلى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، باشقا ئاغزاكى تۇرلەرنىڭ باشلىنىشىدىن پەرقلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكى ۋە داستانى ۋەقەلىكىنى باشلاشتا، ئەسەرگە كىرىپلا ۋەقەنى باشلاش ئۇسۇلىنى قوللانغان بولسا، «ئاقئۇلامبەردىخان» داستاندا، چۆچەكلەرگە خاس بولغان «ۋەسىيەت قالدۇرۇش» موتىفى ئارقىلىق ۋەقەلىكىنى باشلىغان.

چۆچەك ۋە داستاننىڭ قەھرىمانلارنىڭ تاشقى شەكلى، ۋەقەلىك تەرەققىياتىنى بايان قىلىشتىمۇ ئىخچام بولۇشقا ئەھمىيەت بېرىلگەن. ئوخشاشلا، ئىچكى كەچۈرمىش تەسۋىرىگە كۈچەپ كەتمىگەن. بىز «چىن تۆمۈر باتۇر»چۆچىكىدىكى چىن تۆمۈر باتۇر ۋە يالماۋۇزنىڭ تاشقى قىياپەت تەسۋىرىگە قاراپ باقايلى: چوڭ خوتۇنى كۆلگەن تاشلىۋەتكەن ھېلىقى بالىلارنى بىر ئېيىق سۈدىن ئېلىپچىقىپ، جاڭگالغا ئېلىپ كېتىپ بېقىپتۇ. بالىلار ئۆسۈپ چوڭ بوپتۇ. ئەقلىگە كەلگەندە ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئات قويۇشۇۋاپتۇ. ئوغۇلنىڭ ئېتى چىن تۆمۈر، قىزنىڭ ئېتى مەختۇمسۇلا بوپتۇ. بۇ بالىلار سەھرانىڭ ساپ ھاۋاسىدا ساغلام، كۈچلۈك ھەم بەك چىرايلىق بولۇپ ئۆسۈپتۇ. كېيىنچە ئۇلار ئېيىقتىن ئايرىلىپ، جاڭگالنىڭ بىر چېتىگە ئۆي ياساپ، شۇ ئۆيدە ياشاشقا باشلاپتۇ».

«ئاققۇلان بەردىخان»داستاندا ئاققۇلان بەردىخاننىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە ئاققۇلان بەردىخانىڭ قىياپىتى ۋە ئالاھىدىلىكى مۇنداق بېرىلگەن:

« ئۇنىڭ تۆت ئوغلى بار ئىكەن. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى ئاققۇلان بەردىخان، ئىككىنچىسى جۇجى بەردىخان، ئۈچىنچىسى دالۇغا بەردىخان، كەنجىسى پاڭچۇلۇقخان ئىكەن. ئۇلار ئۆزگىچە خىسلەتلىك، ئەلەمدە كامالەتلىك، قاپلان يۈرەك، كۈچلۈك بىلەك پالۋانلار بولۇپ، غەزەپلەنگەندە تەنلىرى تاشتەك قېتىپ ھېچقانداق تىنغ ئۆتمەيدىكەن. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىدىن رەقىبلىرىنىڭ يۈرىكى تىترەيدىكەن. ئاققۇلان بەردىخان مەرد، قەيسەر، ئىرادىلىك بولۇشتىن تاشقىرى، ناھايىتى ئاق كۆڭۈل، رەھىمدىل ئىكەن. ئاجىز ـ مىسكىنلەرنىڭ ھاجىتىنى ئاسان قىلىپ بېرىدىكەن. شۇڭلاشقا خەلق ئۇنى ناھايىتى ھۆرمەتلەيدىكەن».

مېنىڭچە، داستاندا بېرىلگەن باتۇرنىڭ خىسلىتى ھەققىدىكى بايانلار چۆچەككە قارىغاندا جىق مۇرەككەپ ۋە شېئىرىي تۈيغۇغا باي.

بىز يەنە يالماۋۇزنىڭ تاشقى قىياپىتىنى تەسۋىرلەشتە قوللانغان تىلغا قاراپ باقايلى:

«چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىدە

مەختۇمسۇلا ئىس چىققان تەرەپكە قاراپ مېڭىپتۇ. ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن موربىسىدىن ئىس چىقىۋاتقان بىر ئەسكى تام ئۆيگە يېتىپ كەپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ئۆي ئىچىدە بىر قېرى موماي ئولتۇرغۇدەك.

«چىن تۆمۈر باتۇر» داستاندا

مەختۇمسۇلا ئىس چىققان تەرەپكە قاراپ مېڭىپتۇ. ئۇزۇن مېڭىپ، ئىس چىقىۋاتقان بىر ئەسكى تاملىق ئۆيگە يېتىپ كەپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ئۆي ئىچىدە بىر موماي ئولتۇرغۇدەك.

«ئاققۇلان بەردىخان»داستاندا

مەختۇمسۇلا قارىسا بىر ئەسكى قومۇش ساتما ئالدىدا بىر موماي بېلىق كاۋاپ قىلىپ ئولتۇرار ئىكەن.مەختۇمسۇلا ئۇنىڭ سوغۇق تەلەتىنى كۆرۈپ، قورقۇپ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تىترەك بېسىپتۇ.ئۇنىڭ قانسىز چىرايى ئۆلۈكىكە ئوخشايدىكەن.قىزارغان كۆزلىرىدىن ۋەھشي بۆرىدەك ئوت چاقنايدىكەن.

«ئاقئۇلامبەردىخان»داستاندا

قىز شۇ تەرەپكە بېرىپ ئوت ئەكەلمەيمۇ، دەپ تاغ باغرىغا بېرىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، بىر موماي بىر قازاندا ئاق پىت، يەنە بىر قازاندا كۆك پىتنى قاينىتىپ ئولتۇرغۇدەك.

بېرىلگەن جەدۋەلدىن مەلۇمكى، كېيىنكى ئىككى تۈردە ئىشلىتىلگەن تىل بىر قەدەر مۇرەككەپ ۋە

تەپسىلىي.

بىز نۆۋەتتە تەھلىل قىلىۋاتقان بۇ تۆت تۈرنىڭ تىل ئىشلىتىش جەھەتتىكى پەرقى يەنە چۆچەكدە شېئىرىي مىسرالارنىڭ بىر قەدەر ئازراق بولۇشى، داستانلاردا شېئىرىي مىسرالارنىڭ بىر قەدەر كۆپ بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. يىغىنچاقلىغاندا «چىن تۆمۇر باتۇر» داستاندا قوشاق ئېلىش ئاز بولۇپ 24 مىسرا قوشاق قىستۇرۇلغان. «چىن تۆمۇر باتۇر» چۆچەكدە 161 مىسرا قوشاق ئۇچرايدۇ. «ئاققۇلان بەردىخان» داستاندا 134 مىسرا، «ئاقئۇلامبەردىخان» داستاندا 61 مىسرا شېئىر بار. بۇنىڭدىن باشقا «ئاققۇلان بەردىخان» داستانى ۋە «ئاقئۇلامبەردىخان» داستاندا بىز يولۇقتۇرغان قوشاقلار لوپنۇر قوشاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ھازىرلىغان.

2. «چىن تۆمۇر باتۇر» داستانىنىڭ ھەرقايسى ۋارىيانتلىرىدا ئىپادىلەنگەن شامان دىنىغا ئائىت چۈشەنچىلەر

شامان دىنى تۇنجى سۈنئىي دىن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوخشىمىغان مىللەتلەردە ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان. ئۇ كەڭ ئالتاي ۋادىسىدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان رايونلارغا ئورتاق بولغان مەدەنىيەت ھادىسىسى. « ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ئىندىئان قەبىلىلىرىنىڭ ئىپتىدائىي ئادەتلىرى بىلەن لاتىن ئامېرىكىسىدىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ..... ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ شامان دىنى ئېتىقاد ئادەتلىرى بەلگىلىك ئوخشاشلىققا ئىگە»[2]. بۇ شامان چۈشەنچىسىنىڭ دۇنياۋى مەدەنىيەت ھادىسىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

«شامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىن بولۇپ پەيغەمبەر مەۋجۇت ئەمەس. ئۇنىڭ ئېتىقاد ئوبيېكتلىرى ئىنچىكە تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى بىر قەدەر مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭدا ھەمىشە ھايۋان، بولۇپمۇ ئۆزلىرى توتېم قىلغان ھايۋان ئەجداد دەپ قارىلىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئوخشاشلا ھايۋانلار بىلەن، بولۇپمۇ تۆت خىل ھايۋاننىڭ سېھرىي كۈچىگە ئىگە شامان ئىلاھىي ھايۋانلىرى بۇركۇت، ئات، ئېيىق، بۇغا بىلەن زىچ قانداشلىق مۇناسىۋىتكە ئىگە دەپ قارايدۇ»[3] . بىز «چىن تۆمۇر باتۇر» چۆچەكىنىڭ بىزدە ساقلىنىۋاتقان ھەرقايسى ۋارىيانتلىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ھايۋانات توتېملىرىغا ئائىت بولغان بۇنداق ئامىللارنى ھەم تاپالايمىز.بۇلاردىن ئېيىق ۋە كېيىكلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئېيىق

«چىن تۆمۇر باتۇر » داستاندا چىن تۆمۇر باتۇر بىلەن مەختۇمسۇلانىڭ تاشلىۋېتىلگەندە ئېيىق تەرىپىدىن بېقىۋېلىنغانلىقىدەك ۋەقەلىك بېرىلگەن. بۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئېيىق ئېتىقادچىلىقىنىڭ مەزكۇر ئەسەردىكى قالدۇقى بولۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچى، كېيىك

«ئاققۇلان بەردىخان» ۋە «ئاقئۇلامبەردىخان» داستانلىرىدا ئېيىق تىلغا ئېلىنمىغان. ئەسەرنىڭ باش قىسمىدا ئاللىقاچان ئاقئۇلامبەردىخان تۇغۇلۇپ بولغان. ئەمما ئەسەردە «چىن تۆمۇر باتۇر»چۆچەكى ۋە داستاندىكى بالىنى تاشلىۋېتىش ۋەقەلىكى تەل ـ تۆكۈس چېقىرىۋېتىلمىگەن. يەنى، بۇ ۋەقەلىك مەختۇمسۇلاغا يۈكلەنگەن. مەختۇمسۇلانى بېقىۋالغان كېيىكمۇ، خۇددى ئېيىققا ئوخشاش تۇتېم چۈشەنچىسىنىڭ ئىپادىسى بولۇشى مۇمكىن.

ئۇچىنچى، بۇركۇت

بۇركۇتنىڭ ئۇيغۇرلاردىكى توتېملىق دەرىجىسى مەسلىسىدە ئېنىق بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق.ئەمما بۇركۇتنىڭ شامانىنىڭ سىمۋولى ئىكەنلىكى ھەممىگە ئېنىق. مەسىلەن: «چىن تۆمۇر باتۇر» چۆچەكىنىڭ ھەرقايسى ۋارىيانتلىرىدا ھايۋانلاردىن ئېيىق، بۇغا، بۆرە قاتارلىقلارلا ئالمىشىپ تۇرىدۇ. ئېيىق چىققىنىدا بۇغا چىقمايدۇ، بۇغا چىققىنىدا ئېيىق چىقمايدۇ. ئەمما بۇركۇت باشتىن ئاخىرى مەۋجۇت. بۇ بىزگە ئۇنىڭ ئەسەردىكى ھايۋانلار ئوبرازى ئىچىدە ئەڭ مۇھىم ئوبراز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. تۆۋەندە بۇ ھەقتە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزىمىز:

«ھەممىگە مەلۇمكى، بۇركۈت شامانىنىڭ سىمۋولى. ئۇنى كۆرۈش شامان ئىلاھىنى كۆرگەنگە باراۋەر. بۇركۈت شامان دىنىنىڭ مۇقەددەس جەمەتىدە ئۆزگىچىلىككە ئىگە خاسىيەتلىك ھايۋان. مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى بۇركۈتكە ئوخشاش قۇشلارنى كۆرسە ئالدى بىلەن بۇ قۇشلار شامانىنىڭ نامايەندىسى، شامانىنىڭ مۇقەددەس قۇشى دەپ تونۇيتتى. نۇرغۇن رىۋايەتلەردە بۇركۈت تەڭرىنىڭ مۇقەددەس قۇشلىرىنىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. يەنە كېلىپ بۇركۈت ئىنسانلار بىلەن تەڭرى ۋە ئىلاھلار ئارىسىدا ئەلچى بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە»[4] . بۇ بىزدە بۇركۈت ئوبرازىنى نوقۇل «چىن تۆمۇر باتۇر»چۆچەكىدىنلا ئىزدىمەي بەلكى، باشقا ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىنمۇ ئىزدەش لازىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ نۇرغۇنلىرىدا «بەخت قۇشى»تىپىدىكى چۆچەكلەر مەۋجۇت. بۇ تىپتىكى چۆچەكلەردە بۇركۈت ھەمىشە مەلۇم ئادەمنىڭ بېشىغا قونۇپ شۇ كىشىنىڭ پادىشاھ بولۇشىنى بېكىتىدۇ. بۇخىل ۋەقەلىك دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەرگە بولۇپمۇ، ئالتاي مەدەنىيىتى چەمبىرىكى بىلەن مەلۇم ئالاقىسى بار مىللەتلەرگە ئورتاق مۇتىن بولسا كېرەك. دەرۋەقە، ۋېنگىر خەلق چۆچەكلىرىدە بۇركۈت ئوبرازى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. « ‹ مەڭگۈلۈك پادىشاھلىقنى ئىزدەش › ناملىق چۆچەكتە شاھزادە مۇنداق دەيدۇ: ‹ كۆڭلۈمگە ئازار بېرىدىغانلار ئىنسانلاردۇر. ھەتتا پادىشاھمۇ ئاقىۋەت ئەرزائىلىنىڭ ئىبلىس چاڭگىلىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. مەن شۇنداق بىر يەرنى تېپىشقا ئىنتىزارمەنكى، ئۇ يەردە ئەزرائىل كۈچ قۇدرىتىنى يوقاتقان بولسا› شاھزادىنىڭ دەرت-ئازابىدىن ئۆلۈمگە نىسبەتەن كىشىلەردە پەيدا بولۇاتقان قارشىلىقنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ۋېنگىر ئەجدادلىرىنىڭ خىيالىدا بۇ خىل قارشىلىقنىڭ ئىشقا ئېشىشى ئۈچۈن بۇركۈتنىڭ ئىلاھىي كۈچىنىڭ يارىدىمى بولۇشى كېرەك. ئۇلار مەڭگۈلۈك پادىشاھلىقنى ئىزدەپ ئۆز پادىشاھلىقىدىن يىراقلاپ كەتكەندىن كېيىن ئاسمان ـ پەلەك دەرەخنىي، بىر بۇركۈتنىڭ دەرەخ ئۈستىدە ئايلىنىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرىدۇ. شاھزادە دەرەخكە يېقىن كەلگەندە بۇركۈت شاھزادىنىڭ يېنىغا چۈشۈپ پادىشاھقا ئايلىنىدۇ. بۇركۈت شاھزادىگە: ‹ تەڭرى ماڭا ۋە پۈقرالىرىمغا مەڭگۈ ياشاشنى بەخش ئەتتى› دەيدۇ»[5].

يۇقىرىدا تىلغا ئالغان بۇ ۋەقەلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىلىرىغا ئىنتايىن تونۇش. بۇنداق ۋەقەلىك ئۇيغۇر خەلق مۇھەببەت داستانلىرىدا ۋە چۆچەكلىرىدە كەڭ ئۇچرايدۇ. بىرمۇنچىلىغان خەلق داستانلىرىدا شاھزادە ياكى كەمبەغەل يىگىت بىر يۇرتقا بېرىپ قالغاندا، كىشىلەرنىڭ ئاسمانغا قاراپ «گاھ، گاھ»دېگىنىنى ئاڭلايدۇ. كىشىلەردىن پادىشاھنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى ۋە مۇشۇ قۇشنىڭ كىمنىڭ بېشىغا قونسا شۇنىڭ شاھ بولىدىغانلىقىنى ئاڭلايدۇ. قۇش دەل شۇ مۇساپىرنىڭ بېشىغا قونىدۇ. ئاقىۋەت دەل شۇ كىشى شاھ بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە سۇمۇرغنىڭ كىشىنى بەختكە ئېرىشتۈرۈشى، خاسىيەتلىك قۇشنىڭ شاھنى زەھەردىن ساقلاپ قېلىشى قاتارلىق قۇشقا ئائىت چۆچەكلەر بار. بۇلاردىمۇ ۋاستىلىق ھالدا پادىشاھنى ساقلاپ قېلىشتەك ۋەقەلىك ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇلار «چىن تۆمۇر باتۇر»نىڭ ھەرقايسى ۋارىيانتلىرىدا ئۆزگەرمەي كېلىۋاتقان بۇركۈت ئوبرازىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «چىن تۆمۇر باتۇر» چۆچىكىدە چىن تۆمۇر پادىشاھنىڭ ئوغلى. «ئاققۇلان بەردىخان»، «ئاقئۇلامبەردىخان» داستانلىرىنىڭ ئاخىرىدا چىن تۆمۇرنىڭ ئەسلى پادىشاھلىقىغا داۋاملىق ۋارىسلىق قىلغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. دېمەك، بۇركۈت ئەسەرنىڭ ئاخىرىدىكى شاھنى قوغداش رولىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغاندۇر.

يۇقىرىقىدىن باشقا، ئاتامۇ «چىن تۆمۇر باتۇر»چۆچىكىدىكى ئالاھىدە ھايۋان بولۇپ، ئۇ چىن تۆمۇر باتۇرنىڭ باتۇر بولالىشىدا، مەختۇمسۇلانىڭ قېچىپ كېلەلىشىدە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بولۇپمۇ مەختۇمسۇلانىڭ ئۆگەستان خان ياكى بۆگۈستانخانىنىڭ ئاتلىرى ئاربسىدىن ئەڭ ئاخىرىدىكى «ئەڭ ئاخىرىدىكى بىر كۆك چامبول تارغىلات تاي»نى تاللىشى روشەن سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە.

يۇقىرىقى بايانلىرىمىزدىن مەلۇمكى، «چىن تۆمۇر باتۇر»چۆچەكىنىڭ ھەرقايسى ۋارىيانتلىرىدىن ئالىملار قەيت قىلىۋاتقان« شامان دىنىنىڭ ئىلاھىي ھايۋانلىرى بۇركۇت، ئات، ئېيىق، بۇغا » ئىدى دېگەن ھۆكۈمنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئاساسلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ.

(2) سان چۈشەنچىلىرى

شامان دىنىنىڭ سان چۈشەنچىلىرىدە ئۈچ، تۆت، يەتتە، توققۇز، قىرىق قاتارلىق سانلار تىلغا ئېلىنىدۇ. «چىن تۆمۇر باتۇر»نىڭ ھەرقايسى ۋارىيانتلىرىدا تىلغا ئېلىنغان سانلاردىن بۇ سانلارنى بايقاش ئىنتايىن ئاسان. تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن بۇنى كۆرۈش مۇمكىن:

ئۈچرايدىغان سانلار	‹‹چىن تۆمۇر باتۇر›› چۆچەكى	‹‹چىن تۆمۇر باتۇر ›› داستانى	‹‹ئاققۇلان بەردىخان›› داستانى	«ئاقئۇلامبەردىخان» داستانى
ئۈچ	√	√	√	
تۆت			√	
يەتتە	√		√	√
قىرىق	√	√		√
توققۇز			√	

شامان ئېتىقادى بىلەن سانلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلغۇچىلار سانلارنىڭ شامانچە مەنىسىنى ئۇچنىڭ ئۇلۇغلىنىشى ئەڭ دەسلەپكى ئەجدادلارنىڭ ئالەمنى ئۈچكە بۆلۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. ھازىرچە مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەن قاراش مۇنداق، يەنى ئالەم قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ نەزەردە ئاسمان(يورۇقلۇق دۇنياسى)، يەر(ھايات دۇنياسى)،يەر ئاستى(قاراڭغۇلۇق دۇنياسى) دەپ ئۈچكە بۆلىنىدۇ. شامان دىنىدىكى ئۈچنىڭ ئاڭلاتقان مەنىسىدۇر.

بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ نەتىجىلىرىدە، تۆت سانى ئاساسەن «تۆت ئاناسىر»بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈلسە، يەتتە پارسلارنىڭ يەتتە خۇدا چۈشەنچىسىگە باغلاپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. شۇنداقلا بەزىلەر يەتتىنى ئۇلۇغلاش چۈشەنچىسى شامان دىنىدىن قالغان بولۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ. فروفىسسور ئابدۇۋەسىر شۇكۇرى « ‹ يەتتە › ۋە ‹قىرىق › مۇقەددەس سانلىرىنىڭ مەنىۋى ئاساسى يەنىلا قەدىمكى ئالتاي خەلقلىرىنىڭ شامان ئېتىقادى بىلەن باغلىنىدۇ»دەپ قارايدۇ ۋە «ھازىرغىچە ئۇيغۇر باخشىلىرى بىمارغا پىرە سالغاندا يەتتە ئائىلىدىن قىرىق پارچە پۇرۇچنى ئېلىپ كېلىپ توغ باغلايدۇ»[6]دېگەن پاكىتنى شېپى كەلتۈرىدۇ. بۇ قاراشلار «چىن تۆمۇر باتۇر» داستانىدىكى سانلارنىڭ مۇنداقلا ئوتتۇرىغا چىققان بولماستىن، بەلكى زور مەدەنىيەت ئاساسىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

(3) ئوت ئېتىقادچىلىقى

«چىن تۆمۇر باتۇر» داستانىنىڭ ھەرقايسى ۋارىيانتلىرىدا بارلىق زىددىيەتنىڭ باشلىنىشى مەختۇمسۇلانىڭ ئوتنى ئۆچۈرۈپ قويۇشى بىلەن باغلىنىشلىق. «چىن تۆمۇر باتۇر» تېمىسىنىڭ شۇنچە يارقىن بولۇشىدىكى سەۋەبمۇ دەل مۇشۇ ئوت بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تەتقىقاتچىلار «چىن تۆمۇرنىڭ قەھرىمانلارچە كۆرەش قىلىپ جادۇگەردىن ئوتنى تارتىۋېلىش تېمىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتقا بولغان ئېپتىدائىي چۈشەنچىسى ۋە ئىلاھىي قەھرىمانغا چوقۇنۇش ئىدىيەسىنى، يەنى ئۆز ۋاقتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتكە بولغان ئېپتىدائىي كۆز قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ »[7] دەپ قارايدۇ. ئابدۇۋەسىر شۇكۇرى «بىز فولكلور ۋە

يازما مەنبەلىرىمىزدىكى ‹خاسىيەتلىك ئوت›لارنى بىردەك يەڭگىللىك بىلەن زەردۇشتىم ياكى ‹ئاۋىستا› دىن كەلگەن، دەپ ھۆكۈم قىلساق ئىلمىي بولماي قالىدۇ، جۈملىدىن ‹ئاقئۇلامبەردىخان› داستانىدىكى ‹ئوت›مۇ ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىنىشى لازىم. مەزكۇر داستاندا شامان ئېتىقادى قارىشى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. شۇڭا بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ‹ئاق ئۇلامبەردىخان› داستانىدىكى خىسلەتلىك ئوت شامان ئەقىدىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك»[8] دەپ كېسىپ ئېيتىدۇ. ئەمما بىز زەردۇشتىم، ئاۋىستادىكى ئوتقا مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىن ئاسانلا چەتنەپ ئۆتەلمەيمىز. ئېنىقكى، ئوت ئىزدەش مۇتىفى مەزكۇر داستاننىڭ قەدىمىيلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم پاكىت.

«ئوت ئىزدەش» چۆچەك دۇنياسىدا كەڭ تارقالغان موتىف بولۇپ، ياپونىيەلىك تەتقىقاتچى نىشىۋاكى تاكوۋۇنىڭ « ‹ چىن تۆمۈر باتۇر› چۆچىكىنىڭ موتىفى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، تۈزۈلارنىڭ « قارا ئاتلىق جاڭسەن ئاكا»، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ «دەرەخ، تاش، ئات ئاكىلار»، «گۈيسىدۇر»، «جادۇگەرنى ئۆلتۈرگەن يىگىت»، سالالارنىڭ «ئاتىنچىكىم ماسىم»، خۇيزۇلارنىڭ « ما ئاكا ۋە ئۇنىڭ قېرىنداشلىرى»، موڭغۇللارنىڭ « بۆكمۇنگۈن شېكشېرىك باتۇر»، «ساڭسىرنىڭ ماڭغۇس ئۇچ قېرىنداشنى يېڭىشى»، «قارلىغاچ شاھزادە»، «ئۇچ ياشلىق شاھزادە»، قازاقلارنىڭ «سەرگەردان»، ئۆزبېكلەرنىڭ «بەسىر باتۇر» قاتارلىق چۆچەكلىرىدە بۇ خىل موتىف مەۋجۇت. بۇلار «ئوت ئىزدەش» موتىفىنىڭ قەدىمىيلىكى بىلەن بىرگە « چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكى ۋە داستانىنىڭ ئاجايىپ يېراق مۇساپىنى باسقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئىزاھلار

[1][3][6][8] ئابدۇبەسىر شۈكۈرى، «ئۇيغۇر خەلق داستانى ‹ئاقئۇلامبەردىخان› ۋە شامان دىنى»، شنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1999 ـ يىللىق 4 ـ سان.

[2] راخمان ئابدۇرېھىم، «ئۇيغۇرلاردا شامانىزم»، شنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 ـ يىل نەشرى، 5 ـ بەت.

[4] [5] جۈڭ جىنۇن، «ۋېنگىر خەلق چۆچەكلىرىدىكى شامانىزم مەدەنىيىتى»، «مىراس» 1997 ـ يىللىق 1 ـ سان.

[7] رەيھان قادىر، « ‹ چىن تۆمۈر باتۇر› تۈركۈمىدىكى چۆچەكلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسى»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىللىق 2 ـ سان .

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 1005-5878 (2011) 02-099-10

نەۋايى ۋە نىزارىي قەلىمى ئاستىدىكى «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنىڭ سۈژېت تىپلىرى توغرىسىدا*

ماھنۇر يۇنۇس

(ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ژۇرناللار نەشرىياتى، ئۈرۈمچى. 830011)

قىسقىچە مەزمۇنى: «فەرھاد-شېرىن» دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى تراگېدىيەلىك ئىشقى-مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ بىرى. «فەرھاد-شېرىن» ئەپسانىسى ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 590-628-يىللىرىدا تەختكە ئولتۇرغان دارا بىلەن خسراۋ پەرۋىزنىڭ نامىغا توقۇلغان رىۋايەتلەردىن باشلانغان. بۇ رىۋايەت ئوتتۇرا ئاسيا، غەربىي ئاسيادا بولۇپمۇ، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئوتتۇرا ئاسيا بويىچە «فەرھاد-شېرىن»نىڭ يۈزدىن ئارتۇق ۋارىيانتى بار بولۇپ، سۈژېتلارنىڭ ئەسرلەر داۋامىدا كىلاسسىكلار قەلەمىدىن چۇشمەي، تەكرار-تەكرار تەسۋىرلىنىشىنىڭ سەۋەبى سۈژېتنىڭ «مۇقەددەس» لىكىدىندۇر. بۇ ماقالىدە، شائىر ئەلشىر نەۋايى بىلەن ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «فەرھاد-شېرىن» داستانىنىڭ سۈژېت تىپلىرى سۈژېتلىق ئەسلىي تىپ، ئاساسلىق سۈژېت ۋە ئايرىلىپ چىققان سۈژېت، «يېشىم خاراكتېرلىك سۈژېت» ۋە «نامايان بولۇش خاراكتېرلىك سۈژېت»، قەھرىمانىنىڭ ھەرىكەت ئەندىزىسى، قەھرىمانىنىڭ ھەرىكەت بەلگىسى دېگەندەك تۈرلەر بويىچە تەھلىل قىلىنىپ، داستانلارنىڭ سۈژېت تىپلىرىنى ئايرىش ئۇسۇللىرىغا مەلۇم نەزەرىيەۋى ئاساس ھازىرلىنىدۇ.

摘要: 《帕尔哈德与西琳》是世界文学上最悲惨的爱情长诗之一。帕尔哈德和西琳的爱情传说主要来源于（公元590-628 年在位）萨珊王朝的国王之一霍斯罗·帕尔维兹与伊朗国王大流士一世（Darius I）之间的矛盾。帕尔哈德与西琳的传说早已在西亚、中亚流传开来，与其是维吾尔民间广为流传，具有悠久历史。在中亚《帕尔哈德与西琳》长诗有一百多种版本，十几世纪以来，这部长诗不断重复的唯一原因就是情节的完美。本论文主要对纳瓦依与尼扎里笔下的爱情长诗《帕尔哈德与西琳》的具体情节类型按照原有典型，基本情节和派生情节，结局性情节和展示性情节，英雄的行为传统，英雄的行为符号等项目进行分析。

Abstract: *Perhad-Shirin* is one of world literature's epic poems of romantic tragedy. It emerged from legends concerning struggles between the Sassanid King Xisraw (Persian Khosrau, r. 590-628) and the Iranian Kind Darius I. This legend has a very long history among the peoples of Central and Western Asia, and particularly among the Uyghurs. There are more than a hundred variants of *Perhad-Shirin* throughout Central Asia; the fact that the same story line was picked up again and again by classical authors who retold their story in new ways is due to the "holiness" of this story line.In this model, the *Perhad-Shirin* versions written by Elishir Newa'i and Abduréhim Nizariy, two poets who lived in the classical era of Uyghur literature stretching from the 15th to the 19th centuries, will be analyzed according to categories of story line type, including original story line, basic story line, and tangential story line, as well as denouement and exposition, the hero's model behavior, and signifiers of the hero's behavior; a theoretical foundation will be laid for methods of splitting epic

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 4-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ماھنۇر يۇنۇس (1976-يىلى 7-ئايدا تۇغۇلغان)، ماگىستىر، مۇھەررىرلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

poems' plot types into categories.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122 ماتېرىيال بەلگىسى: A

تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئۆزۈن يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، شەرق ئەدەبىياتىدىن ئۆزۈق ئېلىپ، ئەتراپىدىكى دۆلەت، رايون، مىللەتلەر ئەدەبىياتى بىلەن ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن. بولۇپمۇ، ئەرەب، پارس ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى بىلەن ئۆتۈشۈش زىچ بولغانلىقتىن، ئەدەبىيات تېمىسى، ژانىرى، باش تېما، مۇتىفنىڭ ئىشلىتىلىشى، مەزمۇن ۋە شەكىل قاتارلىق تەرەپلەردە ئوخشاشلىق خېلىلا كۆپ. ئۆزۈن تارىختىن بۇيان، ئەرەب، پارس، تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا «فەرھاد- شېرىن»تېمىسىدىكى ئەسەرلەر يارىتىلىپلا قالماستىن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ يازغۇچى- شائىرلىرىمىز «فەرھاد- شېرىن» تېمىسىدا بەدىئىي ئۇسلۇبى خىلمۇ-خىل بولغان ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى.

نەۋايىي ۋە نىزارىيلار ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئىككى يۈكسەك چوققا بولۇپ، ئۆزۈندىن بېرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا بۇ ئىككى ئەدەبىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيە، بەدىئىيلىك، ئوبرازلار قاتارلىق مەسىلىلەردە تەتقىقاتلار ھەم مەلۇم جەھەتلەردىن سېلىشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئىككى ئەدەبكە ئورتاق بولغان «فەرھاد- شېرىن» داستانىنىڭ سۈژېت تىپلىرى ئۈستىدە مەخسۇس توختىلىپ، تەھلىل ئېلىپ بېرىلمىدى.

سۈژېت تىپلىرىنى تەھلىل قىلىشتىن بۇرۇن سۈژېت ئۇقۇمىنى ئىزاھلاشقا تېوغرا كېلىدۇ، «سۈژېت»بايان خاراكتېرلىك ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ نامايان بولۇشى، پېرسوناژلار بىلەن پېرسوناژلار، پېرسوناژلار بىلەن مۇھىت ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپلىك ئىپادىلىنىدىغان بىر قاتار تۇرمۇش ۋەقەلىكى ۋە زىددىيەت. توقۇنۇشنىڭ تەرەققىيات جەريانىدۇر. مۇتىن سۈژېتنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ، مۇتىفتىن تەپسىلاتلار بارلىققا كېلىپ، شۇ ھادىسىلەردە ئىپادىلەنگەن سەۋەب- نەتىجە مۇناسىۋىتىدىن سۈژېت شەكىللىنىدۇ. «فەرھاد- شېرىن»داستانىدىكى سۈژېت تىپىنى تۆۋەندىكى تۈرلەر بويىچە تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

1. سۈژېتلىق ئەسلىي تىپ

مەلۇم ئوخشاش ئەدەبىي تېپتا، ئۇلارنىڭ سۈژېت ئامىللىرى ماھىيەت جەھەتتە ئوخشاشلىققا ئىگە بولۇپ، شۇ ئارقىلىق سۈژېت قۇرۇلمىسىنىڭ تەكرارلىنىشچانلىقىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئارىستوتېل مۇنداق دەيدۇ: «تىراگېدىيەدە نۇسخا ئالغىنى ئادەم ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ ھەرىكىتى ۋە تۇرمۇشى، ئادەمنىڭ بەختلىك ۋە بەختسىزلىكى ھەرىكەتتە كۆرۈلىدۇ، تۇرمۇشنىڭ مەقسىتى مەلۇم ھەرىكەت بولۇپ، ئەخلاق (سۈپەت) ئەمەس، ئادەمنىڭ خاراكتېرى ئۇلارنىڭ ئەخلاقىنى بەلگىلەيدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ بەختلىك بولۇش-بولماسلىقى ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىگە باغلىق. ئادەمنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ھېكايىنىڭ سۈژېتىنى تەشكىللەيدۇ. بايقاش تەس ئەمەسكى، بۇ خىل ئادەم ھەرىكىتىنىڭ تەقلىد قىلىنىشى ئەندىزىچىلىك ۋە قۇرۇلمىچىلىققا ئىگە بولىدۇ، تەقلىد قىلغان ئادەمنىڭ ھەرىكىتى تىنچلا تىراگېدىيەلىك ئەسەرنىڭ پېشىمى بولۇشقا باشلايدۇ، مۇقەررەركى، سۈژېت قۇرۇلمىسىنىڭ ئوخشاشلىققا ئىگە بولۇشى ئەسلىي تىپلىق ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ»[1].

مۇشۇ نەزەرىيەگە ئاساسەن ئىككى داستان سۈژېتىنى تەھلىل قىلغاندا، سۈژېتنىڭ ئەسلىي تىپىغا تەۋە مەزمۇنلارنى تىنچ ھالەتنى تەسۋىرلىگەن ئابزاس ۋە ھەرىكەتتىكى ھالەتنى تەسۋىرلىگەن ئابزاس دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) تىنچ ھالەتنى تەسۋىرلىگەن ئابزاس ئاساسەن مۇقىم شەكىلدە بولۇپ، قەھرىمانىنىڭ يۈرتى، ئوردىسى، ئېتى، قامچىسى، قورالى قاتارلىقلارنىڭ تەسۋىرىگە سۈژېت نۇقتىسىدىن قاراپ، سۈژېت يېپ ئۇچىغا ئىگە بولۇشنى كۆرسىتىدۇ. ھەر ئىككى داستاندىكى فەرھادنىڭ خانىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكى، ھەر

ئىككىسىنىڭ چىن مەملىكىتىدىن ئىكەنلىكى، فەرھاد ئۇچۇن بىنا قىلىنغان 4 قەسىر، فەرھادنىڭ تاش چىبقىش ئۇچۇن ئىشلەتكەن مېتىنى، ئەجدىھانى يوقىتىش ئۇچۇن «ئەجدىھا»دەك، «دىۋە»دەك ئۇچقۇر تۇلپارغا مىنىشى تىنچ ھالەتنى تەسۋىرلىگەن ئەسلىي تېپقا كىرىدۇ.

2) ھەربىرىتتىكى ھالەتنى تەسۋىرلىگەن ئاساسىدا ھېكايە سۇژېتىنىڭ بايان قىسمى بولۇپ، پېرسوناژلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت-توقۇنۇش جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. داستاندىكى خانىنىڭ پەرزەنتى يوقلۇقى، شۇ سەۋەبتىن خۇدادىن ئۆزىگە پەرزەنت تىلەيدىغانلىقى، ئاخىرى تىلىكىنىڭ ئىجابەت بولۇپ، پەرزەنتلىك بولغانلىقى، فەرھادنىڭ تۇغۇلۇپلا خاپىغانلىققا مۇپتىلا بولۇشى، ئۇچ ياشقا كىرگەندە ئون ياشلىق بالىدەك چوڭ بولغانلىقى، بىلىم ئىگىلىتىش ئۇچۇن ئەڭ دانا ئۇستازغا ئاپىرىپ بەرگەندە، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا جاھان ھېكمەتلىرىنى ئىگىلەپ بولغانلىقى، خانىنىڭ فەرھادنى خۇشال قىلىش ئۇچۇن ئىزدىنىشى، فەرھادنىڭ جاھانىمە ئەينىكىگە قىزىقىپ سىرىنى بىلمەكچى بولغانلىقى، كېيىن ئەينەكتىكى قىزنى تېپىش ئۇچۇن سەپەرگە ئاتلانغانلىقى، دېگىزدا ھالاكەتكە يولۇققۇشى، شاپۇر بىلەن تونۇشۇپ، دوست بولۇشى، شېرىننىڭ دۆلىتىگە بېرىپ تاش قازغۇچىلارنى ئۇچرىتىشى ھەم ئۇلار ئۇچ يىلدىن بېرى قىلىپ بولالمىغان ئىشنى بىردەمدە قىلىپ بولغانلىقى، بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان مېھرىبانو بىلەن شېرىننىڭ دەرھال ئىش مەيدانىغا كېلىشى، مېھرىبانونىڭ فەرھادقا ئىلتىپات كۆرسىتىشى، خىسراۋنىڭ شېرىن ئۇچۇن ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى، كېيىن خىسراۋنىڭ باستۇرۇپ كەلگەندە فەرھاد بىلەن قەلەم كۇرىشى قىلغانلىقى، ئەلەم ۋە قەلەمدە فەرھادقا تەڭ كېلەلمەي، ئاخىرى ھىيلە- مىكىر بىلەن فەرھادنى قولغا چۈشۈرۈشى، فەرھادنىڭ ھىيلە- مىكىرنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلىغان شېرىننىڭ فەرھادنىڭ يېنىغا كېلىشى، شېرىيانىڭ شېرىنگە ئېرىشىش ئۇچۇن ئاتىسى خىسراۋنى ئۆلتۈرگەنلىكى، شېرىننىڭ شېرىيادىن فەرھادنىڭ جەستىنى تەلەپ قىلىپ ئەكەلدۇرگەندىن كېيىن، فەرھادنىڭ جەستى بىلەن ۋىدالىشىپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقى قاتارلىق ۋەقەلەر ھەربىرىتتىكى ھالەتنى تەسۋىرلىگەن ئەسلىي تېپقا كىرىدۇ.

2. ئاساسلىق سۇژېت ۋە قوشۇمچە سۇژېت

خەلق داستانلىرىدا سۇژېت ئاساسلىق سۇژېت ۋە ئايرىلىپ چىققان سۇژېت دەپ ئايرىلىدۇ. ئاساسلىق سۇژېت داستاندا ئەسلىدە بار بولغان ئەنئەنىۋى مۇتىپ سىستېمىسى بولۇپ، داستاننىڭ مەزمۇن ۋە باش تېمىسىنى بەلگىلەيدىغان ئامىل. ئاجرىلىپ چىققان سۇژېت داستاندا بولمىغان ئەپسانە، رىۋايەت ۋە خەلق ھېكايىلىرى ۋە مۇتىپلارنى داستانغا قىستۇرۇپ، داستاننىڭ مەزمۇنى ۋە سەھىپىسىنى كېڭەيتىدىغان قىسمىدۇر.

بىز خەلق داستانلىرىدىكى سۇژېتقا ئايرىش پىرىنسىپىنى «فەرھاد-شېرىن»دىن ئىبارەت بۇ ئىشق-قەھرىمانلىق داستانىغا تەتبىقلاپ، داستان سۇژېتىنى ئاساسىي سۇژېت ۋە قوشۇمچە سۇژېت دەپ ئايرىيمىز.

ئاساسىي سۇژېت — خىسراۋنىڭ سامانىيلار دۆلىتىنىڭ، مېھرىبانونىڭ ئەرمىنىيەنىڭ پادىشاھى ئىكەنلىكى، شېرىيانىڭ خىسراۋنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكى، فەرھادنىڭ ئۇستا ھۇنەرۋەن ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ تاغ تېشىپ، سۇ باشلىشى(ئەسلىدىكى ۋەقەلىكتە سۇت باشلايدۇ)، خىسراۋنىڭ فەرھادنى ھىيلە-مىكىر بىلەن يېڭىشى، فەرھادنىڭ مەككار مومايىنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ ئۆزىنى ھالاك قىلىشى، شېرىيانىڭ ئاتىسى خىسراۋنى ئۆلتۈرۈشى ھەم شېرىننى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولۇشى، شېرىننىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى(مەيلى قايسى سەۋەبتىن بولسۇن)«فەرھاد-شېرىن» داستاننىڭ باشلانمىسى بولغان ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانىدىلا بار ۋەقەلىك بولۇپ، «شاھنامە»دىن كېيىن بىر قاتار ئەدىبلەر بۇ سۇژېتنى تەكرارلاپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. قەھرىمانىنىڭ ئالاھىدە تۇغۇلۇش مۇتىفى، سەپەرگە ئاتلىنىش مۇتىفى، سىناق مۇتىفى، ھىيلىگەر مومای مۇتىفى، ئايال ئۇچۇن ئاتا-بالا زىددىيەتلىشىش مۇتىفى، مۇھەببەت ئۇچۇن ئۆزىنى

قۇربان قىلىش مۇتەئەمۇ خەلق داستانلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان مۇتەئلار بولۇپ، نەۋايى ۋە نىزارىيلامۇ ئۆز داستانلىرىدا بۇ سۈژىت ۋە مۇتەئلارنى ئىشلەتكەن.

قوشۇمچە سۈژىت ـ داستاندا بولمىغان ئەپسانە، رىۋايەت، خەلق ھېكايىلىرى ۋە مۇتەئلارنى داستانغا قىستۇرۇپ، داستاننىڭ مەزمۇنىنى كېڭەيتىدىغان قىسمدۇر. بۇ نەۋايى بىلەن نىزارىنىڭ داستاندا ئېنىق ئېپادىلىنىدۇ.

نەۋايىنىڭ «فەرھاد ـ شېرىن» داستاندا، فەرھادنىڭ خىسراۋنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ قوشۇمچە پېرسوناژدىن باش پېرسوناژغا ئۆتۈشى، فەرھاد دېگەن ئىسىمنىڭ ئىزاھلىنىشى، فەرھادنىڭ چىن خاقانىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكى، تۇغۇلۇپلا خاپىغانلىق كېسىلىگە مۇپتىلا بولۇشى، جاھانئامە ئەينىكىدە شېرىننى ۋە تاش قېزىۋاتقانلارنى كۆرۈشى، شېرىن ئۇچۇن سەپەرگە ئاتلانغانلىقى، يولدا ئەجدىھانى ھالاك قىلىشى، جەمشىد جامى، سۇلايمان ئۆزۈكىنى قولغا چۈشۈرۈشى، سۇقراتقا يولۇققۇشى ھەم سۇقراتتىن تەلىم ئېلىشى، خىسراۋنى ئورۇنلۇق سۆزلىرى بىلەن مەغلۇپ قىلىشى، شېرىننىڭ فەرھاد ئۇچۇن ئۆلۈۋېلىشى، بەھرامنىڭ فەرھاد ئۆلگەندىن كېيىن كېلىپ، شېرويانى سوراققا تارتىشى ھەم مېھرىبانونىڭ تۇغقانلىرىنى خان قىلىپ تەينىلەپ، خەلقنى ئاسايىشلىققا ئېرىشتۇرۇشى قاتارلىق سۆژىتلار نەۋايى داستاندا يارىتىلغان يېڭىلىق بولۇپ، نەۋايى بۇ ۋەقەلەرنى ئۆزى ياشىغان دەۋر روھى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، ئۆز خەلقىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن. نەۋايى داستاندا بىز ئاتاپ ئۆتكەن مۇتەئلاردىن باشقا بالا تىلەش مۇتىفى، چۈش كۆرۈش مۇتىفى قاتالىق مۇتەئلارمۇ ئۇچرايدۇ. مانا بۇلار نەۋايى داستاندىكى ئايرىلىپ چىققان مۇتەئلاردۇر.

نىزارىنىڭ «فەرھاد ـ شېرىن» داستاندىكى كۆپ قىسىم ئايرىلىپ چىققان سۆژىت نەۋايى داستاندىكىگە ئوخشاش، فەرھاد دېگەن ئىسىمنىڭ ئىزاھلىنىشى، جاھانئامە ئەينىكىدە كېيىنكى ئىشلارنىڭ ئەكس ئېتىشى، ھالاكەتنى يېڭىش جەريانىدىكى تەپسىلات، شېرويانىڭ خەت ئارقىلىق مېھرىبانوغا شېرىن بىلەن ئۆيلىنىش خىيالىنى ئۇقتۇرۇشى، بەھرامنىڭ شېرويانى خەت ئارقىلىق ئۆزى بىلەن كۆرۈشۈشنى ئۇقتۇرۇشى، شېرويانىڭمۇ بەھرامغا خەت ئارقىلىق جاۋاب بېرىشى قاتارلىق سۆژىتلار نىزارىنىڭ ئۆز دەۋر روھىنى چىقىش قىلىپ، خەلق ئىچىدىكى ئېقىپ يۇرگەن رىۋايەت ۋە خەلق ھېكايىلىرىگە ئاساسەن ئەسەرگە كىرگۈزگەن سۆژىتلاردۇر.

3. «يېشىم خاراكتېرلىك سۆژىت» ۋە «نامايان قىلىش خاراكتېرلىك سۆژىت»

«يېشىم خاراكتېرلىك سۆژىت» ئەنئەنىۋى سۆژىتقا تەۋە. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى بىر يېشىمنى مەقسەت قىلىپ، سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتى ئاساسىدا ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىدۇ. نەۋايى داستانىغا قارىساق، خىسراۋنىڭ سامانىلار دۆلىتىنىڭ، مېھرىبانونىڭ ئەرمىنىيەنىڭ پادىشاھى ئىكەنلىكى، شېرىننىڭ مېھرىبانونىڭ جىيەن قىزى، شېرويانىڭ خىسراۋنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكى، فەرھادنىڭ ئۇستا ھۇنەرۋەن ئىكەنلىكى، تاغ تېشىپ، سۇ باشلىشى، خىسراۋنىڭ فەرھادنى ھىيلە ـ مىكىر بىلەن يېڭىشى، فەرھادنىڭ مەككار مومايىنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ ئۆزىنى ھالاك قىلىشى، شېرويانىڭ ئاتىسى خىسراۋنى ئۆلتۈرۈشى ھەم شېرىننى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولۇشى، شېرىننىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى «فەرھاد ـ شېرىن» داستاننىڭ باشلانمىسى بولغان ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستاندىلا بار بولغان ئەنئەنىۋى سۆژىت بولۇپ، يېشىم خاراكتېرلىك سۆژىتقا كىرىدۇ، نەۋايى داستاندىكى قوشۇمچە سۆژىتلار گەرچە ئەنئەنىۋى سۆژىتتا يوق بولۇپ، نەۋايى تەرىپىدىن قېتىلغان بولسىمۇ، بىراق داستاننىڭ باش تېمىسىدا ئۆزگىرىش ياسىغان، يەنى، شېرىننىڭ خىسراۋنى ياخشى كۆرۈپ، خىسراۋنىڭ ۋاپاتىغا چىدىمايى ئۆزىنى ھالاك قىلىشىدىن فەرھادتىن ئىبارەت ئەلسۆيەر قەھرىمانىنىڭ ئىشقىدا كۆيۈپ، فەرھاد ئۇچۇن ئۆزىنى قۇربان قىلغان، خەلق مەنپەئەتى ئۇچۇن ئاجايىپ ھەسسە قوشقان تۆھپىكار ئورۇنغا ئۆتۈشىدىن ئىبارەت ۋەقەلىك داستاننىڭ تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇپ، داستاندا ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان، شۇنىڭ ئۇچۇن نەۋايى قوشقان يېڭى سۆژىتمۇ يېشىم خاراكتېرلىك سۆژىتقا كىرىدۇ.

نىزارىيمۇ ئەنئەنىۋى سۈژىت ئاساسىدا يېزىپ چىققاندىن باشقا، ئۆز ئالدىغا بەزى سۈژىتلارنى قوشقان بولۇپ، بۇ سۈژىتلار داستان تەرەققىياتىدا زور رول ئويناغان ھەم ئۆز دەۋرىنىڭ رېئاللىقىنى نامايان قىلىپ بەرگەن، شۇڭا بۇ سۈژىتمۇ يېشىم خاراكتېرلىك سۈژىتقا كىرىدۇ، دېمەك، «فەرھاد ـ شېرىن»داستانىنىڭ سۈژىتى يېشىم خاراكتېرلىك سۈژىت تىپىغا تەۋە.

قەھرىمانىنىڭ ھەرىكەت ئەندىزىسى ـــ باش قەھرىمان ۋە ئوبيېكت، ئىشقا سالغۇچى(ئەۋەتكۈچى) ۋە قوبۇل قىلغۇچى، ياردەم بەرگۈچى ۋە رەقىب.

1) باش قەھرىمان ۋە ئوبيېكت

داستاندىكى ئەڭ مۇھىم مۇناسىۋەت ـــ مەلۇم مەقسەتنى قوغلاشقان باش قەھرىمان بىلەن ئۇ قوغلاشقان مەقسەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتۇر. پېرسوناژ مەلۇم مەقسەتكە يېتىشنى ئۈمىد قىلغان سۈبيېكت، ئۇ يەتمەكچى بولغان ئىش ئوبيېكت بولىدۇ.ئىككىلا داستاندا مەلۇم مەقسەتنى قوغلاشقان باش قەھرىمان بىلەن ئۇ قوغلاشقان مەقسەت ئوخشاش بولۇپ، باش قەھرىمان فەرھاد خەزىنىدىكى جاھانىنامە ئەينىكىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ سىرلىرىنى بىلىش ۋە يار ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ ۋە سەپەر جەريانىدا ئىنسانىيەتنىڭ دۈشمنى بولغان ئەجدىھانى يېڭىپ، سۈلايمان ئۆزۈكى، جەمشىد جامىغا ئېرىشىپ، يەمەن دۆلىتىگە بېرىپ، تاغ تېشىپ، ئۆستەڭ قېزىپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلىدۇ، شېرىنىنى كۆرگەندىن كېيىن ئەينەكنىڭ سىرىنى بىلىدۇ. شۇنداقلا شېرىننىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن خىسراۋ بىلەن ئەلەم ۋە قەلەم كۈرىشى قىلىپ ئۇنى يېڭىدۇ. دېمەك، داستان باشتىن ـ ئاخىر فەرھادنىڭ جاپالىق كۈرىشى ئارقىلىق قانات يايىدۇ، شۇڭا داستاندىكى باش قەھرىمان ـ ـ پەرھاد، داستاندىكى ئوبيېكت ـ شېرىن.

2) ئىشقا سالغۇچى(ئەۋەتكۈچى) ۋە قوبۇل قىلغۇچى. باش قەھرىمانىنىڭ ھەرىكىتىنى قوزغىتىدىغان ياكى مەلۇم نىشان ۋە ئوبيېكت بىلەن تەمىنلەيدىغان كۈچ ئىشقا سالغۇچى(ئەۋەتكۈچى) دېيىلىدۇ. ئىشقا سالغۇچى مەلۇم ئەھۋال ئاستىدا ئادەم ئەمەس، بەلكى مەلۇم ئابستراكت كۈچ بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، جەمئىيەت، تەقدىر، دەۋر، ئەقىل ـ پاراسەت قاتارلىقلار. خاقان ئۆز ئوغلى فەرھادنى خەزىنىلەرنى تاماشا قىلىشقا كەلتۈرىدۇ، فەرھادنىڭ كۆزى ئىسكەندەر ئەينىكىگە چۈشۈپ، ئەينەك تىلىسىمدىكى سۈرەت(نىزارىينىڭكىدە سۈرەتنى كۆرىدۇ) ۋە خەتنى(نەۋايىنىڭكىدە خەتنى كۆرىدۇ)كۆرۈپ ھۇشىدىن كېتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئەينەكتىكى سىرنىڭ تېنگىگە يېتىش ئۈچۈن ئاتلىنىدۇ، شۇڭا ئىسكەندەر ئەينىكى ۋە ئۈنىڭدا كۆرۈلگەن ئالامەتلەر «فەرھاد ـ شېرىن»داستاندىكى ئىشقا سالغۇچىدۇر.

قوبۇل قىلغۇچى (ئوبيېكتنىڭ قەلبىگە ئېرىشكىنى قوبۇل قىلغۇچى بولىدۇ). فەرھاد ئەينەكنىڭ سىرىنى بىلىپ، ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئاجايىپ تۆھپە قوشۇپ، شېرىننى ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق قايىل قىلىپ، شېرىننىڭ مۇھەببىتىگە ئېرىشىدۇ. شۇڭا داستاندىكى قوبۇل قىلغۇچى ـــ شېرىن.

3) ياردەم بەرگۈچى ۋە رەقىب . بۇ پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسىنىڭ باش پېرسوناژ بىلەن بىۋاستە باغلىنىشى بار، ئۇلار ياكى ئوبيېكت بولىدۇ، ياكى ئوبيېكتقا بېرىدۇ ۋە ياكى ئوبيېكتنى قوغلىشىدۇ، ئۇلار ھېكايىدە كەم بولسا بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق رولى باش قەھرىمان بىلەن ئوبيېكتنىڭ مۇناسىۋىتىدە، باش قەھرىمان ئوبيېكتنى قوغلاش جەريانىدا ئىلگىرى سۈرۈش ياكى توسۇش رولىنى ئويناپىدۇ. داستاندىكى خان، غاردا فەرھادقا كېينىكى قىلىدىغان ئىشلار توغرىسىدا يول كۆرسىتىدىغان سۇقرات، كېيىن ئۇچرايدىغان خىزىر، كېمىدە ۋەقەگە ئۇچرىغاندا دوست بولۇپ فەرھادقا يول باشلىغان شاپۇر، شېرىن بىلەن كۆرۈشۈشكە شارائىت يارىتىپ بەرگەن مېھرىبانولار باش قەھرىمانغا ياردەم بەرگۈچى بولۇپ، بۇ پېرسوناژلار ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا فەرھادنىڭ مەقسىتىنى تىزراق ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئوخشىمىغان دەرىجىدە ياردەم قىلىدۇ.

رەقىب(قارشى چىققۇچى) داستاندا فەرھاد سەپىرىدە ئۇچرايدىغان ئەجدىھا، دۇۋە، خىسراۋ، ئۈمىد بۇزۇرگ، مەككار موماي، شېرويا قاتارلىقلار فەرھادنىڭ ئالدىغا ئۇچرايدىغان توسالغۇلار، فەرھاد بۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنى يەڭگەن بولسىمۇ، بىراق شەيتانىنى

ئۇسسۇلغا سالىدىغان مەككار مومىاي ئالدىدا ئاجىز كېلىپ، ھاياتىنى قۇربان قىلىدۇ. بۇلار فەرھادنىڭ ھەرىكىتىگە قارشى چىققۇچىلاردۇر.

4. قەھرىماننىڭ ھەرىكەت بەلگىسى ـ باش قەھرىماننىڭ ئوبيېكتقا ئېرىشىش جەريانىدا ئەكس ئەتكەن بەلگە

بۇ بەش تۈرلۈك بولۇپ، ئۇ قۇرۇلمىنى تەھلىل قىلىشنىڭ ئاساسى. بايان قىلىش خاراكتېرلىك (تەپسىلىي چۈشەندۈرۈش خاراكتېرلىك) بەلگىسۇ ھەرىكەتنى بايان قىلىش جەريانىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

مەنە بەلگىسى، مەنە بەلگىسى بىلەن پېرسونا‌ژلار خاراكتېرى زىچ باغلىنىشقا ئىگە.

سىمۋوللۇق بەلگە ـ بەش بەلگىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇرەككەپ بەلگە. بايان جەريانىدا، دائىم بايان خاراكتېرلىك بەلگە بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ، بايان خاراكتېرلىك بەلگىنىڭ ۋەزىپىسى تېكىستتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىنى قانداق تېپىش، قانداق ھەل قىلىش ۋە قانداق قىلىپ نەتىجىگە ئېرىشىپ تېكىستنى ئاخىرلاشتۇرۇشتۇر. سىمۋوللۇق بەلگە تېكىستنىڭ كۆپ خىللىقىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىكى ئەڭ مۇھىم نۇقتا خاراكتېرنىڭ تۇرغۇزۇلىشىدۇر.

مەدەنىيەت بەلگىسى، باشقا بەلگىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تۈرلۈك بەلگىلەردىن يۇغۇرۇلغان بىر خىل ئەدەبىي خاراكتېرگە ئىگە. مەدەنىيەت بەلگىسى تارىخقا مەنسۇپ بولۇپ، تارىخ تەرەققىياتىغا ئاساسەن ئۆزگىرىپ، ئوخشاش بولمىغان دەۋردىكى كىتابخانىدا ئوخشاش بولمىغان تەسىرات قالدۇرىدۇ.

بىز تۆۋەندە، بايان قىلغان تەپسىلاتقا ئاساسەن ھەر قايسىسىنىڭ ئىپادىلىگەن سىمۋوللۇق مەنىسى ۋە مەدەنىيەت بەلگىسىنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى:

فەرھادنىڭ خانىنىڭ ئوغلى بولۇشى خەلق داستانلىرىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سۆزىت قۇرۇلمىسى بولۇپ، مۇھەببەت داستانلىرىدا كۆپىنچە قىز ياكى يىگىت يۇقىرى تەبىقىدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ، يۇقىرى تەبىقىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن ياش تۆۋەن تەبىقىدىكى بىرسىنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ، ئاتا ـ ئانىسى قوشۇلمايدۇ ياكى شۇ ياشىنى مەلۇم ۋاستە بىلەن سىنايدۇ، نەۋايى «فەرھاد ـ شېرىن» داستانىدا خەلق ئاغزاكى ھېكايىلىرىدىن مۇۋاپىق دەرىجىدە پايدىلانغان بولغاچقا بۇرۇندىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان شۇ ئەندىزىگە ئاساسلانغان. فەرھادنىڭ ئالاھىدە تۇغۇلۇشى خەلقىمىز ئارىسىدا كەڭ تارقالغان قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن «ماناس»، «ئوغۇزخان»، «ئالپامىش»، «ئاق ئۆلەندى»، «گۆرئوغلى» دېكى قەھرىمانلارنىڭ ئالاھىدە تۇغۇلۇشى مۇتىپغا ئوخشاش بولۇپ، قەھرىمانلارنىڭ تۇغۇلۇشىدىكى مۇقىم بولغان سۆزىت قۇرۇلمىسىدىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ بالىلىق ۋاقتىمۇ ئالاھىدە، ئۇ ئاخىرىدا ئاجايىپ باتۇر، كۈچتۈگگۈر بولۇپ يېتىلىدۇ، كامالەتتە ھەممىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، دوكتور ھەسەنجان ئابلىز«فەرھاد ۋۇجۇدىدىكى تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ ئىزلىرى» دېگەن ماقالىسىدە، «نەۋايى داستانىدىكى فەرھادنىڭ ئۆچ يېشىدا‹قۇرئان›نى ئۆگىنىشكە باشلاپ، 14 يېشىدا زامان ئىلىملىرىدىن كامالەتكە يېتىشى ئۇنىڭ شەرىئەت باسقۇچىنى غەلىبىلىك تاماملىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ» دەپ، تەسەۋۋۇپ نۇقتىسىدىن فەرھادنىڭ ئالاھىدە ئۆسۈپ يېتىلىشىنى تەھلىل قىلغان. داستانىدىكى «بالا دۇنياغا كۆز ئاچقاندىن باشلاپ، ئۇنىڭ يۈزىدىن، كۆزىدىن، پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن شولا تارىلىپ تۇراتتى، لېكىن ئۇ يىغلىغان پەيتلەردە، يىغا ئاۋازىدىن پىراق دەردى كېلەتتى» دېگەن يەردىن باشلاپ ئەسەردىكى تەسەۋۋۇپى مەزمۇن كۆزگە تاشلىنىشقا باشلايدۇ. نەۋايى ۋە نىزارىينىڭ فەرھادنى بۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىپ سۈپەتلىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب ئۆز دەۋرىدىكى خەلقنىڭ ئىشقا ئاشۇرالمىغان ئارمانلىرىنى شۇ قەھرىمانلار ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئىستىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنىڭ پات يېقىندا ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىدىن ئالدىن بېشارەت بېرىش ئۇچۇندۇر.

فەرھاد دېگەن ئىسمىنىڭ قويۇلۇشىغا بېرىلىدىغان تەبىر ئوخشىمايدۇ، نەۋايى داستاندا، بەش سۆزنىڭ بېشىدىكى بىردىن ھەرپ ئېلىنىپ «فىراق»دىن «ف»نى، «رەشىك»تىن «ر»نى، «ھىجران»دىن «ھ»نى، «ئاھ»دىن «ا»نى، «دەرد» تىن «د»نى بىر-بىرىگە بىرىكتۈرگەندە، «فەرھاد»دېگەن ئىسىم كېلىپ چىققان. فەرھادنىڭ تۇغۇلۇشىدىنلا ئىشق ئوتىدا خاپىغان ھالدا يۇرۇشى ئۇنى ئىنسان ئۇچۇن ئاسايىشلىققا، بەختلىك ھايات يولىدىكى ئىزدىنىشلەرگە ئۇلاپ كەلگەن.

فەرھاد ئۇچۇن تۆت قەسىر سالدۇرۇشنى نىيەت قىلىش ۋە سېلىش، خانىنىڭ تەختنى فەرھادقا بەرمەكچى بولغانلىقى ھەر ئىككى داستاندا تەسۋىرلەنگەن بولۇپ (نىزارىي داستاندا قىسقىچە تەسۋىرلەنگەن)، فەرھادنىڭ تۆت قەسىرنى ئايلىنىپ كۆڭلىنىڭ ئېچىلماسلىقى، ھەقىقىي ئىشق ئەھلىنى دىدار ۋەسلىدىن باشقا ھەرقانداق نەرسىنىڭ خۇشال قىلالمايدىغانلىقى، ھەرقانداق گۈزەللىكنىڭ ئۆزىگە تارتالمايدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن بولسا، فەرھادنىڭ ئۆز تاج-تەختنى ھەدىيە ئەتمەكچى بولغان ئاتىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىشى تەرىقەت بويىچە نەپسىدىن ۋاز كېچىشنىڭ نىشانىسى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق نەۋايى ئىنسانلاردا كەم تېپىلىدىغان، بىراق بولۇشقا تېگىشلىك ئەڭ ئېسىل خىسلەتنى يورۇتۇپ بەرگەن. بولۇپمۇ نەۋايى داستانىدىكى فەرھادنىڭ ئاتىسىغا بەرگەن ئورۇنلۇق جاۋابلىرى فەرھادنىڭ پەقەت بىر قەھرىمانلا ئەمەس، پىشىپ يېتىلگەن ماھىر سۆز سەنئەتكارى ئىكەنلىكىنىمۇ نامايان قىلغان. فەرھاد جاھانىنامە سىرلىرىنى بىلىش ئۇچۇن يۇنانغا سەپەر قىلىش مەقسىتىدە مۇلك ئاراغا ئۆز سىرىنى ئېيتىدۇ. شۇ ھېكايە بايان قىلىنغان بابتىكى نەۋايىنىڭ فەرھاد توغرىسىدا يازغان«تىلسىم مۇددىئاسىنى، بەلكى مۇددا تىلسىمىنى ئۇنىڭ قېشىغا ئۇچماق» دېگەن بىرىكمىلىرىگە قارايدىغان بولساق، پەقەت سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشقاندەك، مەزمۇنغا تەسىر يەتمىگەندەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن بۇ سۆزنىڭ مەنىسى چوڭقۇر. يەنى «تىلسىم مۇددىئاسى»فەرھاد جاھانىنامە ئەينىكىدە كۆرگەن ئاجايىباتلارنىڭ ئېچىلمىغان مەنىلىرى، فەرھادنىڭ شېرىننىڭ جامالىنى كۆرۈش تىلىكى «مۇددىئا تىلسىمى»بولۇپ، نەۋايى بۇ يەردە مۇرەككەپ سۆز ئويۇنى قىلىدۇ. بۇ يەردىكى جاھانىنامە ئەينىكى شامانىزمدا قۇياش ئىلاھىنىڭ سىمۋولى بولۇپ، بۇرۇنقى كىشىلەرنىڭ نەزەردە قۇياش ئىلاھىغا تەقەللانغان.

نەۋايى فەرھادنىڭ ياشلىقىدىن باشلاپ بىلىمگە قىزىقىشىنى ۋە ياش بالىدىكى پەۋقۇلئاددە ئىدراك قىلىش كۈچىنى شەخسى بالاغەتنىڭ مۇھىم بەلگىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلەشكە تىرىشقان.

جاھاندا قالمىدى ئۇل يەمىگەن ئىلىم،
بىلىپ تەھقىقىنى قېزىپ يەتمىگەن ئىلىم.

نىزارىي قەلىمىدە، فەرھاد سەپەرگە خاقان ھەم ئۇنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن چىقسا، نەۋايى قەلىمىدە، يالغۇز سەپەرگە ئاتلىنىدۇ، فەرھادنىڭ سەپەرگە يالغۇز چىقىشى ئۇنىڭ ئۆزىگە بولغان قاتتىق ئىشەنچىسى ۋە كۈچ-قۇدرەتتە كامالەتكە يەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەينەك ۋەقەسى ۋە ئۇنىڭ سىرلىرىنى بىلىش ئۇچۇن يۇنانغا بېرىشى مۇھەببەت مۇشەققەتتىنىڭ باشلىنىشى ھېسابلىنىدۇ.

فەرھاد يۇنانىدا ئەھرامەن بىلەن ئېلىشىش ئۇچۇن ماڭغانىدا يولدىكى شېغىل تاشلار، گىياھلار ئېتىكىگە يېپىشىپ ئۇنى يولدىن قايتۇرماقچى بولىدۇ. نەۋايى ۋەزىيەتنىڭ جىددىلىكىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

«فەرھادقا جاھەننامىدە كۆرۈنگەن دەشت سەئىزە بىلەن بېزەلگەن ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ بارچىسى دەرد-پىراق سەئىزىلىرى. دەشتىنىڭ گىياھلىرى زەڭ(دات) باسقان نەشتەرنى ئەسلىتىدۇ. سۇمبۇللار تۇزاققا ئوخشايدۇ، نەرگىس گۈللىرى تەقۋا ئەھلىنى مەست ۋە ھۇشسىز قىلىش ئۇچۇن شاراپ پەيلى ئۇزاتقاندىن، تۇپراقلىرى كىشىلەرنىڭ بەختىنى قارا قىلىش ئۇچۇن مۇشۇك ساچار ئىدى». بۇ بايانلارنىڭ پىراق توغرىسىدىكى ۋەقەلىك بىلەن بىر پۈتۈن تەسەۋۋۇر ھاسىل قىلىشقا قارىتىلغانلىقى ئۆز-ئۆزىدىن كۆرۈنىدۇ. نەۋايىنىڭ ئەرمەن دەشتلىرىنى مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلەشتىكى مەقسىتى فەرھادقا بۇ يەردە كۈتۈپ تۇرغان ئازاب- ئوقۇبەتلەر(مۇھەببەت

پاجىئەسى) دىن بېرىلگەن ئالدىن بېشارەتنى ئىپادىلەش ئۇچۇندۇر.

بۇ ئارقىلىق نىزارىي ۋە نەۋايىلار ئۆزلىرىنىڭ تۆت تادۇ قارىشىنى ئىپادىلىگەن. نەۋايى سۆقرات غارىنى كەڭرى تەسۋىرلىگەن، مەلۇمكى، سوقرات غارىنىڭ راست - يالغانلىقى ۋە قەيەردە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش ئۇچۇن ئۆز زامانىسىنىڭ تارىخچىلىرى ، سەيياھلىرى كۆپ ئىزدەنگەن، نەۋايى بۇ مەسىلىدە رىۋايەتنى ئاساس قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ، نىزارىي فەرھادنىڭ ئىسكەندەر ئەينىكىنى ئىزدەش ئېپىزوتىنى قىسقارتىدۇ. يەنە فەرھادنىڭ ئۇچ تىلسىمات بىلەن جەڭ قىلغانلىقىنى نەۋايى كۆپ تەسۋىرلىگەن بولسا، نىزارىي بۇنى قىسقارتىدۇ. نەۋايى قەلىمىدە، خەزىنىدە سۆقرات تىلسىمنىڭ سىرلىرى يېزىلغان بىر پارچە خەت بارلىقى يېزىلىدۇ، نىزارىي قەلىمىدە بۇ خەت مەسىلىسى يوق.

نەۋايى فەرھاد «مېھنەتنامە»سىنى بايان قىلغاندا، زىددىيەت-كۈرەشنىڭ ئۆتكۈرلۈكى، تەبىئىلىكى ۋە مەنتىقىلىقىنگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. نەۋايى داستاندا تۆت يۇز ئەفلاتۇن سۈپەت ئالىم ئاجايىپ ھۈنەر- سەنئەت ئىشلىتىپ ياراتقان ئەينى ئىسكەندەر سىرلىرىنى ئېچىشتا فەرھاد يۇنانغا بېرىپ، سۇھەلىيا ھەكىم ۋە سۇقراتتەك ئالىي بىلىملىك دانىشمەنلەر بىلەن ئۇچرىشىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىزباسارى بولۇپ قالىدۇ. دانىشمەن سۇقرات ۋە سۇھەلىيا فەرھادقا مەدەتكار بولىدۇ. مۇشەققەتلىك كۈرەش، تىنىمسىز ئىزدىنىش نەتىجىسىدە تىلسىملار يولى ئېچىلىدۇ، شائىر بۇنى فەرھادنىڭ سۆزلىرى بىلەن شۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

دېدى: ھەر ئىشكى قىلمىش ئادەمزاد،
تەپەككۇر بىرلە بولمىش ئادەمزاد.

نەۋايى فەرھادنى ھېكمەت خەزىنىسى بولغان يۇنانىستان(گرېتسىيە) غا تەلپۈندۇرىدۇ ۋە ئۇنى ئىسكەندەر تىلسىمنى(پەلسەپە خەزىنىسىنى) ئېچىشتا سۇقرات ھېكىم بىلەن يۇز كۆرۈشتۈرىدۇ. بۇ گرېك پەلسەپىسىنى سۇقراتتىن باشلاپ ئۆگىنىش، پلاتوننى بېسىپ ئۆتۈش ۋە ئارستوتىلدا ۋايىغا يەتكۈزۈش توغرىسىدىكى فارابى قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇچۇندۇر.

نەۋايىنىڭ داستانىدىكى فەرھاد چىن خاقانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، بۇ ھەقتە رۇس ئالىملىرىدىن بېرتېلىس، ئۆزبېك ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن پروفېسسور ۋ.زاھىدوف ۋە قازاقستان ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىرى، جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرىدە فەرھادنىڭ ئانا يۇرتىنىڭ خوتەن يېكى شىنجاڭ ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن. نەۋايى چىن شەھرىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسىنى گۈزەل قىلىپ تەسۋىرلەپلا قالماستىن، بەلكى چىن ئېلىدە ھەرخىل ھۈنەر ئۇستىلىرى ئېچىدە تاشچى قارۇننى ئالاھىدە كۆرسىتىدۇ. قارۇن خوتەن قاشتېشى ئويمىچىلىق ئۇستىسىنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇ فەرھادنىڭ ئۇستازىدۇر.

سۇھەلىيا ھەكىم ۋە سۇقراتنىڭ فەرھادقا تىلسىملار ۋە ئەۋلادلار يىغقان ھەددى- ھېسابسىز بايلىقلار يولىنى توسۇپ ياتقان دېۋە ۋە ئەجدىھاغا قارشى كۈرەش قىلىش يوللىرىنى ئۆگىتىشىدىن فەرھادنىڭ يالغۇز قەھرىمان، سۆز ئۇستىسى، ئۇستا ھۈنەرۋەن بولۇشتىن سىرت يەنە ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلغۇچى نىجاتكار، سۇقراتچە ئەقلىگە ئىگە دانىشمەن ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ف. رھات ئىسكەندەر تىلسىمنى ئېچىش يولىدا شەرق ئەدەبىياتىدا راھنامە تىمسالى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىپ كەلگەن خىزىرغا يولۇقىدۇ. خىزىر فەرھادقا ئاق فاتىھە بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ يولىدىكى سىرلار يېشىلىپ، قاراڭغۇلۇقنىڭ سىمۋولى بولغان دېۋە ۋە ئەجدىھا ئوخشاش ياۋۇز كۈچلەرنى يېڭىدۇ. سۇھەلىيا فەرھادنىڭ نامى-ئەھۋالىدىن بۇرۇنلا خەۋەردار بولۇپ، ئۇنى كۆرۈشكە ئىنتىزار ئىدى. شائىر سۇھەلىيانى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا تەسۋىرلىنىدىغان خىزىر دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن. ئۇ ئاددىي ئىنسان فەرھادنى كۆرۈش ئۇچۇن غارىدا 500 يىل ئىستىقامەت قىلىپ كۈتىدۇ، ئۇ فەرھادنى ئۇلۇغلايدۇ، ئۇنى كۆرگەندىن كېيىن ئۆلۈشكە رازى بولىدۇ. خىزىر ئىنسانلارنىڭ ئۆز ماھىيىتىنى ئىزدەش جەريانىدا ئەقىل- پاراسەت ئارقىلىق فانتازىيەگە تايىنىپ، بەدىئىي تەپەككۇر ۋە

بەدىئىي توقۇلمىلار ئارقىلىق ئۆز ئارزۇ- ئارمانلىرىنى ئىپادىلەپ يارىتىلغان غايىۋى ئوبرازدۇر. «فەرھاد ۋە شېرىن» نىڭ پۈتۈن مەزمۇنىنى تەشكىل قىلغان فەرھادنىڭ قەھرىمانلىق، كامىللىق يولىدىكى يۇرۇشلىرى نەپس ۋە تەكەببۇرلۇقتىن يىراق تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. فەرھاد شۇ يولدا ئىزدەندى ۋە نەپسىنىڭ سىموۋلى ئەجدىھا بىلەن تەكەببۇرلۇقنىڭ سىموۋلى ئەھرەمەننى يەڭدى.

نەۋايىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن»داستانىدا سۇقراتنىڭ فەرھادنىڭ ئىشقىنى ئىزاھلاپ ئېيتقان سۆزلىرى بېرىلگەن بولسا، نىزارىي ھەقىقەت ئۇچۇن كۈرەش قىلىدىغان كىشىنىڭ سۇقراتچە ياشاشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئىنسانىنى ئىنسانلىق خىسلەتكە ئىگە قىلىدىغان مىجەز-خۇلقىنى مەدھىيەلەپ، سەلبىي ئىللەتلەرنى تەنقىد قىلىش بىلەن بىرگە زاماندىن يۈز ئۆرىگەن كىشىلەرگە تەربىيە بەرمەكچى بولىدۇ. شائىرنىڭ بۇ ئالىيجانابىغايىسى فەرھادنىڭ يەمەنگە سەپىرى ۋاقتىدىكى ۋەقەلەر تەسۋىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

فەرھادنىڭ ئەرمىنىيەدە قىلىشى ئەرمىنىيەنىڭ ئەبەدىي ئازادلىق، ئاسايىشلىق ھايات رەمزى سۈپىتىدە تونۇغانلىقىدىندۇر. نەۋايى خەلق مەنپەئەتىگە قارىتىلغان يۈكسەك ئىدىيەلەرگە ئىجاد، مېھنەت، مەرىپەت، كامىل ئىنسانىي مۇناسىۋەتلەر يولى بىلەن ئېرىشكىلى بولىدۇ دەپ قارايدۇ. فەرھادنىڭ شېرىننى تېپىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ ھەممىسى فەرھادنى ئومۇمنىڭ مەنپەئەتى يولىدىكى كۈرەشنىڭ بوسۇغىسىغا ئېلىپ كېلىدۇ. ئاتىسىنىڭ سەلتەنەت ۋە تاج-تەخت ئىگىلەش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى رەت قىلغان فەرھاد شۇ مۇھىتتا تۇرۇپ، كەڭ ئاۋام بىلەن بىرگە ياشاپ، خەلقنىڭ خاپىلىقىغا تەڭ قايغۇرىدۇ. بۇ نەۋايىنىڭ خەلق، دۆلەت ۋە شاھنىڭ بىرلىكى ھەققىدىكى يۈكسەك ئىدىيەسىنىڭ يارقىن ئىپادىسى بولۇپ، نەۋايى داستانىنىڭ باش قەھرىمانى فەرھاد مېھنەت ۋە سەنئەتنى ھەۋەس سۈپىتىدە ئەمەس، ئومۇمنىڭ مەنپەئەتى يولىدىكى زۆرۈرىيەت سۈپىتىدە ھېس قىلىدۇ. مانا بۇ نەۋايى گۈمانىزملىق قارىشىنىڭ ئەكس ئېتىشىدۇر.

نەۋايى ھېيلىگەر مومايى ئوبرازىنى ياراتقاندا، ھېيلە- مىكىر ۋاستىسى بىلەن جاھانىنى قالايمىقان قىلىدىغان، ھەققانىيەتنىڭ يولىغا تۇزاق قۇرىدىغان، گۈزەللىكنى چەيلەشكە ئۇرۇنىدىغان ئىككى يۈزلىمچى ئالدامچىلارنى نەپرەت بىلەن پاش قىلىدۇ. داستاندىكى مەككار كەمپىر بىلەن باغلىق بولغان ئېپىزوتلاردا شائىر ياشىغان دەۋردىكى سارايغا جۇغلانغان، تىلى بىلەن دىلى ئوخشىمايدىغان، يۈزلىگەن فەرھادلارنىڭ يىلتىزىنى قۇرۇتۇشتا «ماھارەت» كۆرسەتكەن ياۋۇز كۈچلەرنى بىتجەت قىلغان قەھرىمانىنى شاھ قىلىش غايىسىنى ئىپادىلىدى.

فەرھادنىڭ مەككار مومانىڭ سۆزىنىڭ راست - يالغانلىقىنى تەكشۈرمەي تۇرۇپلا ئىككى قېتىم ئالدانغانلىقى، ھەقىقىي، پاك مۇھەببەتنىڭ سېھرىي كۈچىدىن بولۇپ، «سۆيگۈ ئىنسانىنىڭ ھەممە زەئىپلىكلىرى ئىچىدىكى ئەڭ قىزىقىنى ۋە ئەڭ كەچۈرۈشكە تېگىشلىكىدۇر»(دىككىنس)، «ئەڭ ئەقىللىق ئادەم سۆيگۈ ئالدىدا ئەخمەققە ئايلىنىدۇ»(م، سافىر) دېگەن ئىنسانىي پىسخىك ھادىسىنىڭ مەۋجۇتلىقىدىن بولسا كېرەك.

يەنە بىر خاراكتېرلىك دېتال سالاسۇنغا قويۇلغان ئىران ساقچىلىرىنىڭ فەرھادقا خەيرىخاھلىقى بولۇپ فەرھاد ھەرقانداق جاپاغا بەرداشلىق بېرىپ، ئۇنى قاماقتىن ئازاد قىلىشقا تەييار تۇرغان ساقچىلارغا نىسبەتەن ئالىيجانابلىق بىلەن جاۋاب قايتۇرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بەختىنى دەپ ئىران ساقچىلىرىنى ئوتقا تىقمايدۇ، فەرھادنىڭ ۋاپاتى پۈتۈن ئەرمىنىيەنىڭ ماتەمگە ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭ جەستى سىلىنغان تاۋۇتنى يۈزلەپ كىشىلەر كۆتۇرۇپ ماڭىدۇ. نەۋايى بۇ تەسۋىر ئارقىلىق خەلقنىڭ ئارزۇ- ئىنتىلىشلىرى، زۇلۇمغا قارشى مۇرەسسەسىز كۈرەشلىرىنى ماھارەت بىلەن ئىپادىلىگەن. شۇنىسى ئېنىقكى، پۈتۈن داستاندا شائىر تەرىپىدىن ئىلگىرى سۈرۈلگەن غايە ئەينى دەۋردىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىستەك- ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتۇر.

نەۋايى ئەسىرىنىڭ مەركىزىدە تۇرغان

ئوخشىمىغان دۆلەتتىكى خەلقلەر بىر-بىرى بىلەن ئىناق-ئىجىل ياشاپ، جاھالەتكە قارشى بىرلىشىپ كۆرەش قىلدى، ئىنسانغا بەخت كەلتۈرگۈچى ھاياتنى ئارزۇ قىلدى.

بۇ داستاندا ئىپادىلەنگەن ئۇلۇغ ۋە ئەبەدىيلىك روھ 500 يىلدىن بېرى شەرقلىقلەر ۋە غەربلىكلەرنى ھاياجانغا سېلىپ كەلمەكتە. ئىنسانىيەت 21- ئەسىردە تۇرۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە نەۋايى غايىسىدىكى بۇ ئىلغار گۇمانىزملىق روھ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، دۇنيادا ھېلىمۇ مالىمانچىلىق، ئاچارچىلىق، ئۆچەكىشىش، مىللىي كەمسىتىش، ئېزىلىش ۋە مىللىي ماجىرا، ئۇرۇش ۋە ئۇرۇش خەۋپى مەۋجۇت، شۇڭا ھەرقايسى دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر يەنىلا دوستلۇققا، ئىتتىپاقلىققا موھتاج، بۇ جەھەتتە نەۋايى مەدھىيىلىگەن ۋە تەشەببۇس قىلغان بۇ روھ ھېلىمۇ ئۆز نۇرىنى چاچقۇسى!

ئىزاھلار

[1] 申丹:《 叙述学与小说文体学研究》[M].北京大学出版社, 1998.

پايدىلانمىلار

1. «ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى» [C]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1995.
2. باتۇر ئەرشىدىنۇف: « ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا داستان ژانرى»[M]، ئالمۇتا، قازاقستان س س پ «نەۋقە» نەشرىياتى، 1988-يىلى 93~92~104- بەتلەر
3. شەرىپىدىن ئۆمەر: « XIXئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، 2 قىسىم، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى 898- بەت.
4. ئابدۇبەسىر شۇكۇرى: «كۆزگۈنىڭ مەدەنىيەت مەنىسى»، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2000- يىللىق3- سان.
5. ھەنىپە سالىھوژا: «ئەلىشىر نەۋايى ئىزداشلىرى»، «ئۇيغۇر فەرھادنامىسىنىڭ تۇنغۇچ ئەسىرى»، تاشكەنت، غوپۇر غۇلام نامىدىكى نەشرىيات :2005-يىلى، 68-109- بەتلەر
6. ئوسمان ئىسمايىل: «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2006-يىللىق 4-سان.
7. ھەسەنجان ئابلىز: «نەۋايى قەلىمى ئاستىدا يارىتىلغان فەرھاد ئوبرازى ھەققىدە تولۇقلىما»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2004-يىللىق1-سان.
8. 陈岗龙:《蒙古民间文学比较研究》.北京大学出版社, 2001年.
9. 博修延:《文本学》. 北京大学印刷厂، 2004.年
10. 潜明兹:《中国少数民族英雄史诗》.中国科学院印刷厂1996年.
11. 祖果颂:《 叙事的诗学》.安徽大学出版社, 2003年.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 1005_5878 (2011) 02_109_14

ئىجتىمائىيلىشىش مۇھىتى ۋە بېيجىڭدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىدىكى كۆلتۇرەل ئۆزۈكلۈك ھادىسىسى*

ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق

(مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى، بېيجىڭ. 100081)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئىجتىمائىيلىشىش ئادەم تۇغۇلغاندا باشلىنىپ ئۆلگىچە داۋام قىلىدىغان ئۆگىنىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش جەريانىدۇر .شەخس ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىدا، تۇغۇلغان ماكان يېكى ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ كۆلتۇرىنى ماددىي ۋە مەنىۋى ئاممىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۆگىنىدۇ ۋە ئۆزلەشتۈرىدۇ. بېيجىڭدا تۇغۇلۇپ، بېيجىڭدا ئۆسكەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى گەرچە تۇغۇلۇپ يەسلىگە كىرگۈچە ئاتا-ئانىسىغا ئائىت تىل-كۆلتۇر مۇھىتىدا ئىجتىمائىيلاشقان بولسىمۇ، مەكتەپكە قەدەم باسقاندىن كېيىن تامامەن پەرقلىق تىل ۋە كۆلتۇر مۇھىتىدا ئىجتىمائىيلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ كىشىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. مانا مۇشۇ جەريانىدا، ئۇشبۇ يېڭى نەسىللەردە سوتسىيولوگىيەلىك مەنىدە (ياكى ئۇيغۇر مىللىي كۆلتۇر نۇقتىسىدىن) كۆلتۇرەل ئۆزۈكلۈك ھادىسىسى ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلاپ ئىزچىل داۋام قىلغان. ئۇلاردىكى بۇ خىل داۋام قىلغان يېكى ھالا بۇگۈنگىچە داۋام قىلۋاتقان كۆلتۇرەل ئۆزۈكلۈك ھادىسىسى ئۇلاردا كىملىك بىئاراملىقىنى پەيدا قىلغان.

摘要：社会化是个体出生时始于的过程，并持续于其死的一种学习与教化的过程。个体在其社会化过程中学习与内化其生活的社会之社会行为、价值观念及文化。在京出生成长的维吾尔族知识分子后代在较为特殊的语言、文化环境中完成其社会化并形成与其父母有较大差异的民族认同与价值观念。在此过程中已出现并在持续的文化断层问题，在民族及文化认同方面使他们变得更为困惑。

Abstract: Socialization is kind of process which of the persons begins with his or her birth and continues to his or her death, is the enlightenment and a learning process. Persons in their socialization process will learn and internalization societies' social behavior values and culture. Born and growth in Beijing Uyghur intellectuals' descendants has completed their socialization process in the completely different language and cultural environment, therefore they have fostered quite different value views and ethno-national identity from their parents. During this process has occurred and continuous the cultural gap problem on this generations, in terms of ethno-national and cultural identity so that they become more confused.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

1. سوتسىيولوگىيەلىك مەنىدىكى ئىجتىمائىيلىشىش

جەمئىيەتشۇناسلىق پېنىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاتالغۇلىرىدىن بىرى بولغان ئىجتىمائىيلىشىش（社会化/Socialization），ئادەتتە تۇغۇلغىنىدا پەقەت ۋە پەقەت بىر بىيولوگىيەلىك مەخلۇق بولغان

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 2-ئاينىڭ 18-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق (1972-يىلى 4-ئايدا تۇغۇلغان)، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى مىللەتشۇناسلىق ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتى جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى، دوكتور، دوكتورانت يېتەكچىسى.

ئادەمنىڭ، مەلۇم بىر تىلنى، ئۇشبۇ جەمئىيەتنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىنى، تۆرە-تۈزۈملىرىنى، قىممەت قاراشلىرىنى، بىلگۈ-مەلۇماتلىرىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆگىنىشىنى، ئۆگەنگەنلىرىگە ماس ھەرىكەت قىلىش قابىلىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈشىنى ۋە مۇشۇ تەرىقىدە ئىجتىمائىي ئادەم بولۇش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ.

مەسىلەن، ئادەمنىڭ قانداق قويۇپ قانداق ئولتۇرۇشقا دىققەت قىلىشى، چۆكىلارنى ھۆرمەتلەپ، كىچىكىلەرنى ئىززەتلىشى، ئاممىۋى قاتناش ۋاستىلىرىدە ئايالالار ۋە ياشانغانلارغا ئورۇن بوشتىشى، ماشىنا ھەيدىگەندە قاتناش قائىدىلىرىگە رىئايە قىلىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ نەتىجىسىدۇر.

2. ئىجتىمائىيلىش مەقستى

ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مەقستى، بىرىنچىدىن، ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىغا كىرگەن شەخسلەرگە ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ تىلىنى، ئاساسىي قائىدە-يوسۇنلىرىنى، ئادەتلىرىنى، قىسقىسى ئۇشبۇ جەمئىيەتنىڭ مىللىي كۇلتۇرىنى ئۆگىتىش ئارقىلىق ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائىي كىشىلىكىنىڭ شەكىللىنىشىگە ياردەم بېرىش. ئىككىنچىدىن، شەخسته شەكىللەنگەن كىشىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى مەقسەت، شەخس ئىجتىمائىيلاشقانسېرى كىشىلىكى ئېشىپ بارىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىدا شەخسلەر ئۆزلىرىگە خاس ۋە ماس روللىرىنى، ئۆزلىرىدىن كۈتۈلگەن ھەرىكەت قىلىقلارنى قوللايدىغان تۈتۈملارنى ئۆگىنىدۇ. بىر ئادەمنىڭ، ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتتە ئۆزىنىڭ ئورنىنى بىلىشى، جەمئىيەتتىكى باشقا ئەزالارنىڭمۇ ئۆز رولىنى بىلىشى ۋە شۇنىڭغا مۇۋاپىق شەكىلدە ھەرىكەت قىلىشى بولسا، پەقەت ئىجتىمائىيلىشىش بىلەنلا ئەمەلىيلەشىدۇ. تۆتىنچىدىن، ئىجتىمائىيلىشىش، شەخسلەردە ياخشى ئاتا-ئانا، ياخشى بالا، ياخشى كەسىپ ئەھلى، ياخشى دوست-قېرىنداش بولۇشتەك...ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئائىلە، جەمەت، جەمئىيەت ۋە مىللەت «كۈتۈش»لىرىنىڭ شەخسلەرنىڭ ئەس-يادىغا مەھكەم ئورنىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. بەشىنچىدىن، ئىجتىمائىيلىشىش، شەخسلەرگە ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى كۇلتۇرىنى پۈتۈن ئاممىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۆگىتىدۇ، ئۆزلەشتۈرىدۇ. بۇ يەردە مىللەتنىڭ ئېتنىك ۋە ئىرقىي تەۋەلىكىدىن بەكرەك، كۇلتۇرەل تەۋەلىكىنىڭ مۇھىملىقى قانۇنىيىتى تېخىمۇ گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، ياپون مىللىتىدىن بولغان بالا، كىچىكىدىلا ئۇيغۇر بوستانلىقىغا كېلىپ ئۇيغۇر كۇلتۇر مۇھىتى ۋە ئىجتىمائىيتىدە چوڭ بولسا، ئۇ تامامەن ئۇيغۇر كىشىلىكى ۋە كىملىكىدە يېتىشىدۇكى، ياپونلۇقلىقىدىن ئەسەر قالمايدۇ. چۈنكى ياپونلۇقنى ياپونلۇق قىلىپ تۇرغان پەقەت ئۇنىڭ بىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلىرى ئەمەس، بەلكى ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ تىلى، ئۆرپ-ئادىتى، قائىدە-يوسۇنلىرى ۋە دىنىي ئېتىقادى بىلەن جېپسلىشىپ شەكىللەنگەن مىللىي خاراكتېرى -- كىشىلىكى ۋە كىملىكىدۇر. بۇ نۇقتىدىن قارىغىنىمىزدا، خۇنەنده ياشايدىغان ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى مىللىي سىياستىنىڭ شاپائىتىدە ئۇيغۇر كىملىكىنى ئۆزلىرىگە سىياسىي كىملىك قىلغان، مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ فامىلىسى «جيەن» بولغان سوتسيال گۇرۇپپا، تارىخي ئېتنىك مەنبەسى جەھەتتىن تەكرىتاغ ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، كۇنىمىزدىمۇ ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتاشسىمۇ، ئەمەلىيەتته ھەقىقىي ئۇيغۇر كۇلتۇرى ۋە ئىجتىمائىيىتىدە ياشىمىغانلىقى ۋە تامامەن خەنزۇ-تۇڭگان مۇھىتىدە ياشايدىغانلىقى ۋە ياكى ئۇ خىل مۇھىتتا ئەسىرلەردىن بېرى ئىجتىمائىيلىشىپ كەلگەنلىكىگە ۋەجدىن، كۇنىمىزدە تەكرىتاغ ئۇيغۇرلىرى بىلەن كۇلتۇرەل مەنسۇبىيەت ۋە مىللىي كىملىك نۇقتىسىدىن ھېچ دېگۈدەك دەرىجىدە ئالاقىسى قالمىغان، پەقەت سىياسىي كىملىكلا «ئۇيغۇر» بولغان سوتسيال گۇرۇپپا كۆرۈنىشىدىدۇر. ئالتىنچىدىن، ئىجتىمائىيلىشىش شەخسلەرگە ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى كۇلتۇرىنى پۈتۈن ئاممىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۆگىتىدۇ ۋە ئۆزلەشتۈرىدۇ. مەسىلەن، لوپنۇردا تۇغۇلغان بىر بالا، بۇ يەردە يېتىلىش جەريانىدا، لوپنۇرلۇقلارنىڭ شېۋىسىدە سۆزلەش ۋە ئۇلاردەك پىكىر قىلىش، تەپەككۇر

قىلىشتىن باشقا يەنە، بۇ رايوندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى تۈپەيلى تەرەققىي قىلدۇرغان بىلىقچىلىق ۋە چۆل هاياتىغا ئالاقىدار ماددىي كۇلتۇر ئامىللىرىنمۇ ئۆزلەشتۈرۈپ باردۇ. بۇ خۇددى، يايلاق ۋە تاغلاردا ياشايدىغان كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئات ئۈستىدە ياشاش يېكى ئات ۋە چارۋىچىلىق بىلەن ئالاقىدار ماددىي كۇلتۇر ئامىللىرىدىن كۆپرەك خەۋەردار بولغىنىغا ئوخشاش. يەتتىنچىدىن، ئىجتىمائىيلىشىش، جەمئىيەتنىڭ نىسپىي ئىزچىللىقىنى ساقلايدۇ ۋە سوتسىئال-كۇلتۇرەل قۇرۇلمىنىڭ كۆپىيىشىنى يېڭى ئەۋلادلارغا يەرلەشتۈرىدۇ. يەنى جەمئىيەتنىڭ، مىللەتنىڭ قىسقىسى مىللىي كۇلتۇرنىڭ ئىزچىللىقىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. يۇقىرىدا توختالغان خۇنەن ئۇيغۇرلىرىدا ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىيلىشىش بولمىغاچقا يېكى بۇ خىل جەريان ناھايىتى بۇرۇنلا ئۇزۇلۇپ قالغاچقا، كۆنمىزدە ئۇلاردا ھەقىقىي مەنىدە ئۇيغۇرلۇق ۋە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىزچىللىقى يوق. بۇ ھال، كۆنمىز ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە سانى كۆنسايىن كۆپىيىۋاتقان يېڭى سوتسىئال گۇرۇپپا «خەنزۇ تىللىق ئۇيغۇرلار»[1] دا گەۋدىلىنىشكە باشلىماقتا،

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى ئادەمنى بىيولوگىيەلىك ھالىتىدىن ئۇزاقلاشتۇرۇپ ئىجتىمائىي ئادەم ھالىتىگە ئەكەلمەكتە، كىشىلىكنى شەكىللەندۇرۇپ كىملىكنى بەرمەكتە، شەخسنىڭ رولىنى، كۇلتۇرنى ئۆگىنىشىنى ۋە ئاقىۋەتتە شەخس ئۆزى تەۋە بولغان جەمئىيەتنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ ئىزچىللىقىنى داۋام ئەتكۈزۈشكە كاپالەتلىك قىلىماقتا.

3. ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ سورۇنلىرى

يۇقىرىدىكى نەزەريەۋى ئىزاھاتلاردىن مەلۇمكى، ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى شەخسنىڭ ئۆگىنىش، يېتىلىش ۋە تېخمۇ «ئىنسان» بولۇش جەريانىدۇر. بۇ جەريانىدا، ئۆگەتكۈچى ۋە ئۆگەنگۈچى مۇناسىۋىتى مەۋجۇت. ئۆگەتكۈچى بولسا تامامى بىلەن جەمئىيەتتۇر. ئۆگەنگۈچى بولسا، ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىغا كىرگەن شەخستۇر. بۇ خىل ئۆگىنىش پائالىيىتى ئىجرا بولىدىغان سورۇن تەرتىپى ــ ئائىلە، مەكتەپ، دوستلۇق گۇرۇپپىسى، خىزمەت ئورنى قاتارلىقلاردۇر. ئادەم تۇغۇلغاندىن كېيىن ئەڭ دەسلەپ ئائىلىسىدە ئىجتىمائىيلىشىدۇ، ئاندىن (خۇسۇسەن كۆنمىزدە) رەسمىي ۋە مۇنتىزىم تۈزۈم- قېلىپلىرى بولغان مەكتەپتە ئىجتىمائىيلىشىشقا قاراپ داۋام قىلسا، يەنە بۇ جەريانىدا دوستلۇق گۇرۇپپىلىرى ئىچىدە، ئۇنىڭدىن كېيىن خىزمەت ئورۇنلىرىدا ئىزچىل ئىجتىمائىيلىشىپ باردۇ.

ئائىلە ئىجتىمائىيلىشىش ئەڭ بۇرۇن ۋە ئەڭ بىۋاستە ئەمىلىيلىشىدىغان شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەڭ ئەنئەنىۋى بولغان، ئۇزۇن داۋام قىلىدىغان ئىجتىمائىيلىشىش سورۇنىدۇر. ئائىلىدە، پەرزەنت ئانىسىنىڭ تىلىنى، ئۇلارغا خاس بولغان ھەرىكەت قىلىقلارنى ۋە قىممەت قاراشلارنى ئۆگىنىشكە باشلايدۇ. ئادەتتە ئائىلە تەربىيەسى دەپ ئاتالغان، كىشىنىڭ كېيىنكى كىملىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدا دائىم ئۆزىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان ئۆچۈرۈلمەس ئىزنالار مانا مۇشۇ باسقۇچتا شەكىللىشكە باشلايدۇ. كۆنمىزدە، شەھەرلىشىش ۋە زامانىۋىلىشىشنىڭ ئارتىشى بىلەن بىرلىكتە، ئائىلىنىڭ قۇرۇلمىسىنىڭ ئەنئەنىۋى چوڭ ئائىلە كۆرۈنۈشىدىن مېغىز ئائىلە ۋە يېكى كىچىك ئائىلە قۇرۇلمىسىغا ئۆزگىرىشى بىلەن بىرلىكتە ئىجتىمائىيلىشىشتىكى نىسبىتى بارغانسېرى ئازىيىپ بارماقتا. ئائىلىنىڭ بۇرۇنقى كۆپلىگەن فۇنكسىيەسى ۋە رولىرىنى كۆنمىزدە يەسلى، مەكتەپ قاتارلىقلار ئالدى.

مەكتەپ، رەسمىي باشقۇرۇلىدىغان، تەشكىللىك، پىلانلىق تەربىيەلەش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرىدىغان مائارىپ ئورگىنىدۇر. ئۇنىڭ باش مەقسىتى، مۇئەييەن ياش قۇرۇلمىسىدىكى يېڭى ئەۋلادلارغا جەمئىيەت ئېھتىياجلىق بولغان ئىقتىدار، قابىلىيەت ۋە قىممەت قاراشلارنى ئىگىلىتىشتۇر. مەكتەپ يەنە نورمال ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئارقىلىق بالىلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىغا كاپالەتلىك قىلغاندىن سىرت، يەنە مەكتەپ ئىچىدىكى

ھەرخىل پائالىيەتلەر ئارقىلىق بەزى قىممەت قاراشلارنى مەسىلەن، ئاتېئىزم ياكى مەلۇم ئەقىدە/ئېتىقادنى؛ ئەدەپلىك بولۇش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەش؛ ۋاقىت قارىشى تىكلەش، تەرتىپلىك ئىش قىلىش، ئۆگىنىشتە دەرىجە تالىشىش (رىقابەت ئېڭى)، قانۇن-تۈزۈم، بەلگىلىمىلەرگە رىئايە قىلىش... قاتارلىقلارنى ئۆگىتىش ئارقىلىق شەخسنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشتۇرىدۇ.

ئائىلىدە قېرىنداشلىرى بىلەن بىرگە ئويناپ يۈرگەن بالا مەكتەپتە تامامەن يات باللار، مۇئەللىملەر ۋە باشقۇرغۇچىلار بىلەن بىرگە بولىدۇ. بۇ يەردە ھەرخىل مىجەزدىكى باللار بىلەن بىرگە ياشاش، ئاستا ئاستا ئۆزىگە تايىنىش ئېڭىنى يېتىلدۇرىدۇ. چۈنكى ئۆيدىكى چاغدا، ھەددىدىن زىيادە ئاتا-ئانا، قېرىنداشلىرىغا تايىنىپ ياشايدۇ ياكى ئۇلار (ئاتا-ئانا قېرىنداشلىرى)ئۇنىڭغا بۇ خىل مۇھىتنى ھازىرلاپ بېرىدۇ. مەكتەپتە مۇنتىزىم ۋە ئىزچىللىقى بولغان تۈزۈم ئاستىدا، سىستېمىلىق بىلىملەرنى ئۆگىنىش بىلەن بىرگە يەنە نۇرغۇن ئالدىن پلانلانغان قىممەت قاراش، دۇنيا قاراش، مىللەت قارىشى، مۇھەببەت-نەپرەت قاراشلىرى...سىڭدۈرۈلىدۇ. يەنە ھەرخىل شەكىلدىكى تەسىرلىشىش نەتىجىسىدە مەسىلەن، بۇ جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن دوستلۇق گۇرۇپپالىرى بىلەن باشقا گۇرۇپپىلاردىن نىسبەتەن پەرقلىق شەكىلدە ئىجتىمائىيلاشقاچقا، بۇنىڭغا ماس كىشىلىك ۋە كىملىك يېتىلدۇرىدۇ.

مەكتەپتە ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مۇنداق ئىككى تۈرلۈك ئالاھىدىلىكى بولىدۇ: ئالدى بىلەن مەكتەپ، ئىجتىمائىيلىشىش مەقسىتىدە مەخسۇس تەشكىل قىلىنغان ئۆگىنىش ئورگىنىدۇر. بۇ مۇئەييەن ئۆگىنىش مۇھىتى، ئوقۇغۇچىغا تەشكىللىك، مەقسەتلىك ھالدا سىستېمىلىق تەربىيەلىنىشنىڭ ھەرخىل شارائىتلىرىنى ھازىرلاپ بېرىدۇ. ئائىلىدىكى ئىجتىمائىيلىشىش، كۈندىلىك تۇرمۇش ئەسناسىدا بىر خىل كۆنۈكۈپ قېلىش، تەدرىجىي ۋە تەبىئىي سىڭىشىش جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىقسا، مەكتەپتىكى ئىجتىمائىيلىشىش بۇنىڭ ئەكسىچە، مەخسۇس ئۆگىنىشنى تەكتىلەيدىغان، مەجبۇرلاش خاراكتېرى بولغان جەريانىدۇر. مەكتەپ جەمئىيەتنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ياش ئەۋلادلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ، ئۇلارنىڭ بەلگىلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇشىگە ياردەم قىلىدۇ. مەكتەپ سىستېمىلىق تەربىيەلەش پىلانى ئارقىلىق بىرتەرەپتىن يېڭى نەسىلگە ھەرخىل پەننىي بىلىملەر ۋە ماھارەتلەرنى ئۆگەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ توغرا قىممەت قاراش تىكلەپ، ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي ۋە گۈزەللىك قارىشى جەھەتلەردە ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تىرىشىدۇ.

ئىككىنچىدىن، مەكتەپ تەشكىلىي ئورگان بولۇش سۈپىتى بىلەن بىر يۈرۈش بەلگىلىمە، تۈزۈملىرى بولغان رەسمىي ئورگاندۇر. ئوقۇغۇچىلار چوقۇم بۇ تۈزۈم، بەلگىلىمىلەرنى ئۆگىنىشى ۋە ئۇنىڭغا رىئايە قىلىشى، بۇ تۈزۈملەرنىڭ تەلىپى بويىچە تېگىشلىك روللارنى ئويناشى تەلەپ قىلىنىدۇ، شۇنداقلا بۇ خىل تەشكىللىك گۇرۇپپا ئىچىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشنىمۇ ئۆگىتىدۇ. مەكتەپتە، ئوقۇغۇچى تۇنجى قېتىم مۇدىر، مۇئەللىم، مۇئەللىمە قاتارلىق نوپۇزلۇقلار بىلەن يۈزلىشىدۇ، يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان مەجبۇرلاش خاراكتېرىدىكى ھەرىكەت ئۆلچەملىرىگە، تۈزۈملەرگە رىئايە قىلىش كېرەكلىكىنى تونۇيدۇ؛ ئۆزىنىڭ ئەمدىلىكتە ئۆيىدىكىدەك ئەركە ئەمەسلىكىنى، ئەكسىچە تېخىمۇ چوڭ دائىرىدىكى ئوقۇغۇچى گۇرۇپپىسى ئىچىدە، ئادەتتىكى بىر ئەزا بولۇش سۈپىتى بىلەن باشقىلار بىلەن ئالاقە قىلىشاتقانلىقىنى، ھەمكارلىشىش ۋە مۇستەقىل قارار قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇشنى، باشقىلارنىڭ ئۆزىگە قارىتا بەرگەن باھاسى ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ سۆز- ھەرىكەت قىلىقلىرىنى تەكشەشنى ئۆگىنىشنى بىلدۇرىدۇ.

يۇقىرىدىكى سوتسىيولوگىيەلىك تەھلىللىرىمىز

دىن مەلۇمكى، كۆنىمىزدە شەخسنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى، ئۇشبۇ شەخسنىڭ كىشىلىك ۋە كىملىكىنىڭ شەكىللىنىشىدە مەكتەپنىڭ رولى ناھايىتىمۇ چوڭ. چۈنكى، جەمئىيەت ئەنئەنىۋىلىكتىن زامانىۋىلىققا قەدەم قويغاندا، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىدا تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىش ئوتتۇرىغا چىقىش بىلەن بىرگە مەخسۇسلىشىش ئېشىپ بارىدۇ. ئەنئەنىۋى جەمئىيەتتە شەخسنىڭ تەربىيەسى ۋە قابىلىيەت، ئىقتىدار ئۆگىنىشىدە ئائىلە ۋە ياكى مەلۇم شەخسلەر بەلگىلىك رول ئويناسا، كۆنىمىزدە بولۇپمۇ ئائىلىنىڭ رولى بارغانسېرى كىچىكلەپ بارماقتا ياكى ناھايىتى چەكلىك بولماقتا. ھازىر تەرەققي قىلغان شەھەرلەردە دۇنياغا كەلگەن بالا ئەقلىنى يەسلى، مەكتەپ قاتارلىق رەسمىي ئورگانلاردا تاپىدۇ ۋە بۇ يەردە كىشىلىك، كىملىكنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ ھال تېمىمىز بولغان بېيجىڭدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئىككىنچى، ئۈچىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىدە تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەنمەكتە.

مەلۇمكى، ئۆگەنگۈچى بولغان يېڭى ئەۋلاد، ئۆگەتكۈچى بولغان مۇئەللىم ۋە مۇئەللىمەلەرنىڭ ماھارىتى ۋە كۆيۈنۈشى ئاساسىدا ئىجتىمائىيلىشىپ ھەقىقىي مەنىدىكى ئىجتىمائىي ئىنسانغا ئايلانماقتا. ئۇنداقتا، مۇئەللىم، مۇئەللىمە ۋە مۇدىر قاتارلىق باشقۇرغۇچىلارنىڭ ساپاسى ۋە مەنسۇبىيتى تۈپەيلى پەيدا بولغۇسى مەسئۇلىيەت، مەجبۇرىيەت ئېڭى ئوقۇغۇچىدىن ئىبارەت «ئىجتىمائىيلاشقۇچى»نىڭ قايسى شەكىلدە ئىجتىمائىيلىشىپ، قانداق كىشىلىكتە كىملىك-سالاھىيەت قازىنىشىدا بەلگىلىگۈچى بولىدۇ.

4. ئازادلىقتىن كېيىن بېيجىڭغا خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن كېلىپ ئولتۇراقلاشقان بىرىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇر زىيالىي پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىل-كۆلتۇر سەۋىيەسىگە قارىتا ئىنكاسلىرى

2006-2008-يىللىرى«ئازادلىقتىن كېيىن بېيجىڭدا خىزمەت بىلەن ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يېتەكچى جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» [2] تېمىسىدىكى تەتقىقاتىمىزنىڭ ئەمەلىي تەكشۈرۈشىنى ئېلىپ بارغىنىمىزدا، بېيجىڭدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ پەرزەنتلىرىدە جىددىي مەنىدە كۆلتۇرەل ئۇزۇكلۇك (文化断层 / Cultural Gap) ھادىسىسىنىڭ [3] ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى بايقىدۇق. تەكشۈرۈشىمىزگە قاتناشقان بېيجىڭدىكى ئۇيغۇر زىيالىرىنىڭ ياش قۇرۇلمىسىغا قارايدىغان بولساق، ئوتتۇرا ياشلىقلار گۇرۇپپىسى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. يەنى 35-56 ياش ئارلىقىدىكىلەرنىڭ نىسبىتى87% بولۇپ، ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى ئوقۇش تارىخى بولغانلارنىڭ نىسبىتى76%؛ پارتىيەلىكلەرنىڭ نىسبىتى 51.4%، تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە بېيجىڭدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە لائىكلىشىش[4] (世俗化) - باسقۇچىغا كىرىپ بولغان. كۆپ سانلىق ئائىلىلەر (58.6%) تاق پەرزەنتلىك بولسا، ئىككى پەرزەنتلىك بولغانلارنىڭ نىسبىتى 35.7% بولۇپ، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدىن كېيىن خىزمەتكە چىققانلار ئاساسەن تاق پەرزەنتلىك بولغان[5].

ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلادى بېيجىڭدا تۇغۇلۇپ خەنزۇلار مۇتلەق كۆپ سانلىق بولغان مۇھىتتا ئۆسكەن بولغاچقا، يېتەكچى جەمئىيەتنىڭ كۆلتۇرى، قىممەت قاراش سىستېمىسى ئىچىدە ئىجتىمائىيلاشقان ۋە خەنزۇ تىللىق بولۇشقا يۈز تۇتقان ياكى بۇ جەريانىنى تاماملىغان. بۇ سەۋەبلىك بىرىنچى ئەۋلاد بىلەن ئىككىنچى ئەۋلاد ئارىسىدا كۆلتۇرەل ئۇزۇكلۇك ھادىسىسى ئوتتۇرىغا چىققان. يەنى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىشتىن بۇرۇن ئائىلە رەئىسلىرىنىڭ ئارزۇسىدىكى تەلىم-تەربىيەنىڭ مەكتەپ قاتارلىق رەسمىي ۋە مۇنتىزىم تەلىم تەربىيە ئورگانلىرىدا داۋام قىلالماسلىقى نەتىجىسىدە تېخىمۇ روشەنلەشكەن. بىرىنچى ئەۋلادقا نىسبەتەن ئىككىنچى ئەۋلاد بارغانسېرى ئۆزلۈكتىن ۋە مىللىي كىملىكتىن ئۇزاقلاشقان. بولۇپمۇ، قىممەت قاراش، تەپەككۇر شەكلى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردە

بىرىنچى ئەۋلاد بىلەن ئىزچىل ئۇزاقلىشىپ بارغان.

1ـ جەدۋەل. ئائىلە رەئىسلىرىگە كۆرە، ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر تىلى سەۋىيەسى

ئۇيغۇر تىلى سەۋىيەسى	جاۋابلىغان كىشى سانى	پىرسەنتى%
جاۋابسىز	3	4.3
ياخشى	15	21.4
ئادەتتىكىچە	31	44.3
ئازراق بىلىدۇ	18	25.7
بىلمەيدۇ	3	4.3
جەمئىي	70	100.0

2ـ جەدۋەل. ئائىلە رەئىسلىرىگە كۆرە، ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىدىن سەۋىيەسى

ئۇيغۇر تىلى سەۋىيەسى	جاۋابلىغان كىشى سانى	پىرسەنتى%
جاۋابسىز	3	4.3
ياخشى	1	1.4
ئادەتتىكىچە	4	5.7
ئازراق بىلىدۇ	15	21.4
بىلمەيدۇ	47	67.1
جەمئىي	70	100.0

بۇ يەردىكى "جاۋابسىز" تېخىچە پەرزەنت كۆرمىگەن ئاتا-ئانىلارنى كۆرسىتىدۇ

تەكشۈرۈش جەريانىدا، بىز كۆرۈشكەن ياكى چوڭقۇر تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ئاتا-ئانىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلى سەۋىيەسى ۋە ئۇيغۇرچىغا بولغان پوزىتسىيەسىدىن ئانچە مەمنۇن ئەمەسلىكى مەلۇم بولدى. يۇقىرىدىكى 1ـ جەدۋەلدە كۆرۈلگەندەك، ئۇيغۇر تىلىنى نىسبەتەن راۋان ئىشلىتەلەيدىغانلارنىڭ نىسبىتى 21.4%، ئادەتتىكى گەپلەرنى قىلالايدىغان ياكى ئاز-پاز ئۇيغۇرچە بىلىدىغانلارنىڭ نىسبىتى بولسا% 70. ئەلۋەتتە بۇ ھال ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى، ئۆگىنىش مۇھىتى، دوستلۇق گۇرۇپپىلىرى، مەھەللە مۇھىتى ۋە تېلېۋىزور، ئىنتېرنېت قاتارلىق ئاممىلار بىلەن زىچ ئالاقىدار. ئۇيغۇر يېزىقىدىن ساۋاتى بارلارنىڭ نىسبىتى تېخىمۇ تۆۋەن بولۇپ بېيجىڭدا تۇغۇلغان ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنىڭ 67.1% نىڭ ئۇيغۇر يېزىقىدىن ساۋاتى يوق؛ ئازراق بىلىدىغانلارنىڭ نىسبىتى بولسا 21.4%. ياخشى بىلىدىغانلارنىڭ سانى پەقەتلا بىر ياكى% 1.4بولغان.

ئانكېت تەكشۈرۈشىمىزدە، ئائىلە رەئىسلىرىدىن پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇيغۇر مىللىي كۇلتۇرىدە ئىجتىمائىيلىشىشى ئۈچۈن ئائىلىدە ئۇلارغا كېرەكلىك مۇھىت يارىتىپ بېرەلىگەن ياكى بېرەلمىگەنلىكىنى سورىغىنىمىزدا، مۇتلەق كۆپچىلىكى (87.1%) يارىتىپ بەرگەنلىكىنى، پەقەت ئازسانلىقى باشقا مىللەتلەر بىلەن تويلاشقانلار بۇنداق مۇھىتنى يارىتىپ بېرەلمىگەنلىكىنى بايان قىلدى.

3ـجەدۋەل. ئائىلىنىڭ پەرزەنتلەر ئۈچۈن ئۇيغۇر مىللىي كۇلتۇرىنى ئۆگىنىدىغان مۇھىت يارىتىپ بېرىش ئەھۋالى

پىرسەنتى%	جاۋابلىغان كىشى سانى	ئائىلىدە ئۇيغۇر كۇلتۇر مۇھىتى
4.3	3	جاۋابسىز
87.1	61	يارىتىپ بېرىمىز
8.6	6	يارىتىپ بېرەلمەيمىز
100.0	70	جەمئىي

ئۇنداقتا، نېمە ئۈچۈن پەرزەنتلەرنىڭ ئۇيغۇر تىل-يېزىق سەۋىيەسى ئاتا-ئانىلار كۈتكەندەك دەرىجىدە بولالمىغان؟ بېيجىڭدىكى چوڭ ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە مائارىپ سىستېمىسىنىڭ تاق كۇلتۇرچىلىكى (Monoculturalist单元文化主义)، يەنەكچى مىللەتنىڭ قىممەت قاراش سىستېمىسىدىكى ئاز سانلىق مىللەت تىل-يېزىقىغا قارىتا «ئەرزىمەس» ياكى «ئىقتىسادىي قىممىتى يوق» كۆز قارىشى تۇيۇقسىز ،ئاز

سانلىق مىللەت پەرزەنتلىرىدە ئەسلىي ئانا تىلى ۋە يېزىقىنى ئۆگەنمەسلىك، قەدىرلىمەسلىك ئاقىۋىتى ئوتتۇرىغا چىققان. تەكشۈرۈش جەريانىدا، نۇرغۇن ئاتا-ئانىلارنىڭ خەنزۇچە سەۋىيەسىنىڭ چەكلىكلىكى تۈپەيلى پەرزەنتلىرى بىلەن چوڭقۇر دىيالوگ قۇرالمىغانلىقىغا ھەم شاھىد بولدۇق.

بۇنىڭدىن باشقا، بېيجىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مەھەللىسىنىڭ بولمىغانلىقى تۈپەيلى تۇڭگان قاتارلىق مىللەتلەرنىڭكىدەك ئۇيغۇر مىللىي مەكتەپلىرى ھەم بولمىغان. بۇ سەۋەبلىك بالىلار بۇاستە ئۆيىنىڭ يېقىنىدىكى خەنزۇ مەكتەپلىرىگە بېرىلگەن، پەرزەنتلەر بۇ يەردە يەرلىك بالىلار بىلەن دوستلىشىپ ئۇلارنىڭ چەمبىرىكىدە رول ئېلىشقا باشلىغان، ئۇيغۇرچە ياكى ئۇيغۇر كۇلتۇرى پەقەتلا ئۆي بىلەن چەكلەنگەن. يەنى بالىلارنىڭ ئاتا-ئانىسى بىلەن بىرگە بولىدىغان ۋاقتى، خۇسۇسەن ئاتا-ئانىسى بىلەن تەسرلىشىش ۋاقتى مەكتەپ ۋە جەمئىيەتتىكى بېيجىڭلىقلار بىلەن ئۇچرىشىش، تەسرلىشىش ۋاقتىدىن بەكلا قىسقا بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ ئاتا-ئانا بىلەن ئورتاق تىلى ئازىيىپ بارغان. كىچىك ۋاقتىلىرىدا ئۇيغۇرچە سۆزلىيەلىگەن بالىلار مەكتەپكە كىرگەندىن كېيىن بارغانچە پەقەتلا خەنزۇچە سۆزلەيدىغان، ئۇيغۇرچىنى قىسمەن ئاڭلاپ چۈشىنەلەيدىغان، لېكىن مۇرەككەپرەك جۈملە ۋە ئاتالغۇلارنى چۈشىنەلمەيدىغان بولۇپ قالغان. بۇ ئەھۋالدا، ئاتا-ئانا ئۇلارغا مەجبۇرىي خەنزۇ تىلىدا سۆزلىگەن ياكى بۇنى ئادەت قىلغان. قىسقىسى، بالىلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى ۋە سورۇنى (مەكتەپ ۋە جەمئىيەت) ئاقىۋىتىتە ئۇلارنىڭ ئانا تىلىدىن ئۇزاقلىشىشىغا، مىللىي كۇلتۇرىدىن خەۋەرسىز قېلىشىغا سەۋەب بولغان. بالىلارنىڭ ئۇيغۇرچە سەۋىيەسىنىڭ قانداقلىقى ئائىلە مۇھىتىدىن باشقا يەنە ئۇلار مەكتەپكە كىرىشتىن بۇرۇن بىر مەزگىل ئۇيغۇر رايونىدا چوڭ ئانىسى/ئاتىسى، تۇغقانلارنىڭ يېنىدا تۇرغان- تۇرمىغانلىقى بىلەنمۇ ئالاقىدار ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. مەسىلەن، پەرزەنتىنىڭ ئۇيغۇرچىسى نىسبەتەن ياخشى بولغان مەلۇم بىر تەكشۈرۈش ئوبيېكتى بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبىتىمىزدە ئۇ پەرزەنتىنىڭ ئۇيغۇرچىسىنىڭ بۇ قەدەر ياخشى بولۇشىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ (سۆھبەت ئوبيېكتى: 55 ياش، خىزمەتتە سۆھبەت ئورنى: بېيجىڭ، سۆھبەت ۋاقتى: 2006-يىلى 3-فېۋرال):

"بالام يەسلىگە بېرىشتىن بۇرۇن، يۇرتىمىز قەشقەردە چوڭلارنىڭ يېنىدا 3-4 يىل تۇرغان ئىدى. يۇرتقا ئەۋەتىۋېتىشىمىزدىكى مەقسەت، بىز ئەر-ئايال ئىككىلىمىز خىزمەت قىلىمىز، ئۆي بىلەن ئىدارىنىڭ ئارىلىقى ئۇزاق، بالىغا ئۆزىمىز قارىيالمايتۇق، ئۆي كىچىك بولغاچقا باققۇچى تەكلىپ قىلىشىمىزمۇ ئىمكانسىز ئىدى. شۇڭا يەسلىگە بېرىشتىن بۇرۇن يۇرتقا ئاپىرىپ بەردۇق. بۇنىڭدىن ئىككىنچى بىر مەقسەت، يۇرتىمىزدا ناھايىتى ياخشى ئانا تىل مۇھىتى بار، قائىدە-يوسۇن ئۆگىنەلەيدۇ. ھەقىقەتەن، بالامنى قايتۇرۇپ كەلگىنىمىزدە، ناھايىتى راۋان ۋە چىرايلىق ئۇيغۇرچە سۆزلەيدىغان بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، بىزنىڭ نۇرغۇن ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزنى يۇرتىمىزدىكى شەكلى بىلەن ئۆگەنىدى. يەسلىگە ئاپارغىنىمىزدا، باشتا بارغىلى ئۇنىمىدى، ئۇ يەردە ماڭا ئوخشايدىغانلار يوق ئىكەن، ئۇيغۇرچە سۆزلىمەيدىكەن دەپ تۇرۇۋالدى، كېيىن ئامالسىز كۆنۈپمۇ قالدى. بۇ كىچىك ۋاقتىدىكى ئاساس، ئاندىن بىزمۇ ئۆيىمىزدە ئاساسەن ئۇيغۇرچە سۆزلىگەنلىكىمىز ئۈچۈن بالىمىز چوڭ بولغاندىمۇ ئانا تىلىنى ئونتۇپ قالمىدى."

ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش مۇھىتى ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئاساسەن ساۋاتسىزلىقى بولماسلىقىدىن ئىبارەت رېئاللىقنى ئوتتۇرىغا چىقارغان. تەكشۈرۈش جەريانىدا، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئۆيلىرىدە ئۇيغۇر مىللىي كۇلتۇر تۇسىنىڭ نىسبەتەن قويۇقلۇقى ئاساسەن ئۆي ئىچىنىڭ سەرەمجانلاشتۇرۇلۇشى، بېزىلىشى ۋە يېمەك-ئىچمەك كۇلتۇرىدە روشەن ئىپادىلىنىدىغانلىقى بايقالدى. بۇ خىل شەكىلدە، پەرزەنتلىرىگە مىللىي كۇلتۇرنىڭ مادديي ئامىللىرىنى سىڭدۈرۈشكە

تىرىشقانلىقى كۆرۈلىدۇ. بۇنى 3-جەدۋەلدىكى نەتىجىدىن كۆرۈشىمىز مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ، بەزى ئائىلە رەئىسلىرى پەرزەنتلىرىنىڭ چوقۇم ئۇيغۇر مىللىي كۇلتۇرىدە تاۋلىنىشىنىڭ شەرت ئەمەسلىكىنى، ئۆزلىرى ئىختىيارىيلىق ئاساسىدا، كېتىپ بېرىپ ئۆگەنسىمۇ بولىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇلار پۇرسەت چىققاندا، يۇرتقا قايتقانلىرىدا تەبىئىي شەكىلدە ئۆزلەشتۈرىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. بىز چوڭقۇر سۆھبەت ئېلىپ بارغان مەلۇم بىر ئۇيغۇر زىيالىيسى (سۆھبەت ئوبيېكتى: 40 ياش، خىزمەتتە، سۆھبەت ئورنى: بېيجىڭ، سۆھبەت ۋاقتى: 2006-يىلى 20-مارت)"پەرزەنتلەرگە قارىتا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئۇيغۇر كۇلتۇرىگە باپ ئائىلە تەربىيەسىگە قانداق قارايسىز؟" دېگەن سوئالىمىزغا جاۋاب بېرىپ مۇنداق دەيدۇ:

"پەرزەنتىمگە مەقسەتلىك ھالدا ئۇ خىل تەربىيە بەرمىدىم، چوقۇم مۇنداق سۆزلەيسەن، ما تاماقنى يەيسەن، مۇنداق ئولتۇرۇپ، مۇنداق قوپىسەن دېگەندەك. ئۇنىڭ تۇرمۇشتا يەنىلا تەتىلدە يۇرتقا قايتقىنىدا، ئۇرۇق-تۇغقانلار بىلەن بىرگە بولغىنىدا تەبىئىي ئۆگىنىشىنى كۈتتۇم. بەزىدە شۇنداق قىلسىڭىزكەن دەپ قويىمىز-يۇ، بىز ئەر-خوتۇن ئىككىمىز ھېچقاچان مەقسەتلىك ھالدا ئۇلارغا ئۇ خىل مىللىي ئائىلە تەربىيەسى يۈرگۈزمىدۇق. بالىلارنىڭ شىنجاڭدا ئەمەس، بېيجىڭدا ياشاۋاتقانلىقىنى، ياشايدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتمىز."

يەنە باشقا بىر ئۇيغۇر زىيالىيسى سۆھبەت جەريانىدا مۇنداق دەيدۇ (سۆھبەت ئوبيېكتى: 54 ياش، خىزمەتتە، (سۆھبەت ئورنى: بېيجىڭ، سۆھبەت ۋاقتى: 2006-يىلى 10-ماي):

"مېنىڭ پەرزەنتىمگە قارىتا تەربىيەم نىسبەتەن قاتتىق، ھەمدە ئىمكانقەدەر ئۇلارغا مىللىتىمىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى جەھەتتىكى كۇلتۇرىنى سىڭدۈرۈشكە تىرىشىمەن، لېكىن بىزنىڭ تەربىيەمىز ناھايىتى چەكلىك. بەزىدە، جەمئىيەتنىڭ ئۇلارغا بولغان تەسىرىگە تاقابىل تۇرالمايمۇ قالىمىز. چۈنكى مەكتەپ ۋە ئەتراپتىكى مۇھىت، بىز تەلەپ قىلىۋاتقاندىن بەكلا پەرقلىق نەرسىلەرنى ئۇلاردىن تەلەپ قىلىدۇ ياكى تەسىر قىلىدۇ. بىزنىڭ بالىلار شىياڭگاڭ، تەيۋەن چوليانلىرىنى ناھايىتى ئوبدان بىلىشىدۇ، لېكىن ئۆز مىللىتىمىزنىڭكىنى بىلمەيدۇ. ئۆز تىلىدا ناخشىلىرىمىزنى ئېيتالمايدۇ. بىز ئىمكانقەدەر ئۇلارنىڭ ئۆز مىللىتىمىزنىڭكىنىمۇ تونۇشىنى، بىلىشىنى تەلەپ قىلىمىز."

تەكشۈرۈش جەريانىدا، بىز ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن بېيجىڭدا پەرزەنتلىرىنى ئۇيغۇر تىلى ۋە كۇلتۇرىگە قىزىقتۇرىدىغان پائالىيەت ياكى مۇناسىۋەتلىك كۇرسلارنى تەرتىپلەشنىڭ زۆرۈرىيىتىنىڭ بار-يوقلۇقىنى سورىغىنىمىزدا، 95.7% كىشى«زۆرۈرىيەت بار» دەپ جاۋاب بەردى (4-جەدۋەلگە قارالسۇن). ئۇلار پەرزەنتلىرىنىڭ چەكلىك ئائىلە تەربىيەسىدىن باشقا قانداقلاردىنمۇ ئۆز مىللىتىگە ئائىت مەلۇماتلارنى تېخىمۇ كۆپرەك ئىگىلىشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى، ئەگەر بۇنداق پائالىيەت، كۇرسلار تەرتىپلەنسە چىن كۆڭلىدىن قوللاپ قۇۋۋەتلەيدىغانلىقىنى بايان قىلىشقان.

4-جەدۋەل. بېيجىڭدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنى ئۇيغۇر تىلى ۋە كۇلتۇرىگە قىزىقتۇرىدىغان پائالىيەت ياكى قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلارنى تەرتىپلەشنىڭ زۆرۈرىيىتى

ئۇيغۇر تىلى ۋە كۇلتۇرى بىلەن ئالاقىدار پائالىيەت ياكى كۇرس زۆرۈرىيىتى	جاۋابلىغان كىشى سانى	پىرسەنتى%
زۆرۈرىيىتى بار	67	95.7
زۆرۈرىيىتى يوق	3	4.3
جەمئىي	70	100.0

ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى ئۈچۈن ھەقسىز «ئۇيغۇر تىلىدىن ساۋات چىقىرىش كۇرسى» تەرتىپلىدى. بۇ پائالىيەت ئائىلە رەئىسلىرىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئېرىشتى، كۇرسقا 20 گە يېقىن ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى قاتناشقان، ئەڭ كىچىكىنىڭ يېشى 7 ياش، چوڭىنىڭ 25 ياش ئەتراپىدا ئىدى. بالىلارنىڭ پوزىتسىيەسىنىڭ ناھايىتى قىزغىنلىقى كۆزلەملەندى. پەقەت بۇ مەلۇم ساندىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بىلەن تەشكىللەنگەن، خالىسانە ۋە پىداكارانە «خەلق ئۈچۈن» خىزمەت قىلغانلىقى تۈپەيلى، ئىزچىللىقى بولمىغان ئائىلە رەئىسلىرىنىڭ قارىشىچە، بالىلار ئەگەر يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك تەربىيەنى قوبۇل قىلغىنىدا ياكى بۇ خىل قىزىقتۇرۇش خاراكتېرلىك پائالىيەت ۋە قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلار ئارقىلىپ پەرزەنتلەر ئۆزى تەۋە بولغان مىللەتنىڭ كۇلتۇرىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشىنەلىسە، چوقۇم مىللىي كۇلتۇرنىڭ ئىزچىللىقىنى ساقلىغىلى بولىدۇ، ھەتتا بالىلار كۆپ مەنبەلىك كۇلتۇرلەر (多元文化Multicultural) بىلەن تەسرلىشىش پۇرستىدىن بەھرىمەن بولغان بولىدۇ. قىسقىسى، ئائىلە رەئىسلىرى قانداق قايغۇ ياكى ئويلىنىشتا بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، مۇتلەق كۆپ قىسمى پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆز ئانا تىلى ۋە كۇلتۇرىنى ئىگىلىشى لازىم دەپ ئويلايدۇ. مەكتەپتە قوش تىللىق سىنىپ قۇرۇش ئارقىلىق مۇنتىزىم مائارىپ مېتودى بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ تىلى، كۇلتۇرى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنمۇ مۇناسىۋەتلىك دەرسلەرنى بېرىش كېرەكلىكىنى قەيت قىلىشتى. مەسلەن، بېيجىڭدا بىر ئۆمۈر خىزمەت قىلىپ پېنسىيەگە چىققان مەلۇم بىر ئۇيغۇر زىيالىيسى ئۆز قارىشىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ (سۆھبەت ئۇبېيكتى: 60 ياش، پېنسىيەگە چىققان، سۆھبەت ئورنى: ئۇرۇمچى، سۆھبەت ۋاقتى: 2006-يىلى 4-فېۋرال):

"بېيجىڭدا تۇغۇلۇپ بۇ شەھەردە چوڭ بولغان بالىلارنىڭ ئانا تىلى، مىللىي ھېسسىياتى بەكلا سۇس. ئەلۋەتتە، بېيجىڭدىكى بۇ خىل مۇھىتتا، چارە يوق. مېنىڭچە بولغاندا، بېيجىڭدا ئاز سانلىق مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مەھەللىلەردىكى مەكتەپلەردە قوش تىل سىنىپلىرىنى قۇرۇش كېرەك، ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ پەرزەنتلىرىگە ئۇلارنىڭ ئۆز تىلىنى، كۇلتۇرىنى ئۆگىنىش پۇرسىتىنى يارىتىپ بېرىش كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندا، بالىلىرىمىز خەنزۇ تىلى ۋە كۇلتۇرىگە كامىل بولۇش بىلەن بىرگە يەنە ئانا تىلى ۋە كۇلتۇرىدىنمۇ خەۋەردار بولىدۇ. بۇنداق مۇھىت بولمىغانلىقى تۈپەيلى ھازىر بالىلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇرلارنى كۆرسە قاچىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ مىللىتىنىڭ قانداقلىقىنى بىلمەيدۇ، ئەكسىچە ئۇيغۇرلارغا قارتا بىر تەرەپلىمە قارىشى ئېغىر."

پەرزەنتلىرىنىڭ لايىق تاللاش مەسلىسى كېيىنكى ئەۋلادنىڭ تەۋەلىك مەسلىسىگە ۋە ئۇرۇقىنىڭ ئىزچىللىقىغا بىۋاستە تەسىر قىلىدۇ. ئازسانلىق گۇرۇپپىلار ياكى مىللەتلەر ئادەتتە نەسلىنىڭ لايىق تاللاش مەسلىسىگە ئارىلىشىش ياكى ئالاھىدە تەلەپلەرنى قويۇش ئارقىلىق گۇرۇپپىنىڭ مەۋجۇدىيىتىگە كاپالەتلىك قىلىشقا تىرىشىدۇ. بېيجىڭدا ئالاھىدىلىكى روشەن بولغان ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئۇيغۇرلارمۇ پەرزەنتلىرىنىڭ لايىق تاللاش مەسلىسىدە شەرت، تەلەپ قويىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇشكەن. يەنى 5-جەدۋەلدىكى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن مەلۇمكى، بېيجىڭدىكى تەكشۈرۈشىمىزگە قاتناشقان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ 92.9% تى پەرزەنتلىرىنىڭ لايىق تاللىشىغا قارىتا شەرتى بارلىقىنى بىلدۈرگەن بولسا، پەقەتلا ئاز سانداكىلەر (5.7%) شەرتى يوقلۇقىنى بىلدۈرگەن.

5- جەدۋەل: ئائىلە رەئىسلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ لايىق تاللىشىدا شەرت قويۇش ئەھۋالى

لايىق تاللاشتىكى شەرتى	جاۋابلىق كىشى سانى	پىرسەنتى%
جاۋابسىز	1	1.4
شەرتسىز بار	65	92.9
شەرتسىز يوق	4	5.7
جەمئىي	70	100.0

تەكشۈرۈش جەريانىدىكى سۆھبەتلىرىمىزدىنمۇ بۇ تېما بىلەن مۇناسىۋەتلىك سوئاللىرىمىزغا جاۋاب

بەرگەن زىيالىيلار ئۆزلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىگە لايىق تاللىغاندا نېمىلەرگە دىققەت قىلىشى كېرەكلىكى توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدىغانلىقىنى بايان قىلىشقان ئىدى. مۇشۇلارنىڭ ئىچىدىكى تۇرمۇش تەجرىبىسى ئەڭ مول بولغان بىر ئۇيغۇر زىيالىيسى مۇنداق دەيدۇ (سۆھبەت ئوبيېكتى: 60 ياش، پېنسىيەگە چىققان، سۆھبەت ئورنى: ئۈرۈمچى، سۆھبەت ۋاقتى: 2006-يىلى4-فېۋرال):

"مېنىڭ ئىككى قىزىم بار، كىچىكىدىن تارتىپ خەنزۇ مەكتىپىدە ئوقۇدى، چوڭ بولغاندا ئۇيغۇر بالىلىرى بىلەن توي قىلدى. چۈنكى بالىلارغا كىچىكىدىن تارتىپ بىز تەربىيە بەرگەن، بىزنىڭ رۇخسىتىمىز ۋە رازىلىقىمىزسىز باشباشتاقلىق قىلىپ يات مىللەتلەر بىلەن توي قىلىشقا بولمايدۇ. چوقۇم بىز بىلەن بار مەسلىھەت ئىش قىلىسلەر دېگەنىدۇق. شۇڭا ئۇلار لايىق تاپقىندا، بۇنىڭغا دىققەت قىلدى، بىزنىڭ رازىلىقىمىزنى سورىدى، بىزمۇ قوشۇلدۇق، چۈنكى ئۇلارنىڭ لايىقىنىڭ ئائىلىسىنى بىز تونۇيتتۇق. بىز شۇنداق دەپ ئويلايمىز، ھەركىم، ھەر مىللەت توي ئىشىدا ئۆزىنىڭ مىللىتىدىن تاپقىنى ئەڭ ئاقىلانىلىقتۇر."

6-جەدۋەلدە ئائىلە رەئىسلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى لايىق تاللىغاندا قويىدىغان شەرت، تەلەپلىرى كۆرۈلىدۇ. يەنى ئائىلە رەئىسلىرىنىڭ تەلەپلىرى ياكى شەرتلىرى ئاساسەن دىنىي ئېتىقاد، مىللىي تەركىب، ئۆرپ-ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردىن ئىپادىلىنىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. تەكشۈرۈشكە قاتناشقان زىيالىيلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى (85.8% تى) پەرزەنتلىرىنىڭ لايىقىنىڭ "چوقۇم ئۆز مىللىتىدىن بولۇشى" كېرەكلىكىنى بىلدۈرگەن؛ يەنە ئاز ساندىكىلەر(4.3%) بولسا "دىنداش بولسىلا بولىۋېرىدۇ" دېگەن. ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق پەرزەنتى بار بەزىلەر بولسا، پەرزەنتلىرىنىڭ لايىقلىرىدىن بىرسىلا ئۇيغۇر، باشقىسى باشقا مىللەت بولسىمۇ مەيلى دېگەن. چۈنكى، بۇ خىل ئائىلە رەئىسلىرىنىڭ قارىشىچە، يات مىللەتلەر بىلەن تويلىشىش، چېچىلىپ ياشىغان مىللەتلەر ئۇچۇن قېچىپمۇ قۇتۇلۇش مۇمكىن بولمايدىغان بىر ھادىسىدۇر. سۆھبەت ئېلىپ بېرىلغان زىيالىيلاردىن بىرەيلەن بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ (سۆھبەت ئوبيېكتى: 55 ياش، خىزمەتتە؛ سۆھبەت ئورنى: بېيجىڭ، سۆھبەت ۋاقتى: 2006-يىلى3-فېۋرال):

"بىزنىڭ تەلىپىمىز بالىلىرىمىزنىڭ لايىق تاللىغاندا چوقۇم ئۆز مىللىتىمىزدىن تاللىشىدۇر، بالىلىرىمىز بىزنىڭ بۇ تەلىپىمىزنى ناھايىتى ئوبدان بىلىدۇ. لېكىن يەنە بىر ئوبيېكتىپ رېئاللىق بار، بۇنى بىز كۆرمەسكە سالالمايمىز: بېيجىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ناھايىتى ئاز، بالىلىرىمىزنىڭ ئەتراپىدا بىرگە ئويناپ چوڭ بولغانلار ئاساسەن بېيجىڭلىقلار يەنى خەنزۇلار. ئۇلار بىلەن ساۋاقداش، مەھەللىداش، دوست-ئاغىنە."

قىسقىسى، ئاتا-ئانىلارنىڭ ئارزۇسى ۋە تەلىپى پەرزەنتلىرىنىڭ كەلگۈسىدە ئىمكانقەدەر ئۆز مىللىتىدىن لايىق تېپىپ تۇرمۇش قۇرۇشىدۇر. باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەردىن لايىق تېپىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلارنىڭ سانى ، نىسبىتى ئانچە كۆپ ئەمەس. چۈنكى يۇقىرىدا توختالغاندەك، ئوخشاش دىندا بولغان بىلەن مىللىي تىل، كۇلتۇر ۋە تۇرمۇش شەكلىدە يەنىلا كەسكىن پەرقلەر مەۋجۇت. شۇڭا، زىيالىيلار يەنىلا پەرزەنتلىرىنىڭ لايىقلىرىنىڭ ئۆز مىللىتىدىن بولۇشىنى كۈتىدۇ ياكى تەلەپ قىلىدۇ. تەكشۈرۈش جەريانىدا، بىر قىسىم جەمئىيەتنى ئوبدان چۈشىنىدىغان، تەرەققىيات يۈزلىنىشىدىن خەۋەردارلار، بولۇپمۇ يېڭى ئەۋلادنىڭ تەپەككۇر شەكلى، قىممەت قارىشى ۋە ئېستېتىك تۇيغۇلىرىنى چۈشىنىدىغان ئاتا-ئانىلار، پەرزەنتلىرىنىڭ لايىقلىرىنىڭ ھېچ بولمىغاندا مۇسۇلمان بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى، پەقەت بولمىغاندا يات تىل، يات دىندىكىلەر بولسىمۇ توغرا چۈشەنمەكتىن باشقا چارىسىنىڭ يوقلۇقىنى ھەم بىلدۈرۈشتى.

6-جەدۋەل: ئائىلە رەئىسلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ لايىق تاللىشىدىكى كونكرېت شەرتلىرى

لايىق تاللاشتىكى كونكرېت شەرتلەر	جاۋابلىغان كىشى سانى	پىرسەنتى%
جاۋابسىز	6	8.5
چوقۇم ئۆز مىللىتىمىزدىن بولۇشى كېرەك	60	85.7
پەقەت دىنداش بولسىلا بولىۋېرىدۇ	3	4.2
باللىرىمنىڭ لايىقلىرىدىن ئەڭ ئاز بولغاندا بىرى ئۆز مىللىتىمىزدىن بولسۇن	1	1.4
جەمئىي	70	100.0

5. ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تىل-كۇلتۇر سەۋىيەسىگە قارىتا ئىنكاسلىرى

تەكشۈرۈش جەريانىدا، بىز يەنە بۇ شەھەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئىككىنچى ئەۋلاد ياشلار بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە كۇلتۇرىگە قارىتا پوزىتسىيەسى ھەققىدە مەلۇمات توپلىدۇق. ئىككىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇر باللىرى بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبىتىمىزنىڭ بىرىدە، ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئوقۇۋاتقان بىر قىز ئانا تىل توغرىلىق مۇنداق دەيدۇ (سۆھبەت ئوبيېكتى: 22 ياش، ئۇنىۋېرسىتېت ئوقۇغۇچىسى، سۆھبەت ئورنى: بېيجىڭ، سۆھبەت ۋاقتى: 2006-يىلى 3-مارت):

"مېنىڭ ئائىلەمدە ئانام، دادام ئۆز ئارا ھەر ئىككى تىلدا سۆزلىشىدۇ. لېكىن بىز بىلەن ئاساسەن خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدۇ، شۇڭا مەن بىر قىسىم ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىلا چۈشىنىمەن، لېكىن سۆزلىيەلمەيمەن. ئەگەر مەن مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئېتنولوگىيە كەسپىدە ئوقۇمىغان بولسام، ئۆزۈمنىڭ مىللىي كىملىكىم ھەققىدە نىسبەتەن چوڭقۇر مەلۇماتلىنالمىغان بولۇر ئىدىم. خۇسۇسەن بۇ يىل ئۇرۇمچى، قەشقەرلەرگە بېرىپ كېلىپ، بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ ئاجايىپ مىللەت ئىكەنلىكىگە ئىشەندىم. بۇرۇن ئاز سانلىق مىللەت قالاق، ئارقىدا قالغان، ئېتنىدائىي دەپ بىلەتتۇق، بۇ قېتىم تامامەن باشقىچە پىكىرگە كەلدىم، ئۇيغۇرچە نەچچە مىليون كىشى تەرىپىدىن ئىشلىتىلىدىكەن ئەمەسمۇ؟ ..."

يەنە باشقا بىر ياش بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ (سۆھبەت ئوبيېكتى: 22 ياش، ئۇنىۋېرسىتېت ئوقۇغۇچىسى، سۆھبەت ئورنى: بېيجىڭ، سۆھبەت ۋاقتى: 2007-يىلى 10-يانۋار):

" ئەلۋەتتە ئۆزىنىڭ ئانا تىلى ۋە كۇلتۇرىدىن خەۋەردار بولۇش كېرەك. لېكىن بېيجىڭدا بىزگە ئۇنداق مۇھىت يوق، ئەتراپتا پەقەتلا خەنزۇ تىلى ۋە كۇلتۇرى، مەكتەپتە ئىككىنچى تىل پەقەتلا ئىنگلىز تىلى. ئۇيغۇرچىنى تاللاش ئىمكانىيىتىمىز يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇرتقا قايتقاندا ئۆگىنىپ كەلسەكمۇ بۇيەردە كىم بىلەن ئىشلىتىمىز، پات - پات بۇ شەھەردە چوڭ بولغان ماڭا ئوخشاش ئۇيغۇر ياشداشلىرىمىز بىلەن كۆرۈشكىنىمىزدە پەقەتلا خەنزۇچە سۆزلىشىمىز. ئۇيغۇرچىغا ئاغزىمىز كەلمەيدىكەن..."

ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تىل توسالغۇسى تۈپەيلى ئۆزلىرىنىڭ يۇرتتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن بولىدىغان باردى-كەلدىسىنىڭمۇ بارغانسېرى سۇسلىشىپ كەتكەنلىكىنى، ئادەتتە چوڭ ئانا، چوڭ دادىلىرى بىلەنمۇ چوڭقۇر مۇڭدىشالمايدىغانلىقىنى، چۈنكى ئۇلارنىڭ خەنزۇچىسى يوق، ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇرچىسى بەكلا يېتەرسىز بولغاچقا بىر ئىككى ئېغىزلا گەپ قىلىپ تېلېفوننى قويۇۋېتىشكە مەجبۇرلۇقىنى بايان قىلىشتى. مۇشۇنداق ياشلاردىن بىرى مۇنداق دەيدۇ (سۆھبەت ئوبيېكتى: 26 ياش، ئەر، مەلۇم شىركەتتە خىزمەتچى، سۆھبەت ئورنى: بېيجىڭ، سۆھبەت ۋاقتى: 2007-يىلى 20-يانۋار):

" ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇۋاتقان يىللىرىمدا، شىنجاڭدىن كەلگەن ئۇيغۇر باللار بار ئىدى. ئۇلار بىلەن بىرگە ئولتۇرۇش قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە سۆزلىشەتتى. مەن چۈشەنمەي گاڭگىراپ قالاتتىم، كېيىنچە قاتناشماس بولدۇم. چۈنكى مەن

خەنزۇچە گەپ قىلسام، ئۇلار ماڭا قىزغىن بولمايتتى. مېنىڭمۇ بەك سۆزلىگۈم بار، لېكىن ئامالسىم يوق، كىچىك ۋاقتىمىزدا مەكتەپ ۋە ئەتراپتىكى مۇھىت بىزنى پەقەت خەنزۇ تىللىق قىلىپ قويدى، ئانام، داداملار مۇ ماڭا ئۇيغۇرچە گەپ قىلىپ باققان، كېيىنچە نەتىجىسى بولماي، ئۇلار مۇ مەن ۋە ئۇكام بىلەن ئىككىمىزگە خەنزۇچە سۆزلەيدىغان بولۇپ كەتكەنىدى. شۇڭا بىز يۇرتتىكى تۇغقانلار بىلەن ئانچە يېقىنمۇ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە پەرقىمىز بەكلا چوڭ..."

6. يەكۈن ۋە تەھلىل

يارىتىلغان مەخلۇقاتلار ئىچىدە ئىنسان بالىسى، پەقەتلا ئالاھىدە ماكان ۋە سورۇندىكى تەۋەلىكى ئېنىق بولغان ئىجتىمائىيلىشىش مۇھىتىدا يېتىلىش جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزىدۇكى، بۇ جەريانغا جەمئىيەتشۇناسلىق بىلىمى ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى دەپ نام بېرىدۇ. مانا مۇشۇ جەريانىنىڭ قانداق بولۇشى، كىمگە، قايسى قۇۋمگە تەۋەلىكى قاتارلىق خاسلىقلار ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىغا كىرگەن شەخسنىڭ كېيىنكى كىملىكى، كۆلتۇرەل مەۋجۇدىيىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. كۆلتۇرەل مەنسۇبىيىتى ئۆز نۆۋىتىدە بىيولوگىيەلىك مەنسۇبىيەت ۋە سىياسىي مەنسۇبىيەتنىڭ ئالدىغا ئۆتۈشى ياكى ئۇلاردىنمۇ بەكرەك بەلگىلىگۈچى بولۇپ كېتىشىمۇ ھەم مۇقەررەر. بۇ خىل مۇقەررەلىك، شەخسنىڭ بىيولوگىيەلىك ۋە سىياسىي مەنسۇبىيىتىدىن ۋاز كېچىپ، كۆلتۇرەل مەنسۇبىيىتىگە ماس سىياسىي كىملىك ۋە مەنسۇبىيەت تەشكىل قىلىشىغا ھەم سەۋەبچى بولۇشى تامامەن مۇمكىن.

ئازادلىقتىن كېيىن خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن بېيجىڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى يەنى بېيجىڭدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ئەۋلاد ئۇيغۇرلارنىڭ كۆلتۇرەل مەنسۇبىيىتىگە ئۇيغۇر مىللىي كۆلتۇرى نۇقتىسىدىن قارىغىنىمىزدا، ئېغىر دەرىجىدە كۆلتۇرەل ئۆزۈكلۈك ھادىسىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى يۇقىرىدىكى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن كۆرۈپ ئالالايمىز. بۇ خىل كۆلتۇرەل ئۆزۈكلۈك ھادىسىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدىكى تۈپكى سەۋەب، ئۇلارنىڭ سوتسىئولوگىيەلىك مەنبىدىكى ئىجتىمائىيلىشىشنى تاماملىغان ئاساسلىق مۇھىت (مەكتەپ، مەھەللە، دوستلۇق گۇرۇپپىلىرى ۋە كېيىنكى خىزمەت ئورنى) تۈپەيلى بولغان بولسا، قوشۇمچە ۋە ياكى ئىككىنچى ئورۇندىكى مۇھىم سەۋەب، ئۇلارغا نىسبەتەن بىرىنچى ئەۋلاد بولغان ئاتا-ئانىلىرىنىڭ مىللىي كۆلتۇردە تاۋلىنىش دەرىجىلىرىنىڭ ھەر خىللىقى تۈپەيلى كۆلتۇرەل سەزگۈرلۈك دەرىجىلىرىنىڭمۇ پەرقلىق بولغانلىقى، كرىزىس تۇيغۇلىرىنىڭ يېتەرسىزلىكى، ئائىلىلەردە نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان ئائىلە تەربىيەسىنىڭ كەمچىللىكى ياكى بۇ خىل تەربىيەنىڭ ناھايىتى يۈزەكىلىكى؛ بالىلىرىنىڭ ئۇيغۇر مىللىي كۆلتۇرىنى كۆپرەك ئۆزلەشتۈرۈشى ئۈچۈن ئۆزلىرى ھەربىكەتلىنىپ پايدىلىق پائالىيەت ۋە كۇرسلارنى تەرتىپلىمىگەنلىكى سەۋەب بولغان. بۇ يەردە، 1994-يىلى دۆلەت رەھبەرلىرىدىن رەھمەتلىك سەيپىدىن ئەزىزى ئۆزى باش بولۇپ قۇرغان "جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخ كۆلتۇرىنى تەتقىق جەمئىيىتى"نىڭ ھېچبولمىغاندا، بېيجىڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاز-سىدىكى (پېنسىيەدىكىلەر بىلەن خىزمەتتىكىلەر، يېڭىلار بىلەن كونىلار، بىرىنچى ئەۋلاد بىلەن ئىككىنچى ئەۋلاد ئاز-سىدا) تەسىرلىشىشنى كۈچەيتىش، بېيجىڭدا تۇغۇلغان ئىككىنچى ئەۋلادلارنىڭ مىللىي كۆلتۇرىنى ئۆزلەشتۈرۈشگە پايدىلىق پائالىيەت ئۇيۇشتۇرۇش قاتارلىق ئەملىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشى كېرەك ئىدى.

ئەلۋەتتە بۇنىڭدىن باشقا، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا بىرتەرەپلىمە قاراشلارنىڭمۇ ئەينەن شەكىلدە بۇ ياشلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقى، ئۆزلەشتۈرۈلگەنلىكى سەۋەبلىك، ياشلاردا ئۆزىنىڭ ئانا تىلى ۋە كۆلتۇرىگە قارىتا قىزغىن بولمىغان، ھەتتا، كەمسىتىدىغان قاراشلارنىڭمۇ شەكىللىنىپ قالغانلىقىدەك ئوبىيېكتىپ ريئاللىقمۇ بار. ئىنگلىز تىلى قاتارلىق تىللارغا كۆپلەپ ئېنىرگىيە سەرپ قىلالىغان

ياشلار ئۆزلىرىنىڭ ئانا تىلىغا ئۇ قەدەر ئېنىرگىيە سەرپ قىلىشنى راۋا كۆرمىگەن.

قىسقىسى، ئازادلىقتىن كېيىن بېيجىڭغا خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئارىسىدا ھەقىقىي مەنىدە كۇلتۇرەل ئۇزۇكلۇك ھادىسىسى ئوتتۇرىغا چىققان. بىرىنچى ئەۋلاد بىلەن ئىككىنچى ئەۋلاد ئارىسىدا ئانا تىل، تەپەككۇر شەكلى، تۇرمۇش ئادەتلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى پەرق بارغانسېرى چوڭىيىپ بارغان. نەتىجىدە بىرىنچى ئەۋلاد ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىلى، كۇلتۇرى، تۇرمۇش شەكلى قاتارلىقلارنى كېيىنكى ئەۋلادقا ساغلام شەكىلدە ئۆتكۈزۈپ بېرەلمىگەن. ئىككىنچى ئەۋلاد ھەرقايسى جەھەتلەردىن ئۆزلىرىنىڭ ئانا-ئانىسى ۋە جەمەتى بىلەن بولغان باغلىنىشىنى بوشىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەڭرىتاغ ئەتراپىدا ياشاۋاتقان ياكى ياشىتىلىۋاتقان ئۇيغۇر مىللىي كۇلتۇرىدىن ئۇزاقلىشىشقا باشلىغان.

ئىزاھلار

[1] ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا مىنكاۋىخەن دەپ ئاتالغان گۇرۇپپىنىڭ ئىچىدىكى مەلۇم بىر قىسىم كىشىلەر «خەنزۇ تىللىق ئۇيغۇر» بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، بىز بۇ يەردە ئېيتىۋاتقان «خەنزۇ تىللىق ئۇيغۇرلار» گەرچە ئۆزى ئۇيغۇر ئاتا-ئانىدىن تۇرەلگەن بولسىمۇ (ئاتا-ئانا ئۇيغۇر تىللىق بولۇشىمۇ، مىنكاۋىخەن بولۇشىمۇ، ئارىلاش توي قىلغانلار بولۇشىمۇ، ھەتتا خۇنەندىكىلەر ياكى ئۇلارغا ئوخشاپ كەتكەنلەر بولۇشىمۇ تامامەن مۇمكىن) يەسلى، باشلانغۇچ، تولۇقسىز، تولۇق ۋە ئۇنىۋېرسىتېت مائارىپىنى تامامەن خەنزۇ تىل-يېزىقىدا تاماملىغان، ئاساسەن خەنزۇچە سۆزلەپ، خەنزۇچە يازىدىغان، ئۇيغۇر تىلىنى بىلمەيدىغان ياكى بەكلا ئاز بىلىدىغان، ئىنچىكە تۇيغۇلىرىنى ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادە قىلالمايدىغان، ئۇيغۇرلارنىڭ كۇلتۇرى، ئۆرپ-ئادىتى، دىنىي ئېتىقاد- ئەقىدە سىستېمىسىدىن خەۋەرسىز بولغانلارنى كۆزدە تۇتىدۇ. يۇقىرىدىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان بۇ تىپ زىيالىيلار، تامامەن خەنزۇ تىل- يېزىقىدا ئىلمىي ئىشلەپچىقىرىش قىلىدۇ، ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا خەت ئالاقە قىلالمايدۇ ھەم راۋان ماقالە يازالمايدۇ. مانا بۇ تىپ ئۇيغۇر كىملىكىدىكىلەرنى سوتسىئولوگىيە نۇقتىسىدىن «خەنزۇ تىللىق ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتايمىز. مىنكاۋىخەن گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولغانلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۇيغۇر تىلى ۋە كۇلتۇرىدىن خەۋەردار بولۇپلا قالماستىن ھەقىقەتەن ئىككى تىلنى ئوبدان بىلىدىغان، ئۇيغۇر-خەنزۇ مىللەتلىرى ئارىسىدا كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئويناۋاتقانلاردىنكى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەنە ئۇيغۇر تىلىدا يازالايدۇ ۋە ئوقۇيالايدۇ. شۇڭا مىنكاۋىخەنلەرنىڭ ھەممىسىنى قەتئىي سۇرئەتتە، «خەنزۇ تىللىق ئۇيغۇرلار» دېگىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىدا ئالاھىدىلىكى بىلەن بايان قىلىنغان خەنزۇ تىللىقلار ئەنە شۇنداق مۇھىتتا ئىجتىمائىيلىشىشنى تاماملىغان بولغاچقا، ئۆزى ئەسلىدە تەۋە بولغان مىللەتنىڭ كۇلتۇرىدە ئىجتىمائىيلىشالمىغان، نەتىجىدە ئېغىر دەرىجىدە كۇلتۇرەل ئۇزۇكلۇك ھادىسىسىگە دۇچار بولغان. ئوخشاش شەكىلدە ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىدا قالغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوتتۇرىغا چىققان رۇس تىللىقلاردىمۇ كۇلتۇرەل ئۇزۇكلۇك ھادىسىسى ئوتتۇرىغا چىققان. ئازادلىقتىن بۇرۇن ئەرەبستانغا ھىجرەت قىلغان ئۇيغۇرلار، بۇ يەردىكى سوتسىيال-كۇلتۇرەل ۋە سوتسىيال-پولىتىك مۇھىتتا، كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىلى ۋە كۇلتۇرىنى يەتكۈزۈپ بېرەلمەي، ئۇيغۇر مىللىي كۇلتۇرى نۇقتىسىدىن ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدا كۇلتۇرەل ئۇزۇكلۇك ھادىسىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان. ئاقىۋەتتە، ئۇلار ئۇيغۇر كىملىكىدىن بەكرەك مۇسۇلمان ئېڭىدىكى ئەرەب كىملىكىنى بەكرەك ئۆزلەشتۈرگەن.

كۇنىمىزدە، خۇنەن ئۆلكىسىدىكى جىيەن فامىلىلىكىك ئۇيغۇرلاردىكى كۇلتۇرەل ئۇزۇكلۇكىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققان ياكى چىقىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. كۇنىمىزدە، بىز بۇ ئۇيغۇرلار يېزىسىنى ياكى جەمئىيىتىنى كۆزىتكىنىمىزدە، ئۇيغۇرلۇقنىڭ پەقەتلا مىللىي ئاڭدا

ياكى سياسىي كىملىكتە ئىكەنلىكىنى كۆرەلمىشىمىز مۇمكىن. چۈنكى ئۇلارنىڭ تىلى، قىممەت قاراشلىرى، ئېستېتىكىسى، تەپەككۇر شەكلى ئاللىبۇرۇن تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئۇيغۇرلاردىن كەسكىن پەرقلىنىپ بولغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇلار كۇلتۇرەل مەنسۇبىيەت نۇقتىسىدىن خەنزۇ-تۇڭگان كۇلتۇر كىملىكىدە بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئۇلار كۇلتۇرەل ئۇزۇكلۇك جەريانىنى تاماملاپ بولغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئالاھىدە بىر خىل سوتسىيال گۇرۇپپىدۇر. بۇ ھەقتىكى مۇناسىۋەتلىك ئىزدىنىشلىرىمىز ئۇچۇن يەنە ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇقنىڭ «ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى كۇلتۇرەل ئۇزۇكلۇك ھادىسىسى»گە قارالا، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 2011-يىللىق1-سان، ئۇرۇمچى.

[2] بۇ ھەقتە ئېلان قىلىنغان ماقالە ئۇچۇن قارالا: ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق:« يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن بېيجىڭدا خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇلتۇراقلاشقان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يېتەكچى جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى، 2009-يىللىق، 1-سان، 47-59 بەتلەر.

[3] كۇلتۇرەل ئۇزۇكلۇك ھادىسىسى، ئادەتتە پەرقلىق كۇلتۇرلەر ئۇچراشقاندا، خۇسۇسەن تەڭسىز مەلۇم بىر خىل كۇلتۇر مۇناسىۋىتىكە كىرىشىشكە مەجبۇر بولغىنىدا ياكى مەلۇم كۇلتۇرنىڭ مەنسۇبىيىتى ئۆزى تەۋە بولغان توپتىن ئايرىلىپ يات كۇلتۇر ئىچىگە كۆچۈپ كىرگىنىدە ئوتتۇرىغا چىقىدىغان ھادىسىدۇر. كۇلتۇرلەرنىڭ ئۇچرىشىشى مۇتىدىل ۋە تەڭداش مۇناسىۋەتلەر دائىرىسىدە بولغىنىدا، ھەر ئىككى تەرەپكە پايدىلىق بولىدۇ، شۇنداقلا ھەر ئىككى تەرەپتە غىدىقلىنىشقا سەۋەبچى بولۇپ كۇلتۇرلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئەگەر بۇ خىل مۇناسىۋەت تەڭسىز، ئاستىن-ئۇستۇن بولغىنىدا ياكى ئارىدا جىددىيلىشىش يۈز بەرگىنىدە، ھەر ئىككى تەرەپكە پايدىسىز بولىدۇ، بولۇپمۇ پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالغان كۇلتۇردە تېخىمۇ كۆپ زىيان پەيدا بولىدۇكى، ئەڭ خەتەرلىك بولغانداا، كۇلتۇرەل ئۇزۇكلۇك ھادىسىسىنى پەيدا قىلىدۇ. كۇلتۇرەل ئۇزۇكلۇكى تەبىئىي سەۋەبلەر ياكى سۇنئىي/ئىنسانغا باغلىق سەۋەبلەر تۇپەيلى مەلۇم گۇرۇپپىنىڭ، مىللەت ياكى قوۋمنىڭ كۇلتۇرىنىڭ موھىم بىر قىسمىنىڭ ياكى مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ يوقاپ كېتىشىنى، كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلەلمەسلىكىنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇ خىل جەريان ئادەتتە ئۆزىنىڭكىدىن ۋاز كېچىش ياكى ئۇنىڭ ئورنىغا يات مىللەتلەرنىڭ كۇلتۇرىنى تامامەن قوبۇل قىلىش جەريانىدا روشەنلىشىپ بارىدۇ. بۇ ھەقتىكى تېخىمۇ كەڭ بايانلىرىمىز ئۇچۇن، « ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى كۇلتۇرەل ئۇزۇكلۇك ھادىسىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» (2011-يىللىق1-سان، ئۇرۇمچى) نامىلىق ماقالىمىزگە قارالسۇن.

[4] لائىكلىك (Secular\世化)؛ كۇندىلىك تۇرمۇشتا، دىن بىلەن دۇنيا ئىشلىرىنى بىر بىرىدىن ئايرىش، دىننىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى تەسىرىنى مۇمكىن بولغان ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈشتۇر.

[5] بۇ يەردە بېيجىڭ شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرگىمۇ ئوخشاشلا تاق پەرزەنتلىك بولۇشنى تەلەپ قىلغانلىقى، كېيىنكى يىللاردىكى تۇرمۇش تەننەرخىنىڭ ئىزچىل ئۆسۈپ بېرىشى ۋە يېڭى ئەۋلادتىكى قىممەت قاراش ئۆزگىرىشى قاتارلىق ئامىللار ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن.

جاۋابكار مۇھەررىرى: مۇسا روزى

ماقالە نومۇرى: 1005-5878 (2011) 02-123-09

لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش*

ئەلى ئەمەت

(شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ ۋە مىللەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى: بېلىقچىلىق لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى، شۇنداقلا باشقا يۇرت ئۇيغۇرلىردىن روشەن پەرقلىق بولغان تۇرمۇش ئادىتى بولۇپ، ئۇ لوپنۇرلۇقلارنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ-ئادەت، تىل، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە باشقا تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭىپ ، بېلىقچىلىقتىن ئىبارەت بىر مەدەنىيەتنى شەكىللەندۈرگەن. ماقالىدە، ئاساسلىقى قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامانلاردىكى لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق تۇرمۇشى ئاساسىدا ، بېلىقچىلىقنىڭ لوپنۇرلۇقلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئورنى، تەسىرى، شۇنداقلا بېلىقچىلىقنىڭ يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئامىللار ئۈستىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدۇ.

摘要：渔猎是罗布人最为古老的，而且区别于其它地区维吾尔人的一种特殊生活方式。长期从事渔猎的过程中，渔猎业融入到了罗布人日常生活，影响了他们的饮食、风俗习惯、语言、人名和地名等众多方面，表现为一种文化 —— 渔猎文化。本文主要把古代罗布人和近现代罗布人的渔猎联系在一起，探讨渔猎业在罗布人日常生活的地位和影响。同时，又对渔猎业产生变迁问题进行初步的研究。

Abstract: Fishing is an ancient practice among the people of Lopnur, and one which distinguishes them from the Uyghurs of other oases. Over a long period of fishing, elements of the practice have entered the daily life of the people of Lopnur, influencing diet, customs, language, personal names, place names, and more; all of this expresses itself as a unique culture—a "fishing culture." This essay considers the fishing culture of both ancient and modern Lopnur, and illuminates the place and importance of fishing in the daily life of the people of Lopnur. At the same time, some initial thoughts will be put forth on the factors which have led to the disappearance of fishing in Lopnur.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

لوپنۇرلۇقلار ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمىدۇر. ئۇلار ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان تارىم دەريا‌سى، كۆنچى دەريا‌سى ۋە چەرچەن دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنلىرىدىكى دەريا-كۆللەر بويىدا سىرتقى دۇنيادىن ئايرىلغان ھالەتتە بېلىقچىلىقنى ئاساس قىلىپ ياشاپ كەلگەن يەرلىك ئاھالە.

لوپنۇر رايونى قەدىمدىن تاكى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىگە قەدەر سۇ مەنبەسى ئىنتايىن مول رايون ئىدى. تارىم دەريا‌سى، كۆنچى دەريا‌سى، چەرچەن دەريا‌سى ۋە مىرەن دەريالىرى بۇ رايونغا ئېقىپ كىرىپ، لوپنۇر كۆلى، قارا قوشۇن كۆلى، تېتىما كۆلى قاتارلىق نۇرغۇنلىغان چوڭ كۆللەرنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن بىرگە، يەنە ھەر بىر ئېقىن ئۆزگەرتكەندە نۇرغۇنلىغان ئوتتۇرا-كىچىك كۆللەرنى شەكىللەندۈرگەن. دەل مۇشۇ خىل ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتتا لوپنۇرلۇقلاردا بېلىقچىلىق ئىگىلىكى شەكىللىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە ئايلانغان.

* بۇ ماقالە 2010-يىلى 10-ئاينىڭ 15-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
بۇ ماقالە شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى پەن تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىش تەتقىقات فوندىغا ئېرىشكەن تەتقىقات تۈرى(تۈر نومۇرى : 20101107) نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى.

ئاپتور: ئەلى ئەمەت (1984- يىلى تۇغۇلغان)، ماگىستىرانت، ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخ ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

لوپنۇرلۇقلار نەچچە ئەسىردىن بۇيان بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئۆزگىچە تۇرمۇش ئۇسۇلى ـ بېلىقچىلىقنى شەكىللەندۈرگەن. بېلىقچىلىق لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى، شۇنداقلا باشقا يۇرت ئۇيغۇرلىرىدىن روشەن پەرقلىق بولغان تۇرمۇش ئادىتى ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، قەدىمدىن تارتىپ تاكى 20-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بېلىقچىلىق لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلارنىڭ تۇرمۇش جەھەتتىكى تەلىپىنى قاندۇرۇپ كەلگەن. بېلىقچىلىق يەنە لوپنۇرلۇقلارنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ-ئادەت، تىل ۋە باشقا تەرەپلىرىگە يوغۇرۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، بىرخىل ئالاھىدە مەدەنىيەت ھادىسىسىگە ئايلانغان. شۇڭلاشقا، لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق مەدەنىيىتىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

1. لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىقىغا ئائىت يازما ماتېرىياللار ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار

قەدىمدە لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىغا ئائىت مەيلى خەنزۇچە ماتېرىياللاردا بولسۇن، ياكى ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا بولسۇن، بىر قىسىم خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. ئۇنىڭدىن سىرت، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئەترىتى لوپنۇر كۆلى رايونىدا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش جەريانىدىمۇ بىر قىسىم جايلار ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن بېلىقچىلىققا ئائىت نۇرغۇنلىغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلارنى بايقىغان. تارىخىي ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلارنىڭ بايقىلىشى لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق تۇرمۇشىنى تېخىمۇ يېتەرلىك دەلىل-ئىسپاتلار بىلەن تەمىنلىدى.

ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىن 3800 يىللار ئىلگىرىلا لوپنۇر رايونىدىكى ئاھالىلەر بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. يازما ماتېرىياللارغا نەزەر سالساق «ۋېينامە» دىمۇ بۇ رايوندا ياشىغانلارنىڭ بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم. ئەمما لوپنۇرلۇقلارنىڭ زادى قاچاندىن باشلاپ بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى نامەلۇم، ھازىرغا قەدەر لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا ئېنىق يەكۈن چىقىرىلمىغان بولغاچقا، بىز لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغاندا «لوپنۇرلۇقلار»دىن ئىبارەت بۇ ئاتالغۇ تۇنجى بولۇپ ئۇچرىغان چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ماتېرىياللارنى ئاساس قىلىش ۋە شۇ دەۋردىن باشلاپ تەتقىق قىلىش بىلەن چەكلىنىمىز.

1) يازما ماتېرىياللار

«جۇڭغارلارنى تىنچلاش ئۇمۇمىي پىلانى»دا، چىڭ سۇلالىسى يۇڭجىڭنىڭ 1-يىلى (1723-يىلى) قۇربان باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم لوپنۇرلۇقلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەل بولغانلىقى، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىشى تۇپەيلىدىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لوپنۇرلۇقلارنى ئىمىن خوجا قەبىلىسىدىكىلەرگە قوشۇپ گۇاجۇ، شاجۇ ئايماقلىرىغا كۆچۈرۈپ كەتمەكچى بولغانلىقى، لېكىن «لوپنۇرلۇقلارنىڭ دەريا-كۆل بويلىرىدا ماكانلىشىپ، بېلىق تۇتۇپ جان باقىدىغانلىقى، قۇرغاق تۇزلاشقان تۇرمۇش كەچۈرۈشكە كۆنەلمەيدىغانلىقى» ئۈچۈن شەرقتە كۆچۈرۈلمىگەنلىكى خاتىرىلەنگەن[1].

«مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ تەزكىرىسى» دە: «لوپنۇرلۇقلار دانلىق زىرائەت تېرىمايدۇ، چارۋا باقمايدۇ، قولۇاقتا يۈرۈپ بېلىق تۇتۇپ ئوزۇقلىنىدۇ، ياۋا كەندىر ياكى قوش تېرىسىدىن كىيىم تىكىپ كىيىدۇ ياكى بولمىسا قوندۇز تېرىسى ۋە خاش قوش مامۇقىنى شەھەرگە ئاپىرىپ سېتىپ، رەخت سېتىۋېلىپ كىيىم تىكىپ كىيىدۇ» دېيىلگەن[2].

«مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ تەزكىرىسى» دىن كىيىنىرەك يېزىلغان «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم» دا بۇ ھەقتە قوشۇمچە قىلىپ «بەزى-بەزىدە كورلىدىكى مۇسۇلمانلار شەھەرگە كېلىپ قالىدىغانلار دانلىق ئاشلىق، گۆش يېمەيدۇ، بۇ خىل نەرسىلەرنى كۆرسە كۆڭلى ئېلىشىدۇ، كورلىدا بېلىق كۆپ بولغاچقا ئۇلار كورلىغا كېلىدۇ، باشقا جايغا بېرىشقا پېتىنالمايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن[3].

ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى« تارىخىي ھەمىدى»دە بۇ ھەقتە

توختىلىپ «بۇ زېمىندىن خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، كورلا دەريالىرى ئۆتىدۇ. بۇ دەريالار بەزىدە قوشۇلۇپ، بەزىدە پارچىلىنىپ ئېقىپ بېيجىڭ تەرەپكە كېتىدۇ. بۇ دەريالارنىڭ ئەتراپ ۋە ياقىلىرىدا يېكى ئارالچە ۋە شاخچىلىرىدا ئون ئىككى مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەم ياشايدۇ. ئۇلار زىرائەت تېرىشنى بىلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ باغ-ئىمارەت، ھويلا-ئارام ۋە يەل-يېمىشلىرىمۇ يوق، بەلكىم ئۇلار بۇ نەرسىلەرنى ئەزەلدىن كۆرمىگەن يېكى بىلمىگەن بولسا كېرەك. ئۇلار دەريادىن بېلىق تۇتۇپ تائام قىلىپ يەيدۇ. ھەتتا بېلىقلارنى قۇرۇتۇپ تالقان قىلىپمۇ يەيدۇ. يەتتە ياشتىن-يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەر قانداق ئەر-ئايال سۇ ئۈزۈشنى بىلىدۇ» دەپ خاتىرىلىگەن[4].

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، لوپنۇر ناھىيەسىدە ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق ئىجتىمائىي تەكشۈرۈشكە دائىر ماتېرىيالدا «ناھىيەگە قاراشلىق قارچۇغا كەنتىدىكى لوپنۇرلۇقلار تېرىقچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئۇلار ھەمىشە تۆت-بەش كىشى بىر بولۇپ ياۋا كەندىر چىگىسىدىن توقۇلغان تور، چاڭگاق ۋە توقماقلارنى ئېلىپ، چاپما قولۇاقلارغا ئولتۇرۇپ كۆلگە كىرىپ بېلىق تۇتۇپ كېلىدۇ، بېلىقنى پۈتۈن كەنتتىكىلەر خالىغانچە تۇتۇپ يەيدۇ، سېنىڭ-مېنىڭ دەپ ئايرىمايدۇ. ئېشىپ قالغان بېلىقنى تازىلاپ قۇرۇتۇپ ئېلىپ قويىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن[5].

2) ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار

شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ۋە ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ 1998-يىلى لوپنۇر رايونىدا ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشتىن قالدۇرغان تەكشۈرۈش دوكلاتىغا ئاساسلانغاندا:

يېقىنقى دەۋردىكى لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق كەنتى 1-نومۇرلۇق خارابىسى چاقىلىق ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقى شىمالىدىن تەخمىنەن 120 كىلومېتىرلىق ئارىلىقتا جايلاشقان بولۇپ، يەكەك تېپىلمىلارنىڭ سانى 30غا يېتىدۇ. خارابە مەركىزىنىڭ شەرقى شىمالىدىن تەخمىنەن 120 كىلومېتىرلىق ئورۇنغا جايلاشقان بولۇپ، 1998-يىلى شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىق ۋە ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى لوپنۇر رايونىدا ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا بايقىغان. خارابىدە 30 ئېغىز ئولتۇراق ئۆيى خارابىسى بار، ئۆيلەر قومۇش باغلىمىسىنى زىچ تىكلەش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، قومۇش ئارىسىغا يۇلغۇن شاخچىلىرى قىستۇرۇلغان. ئۆيگە يېقىن جايغا زور مىقداردا بېلىق سۆڭەكلىرى ۋە باشقا ھايۋانات سۆڭەكلىرى تارقالغان، يەنە يېقىن جايدا 10 قەبرە بار[6].

ئولتۇراق ئۆيى خارابىسى يېقىنقى دەۋردىكى لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق تۇرمۇشىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

يېقىنقى دەۋر لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق كەنتى 2-نومۇرلۇق خارابىسى چاقىلىق ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقى شىمالىدىن تەخمىنەن 80 كىلومېتىر ئارىلىققا جايلاشقان بولۇپ،يېقىنقى دەۋرگە تەۋە بولۇپ بۇنىمۇ 1998-يىلى شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىق ۋە ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى لوپنۇر رايونىدا ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا بايقىغان. ئاساسەن 1-نومۇرلۇق خارابە بىلەن ئوخشاش. ئۆيلەر قومۇش باغلىمىسىنى زىچ تىكلەش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، قومۇش ئارىسىغا يۇلغۇن شاخچىلىرى قىستۇرۇلغان. ئۆيگە يېقىن جايغا زور مىقداردا بېلىق سۆڭەكلىرى ۋە باشقا ھايۋانات سۆڭەكلىرى تارقالغان، يەنە يېقىن ئورۇندا قەبرىستانلىق بار، يەنە قۇمدىن يېرىمى چىقىپ قالغان قولۇاق بايقالغان، ئازراق تازىلىغاندىن كېيىن قولۇاققا بىر ئادەمنىڭ دەپنە قىلىنغانلىقى بايقالغان. بۇ ئادەمنىڭ بوي ئېگىزلىكى 1.8 مېتىر، ئەر، قولۇاقنىڭ ئۈزۈنلۇقى 2.7 مېتىر، كەڭلىكى 0.4 مېتىر بولۇپ، ھېچقانداق دەپنە بۇيۇم قويۇلمىغان. بېلىقچىلار ئۆلگەندىن كېيىن جەسەتنى قولۇاققا دەپنە قىلىش ئادىتى لوپنۇر رايونىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇ خارابە يېقىنقى دەۋردىكى لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق تۇرمۇشىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

2008- يىلى شەرق-داۋئېر لوپنۇرنى كەڭ كۆلەمدە ئۇنۇمۇبرسال تەكشۈرۈش ئەترىتىدىكىلەر تېپىما كۆلنىڭ شەرقىدىكى قۇملۇقتا چوڭ كۆلەمدىكى

مەھەللە خارابىسىنى بايقىغان. خارابە شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن بولۇپ، خارابىلىكتىن نۇرغۇنلىغان بېلىق سۆڭەكلىرى ۋە بېلىق تورىنىڭ قالدۇقى بايقالغان[7].

دېمەك، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن يازما ماتېرىياللار ۋە ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلار ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇكى، لوپنۇرلۇقلار ئەزەلدىنلا بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېلىقچىلىق تۇرمۇشى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئەلۋەتتە ھەرقانداق نەرسە مۇتلەق بولمىغاندەك، لوپنۇرلۇقلاردا بېلىقچىلىق ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بولۇش بىلەن بىرگە يەنە قوشۇمچە ئووچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە ئىنتايىن ئاز ساندىكى كۆچمەن تېرىقچىلىقنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش زۆرۈر.

2. لوپنۇرلۇقلاردىكى بېلىقچىلار، بېلىقچىلىق قوراللىرى ۋە بېلىق تۇتۇش ئۇسۇللىرى

1) لوپنۇرلۇقلاردا بېلىقچىلارنىڭ تۇرگە ئايرىلىشى

لوپنۇرلۇقلاردا قەدىمدە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولسا، كېيىنكى مەزگىللەردە باشقا ئىگىلىكلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسىدا تەدرىجىي ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. شۇ سەۋەبلىك بېلىقچىلارمۇ بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن كۆلچۇ ۋە ئادەتتىكى بېلىقچى دەپ ئىككىگە ئايرىلغان.

كۆلچۇ: بۇ خىل كىشىلەر بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدىلا بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر بولۇپ، باشقا ھېچقانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللانمايدۇ. ئۇلار يىللار ۋە پەسىللەردىكى دەريا ۋە كۆللەرنىڭ سۇ ئەھۋالى ۋە بېلىق مەنبەسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن كۆلمۇ-كۆل يۈرۈپ بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شۇڭا بۇلار كۆلچۇ دەپ ئاتالغان.

ئادەتتىكى بېلىقچىلار: بۇلار ئادەتتە تېرىقچىلىق، ئووچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر بولۇپ، بىكار بولۇپ قالسىلا يېقىن ئەتراپتىكى دەريا-كۆللەردىن بېلىق تۇتىدۇ. ياكى كۇندە كەچتە تور سېلىپ قويۇپ ئەتتىگەنىدە بېرىپ بېلىق چۈشكەن - چۈشمىگەنلىكىنى كۆرۈپ بولۇپ ئاندىن باشقا ئىشنى قىلىدۇ. بۇنداق كىشىلەر ناھايىتى كۆپ.

2) لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق قوراللىرى

لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق قوراللىرى ئانچە كۆپ ئەمەس، شەكلى بىر قەدەر ئاددىي ھەم قوپال بولۇپ، ئاساسلىق قوراللاردىن كېمە، گۆلمۇ، مانجا، ساچقاق، نەيزە، مانتۇ، پالتا قاتارلىقلار بار.

(1) كېمە: يەنى تۇغراق ياغىچىدىن ياسالغان چاپما قولۇاق. لوپنۇرلۇقلار بېلىق كېمىسىنى پەقەت تۇغراق ياغىچىنى بۇاستە چېپىپ ئۆيۈپ ياسايدۇ، ھەرگىزمۇ ياغاچ تاختايلارنى بىر-بىرىگە جۇپلەپ ياسىمايدۇ. تاياش(ھەيدەش) ئۇسۇلىمۇ تەسىرەك، پەقەت بىر تەرەپتىنلا باشقۇرۇلىدۇ، باشقا خىل كېمىلەردىكىدەك ئىككى تەرەپتىن باشقۇرۇلمايدۇ. لوپنۇر رايونى تارىختىن بۇيان دەريا كۆللەر زىچ، سۇ ئىنتايىن كۆپ رايون بولغاچقا، كېمە لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەڭ مۇھىم بېلىقچىلىق قورالى بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقە قىلىشتىكى مۇھىم قاتناش قورالىمۇ بولغان.

(2) گۆلمۇ: يەنى بېلىق تۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان تور. ئاساسلىق ھايۋانات تېرىلىرى ۋە لوپنۇر كەندىرى(چىگە) دىن ياسىلىدۇ.

(3) ساچقاق: شەكلى ئارىغا ئوخشاپ كېتىدىغان، ئۇزۇن ياغاچ ساپ ئورنىتىلغان، ئىككى تەرىپىگە تەتۇر تال چىقىرىلغان نەشتەر شەكىللىك تىغ. ساچقاق ئادەتتە ئۇچ تاللىق ساچقاق ۋە تۆت تاللىق ساچقاق دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ.

(4) مانتۇ: گۆلمە ئارقىلىق تۇتۇلغان بېلىقلارنىڭ قولۇاقتىن سەكرەپ قېچىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۆزلىرى تۇغراق ياغىچىدىن ياسىۋالغان، بېلىقنى ئۇرۇپ ھۇشسىزلاندۇرىدىغان توقماق.

باشقا قوراللار ئادەتتە ئانچە كۆپ ئىشلىتىلىپ كەتمەگەچكە تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلمىدى.

3)بېلىق تۇتۇش ئۇسۇللىرى

گۆلمۇ ئارقىلىق بېلىق تۇتۇش: بۇ خىل ئۇسۇل مەيلى قىش ياكى ياز پەسلىدە بولسۇن ئومۇمىيۈزلۈك

قوللىنىلىدىغان ئۇسۇل. ياز پەسلىدە بېلىقچىلار قولۇڭاق ئارقىلىق ئۆزلىرى خالىغان جايغا بېرىپ گۆلمە سالىدۇ. مۇز تۇتۇپ كەتكەن قىش پەسلىدە بولسا پالتا ئارقىلىق قاتار-قاتار سۇلاق ئېچىپ (سۇلاق، پالتا ئارقىلىق مۇزدىن چېپىپ ئېچىلغان كىچىك ئوچۇق)، شۇ سۇلاق ئارقىلىق گۆلمە سالىدۇ، ياكى گۆلمۇلىرىنى يېغىدۇ.

ساچاق ئارقىلىق بېلىق تۇتۇش: ساچاقنىڭ ئەسلى تولۇق ئاتىلىشى سانچىغاق بولۇپ، تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىش جەريانىدا ئاددىيلىشىپ ساچاققا ئۆزگىرىپ كەلگەن. بەزى ماقالىلەردە«شاشقاق» دەپمۇ ئېلىنغان، لېكىن بۇخىل ئاتاش مېنىڭچە خاتا، چۈنكى بۇ قورالنىڭ شەكلى ۋە ئىشلىتىلىش ئۇسۇلى جەھەتتىن قارىغاندىمۇ «شاشقاق» سۆزىگە تازا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. لوپنۇرلۇقلاردا ساچاق ئارقىلىق بېلىق تۇتۇش ئاساسەن ھاۋا تازا ئىسسىغان ياز كۈنلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ. بەزىدە كىمە تاياپ كېتىۋاتقاندىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ھاۋا ئىسسىغان ياز كۈنلىرى چۈشلۈكى بېلىقلار تويۇنغاندىن كېيىن ياىدىلىقلارغا (ياىدىلىق، لوپنۇر دېئالېكتىغا تەۋە سۆز بولۇپ، سۇيى يوتىدىن ئاشمايدىغان، كەڭرى كەتكەن سۇلۇق دالا) ئاپتاپسىنغىلى چىقىدۇ، مانا مۇشۇ ۋاقىتتا بېلىقچىلار ساچاقلىرىنى ئېلىپ، بېلىقلارغا تۇيدۇرماي كېلىپ، قوغلاپ يۇرۇپ سانجىپ تۇتىدۇ،سەكرەتمە قىلىش ئارقىلىق بېلىق تۇتۇش: بۇ خىل ئۇسۇلدا ئاساسەن ئەتىياز ۋە ياز كۈنلىرى سۇيى بىر قەدەر تېيىز، ئەمما ناھايىتى تىز ئاقىدىغان كىچىك ئېقىنلارغا ئۇزۇن ياغاچنى توغرىسىغا قويۇپ، ياغاچنىڭ ئارقىسىغا تور قويۇپ قويىدۇ. سۇنىڭ يۇنلىشى بىلەن ئېقىپ كەلگەن بېلىقلار توغرىسىغا قويۇلغان ياغاچقا كەلگەندە ياغاچتىن سەكرەپ ئۆتىدۇ-دە بىلمەيلا تورغا چۈشۈپ قېلىپ چىقالمايدۇ.

پارتلاتقۇچ دورا ئارقىلىق بېلىق تۇتۇش: بۇ يېڭى دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئۇسۇل. ئادەتتە سۇيى ئىنتايىن چوڭقۇر جايلار لوپنۇرلۇقلار تەرىپىدىن «چول» دەپ ئاتالغان. بۇ چوللاردىكى بېلىقلار گۆلمۇگە چۈشمەيدۇ، ساچاق ئارقىلىق سانچىپمۇ تۇتقىلى بولمايدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا پارتلاتقۇچ دورىسىنى چولدا پارتلىتىش ئارقىلىق تۇتىدۇ.

3. بېلىقچىلىق ۋە لوپنۇرلۇقلار مەدەنىيىتى

بېلىقچىلىق ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان لوپنۇرلۇقلارنىڭ مۇھىم تۇرمۇش ئۇسۇلى بولۇش جەريانىدا، لوپنۇرلۇقلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك، ئۆرپ-ئادەت، تىل ۋە باشقا تەرەپلەرگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئۆزگىچە بولغان بېلىقچىلىق مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۇردى.

1) بېلىقچىلىقنىڭ لوپنۇرلۇقلارنىڭ يېمەك-ئىچمىكىگە كۆرسەتكەن تەسىرى

بېلىق لوپنۇرلۇقلارنىڭ يېمەكلىك قۇرۇلمىسىدىكى ئەڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى. بېلىق لوپنۇرلۇقلارنىڭ يېمەك-ئىچمىكىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، ئىلگىرى مال-چارۋىلىرى بار كىشىلەرمۇ بېلىقنى ئاساسىي يېمەكلىك قىلغان. تەتقىقاتچى غالىپ بارات ئەرك ئەپەندىمۇ بۇ جەھەتتە توختىلىپ:«ئۇلار ئاساسلىقى بېلىقنى ئوزۇقلۇق قىلىدۇ، ياز كۈنلىرى يېڭى بېلىق يېسە، قىشتا قۇرۇتۇلغان بېلىق يەيدۇ، بېلىق شورپىسىنى چاي ئورنىدا ئىچىدۇ» دەيدۇ[8]. ئەمەلىيەتتە لوپنۇرلۇقلارغا كەڭ تارقالغان«بالىق چولۇق (بېلىق تەييار)، قورساق توق» دېگەندەك ماقال-تەمسىللەر بېلىقنىڭ ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىكى ئورنى ۋە رولىغا قارىتىلغان.

لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقنى پىشۇرۇش ئۇسۇللىرى كۆپ. مۇھىمى ئۇلار بېلىق گۆشىدىن تەييارلانغان بېلىق تالقىنى، بېلىق قېقى(قۇرۇتۇلغان بېلىق) ۋە بېلىق ئۇچىيى قاتارلىق يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە يېمەكلىكلەرنى ئىجاد قىلغان. بۇ يېمەكلىكلەر ئىنتايىن قۇۋۋەتلىك ھەم ئۇزاق ساقلىغىلى بولىدىغان خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. شۇڭلاشقا بۇ يېمەكلىكلەر ئۇيغۇر يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئالاھىدە بىر تەرەپ.

2)بېلىقچىلىقنىڭ لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى

بېلىقچىلىق لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

لوپنۇرلۇقلارنىڭ تويىدىكى داستىخان تاشلاشتا يەتتە ياكى توققۇز بېلىقنىڭ بېشىنى پىشۇرۇپ ئېلىپ بېرىشى، چوڭ چايدا يەتتە ياكى توققۇز بېلىق ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئېلىپ بېرىشى، تويلۇق قاتاردا توققۇز ياكى يەتمىش بېلىق بېرىشى... ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-بۇرادەرلىرىنىڭ تويى بولغان قىز- يىگىتكە بېلىق، گۆلمۇ، ساچقاق قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىشى بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر.

لوپنۇرلۇقلارنىڭ دەپنە ئادەتلىرىمۇ مەلۇم دەرىجىدە بېلىقچىلىقنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. پىرۇفېسسور«لوپنۇر كۆلىگە سەپەر» ناملىق ئەسىرىدە «لوپنۇرلۇقلار ئۆلگۈچىنى بىر قولۇاققا قويۇپ، ئۇستىگە يەنە بىر قولۇاقنى يېپىپ، قومۇشلۇققا تىكلەپ قويىدۇ، ئەتراپى تور بىلەن ئورىلىدۇ» دەپ خاتىرىلىگەن[9]. ھەققەتەنمۇ قولۇاققا دەپنە قىلىش ئادىتى لوپنۇرلۇقلارغا بىر قەدەر كەڭ تارقالغان بولۇپ، لوپنۇر رايونىدىن قولۇاقلىق قەبرىلەر بىرقەدەر كۆپ بايقالدى. مۇتەخەسسىسلارغا ئاساسلانغاندا بۇ خىل دەپنە ئادىتى يەنە كېرىيە ناھىيەسىنىڭ دەريا بويى يېزىسىدىكى كىشىلەردىمۇ مەۋجۇت بولغانلىقى مەلۇم.

يىغىنچاقلىغاندا، تويدىكى بېلىق سوۋغا قىلىش، بېلىقنى ئەزىزلەش ۋە قولۇاقلىق قەبرىلەر ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنىڭ جانلىق پاكىتى بولۇپ، بىز يۇقىرىقى مىساللار ئارقىلىق بېلىقچىلىقنىڭ لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە بولغان تەسىرىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز.

3)بېلىقچىلىقنىڭ لوپنۇر كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر ناملىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

لوپنۇرلۇقلاردا بېلىقچىلىق ئىشلىرى بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن بولۇپ، ئۆتكەن ئەسىردە لوپنۇرنىڭ بەزى جايلىرىدا ھەتتا پۈتكۈل بىر جەمەت كىشىلىرى خاس بېلىقچىلىق بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان ئەھۋاللارنىڭ مەۋجۇتلىقى مەلۇم. مانا مۇشۇنداق تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا بېلىق ۋە بېلىقچىلىق ئىشلىرى كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر ناملىرىغىمۇ بىر قەدەر چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

بېلىقچىلىقنىڭ كىشى ئىسىملىرىغا بولغان تەسىرى دېگەندە «بېلىق» ۋە «كۆلچۇ» سۆزىنىڭ لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە ئۇلىنىپ، فامىلىسى تاشلىنىپ قېلىش ھادىسىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. لوپنۇردا «بېلىق» سۆزى بەزى بىر جەمەت كىشىلەرنىڭ لەقىمگە ئايلىنىپ قالغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت بولۇپ، شۇ كىشىلەرنىڭ بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەسىلەن: قاسىم بېلىق، كېرەم بېلىق، ئەمەت بېلىق، ئاتامەت كۆلچۇ،... دېگەندەك.

بېلىقچىلىقنىڭ يەر- جاي ناملىرىغا بولغان تەسىرى دېگەندە، نۇرغۇنلىغان يەر ناملىرىنىڭ «بېلىق» سۆزى ۋە بېلىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن: بېلىق كۆل، لاقۇنى (لاقۇ ياكى لوخۇ، لوپنۇرلۇقلاردا چوڭ بېلىقلارنى لاقۇ دەپ ئاتايدۇ) تېرىسى قالغان كۆل، گۆلمە كەتكەن كۆل، سېمىللاكۇ كۆل(سېمىز لاقۇ كۆل)، ئارۇقبالىق(يەر نامى، ئەسلى مەنىسى ئورۇق بېلىق)، قۇربان قوللۇنۇ كۆلۇ (كۆلۇ سۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسى كۆلى)، ئايسۇ نىيازنى كۆلۇ، ئالىم خوجانى كۆلۇ...دېگەندەك[10].

4)بېلىقچىلىقنىڭ لوپنۇر دېئالېكتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

لوپنۇرلۇقلار تىلغا ناھايىتى باي خەلق، ئۇلار ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا بىر قىسىم مەخسۇس بېلىقچىلىققا ئائىت سۆزلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، لوپنۇر دېئالېكتىنى ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىمىزنى تېخىمۇ بېيىتقان. بۇ سۆزلەر ئاددىي، چۈشىنىشلىك بولۇپ، لوپنۇر دېئالېكتىدىن باشقا ئۇيغۇر دېئالېكتلىرىدا ئۇچرىتالمايمىز.

مەسىلەن: بېلىقچانلارنى لوپنۇرلۇقلار تىرنا ياكى تىرجان، چوڭ بېلىقلارنى لاقۇ ياكى لوخۇ، مەخسۇس بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەرنى كۆلچۇ ، بېلىق تۇتۇشتا ئىشلىتىدىغان سېۋەتنى مانجار، تورنى گۆلمۇ، بېلىق ئارىسىنى ساچقاق، بېلىقنىڭ نەپەسلىنىش ئەزاسىنى ساقاق، بېلىق پارچىسىنى پارا، بېلىق ئۆچىينى پوستەك، بېلىق ئۇرۇپ ئۆلتۈرىدىغان كالتەكنى مانتۇ دەپ ئاتىغان ۋە باشقىلار .

5)بېلىقچىلىقنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، لوپنۇرلۇقلار بېيىت- قوشاق توقۇشقا ئىنتايىن ھېرىسمەن خەلق. لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن كەڭ دائىرىلىك بولۇپ، ئۇنىڭدىن لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى (تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، بېلىقچىلىق)، دوستلۇق، قىز- يىگىتلەر مۇھەببىتى... قاتارلىق تېمىلاردىكى قوشاقلارنى ئۇچرىتىش قىيىن ئەمەس. بۇ دەل بېلىقچىلىق ئىشلىرىنىڭ لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىغىمۇ مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ، بۇنى بىز تۆۋەندىكى قوشاقلاردىن ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز.

قورساغىمغا ئاش بەرمەي گۆلمەمنى سالىپ قويدۇم،
كۆزلەرىمدىن ياش ئاقىپ دەريادىكى ئاقسۇقا..
جانىم ئاتام يۇرۇيدۇ، خۇدايىم بۇيرۇپتىكەن،
ئارالدا كۆلنۇ باقىپ، باي قويۇنۇ باقسۇقا.
بايلارغا ئۇرغۇزىدۇ، جانىم ئاتا قۇل قىلىپ،
دۇشمەنلەر بىزنى چاقىپ. ساتىۋەتتىڭ نېمىشقا.
غارغالتىغا كەلدىم ساڭا بارىشقا،
بېلىق تۇتۇپ سوغا سالام قىلىشقا.

قىزىلگۈلۈم كۆيەك ئوتۇڭ تەپتىدە،
ئازلا قالدىم گۈلخان بولۇپ يانىشقا[11].

يېغىنچاقلىساق، بېلىق ۋە بېلىقچىلىق ئىشلىرى لوپنۇرلۇقلار تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى، شۇنداقلا كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، لوپنۇرلۇقلارنىڭ يېمەك-ئىچمىكى، كىشىلىك ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە تىلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بېلىقچىلىقنىڭ تەسىرىگە روشەن ئۇچرىغان. بىراق، بۈگۈنكى كۈندە، پەقەت لوپنۇر دېئالېكتىدىكى بېلىقچىلىققا ئائىت سۆزلەرلا لوپنۇرلۇقلارنىڭ تۇرمۇشىدا رولىنى جارى قىلدۇرۇپ تۇرغاندىن باشقا، بېلىقنى ئاساس قىلغان يېمەكلىك قۇرۇلمىسى، بېلىقنى ناھايىتى چوڭ كۆرىدىغان تۇي ئادەتلىرى ۋە بېلىقچىلىق تۇرمۇشىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرگەن دەپنە ئادەتلىرى ئاللىبۇرۇن لوپنۇرلۇقلارنىڭ تۇرمۇشىدىن يوقالدى ۋە يوقاپ كەتمەكتە. ئىلگىرى، لوپنۇرلۇقلارنىڭ تۇرمۇشىدا غايەت زور رولالارنى ئويناغان قولۇاق ھازىر چەت يېزىلاردا كەلكۈن پەسلىدە كىشىلەرنىڭ تارىم دەرياسىدىن ئۆتۈشتىكى بىر خىل قاتناش قورالىلىق رولىنى، ياكى قۇي-كالىلارغا يەم بېرىدىغان ئوقۇرنىڭ رولىنى ئوينىماقتا.

4. لوپنۇرلۇقلاردىكى بېلىقچىلىقنىڭ يوقىلىش سەۋەبلىرى

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە بېلىقچىلىق كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى مۇھىم رولىنى يوقىتىپ، يوقىلىشقا يۈزلەندى. لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئىگىلىكىمۇ تەدرىجىي چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىققا ئالماشتى.

لوپنۇر رايونىنىڭ بېلىقچىلىققا ئائىت خاتىرىلەر ئەڭ دەسلەپ «ۋىنامە» دە كۆرۈلىدۇ. ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلارنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ۋەي سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ ھېسابلىغاندىمۇ لوپنۇر رايونىنىڭ بېلىقچىلىق تارىخى مىڭ يىللاردىن ئاشىدۇ. بىراق بىزنى ئويغا سالىدىغىنى شۇكى، شۇنچە يىللاردىن بۇيان كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭىپ كىرگەن بېلىقچىلىق نېمە ئۈچۈن بىزنىڭ دەۋرىمىزگە كەلگەندە شۇنچە تىزلا يوقىلىپ كېتىدۇ؟ زادى قايسى سەۋەبلەر بېلىقچىلىقنىڭ يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى؟

بېلىقچىلىقنىڭ يوقىلىپ كېتىش سەۋەبلىرىنى مەن ئۆزۈم لوپنۇرلۇق بولۇش ئەۋزەللىكىمدىن پايدىلىنىپ، ئەتراپىمدىكى كىشىلەر (ياشانغانلار، ئىلگىرى بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلار ۋە ھازىرمۇ بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار) ۋە ئەتراپىمدىكى مۇھىتنى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىغا يېغىنچاقلاپ چىقتىم.

1)تەبىئىي شارائىتنىڭ بېلىقچىلىقنىڭ يوقىلىشىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقان تەبىئىي شارائىت لوپنۇر رايونىنىڭ سۇ رايى ئەھۋالى بولۇپ، تارىختىن بۇيان لوپنۇر رايونى دەريا كۆللەر مەركەزلەشكەن سۇ مەنبەسى مول رايون ئىدى. لېكىن، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ

ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرلىرىغا كەلگەندە تېرىقچىلىقنىڭ ئاساسىي ئىگىلىك بولۇشىغا ئەگىشىپ، يۇقىرى ئېقىندا بوز يەرلەرنىڭ كۆپلەپ ئېچىلىشى، سۇ ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارنىڭ ئۇزلۇكسىز كۆپىيىشى ھەمدە تەبىئىي شارائىتنىڭ ناچارلىشىشى نەتىجىسىدە تارىم ۋە كۆنچى دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا كېلىدىغان سۇنىڭ مىقدارى زور دەرىجىدە ئازىيىپ كەتتى. مەسىلەن: «1950ـيىلدىكى تارىم دەرياسىنىڭ يىللىق ئېقىم مىقدارى ئالار پونكىتىدا بەش مىليارد 620 مىليون كۇپ مېتىر بولسا، لوپنۇر چارا پونكىتىدا بىر مىليارد 560 مىليون كۇپ مېتىر بولغان. ھالبۇكى 1990ـيىللاردا ئالار پونكىتىدا ئۈچ مىليارد 940 مىليون كۇپ مېتىر بولغان بولسا، چارا پونكىتىدا 310 مىليون كۇپ مېتىرغا چۈشۈپ قالغان»[12]. بۇ سانلىق مەلۇماتلاردىن بىز تارىم دەرياسىنىڭ ئايلىق ئېقىنىدىكى سۇ مىقدارىنىڭ قانچىلىك ئازلىغانلىقىنى ۋە بۇنىڭ بېلىقچىلىققا بولغان تەسىرىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز.

2) جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ بېلىقچىلىقنىڭ يوقىلىشىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ھەممىمىزگە مەلۇم، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن لوپنۇر ئىگىلىرى مەيلى ئىشلەپچىقىرىش، مەدەنىيەت ۋە باشقا تەرەپلەردە ئىنتايىن ئارقىدا قالغان. بىراق، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىشى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە خەلقنىڭ مەنىۋى ساپاسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، بېلىقچىلىق كىشلەرنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى. لوپنۇرلۇقلارمۇ بارا-بارا تېرىقچىلىق ۋە باشقا كەسىپلەرگە يۈزلىنىپ بېلىقچىلىقنىڭ بارغانسېرى تاشلىنىپ قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇڭا جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىمۇ بېلىقچىلىقنىڭ يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرىدۇر.

3) بېلىقچىلىق قوراللىرىنىڭ تەرەققىي قىلالماسلىقىنىڭ بېلىقچىلىقنىڭ يوقىلىشىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

لوپنۇرلۇقلار بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئىگىرىكىلەرنىڭ بېلىقچىلىق قوراللىرىغا ۋە بېلىق تۇتۇش ئۇسۇللىرىغا ۋاراسلىق قىلدى، لېكىن ئىجادىي ۋارىسلىق قىلالمىدى. ئۇلار بېلىقچىلىق قوراللىرىنى ئەلالاشتۇرۇش، يېڭىچە، تېخىمۇ ئۇنۇملۇك بولغان بېلىق تۇتۇش ئۇسۇللىرى ئۈستىدە ئىزدەنمىدى. بۇنىڭ بىلەن بېلىقچىلىق قوراللىرى يېڭىلانماستىن بىر ئىزدا توختاپ قىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىگىرىكىدەك بېلىق كۆپ بولمىغاچقا، ئەنئەنىۋي ئۇسۇللارغا تايىنىپلا بېلىق تۇتۇشتا بۇرۇنقىدەك ئۇنۇمگە ئېرىشەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بېلىقچىلىق قىزغىنلىقى بارا-بارا سۇسلىشىپ كەتتى.

4) بەزىبىر نامۇۋاپىق يەرلىك سىياسەتلەرنىڭ بېلىقچىلىقنىڭ يوقىلىشىغا كۆرسەتكەن تەسىرى

تارىم، كۆنچى دەريالىرىنىڭ سۇ مىقدارى بارغانسېرى ئازلاپ كەتكەچكە، يېقىنقى دەۋرلەردە لوپنۇر رايونىدا ئىگىرىكىدەك تەبىئىي كۆللەر شەكىللىنەلمىدى. شۇڭلاشقا، لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىقى ئاساسلىق سۇ ئامبارلىرىغا مەركەزلەشتى. بىراق، يېقىنقى يىللار مابەينىدە ئامبارلار سىرتتىن كەلگەنلەرگە كۆتۈرە بېرىلىپ يەرلىك ئاممىا ئامبارلاردىن بېلىق تۇتالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قېلىپ، بېلىقچىلىقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قالدۇقلىرىمۇ يوقىلىپ كەتتى. شۇڭا يۇقىرىقىدەك بەزىبىر نامۇۋاپىق يەرلىك سىياسەتلەر بېلىقچىلىقنىڭ يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان يەنە بىر سەۋەبتۇر.

دېمەك، بېلىقچىلىق بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بۇلۇش سۈپىتى بىلەن ھەر بىر لوپنۇرلۇقنىڭ تۇرمۇش ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىگە چېتىلغان، ئۇزاق تارىخقا ئىگە كەسىپ بولسىمۇ، بىراق يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن سەۋەبلەرنىڭ تەسىرىدە، بېلىقچىلىقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قالدۇقلىرىمۇ يوقاپ، بىرخىل يوقالغان مەدەنىيەت بولۇپ قالماقتا.

بېلىقچىلىق باشقا رايون ئۇيغۇرلىرىمۇ ئازدۇر-كۆپتۇر ساقلانغان، بىراق، باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بېلىقچىلىقى لوپنۇرلۇقلارغا ئوخشاش مۇكەممەل ئەمەس، ئۇمۇملاشمىغان، شۇنداقلا مەدەنىيەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، ئۇ بىر خىل نىسپىي، ئايرىم بىر قىسىم كىشلەرنىڭ شۇغۇللىنىدىغان ئىگىلىكى بولغان، ھەرگىزمۇ شۇ رايوندا ياشىغان بارلىق كىشلەرنىڭ

ئورتاق تۇرمۇش ئۇسۇلى ئەمەس. ئەمما لوپنۇرلۇقلاردا بولسا بېلىقچىلىق كەڭ دائىرىلىك، ھەربىر ئائىلە، ھەربىر ئادەمگە چېتىلغان تۇرمۇش ئۇسۇلى بولۇش بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭىپ كىرىپ بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىگە ئايلانغان. شۇڭلاشقا بىز لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق مەدەنىيىتىنى پۈتكۈل ئۇيغۇرلارنىڭ بېلىقچىلىق مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ دەپ ئېيتالايمىز.

ئىزاھلار

[1] «جۇڭغارلانى تىنجىتىش ئۇمۇمىي پىلانى»، ئالدىنقى قىسىم، 11-جىلد،11-12-بەت، 15-جىلد، 18-19-بەتلەر.

[2] « مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ تەزكىرىسى»، 1- جىلد.

[3] «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم»، 2- جىلد.

[4] موللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ھەمدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2007-يىل9-ئاي، 648-بەت.

[5] «لوپنۇر ناھىيەسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1993-يىل نەشرى، 420-بەت.

[6] بۇ جەدۋەللەرنى شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىق ۋە ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىن لى ۋېينىڭ تەمىنلىگەن.

[7] ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتىنىڭ 2008-يىلى 12-ئاينىڭ 25-كۈنىدىكى سانى.

[8] [12] غالىپ بارات ئەرك: «كىرورانىنىڭ سىرى»، ئۇرۇمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2004-يىل نەشرى، 23-24، 422-بەت.

[9] پېرزىۋالسكى «لوپنۇر كۆلىگە سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل نەشرى، 132 -بەت.

[10] بۇ يەردىكى بەزى جاي ناملىرى غالىب بارات ئەركىنىڭ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 2006 - يىللىق سانىدا بېرىلگەن «لوپنۇر رايونىدىكى جاي ناملىرى، جاي ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە لوپنۇرلۇقلارنىڭ جايلارغا ئات قويۇش ئادەتلىرى» نامىلىق ماقالىسىدىن ئېلىندى.

[11] قوشاقلار لوپنۇر ناھىيەلىك خەلق ئەدەبىياتى توپلاملىرى تەھرىر ھەيئىتى تۈزگەن «لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى» نامىلىق كىتابتىن ئېلىندى. بۇ قوشاقلار يەنە زۇمرەت غاپپارنىڭ «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 2004- يىللىق 2-سانىغا بېرىلگەن «لوپنۇر يەرلىك شېۋىسىنىڭ لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى ئىپادىسى توغرىسىدا» نامىلىق ماقالىسىگىمۇ بېرىلگەن.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

32-يىللىق 2-سان شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى(پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 第32卷第2期
2011-يىلى 6-ئاي 新疆大学学报(哲学社会科学维吾尔文版) 2011年6月
ماقالە نومۇرى: 1005-5878 (2011) 02-132-04

ئەدەبىي ژۇرنال تەھرىرلىكىدىكى بەش تەلەپ ۋە تۆت مۇھىم ھالقا توغرىسىدا*

ئابلىز ئوسمان

(ئاقسۇ ئەدەبىياتى ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى، ئاقسۇ. 843000)

قىسقىچە مەزمۇنى: دەۋرىنىڭ تەرەققىياتى، كىتابخانلار قاتلىمىنىڭ سەرخىللىشىشى ئەدەبىي مۇھەررىرلەرگە كۈنسايىن يېڭى تەلەپلەرنى قويماقتا. ماقالىدە، قانداق قىلغاندا ھەم دەۋرنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلاش ھەم خەلقنىڭ مەنىۋى تەشنالىقىنى قاندۇرۇشتەك قوش مەسئۇلىيەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان يارامليق ئەدەبىي مۇھەررىر بولغىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要：时代的发展和读者层次的不断优化，对编辑人员提出了新的要求。那么，如何才能成为一名能够担当起不辜负时代的期望和满足人民精神文化需求这双重责任的合格编辑呢？作者在本文中结合自己20多年的编辑工作实践体会，科学地回答了这个问题。

Abstract: The rapid development of our era and the increased sophistication of the reading public is daily providing new challenges to the editors of literary journals. In this article the author, on the basis of more than twenty years' experience working as a literary editor, will discuss how editors can simultaneously meet the hopes of the era and quench the spiritual thirst of the reading public.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122 ماتېرىيال بەلگىسى: A

ژۇرنالچىلىق - ئاخبارات-نەشرىيات چوڭ ئائىلىسىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر سىستېما، ئەدەبىي ژۇرنال بولسا ئاشۇ سىستېمىدىكى يەنە بىر مۇھىم تۈر. ئەدەبىي ژۇرنال تەھرىرلىكىنىڭ مۇرەككەپلىكى، زىللىقى، چېتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ئەدەبىي مۇھەررىرگە قويۇلىدىغان تەلەپنىڭ تېخىمۇ يۇقىرىلىقىنى بەلگىلىگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، ژۇرنالنىڭ كەسكىن بازار رىقابىتىدە پۈت تىرەپ تۇرۇش-تۇرالماسلىقى، كىتابخانلارنىڭ قەلب تۆرىدىن تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇش-بولالماسلىقى يەنىلا مۇھەررىرنىڭ ساپاسى ۋە ئىقتىدارىغا باغلىق. نۆۋەتتە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، ئاپتور، ئوقۇرمەنلەر قاتلىمىنىڭ سەرخىللىشىشى مۇھەررىرلەرگە تېخىمۇ يېڭى تەلەپلەرنى قويماقتا. ئۇنداقتا ئەدەبىي مۇھەررىر قانداق قىلغاندا ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان ژۇرنالنى ياخشى چىقىرىپ، دەۋرنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلاش، خەلقنە ئېستېتىك زوق ۋە مەنىۋى ئوزۇق يەتكۈزۈپ بېرىشتەك شەرەپلىك ھەم جاپالىق مەسئۇلىيەتنىڭ ھۆددىسىدىن ئۇنۇملۇك چىقالايدۇ؟

مېنىڭچە ئەدەبىي مۇھەررىر تۆۋەندىكى بەش تەلەپنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىققاندىن سىرت تەھرىرلىك جەريانىدىكى تۆت مۇھىم ھالقىنىڭ رولىغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرسىلا بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئانچە قىيىنغا توختىمايدۇ.

1. ئەدەبىي ژۇرنال تەھرىرلىكىدىكى بەش تەلەپ

1) «ئىككى ئۆتكەل»نىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش. نەشر بويۇملىرىنىڭ «مەزمۇن ئۆتكىلى» بىلەن «سۈپەت ئۆتكىلى» ھەر قانداق بىر مۇھەررىر ئالتاپ ئۆتۈپ كېتەلمەيدىغان، مۇھەررىرنىڭ سىياسىي

* بۇ ماقالە 2010-يىلى 11-ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
ئاپتور: ئابلىز ئوسمان(1965-يىلى 8-ئايدا تۇغۇلغان)، مۇھەررىر، ژۇرنال تەھرىرلىكى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

سەزگۈرلىكى ۋە كەسپىي ساپاسىنى سىنايدىغان مۇھىم ئۆلچەل. بۇ جەھەتتە ئەدەبىي ژۇرنال مۇھەررىرى ھەم سىياسىيونغا خاس ئۆلچۈر نەزەرگە، ھەم سەنئەتكارغا خاس يۇقىرى ئىستېتىك ئاڭغا ئىگە بولۇشى كېرەك. ئەدەبىي مۇھەررىردىكى بۇ خىل قوش خاراكتېر ماھىيەتتە ژۇرنال ئۇچۇن بىر جۈپ قانات بولۇپ، ئۇنىڭ تەڭپۇڭلۇقىغا ھەر قاچان كاپالەتلىك قىلىش زۆرۈر، ئەگەر ئۇنىڭ بىرسى ئېغىر، بىرسى يەڭگىل بولۇپ قالسا خاتالىق سادىر قىلىشتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. تېخنىمۇ ئوچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىي مۇھەررىر سىياسىي ئۆلچەمنى تەكتىلىگەندە بەدئىيلىك پىرىنسىپلىرىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى، ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكىگىلا بېرىلىپ كېتىپ، سىياسىۋىلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقى كېرەك.

2) «بەش خىل ئاڭ»نى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىش. «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بىلەن گوۋۇيۈەننىڭ نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قارارى»دا تەھرىرلىكىنىڭ نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدىكى مۇھىم ئورۇنغا يۈكسەك باھا بېرىلىش بىلەن بىرگە مۇھەررىرلەردىن كۈتۈلىدىغان زور ئۈمىدلەرمۇ ئالاھىدە ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇڭا جەمئىيەتنى يېڭى ئۇچۇر، يېڭى بىلىم، يېڭى مەنىۋى ئوزۇق بىلەن تەمىنلەشنى ئاساسىي بۇرچ قىلغان مۇھەررىرلەر ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، بىلىم ۋە ئاڭ قۇرۇلمىسىنى ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ دەۋرىنىڭ ئالدىدا ماڭىدىغان ئاۋانگارتلاردىن بولۇشى، بولۇپمۇ «بەش خىل ئاڭ» نى تىكلەشكە ھەر ۋاقىت ئەھمىيەت بېرىشى زۆرۈر.

بىرىنچى، «بازار ئېڭى»: ژۇرنالچىلىق تەشۋىقات ۋە مەدەنىيەت خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. شۇنداقلا ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپى. شۇڭا مۇھەررىرلەر «بازار ئېڭى»نى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇپ تەھرىرلىك ئەمەلىيىتىدە دۇچ كېلىدىغان مىللەت، تارىخ، دىن... قاتارلىق مۇرەككەپ مەسىلىلەر ئالدىدا بىخەستەلىك قىلىشتىن ساقلىنىشى لازىم. ئىككىنچى، «قانۇن ئېڭى» : دۆلىتىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشىغا ئەگىشىپ قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىمۇ كۈنسايىن قېلىپلىشىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە. جۈملىدىن «بىلىم مۇلۇك ھوقۇقى»، «ئاپتورلۇق ھوقۇقى» قاتارلىق قانۇنلار تۈزۈلۈپ نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنى ياخشى مۇھىت بىلەن تەمىنلىدى. شۇڭا مۇھەررىر «قانۇن ئېڭى»نى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ، دۇچ كېلىش ئېھتىمالى بولغان تۈرلۈك مەسىلىلەرگە تاقابىل تۇرۇشى كېرەك. ئۈچىنچى، «تەرەققىيات ئېڭى»: ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەۋاتقان دەۋر ئېقىمى كىشىلەرنى دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەشكە چاقىرماقتا. شۇڭا مۇھەررىر كەسپىي خىزمەتلەرگە ئۆزىنى بېغىشلاش بىلەن بىرگە ژۇرنالىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىستراتېگىيەلىك تۈيغۇدا نەزەر سالالايدىغان بولۇشى كېرەك. تۆتىنچى، «ئىجادىيەت ئېڭى»: گەرچە مۇھەررىرنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى تەھرىرلىك بولسىمۇ ئۇ مۇئەييەن ئىجادىيەت مېۋىسىگە ھەم ئىجادىيەت تەجرىبىسىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. ئۇ پەقەت ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندىلا «يازغۇچى ۋە ئاپتور بىلەن ئىجادىيەت پىسخىكىسى جەھەتتىن يېقىنلىشالايدۇ، تىلى ئۇزۇن بولۇپ، ئۆزئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىش ئىمكانىيىتى كېڭىيىدۇ. ئاپتورلار بىلەن قويۇق ئالاقىلىشىشى، پىكىرلىشىشى ۋە مەسلىھەتلىشىشى تېخىمۇ ئاسانلىشىدۇ. شۇڭا، بىر ياخشى ئەدەبىي مۇھەررىرنىڭ يېزىقچىلىق ئىقتىدارى ۋە سەۋىيەسىگە ئىگە بولغىنىنىڭ ئەۋزەللىكى كۆپ. بىراق، شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەككى، «ئەدەبىي ژۇرنال مۇھەررىرى يېزىقچىلىق ۋە ئىجادىيەتتە ھەرگىز سان قوغلاشماسلىقى، سۈپەت جەھەتتىن يۇقىرى ئورۇندا تۇرۇشى كېرەك. يېزىقچىلىق چېغىداراق بولماي ھەددىدىن زىيادە كۆپ بولۇپ كەتسە تەھرىرلىك خىزمىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ»(1) (م.شاۋۇدۇن: «تەھرىرلىك ئىلمى ۋە تەھرىرلىك سەنئىتى»دىن). بەشىنچى، «رىقابەت ئېڭى»: نۆۋەتتە بازار ئىگىلىكىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ئەدەبىي ژۇرناللار دۇچ كېلىدىغان خىرىس كۈنسايىن كۈچەيمەكتە. ژۇرناللارنىڭ ئۆزئارا رىقابىتى ۋە باشقا زامانىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرىنىڭ خىرىسى ئەدەبىي ژۇرنال ئۇچۇن يېڭى سىناق مەيدانى بولماقتا. شۇڭا مۇھەررىرلەر سالماق، تەمكىن بولۇپ، بارلىق ئاكتىپ ئامىللاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ بۇ خىل رىئاللىققا دادىل يۈزلىنىشى كېرەك.

3) ئۆز خاسلىقىنى شەكىللەندۈرۈشكە تىرىشىش. خاسلىق ھەرقانداق شەيئىنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى شەكىللەندۈرىدىغان تۈپكى ئامىل. خاسلىقى بولمىغان نەرسىنىڭ سېھرىي كۈچىمۇ بولمايدۇ. ژۇرنالنىڭ خاسلىقى يەرلىك پۇراق ۋە مىللىي روھ ئارقىلىق جلۋىلىنىدۇ. شۇڭا مۇھەررىر

قارىغۇلارچە ئەگىشىش، دوراشتىن ساقلىنىپ، ئۆز رايونىنىڭ ئەھۋالىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئالاھىدىلىكنى قېزىپ چىقىشى ھەم بۇنى ژۇرنالدا نامايان قىلىشى كېرەك. مەيلى ئۇنىۋېرسال ژۇرنال بولسۇن ياكى ساپ ئەدەبىي ژۇرنال بولسۇن سۈپەتنى ئارقا تېرەك قىلغان ھالدا ئۆز خاسلىقىنى شەكىللەندۈرىلىسە، ئوخشاشلا ئوقۇرمەنلەرنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشىغا نائىل بولالايدۇ.

4) ئومۇميەتكە ئېتىبار بېرىش. نۆۋەتتە ئەدەبىي ئىجادىيەت قوشۇنىدا ساپ ئەدەبىيات بىلەن ئاممىباب ئەدەبىياتنى قارىمۇ-قارشى ئورۇنغا قويۇۋالىدىغان خاھىشلار مەلۇم دەرىجىدە ساقلانماقتا. بىراق ئەدەبىي مۇھەررىر ھەرگىزمۇ مەلۇم «ئېقىم» ياكى «مەزھەپ»نىڭ ۋەكىللىگە ئايلىنىپ قالماسلىقى، بەلكى ئاپتور-ئوقۇرمەنلەرنىڭ مەنىۋى قاتلىمىنى ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن تەھلىل قىلىپ، ژۇرنالنى تېخىمۇ كۆپ كىشىلەر ھۆزۈرلىنىدىغان ئەدەبىي گۈلزارلىققا ئايلاندۇرۇشى زۆرۈر.

5) تەھرىرلىك سەنئىتىنى پۇختا ئىگىلەش. بۇ تار ھەم كەڭ مەنىگە ئىگە ئۇقۇم بولۇپ، ئالدىنقىسى خاس يېزىق تەھرىرلىكىنى كۆرسەتسە، كېيىنكىسى بىر پۈتۈن ژۇرنال خىزمىتىنىڭ ئومۇمىي جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. شۇڭا ئەدەبىي مۇھەررىر تەھرىرلىكتىكى «تېخنىكىلىق» بىلىملەرنى پۇختا ئىگىلىگەن بولۇپلا قالماي، تەھرىرلىك خىزمىتىگە چېتىلىدىغان ماكرولۇق ماھارەتكىمۇ پىشىشق بولۇشى زۆرۈر. يەنى ئىملا، گىرامماتىكىلىق بىلىملەرنى بىلىپلا قالماي، تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنى قانداق تەڭشەش، ئاپتور-ئوقۇرمەنلەر بىلەن قانداق ئالاقە ئورنىتىش، تېما تاللاش، ئەسەر ئۇيۇشتۇرۇش... قاتارلىق بىر قاتار خىزمەتلەرگىمۇ ماھىر بولۇشى، شۇنداقلا داڭلىقلارغا چوقۇنۇپ، يېڭى ئاپتورلارغا سەل قاراش خاھىشىدىن ساقلىنىپ، سالماق، تەمكىن ھالەتتە خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشى كېرەك.

تەھرىرلىك يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا كۈچلۈك ئىجادچانلىق روھىنى تەلەپ قىلىدىغان جاپالىق خىزمەت. مۇھەررىر بولسا بۇ خىل ئالاھىدىلىكنىڭ نېرۋا سىستېمىسىدىكى تۈرلۈك نازۇك جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرىدىغان مېھنەتكەش ئىنسان، شۇنداقلا مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان ئوقۇرمەننىڭ ئۆتكۈر سىنىقى ۋە باھاسىنى ئاشكارا قوبۇل قىلىدىغان بىر خىل ئالاھىدە ئىجادكار.

2. ئەدەبىي ژۇرنال تەھرىرلىكىدىكى تۆت مۇھىم ھالقا

1) ئەسەر تاللاش: بۇ مۇھەررىرنىڭ بىرىنچى ئەمگىكى بولۇپ، ئۆتكۈر سىياسىي كۆز ۋە يۇقىرى بەدىئىيلىك تارازىسى بىلەن تەھرىر بۆلۈمىگە كەلگەن دۆۋە-دۆۋە يازمىلار ئىچىدىن ئەڭ ياخشى ئەسەرلەرنى تاللىشىدا گەۋدىلىنىدۇ. بۇ نۇقتىدا مۇھەررىر ئەسەرلەرنى بىر-بىرلەپ كۆرەمدۇ ياكى نامى چىققانلارنىڭ، تونۇش-بىلىشلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆرۈش بىلەن كۆپايىلىنەمدۇ؟ بۇ دەل مۇھەررىرنىڭ ۋىجدانى، سەممىيىتى ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى سىنايدىغان مۇھىم ھالقا، بۇنداق پەيتتە مۇھەررىر مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق تونۇپ، ھەر بىر ئەسەرنى بىر-بىرلەپ ئەستايىدىل كۆرۈشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا ئادىل بولغىلى، ياخشىنىڭمۇ ياخشىسىنى تاللىغىلى بولىدۇ.

2)تەھرىرلەش: بۇ تەھرىرلىك خىزمىتىدىكى ئەڭ مۇھىم ھالقا بولۇپ، مۇھەررىردىن ناھايىتى زور ئەقلىي ۋە جىسمانىي بەدەل تەلەپ قىلىدۇ. بۇ نۇقتىدا مۇھەررىر ئەڭ يۇكسەك كەسپىي مەسئۇلىيەت ھالىتىگە ئۆتىدۇ ھەمدە ئىستراتېگىيەلىك ھەم تاكتىكىلىق تۇيغۇدا تۇرۇپ، ئەسەرگە قايتىدىن باھا بېرىدۇ.

تەھرىرلىك ئاتالغۇسى ئوخشاش بولسىمۇ، ژۇرناللارنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئوخشاش بولمىغان كەسىپتىكى مۇھەررىرلەرگە قويۇلىدىغان تەلەپمۇ پەرقلىق بولىدۇ. بولۇپمۇ ئەدەبىي ژۇرنال مۇھەررىرى تېخىمۇ ئەتراپلىق يېتىلگەن، يۇقىرى يېزىقچىلىق ئىقتىدارى ۋە ئىجادچانلىق روھىغا باي بولۇشى كېرەك. چۈنكى، ئەدەبىي تەھرىرلىك كۆپ تەرەپلەرگە چېتىلىدۇ، نازۇك نۇقتىلىرىمۇ كۆپ، بۇلارنى سەگەكلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا مۇھەررىرلەرمۇ ئوخشاشلا تۇرمۇش ئۆگىنىشى، ئىزدىنىشى، ئېنېرگىيە تولۇقلىشى، بۇ ئارقىلىق ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىگە توغرا دىياگنوز قويالايدىغان ئىقتىدارنى يېتىلدۇرۇشى كېرەك.

3)تەشكىللەش(ئورۇنلاشتۇرۇش): مۇھەررىرنىڭ ئەمگىكى تاللاش ھەم تەھرىرلەش بىلەن ئاخىرلاشمايدۇ. ئۇ يەنە تەييارلانغان ئەسەرلەرنى شۇ سان ژۇرنالغا مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشى كېرەك. يەنى، ئۇ يېڭى، جەلپكار سەھىپىلەرنى ئېچىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، كىتابخانلاردا دائىم ئۇنتۇلماس تەسىراتلارنى قالدۇرۇشى؛ ئۆزگىچە بولغان تەڭپۇڭلۇق گۈزەللىكى يارىتىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ژانىرلارنىڭ بىر يەرگە يىغىلىپ قېلىشى ياكى ژۇرنال سەھىپىسىنىڭ بېشىنىڭ كۆچلۈك، ئاخىرىنىڭ ئاجىز بولۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشى كېرەك.

4)لايىھەلەش: بۇ، ژۇرنالنىڭ مۇقاۋا ۋە ئىچ بەتلىرىنىڭ لايىھىلىنىشىگە قارىتىلغان بولۇپ، بىر سان ژۇرنالنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىك چىقىش-چىقماسلىقىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان، شۇنداقلا مۇھەررىرنىڭ گۈزەل-سەنئەت ئىقتىدارىنى سىنايدىغان مۇھىم ئۆتكەل. كىتابخان ھەر بىر سان ژۇرنال نەشرىدىن چىققاندا ئۇنىڭ لايىھىلىنىشىگمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. بولۇپمۇ مۇقاۋا 1-ئىشىك بولغاچقا، لايىھەلەشتە چوقۇم سەنئەتلىك قىممىتىگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئىچ بەتلەرنى لايىھەلىگەندىمۇ سۈپەتكە ئەھمىيەت بېرىپ، شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ بىرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىپ،كىتابخانلارنىڭ «كۆزىدىن ئوت چىقىرىۋېتىدىغان» ھالەتكە كەلتۈرۈش كېرەك. تىتول ۋە قىستۇرما سۈرەتلەرنى لايىھەلىگەندە نوقۇل كومپىيوتېردىكى تەييار سۈرەتلەرگە بېرىلىپ كەتمەي، رەسساملارنىڭ ئىجادىيىتى ئارقىلىق تەبىئىي، تەسىرلىك، جانلىق بولۇشىغا كۆپ باش قاتۇرۇشى كېرەك. يەنە بىرسى، بىر سان ژۇرنالدا كالتە بەتنىڭ كۆپ چىقىشى كىتابخانلارنى بىزار قىلىدىغان ئەھۋال، ئوقۇرمەن پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن ئوقۇۋاتقاندا، تۇيۇقسىز ئەسەرنىڭ ئاخىرى ئۇزۇلۇپ قالسا ئاخىرىنى تېپىپ بولغۇچە ئاۋارە بولىدىغان گەپ، ناۋادا بەت ئىزاھاتى خاتا بېسىلىپ قالسا ئاۋارىچىلىق تېخىمۇ كۆپ بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدا كىتابخانلارنىڭ ھېسسىياتىغا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا ئىچ بەتلەرنى لايىھەلىگەندە تېخىمۇ ئەستايىدىل ۋە پۈختا بولۇشقا توغرا كېلىدۇ.

تەھرىرلىك خىزمىتى يۇقىرىدىكى تۆت ھالقا بىلەنلا ئاخىرلاشمايدۇ. ئۇ يەنە نۇرغۇن ئىنچىكە ھالقىلارنى جۈملىدىن كوررېكتورلۇق، تارقىتىش قاتارلىق مۇھەررىرلەر كۆڭۈل بۆلمىسە بولمايدىغان تەرەپلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز تىلغا ئالغان تۆت ھالقىمۇ نىسپىي خاسلىققا ئىگىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر-بىرىگە سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. بەزىدە تاللىنىش جەريانىدا تەھرىرلىنىدىغان، تەھرىرلىنىش جەريانىدا شاللىنىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭغا مۇھەررىرنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشى، قان-تەرى، ئەقىل-پاراسىتى ۋە ئىجادكارلىق روھى سىڭگەن بولىدۇ. شۇڭا ھەر بىر سان ژۇرنالنى مۇھەررىرنىڭ دەۋرگە، ئوقۇرمەنگە سۇنغان «ئىجادىيەت مېۋىسى» دېسەك ھەرگىز خاتا بولمايدۇ.

ئومۇمەن، ھەقىقىي بىر ئەدەبىي مۇھەررىر ئۇچۇن ژۇرنالغا ئۆزىنى بېغىشلاشتىن ئارتۇق خۇشاللىق بولمايدۇ، خۇددى ئاپتور ياخشى بىر ئەسەر يازغىنىدىن سۆيۈنگىنىدەك مۇھەررىرمۇ بىر ياخشى ئەسەر ئېلان قىلالىغىنىدىن ھۇزۇرلىنىدۇ. پەقەت ئۇ يۇقىرىدىكى بەش تەلەپ ۋە تۆت مۇھىم ھالقىغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىپ، ئۆزىگە، خەلقە، كەلگۈسىگە بولغان ئىشەنچ ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بىلەن خىزمەتلەرگە ھەقىقىي كىرىشكەندىلا تۇرلۇك دىشۋارچىلىقلارنى يېڭىپ ژۇرنالنىڭ ساغلام، ئوڭۇشلۇق نەشر قىلىنىپ تارقىلىشىغا كاپالەتلىك قىلالايدۇ.

پايدىلانمىلار

1. مۇھەممەت شاۋۇدۇن: « تەھرىرلىك ئىلمى ۋە تەھرىرلىك سەنئىتى»، شىنجاڭ پەن-تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 2003 -يىلى 3-ئاي نەشرى.
2. « شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2010-يىللىق 3-سان (پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى).
3. « ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش» ژۇرنىلى 2010-يىللىق 5-سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 05ـ136ـ02 (2011) 5878ـ1005

تور شارائىتىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىنىڭ مۇلازىمىتى توغرىسىدا*

رەيھانگۈل مەمەت

(خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى كۇتۇپخانىسى، خوتەن. 848000)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇچۇر دەۋرىنىڭ كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكى تورلىشىش بولۇپ، تورلىشىش داۋامىدا كىتاب سانلىق مەلۇمات ئامبىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن كۇتۇپخانىلارنىڭ كىتاب جۇغلانمىسى تولۇق گەۋدىلىنىدۇ،شۇنداقلا كۇتۇپخانىلارنىڭ ئىلگىرىكى مۇلازىمەت شەكلىدە ئۆزگىرىش بولۇپ ئاددىي مۇلازىمەت شەكلىدىن مۇرەككەپ ئالاھىدە مۇلازىمەت شەكلىگە قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. تور دەۋرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرى يېڭى مۇلازىمەت كۆز قارىشىنى تىكلەپ، ئېلېكترونلاشقان، رەقەملەشكەن، تورلاشقان ئۇچۇر مۇلازىمىتىنى زور كۆچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، ھەم ئۇچۇردىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇشنى، ھەم ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئۇچۇر مۇلازىمىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇشى لازىم.

摘 要：信息时代的突出特点是网络化。由于网络化内出现了书目数据库，使得图书馆的馆藏得以充分的展示，改变了以前图书馆的各自为政的局面，图书馆的服务从简单变为特色方向发展。网络时代的高校图书馆，要确立新的服务理念，大力推行电子化、数字化、网络化的信息服务，既要搞好信息共享化服务，又要积极开展有特色的个性化信息服务。

Abstract: The spread of on-line networks is a central feature of the information age. As library catalogs are digitized, their holdings can be displayed more fully and accessibly than in the past; by the same token, the previously simple requirements for library services are becoming more complex. It is crucial that those involved in providing library services work diligently toward promoting concepts of service appropriate to the new era, that they do as much as possible to accelerate the electrification, digitization, and networking of informational services, and that they strive to make information available to all.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

كۇتۇپخانا ـ ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. شۇنداقلا، ئالىي مەكتەپ ئۇچۇرلىرى ئەڭ زىچ توپلاشقان ئورۇن. تور شارائىتىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرى مۇلازىمەت خىزمىتىنى تېز ئۆزگەرتىپ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ، ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمىتى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى مۇلازىمەت قىلىشى لازىم. تورلىشىشنىڭ ئۇچقانىدەك تەرەققىي قىلىشى ھەمدە زامانىۋى ئۇچۇر تېخنىكىسىنىڭ كۇتۇپخانىلاردا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىشىغا ئەگىشىپ، كۇتۇپخانىلارنىڭ ئىقتىدارىمۇ بارغانسېرى ئاشتى. كۇتۇپخانا ئۆزىدىكى مول ماتېرىيال ئۇچۇر مەنبەسى بىلەن ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات ئۈچۈن خىزمەت قىلىش – يەنى، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ھەر خىل ئۇچۇر ماتېرىياللىرىنى توپلاپ، رەتلەپ كەڭ ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى ئۇنىڭ بىلەن تەمىنلەش ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىنىڭ ۋەزىپىسىدۇر. كۇتۇپخانا – مەكتەپ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي

* بۇ ماقالە 2011ـيىلى2ـئاينىڭ 25ـكۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: رەيھانگۈل مەمەت (1970ـيىلى 9ـئايدا تۇغۇلغان)، كىتاب باشقۇرۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

قىسمى. ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بولۇپمۇ دۆلىتىمىز WTO غا كىرگەندىن كېيىن، ئۇقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. بولۇپمۇ، تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشتا، پەن ساھەسىدىكى تەتقىقات ئۇسۇللىرى ۋە تەجرىبىلەردىن پايدىلىنىشقا ھەم ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئېلىشقا تولىمۇ كېلىدۇ. كەڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ئۆز يېنىدىكى كۈتۈپخانىلاردا بەزى ئالاقىدار ئۇنۋېرسال ئۇچۇر ماتېرىياللىرىنى كۆرۈشنى ھەم كونكرېت سانلىق مەلۇمات، دۆلەت ۋە خەلقئارادىكى يېڭى يۈزلىنىش، يېڭى نەتىجىلەرتوغرىسىكى ئۇچۇرغا ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى، تور ئۇچۇر بايلىقى ۋە كۆپ خىل ئاخبارات سىستېمىسى تېخنىكىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى - كۈتۈپخانىلارنىڭ مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلەش بايلىق ئاساسىنى زور دەرىجىدە بېيىتتى. ئۇچۇر بايلىق قۇرۇلمىسىدا بولغان ئۆزگىرىش - كۈتۈپخانا مۇلازىمەت دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىشكە پايدىلىق بولۇپ، كەڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇچۇر ماتېرىيال مەنبەسىگە ئېرىشىش ئارزۇسىنى خېلىلا قاندۇردى.

ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى ۋە ئالاقە تېخنىكىسىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ھەر قايسى رايون ۋە دۆلەتلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان ئۇچۇر تورى پەيدىن - پەي شەكىللەندى. تور دەۋرى — ئۇچۇر تېخنىكىسى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغان، ئۇچۇر بايلىقىنى ئورتاق قۇرىدىغان ۋە ئۇنىڭدىن ئورتاق بەھرىمەن بولىدىغان ھەمدە بۇ خىل يۆنىلىش خەلقئارالىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن دەۋر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىلىم كۆپىيىپ، ئۇچۇر كېڭىيىدىغان ۋە تېز تارقىلىدىغان دەۋر. شۇڭا، ئۇچۇر دەۋرىدىكى خىلمۇ - خىل ئەھۋالغا قارىتا، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ كۈتۈپخانا خىزمىتىنى مۇناسىپ ھالدا يېڭىلاش ۋە ئۆزگەرتىش لازىم.

1. يېڭى مۇلازىمەت قارىشىنى تىكلەش لازىم

(1) ئېلېكترونلاشقان، رەقەملەشكەن، تورلاشقان مۇلازىمەت قارىشىنى تىكلەش لازىم. بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىدە، كىشىلەرنىڭ ئۇچۇرغا بولغان ئېھتىياجى بارغانسېرى يۇقىرى بولىدۇ. ئۇچۇر جەھەتتىكى ئىستېمال بارلىق ئىستېمال ئىچىدە بىر قەدەر زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. تور دەۋرىدە، ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىسى پەقەت كىتاب ساقلايدىغان ۋە كىتاب كۆرىدىغان جاي بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئېلېكترون تېخنىكىسى، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ، بىلىمنى يىغىپ تارقىتىدىغان ۋە ئۇچۇرلارنى باشقۇرىدىغان بازا ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، نۇرغۇن مۇلازىمەت خىزمەتلىرى ئېلېكترونلىشىش، رەقەملىشىش، تورلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىشى لازىم. ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى ئۆزىنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، زامانىۋى پەن- تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۇچۇر مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزلۈكسىز بارلىققا كەلتۈرۈشى، ئوقۇرمەنلەرنى تېز، راۋان بولغان ئۇچۇر يوللىرى ۋە ئۇچۇر مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەپ، تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر ئۇچۇن مەسلىھەتچىلىك ۋە كۆز قۇلاقلىق رولىنى، ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۇچۇن ياردەمچىلىك رولىنى ئويناشى لازىم.

(2) مەكتەپ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ماتېرىيال بايلىقىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش قارىشىنى تىكلەش لازىم. تور مۇئەسسەسىلىرى — ھەر قايسى كۈتۈپخانىلاردا ئۆز ئارا ئېچىۋېتىش، ئۆز ئارا بىرلىشىش، ماتېرىيال بايلىقىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش ۋە ئىقتىدارنى ئۆز - ئارا تولۇقلاشنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ. يۇقىرىقىلار ھەر قايسى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدىن ئورتاق پايدىلىنىش قارىشىنى ئاڭلىق يېتىلدۇرۇپ، كۈتۈپخانىلار ئارىسىدا ماتېرىيال بايلىقى بىرلەشمىسىنى قۇرۇپ، ئورتاق بەھرىمەن بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. تور شارائىتىدا، ئۇچۇر بايلىقىدىن ئورتاق پايدىلىنىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۇچۇن، ئۆزىنىلا چىقىش قىلىدىغان قاراشنى يوقىتىپ، ئورتاق بەھرىمەن بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، مۇلازىمەت دائىرىسى ۋە ئۈنۈمىكتىنى كېڭەيتىپ، دەۋرنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىپ، ھەمكارلىشىش يولىدا مېڭىپ،

جەمئىيەتكە بىلىم ئۇچۇرلىرىنى تارقىتىدىغان مۇقەددەس بۇرچىنى ئورتاق ئۈستىمىزگە ئېلىشىمىز لازىم.

(3) ئىستېرىئولۇق ۋە كۆپ خىللىققا ئىگە مۇلازىمەت قارىشىنى تىكلەش لازىم. تور دەۋرىدە، ئۇچۇرنىڭ شەكىللىنىشى، ئۆنى بىر تەرەپ قىلىپ تارقىتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش قاتارلىقلاردا ئىستېرىئولۇق ۋە كۆپ خىللىق ھالەت شەكىللىنىدۇ. شۇڭا، ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ مۇلازىمىتىدىمۇ ئىستېرىئولۇق ۋە كۆپ خىللىققا قاراپ يۆزلىنىش لازىم. يەنە، باسما مەتبەئە، ئوپتىكىلىق دىسكا نەشر نۇسخىسى، تور مەتبەئەسى قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل پەن ئۇچۇرلىرىنى توپلاش، ھەمدە، ھەر خىل بىر تەرەپ قىلىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل شەكىل ۋە يوللار ئارقىلىق، ئۆنى ئوقۇرمەنلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىش، بولۇپمۇ، زامانىۋى تور مۇئەسسەسىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئوقۇرمەنلەرنى ئىستېرىئولۇق ۋە كۆپ خىللىق تور ئۇچۇر مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەش لازىم.

2. كۆپ خىللاشقان ئۇچۇر مۇلازىمىتىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇش لازىم

ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇلازىمەت شەكلى ۋە مۇلازىمەت مەزمۇنى باسما مەتبەئىلىك ماتېرىياللارنى يىغىش، رەتلەش، تەرتىپكە تۈرغۇزۇش، كاتولوگ تۈزۈش، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئوقۇشى ئۈچۈن ئاريەتكە بېرىشتىن ئىبارەت بولۇپ، پاسسىپ ۋە مېخانىكىلىق ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. تور دەۋرىدە يۇقىرىقىدەك مۇلازىمەت شەكلىنى يېڭى تېخنىكىلىق مۇئەسسەسىلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئېلېكترونلاشقان، رەقەملەشكەن تورلاشقان ئۇچۇر مۇلازىمىتىنى يولغا قويۇش لازىم.

(1) كۈتۈپخانىلارنى ئېلېكترونلاشتۇرۇش، رەقەملەشتۇرۇش، تورلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش لازىم. تور شارائىتىدا ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ مۇلازىمىتىدە، زامانىۋى ئالاقە، ئۇسكۇنىلىرى ۋە ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش تور ئۇسكۇنىلىرىنى ماددىي ئاساس قىلىش لازىم. شۇڭا، ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى تورلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا سېلىنىدىغان مەبلەغنى چوقۇم كۆپەيتىشى، تورلاشتۇرۇش ۋە رەقەملەشتۇرۇش تەلىپىگە ئاساسەن، مۇناسىپ بولغان قاتتىق ۋە يۇمشاق دېتاللارنى تاللاپ ئىشلىتىپ، ئۆلچەملەشكەن ماتېرىيال ئۇچۇر سىستېمىسىنى قۇرۇش، شۇ مەكتەپنىڭ دەرىجىسى ۋە كۆلىمگە ئاساسەن، مۇناسىپ كۆلەمدىكى ئېلېكترونلۇق قىرائەتخانا قۇرۇپ چىقىش، ئېلېكترونلۇق ماتېرىياللارنى توپلاش، مۇستەقىل بولغان Web مۇلازىمەت ماشىنىسى، قانال تاللاش ماشىنىسى قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ، قىرائەتخانىنى مەكتەپ تورى ، دۆلەت مائارىپ پەن ـ تەتقىقات تورى (CERNET) ھەمدە ئىنتېرنېت تورى بىلەن تۇتاشتۇرۇش لازىم. ئېلېكترونلۇق ژۇرنال، رەقەملىك كۈتۈپخانا ۋە سان ئىسكىلاتى قاتارلىقلارنى قۇرۇپ ۋە سېتىۋېلىپ، مول بولغان ئېلېكترونلۇق ئۇچۇرلارنى مەكتەپ توربىغا چىقىرىپ، ئۆنىڭدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش لازىم.

(2) جۇڭگو ئالىي مائارىپ ماتېرىيال كاپالەتلىك سىستېمىسى (CALLS) گە ئوخشاش كۈتۈپخانا تور بىرلەشمىسى قۇرۇلۇشىغا پائال قاتنىشىش لازىم. مەكتەپ كۈتۈپخانىسىنىڭ ماتېرىيال بايلىقىنى رەقەملەشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلمىي ئاساستا سىستېمىلىق پىلانلاش، كۈتۈپخانىلار ئارىسىدىكى ماتېرىيال بايلىقىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش، تور شارائىتىدا مەكتەپلەر ئارا ماتېرىياللارنى يەتكۈزۈپ بېرىش، ئۇچۇر مۇلازىمىتى ۋە ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىنى يولغا قويۇش لازىم. رەقەملەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى جەريانىدا، كۈتۈپخانىلار ئارىسىدىكى ھەمكارلىق ۋە ماتېرىيال بايلىقىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش ئىنتايىن ياخشى يول ھېسابلىنىدۇ. ھەمكارلىق شەكلى ۋە كۆلىمىنى كونكرېت ئەھۋالغا ئاساسەن بېكىتىش لازىم.

(3) كۈتۈپخانىلارنى ئاپتوماتلاشتۇرۇپ باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش لازىم. ئاپتوماتلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش ـ كۈتۈپخانا مۇلازىمىتىنىڭ زامانىۋى شەكلى بولۇپ، ئوقۇرمەنلەر ئۇچۇن مۇلازىمەت قىلىشنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى ئەڭ ياخشى يول ھېسابلىنىدۇ.

نۆۋەتتە،تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ كۈتۈپخانىلىرى ئاپتوماتلاشتۇرۇپ باشقۇرۇشنى كەڭ دائىرىدە ئىشقا ئاشۇردى. مەملىكىتىمىز 20- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىدىن باشلاپ، كۈتۈپخانىلارنى ئاپتوماتلاشتۇرۇش ۋە تورلاشتۇرۇشنى باشلىغان. 20 يىلدىن ئارتۇق تىرىشچانلىق ئارقىلىق، كۆپ ساندىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى ئاپتوماتلاشتۇرۇش ۋە تورلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇردى.

3. ئۈچۈردىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش ۋە ئۆزىگە خاس ئۈچۈر مۇلازىمىتى بەرپا قىلىش لازىم

تور قۇرۇلۇشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ مۇلازىمەت ئوبيېكتى مۇقەررەر ھالدا شۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرىدىن ھالقىپ، باشقا ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرى ھەتتا تېخمۇ كەڭ دائىرىدىكى كىشىلەر توپىغا كېڭەيدى، كەڭ دائىرىدىكى ئۈچۈردىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش ھالىتى شەكىللەندى. ئۈچۈردىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇشنى تور بىرلەشمىسىگە قاتناشقان نۇرغۇن كۈتۈپخانىلار ئورتاق بەرپا قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە، ھەر بىر كۈتۈپخانىدىكى خىزمەتچى خادىملار كۈندىن-كۈنگە كېڭىيۋاتقان مۇلازىمەت دائىرىسىگە ئاڭلىق يۈزلىنىپ، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلىرىنى ئۈچۈردىن ئورتاق بەھرىمەن قىلىش مۇلازىمىتى بىلەن تەمىن ئېتىشى لازىم. مېنىڭچە بۇنىڭدا تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ:

بىرىنچى، ئۆز كۈتۈپخانىسىدىكى ماتېرىيال ئۈچۈرلىرىنى رەقەملەشتۇرۇپ بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن تورغا چىقىرىپ، ئوقۇرمەنلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىش لازىم.كۈتۈپخانىلارنىڭ تور قۇرۇلۇشى ئالىي مەكتەپ ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرى بىلەن خەلقئارالىق ئورگانلارنىڭ ئالاقىسىنى چىڭىتىپ مەدەنىيەتنىڭ خەلقئارالىشىشىنى، بىلىم -ئۈچۈر مەنبەسىنىڭ كۆپىيىشى، تارقىلىشى ۋە قوللىنىلىشىنى يەرشارىلاشتۇرىدۇ. بىلىم، مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا ئەزەلدىنلا يەر شارى مىقياسىدا ئايلىنىپ تۇرىدۇ. مەدەنىيەت ۋە تېخنىكىنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە يۈكسىلىشى دەل ئاشۇ ئايلىنىش جەريانىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ، كۈتۈپخانىلار تورى مەدەنىيەت ۋە بىلىم ئۈچۈرىنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتىنى تېزلەشتۈرۈپ ، ئۈچۈرغا ئېرىشىش يوللىرىنى كېڭەيتىپ سۈرئەتنى تېزلىتىدۇ. بۇخىل ئۆزگىرىش كۈتۈپخانىلارغا يېڭى ھاياتىي كۈچ بەخش ئېتىدۇ. ئىككىنچى، كىتاب، ماتېرىيالىلارنى رەقەملەشتۈرۈش قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، تۇردىكى ماتېرىيال ئۈچۈر بايلىقلىرىنى كەسپىلىككە ئىگە قىلىپ ،يېتەرلىك ئوقۇش ۋاقتىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئوخشاشمىغان ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش لازىم. ئىنگلىز تىلىنىڭ يەرشارىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنى بىلىم ۋە ئۈچۈرنىڭ خەلقئارالىشىشىنى تېزلىتىپ ئۈچۈر مەنبەسىنى كۆپخىللاشتۇرۇپ ئۈچۈرغا ئېرىشىش يوللىرىنى كېڭەيتتى. خەنزۇ تىلى ۋە ئىنگلىز تىلى ئىشلىتىدىغانلارنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىشى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۈتۈپخانىلار تورى قۇرۇلۇشنىڭ ئەڭ ياخشى جامائەت ئاساسى. كۈتۈپخانىلار تورى كۈتۈپخانا، مەكتەپ، سىنىپ، تەجرىبىخانا، ئائىلە ۋە ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش ئورنى قاتارلىقلارنى تۇتاشتۇرۇپ ئۆگىنىش، خىزمەت، دەم ئېلىش، كۆڭۈل ئېچىش ۋە تەتقىقات بىر گەۋدىلەشكەن مۇلازىمەت تۈرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۈتۈپخانىلار ئۆزىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدۇ. ئۇچىنچى، نۇقتىلىق كەسىپ ۋە پەن ساھەسىدىكى ماتېرىياللارنىڭ سانلىق مەلۇمات ئامبىرىنى قۇرۇشنى كۈچەيتىش لازىم. ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردىكى كىتاب، ماتېرىيال سانلىق مەلۇمات ئامبىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئۇلاردىكى ھەرقايسى پەن تۈرىنىڭ كىتاب زاپىسى سانلىق مەلۇمات ئامبىرى قۇرۇلۇشى ئوخشمايدۇ. شۇڭا نۇقتىلىق كەسىپ ۋە پەن ساھەسىدىكى سانلىق مەلۇمات ئامبىرى قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىشىمىز، مۇلازىمەت دائىرىسىنى كېڭەيتىپ باشقا ئالىي مەكتەپلەر كۈتۈپخانىلىرى بىلەن بولغان چۇشىنىش ۋە ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈپ مۇلازىمەت شەكلى ۋە مۇلازىمەت ئېڭىنى ياخشىلىشىمىز لازىم. تۆتىنچى، سان ئىسكىلاتىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش ۋە كۆلەملەشتۈرۈش قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، ماتېرىيال

ئۇچۇرلىرىنى تەكشۈرۈش يوللىرى ۋە ئۇسۇلىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش لازىم. شۇڭا، ھەر قايسى كۈتۈپخانىلار چوقۇم بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەم ۋە بىر تۈتاش كۆلەمگە ئاساسەن، سانلىق مەلۇمات ئامبىرىنى قۇرۇپ چىقىش لازىم. ئۇچۇر تېخنىكىسى ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئۇچۇر ئېھتىياجىدىكى ئۆزگىرىشكە ئاساسەن، يېڭى تېخنىكىلارنى ئۈزلۈكسىز تەتقىق قىلىش ۋە ئىشلىتىش لازىم. خاسلىشىش ۋە كۆپخىللىشىش كۈندىن ـ كۈنگە كۆرۈنەرلىك بولىۋاتقان ئەھۋالدا، ئوقۇرمەنلەر بىر قەدەر مۇكەممەل، كۆپ خىل ۋە كەڭ دائىرىدىكى ئۇچۇر مۇلازىمىتىگە ئېھتىياجلىق. شۇڭا، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماتېرىيال بايلىقىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئاساسىدا، ، يېڭىچە كەسىپ ئۇچۇرى مۇلازىمىتى، مەخسۇس تېمىلار بويىچە ئۇچۇر مۇلازىمىتى، بىۋاستە ئۇچۇر مۇلازىمىتى، يەككە بىلىملەر بويىچە رەقەملەشكەن مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلەش لازىم.

4. يۇقىرى ساپالىق كۈتۈپخانا خادىملىرى قوشۇنىنى قۇرۇش لازىم

كۈتۈپخانىلارنىڭ زامانىۋى ۋە تورلاشقان ھالەتكە ئۆتۈشى كۈتۈپخانا خادىملىرىنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنۇمىرسال ساپاسىغا يېڭى تەلەپلەرنى قويىدى. شۇڭا، كۈتۈپخانا خادىملىرى يېڭى قاراشقا ئېگە ئوقۇرمەنلەرگە يېڭى بىلىملەر توغرىسىدا مەسلىھەت بېرىش جەھەتتە كىتاب- ماتېرىيال تارقىتىپ بەرگۈچىدىن ، تور ئۇچۇرلىرى يېتەكچىسىگە ئايلىنىشى لازىم. بۇ كۈتۈپخانا خادىملىرىدىن تورنى ئىشلىتىش ئىقتىدارى، ئۇچۇر بىر تەرەپ قىلىش ئىقتىدارى ھەمدە كۆپ تەرەپلىمىلىك بىلىم قۇرۇلمىسىنى ھازىرلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا، بىر تەرەپتىن، يېڭى خادىملارنى قوبۇل قىلىش، يەنە بىر تەرەپتىن، بار بولغان خادىملارنى يېڭى تېخنىكا، يېڭى بىلىملەرنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەش ئارقىلىق يۇقىرى ساپالىق كۈتۈپخانا خادىملىرى قوشۇنىنى بارلىققا كەلتۈرۈش لازىم.

پايدىلانمىلار

1. تاڭ چاڭيەن : «تور شارائىتىدا كۈتۈپخانا ماتېرىيال ئۇچۇر بايلىقىنى ئورتاق قۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش»[J] ، كۈتۈپخانا مۇلاھىزىسى، 2001- يىللىق 5- سان 48 ـ 50 بەت.
2. جۇڭگو كۈتۈپخانا ئىلمىي جەمئىيىتى: «21 ـ ئەسىردىكى كۈتۈپخانىلارنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشى» [M]، بېيجىڭ كۈتۈپخانا نەشرىياتى، 2000-يىلى نەشرى.
3. لى جىڭشاڭ: «جۇڭگونىڭ رەقەملەشكەن كۈتۈپخانىلىرى قايسى دەرىجىگە يەتتى »[J]، كۈتۈپخانا نەزەريەسى ۋە ئەمەلىيىتى، 2002- يىلى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن

Journal of Xinjiang University
(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)
Vol.32, Iss.2 (Total:126) Jun 2011

Contents

Thoughts on Prose ..... *Gh. O. Utghur* (1)

A Study of a Valence-Based Semantic Role System for the Uyghur FrameNet.....
..... *Ömerjan Qurban, Ghalib Qurban* (17)

Examples of Narrative Style in Contemporary Uyghur "New" Prose..... *Mettursun Éli* (25)

On Newa'i's Philosophical Fable-Poem *Lisanut-Teyr*..... *Tursun Qurban Türkesh*(35)

On the Importance of Instilling Correct Moral Values.....
..... *Ablimit Emet, Mahinur Ziyawudun* (46)

On the Importance of Fostering an Entrepreneurial Spirit Among Xinjiang's Ethnic Minority Students..... *Muhemmed'imin Hoshur* (50)

On the Tuyuq Style in Our Poetry ..... *Abduréhim Zunun* (58)

On the Teaching and Enjoyment of Oral Folk Literature.... *Ablimit Muhemmed Yiltizliq* (75)

Mythical Elements in the Orkhun Stela Inscriptions ..... *Aqqiz Talip* (84)

Comparative Research on Different Variants of the *Chin Tömür Batur* Epic Poem.....
..... *Yasin Muhemmetniyaz Téke* (88)

On Character Types in Newa'i and Nizariy's Respective Versions of the *Perhad-Shirin* Epic Poem..... ..... *Mahinur Yunus* (99)

Socialization Environment and Culturap Gap Problems of the Born and Growth in Beijing Uyghur Intellectuals' Descendants..... *Abduresit Jelil Qarluq* (109)

A Preliminary Investigation of Lopnur Fishing Culture and Its Change Over Time .....
..... *Eli Emet* (123)

Five Requirements and Four Important Points in Editing Literary Journals .....
..... *Abliz Osman* (132)

On University Library Services in the Era of the Interne ..... *Reyhan'gül Memet* (136)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Трёхмесячный журнал философи и общественной науки на уйгурсом языке)

№.2.2011г (Общий: № 126)

Содержание

О беллетристике..... Хайратжан Осман(1)

О семантической роли рамки сети уйгурского языка на основевалентности.....

.....Умаржан Курбан, Галип Курбан(17)

О модели повествования современной повести уйгурского языка..... Мэттурсун Эли(25)

О философской поэме Элищир Наваий «Лисанут-тэир»..... Турсун Курбан(35)

О важности установления правильного взгляда на нравственность.....

.....Аблимит Эмэт, Майнур Зиявудун(46)

О необходимости воспитания в студентах-нацменах сознание лично поднять хозяйство.....

..... Мэмтимин Ущур(50)

Коротко о форме создания уйгурской поэзии — Туюк ..... Абдурехим Зунун(58)

Преподавание народного творчества и любование искусством ..... Аблимит Мэмэт(75)

Сказочные элементы в мемориальной записи на стеле Орхуне.....Аккиз Талип(84)

Сопоставительное изучение разновидностей уйгурской народной поэмы «Богатырь Чинтомур»

.....Ясын Мэмэт(88)

Проанализирование типов сюжта поэмы « Пэрхад и Щирин» у поэтов Наваий и Низари.....

.....Майнур Юнус(99)

Обобществленная сфера и культурный разрыв у уйгурских детей, родившихся и выросших в Пекине..... Абдурещит Жилил(109)

О культуре рыболовства и охоты у лопнурцев..... Эли Эмэт(123)

Пять требований и четыре важных пункта редакционной работы в литературных журналах....

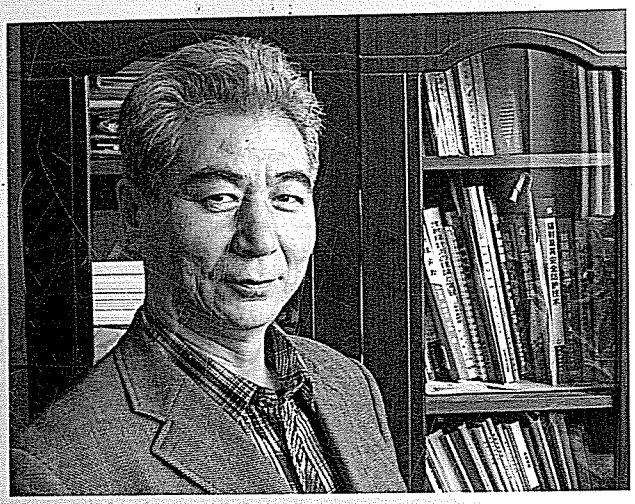
..... Аблиз Осман(132)

О работе обслуживания библиотеки в вузах во время сети интернета.....

.....Рэйхангуль Мэмэт(136)

پروفېسسور ئەركىن ئابدىللىم

艾尔肯·阿不都力木教授

ئەركىن ئابدىللىم، ئۇيغۇر، 1956-يىلى 6-ئايدا تۇغۇلغان، پروفېسسور،ماگىستر ئاسپىرانت يېتەكچىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىزىكا ئىلمى ۋە تېخنىكا ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى.

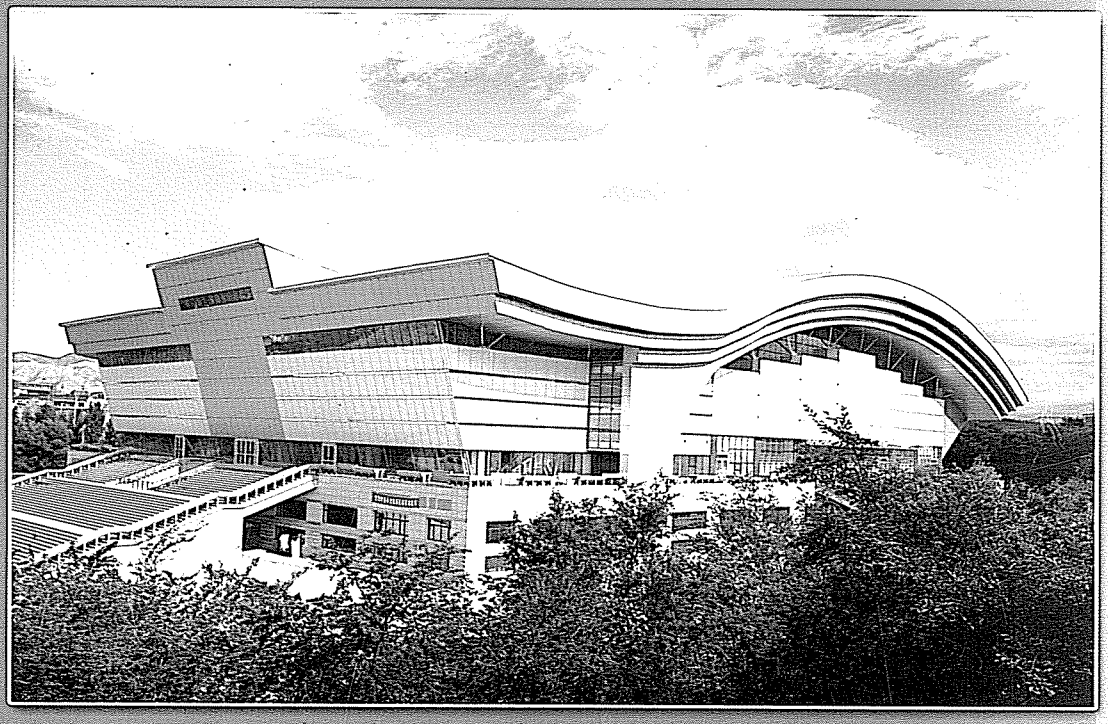
ئەركىن ئابدىللىم 2000-2001 يىللىرى ياپونىيە توكيو مۇساشى سانائەت ئۇنىۋېرسىتېتىدا، 2008-يىلى 10-ئايدىن 2009-يىلى 3-ئايغىچە ياپونىيە توكيو سانائەت ئۇنىۋېرسىتېتىدا زىيارەتچى تەتقىقاتچى بولدى.

ئەركىن ئابدىللىم تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئاسپىرانتلارغا ئاساسلىقى يېقىنقى زامان فىزىكا تەجرىبىسى، رادىياتسىيە فىزىكىسى، يادرو رادىياتسىيە فىزىكىسى ۋە ئۆلچەش، رادىياتسىيەدىن مۇداپىيەلىنىشتىن قاتارلىق كەسپىي دەرسلەرنى ئوتۇپ كەلدى. ئۇ ئوقۇ-ئوقۇتۇش جەريانىدا تەربىيەلەش، ئوقۇتۇش ئىلمىي تەتقىقاتنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، دەرسلەرنى جانلىق، ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاپ ئوتتى، ھەمدە ئوقۇتۇشتا ئۆزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتتى، شۇنداقلا ئىلمىي تەتقىقاتتا ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىپ نۇرغۇنلىغان مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى.

ئەركىن ئابدىللىم ئاساسلىقى يادرو تېخنىكىسى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، رادىياتسىيەدىن مۇداپىيەلىنىش جەھەتلەردىكى تەتقىقاتلار بىلەن شوغۇلىنىۋاتقان بولۇپ،ھازىر دۆلەتلىك تەبىئىي پەن تەتقىقات فوندىنىڭ تەتقىقات تېمىسىدىن ئىككىسىگە يېتەكچىلىك قىلىۋاتىدۇ. ھەمدە دۆلەتلىك تەبىئىي پەن تەتقىقات فوندىنىڭ ئىككى تېمىسىغا ھەمكارلىشىپ قاتنىشىۋاتىدۇ. ھازىرغىچە بۇ ئەمگەكلىرىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە خەلقئارا ۋە دۆلەت ئىچىدىكى نوپۇزلۇق ژۇرناللاردا 20 نەچچە پارچە ماقالە ئېلان قىلدى.

ئەركىن ئابدىللىم بۇ نەتىجىلىرىگە مۇناسىپ ھالدا 2007-يىلى پروفېسسورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشتى، شۇ يىلى يەنە ماگىستىرانت يېتەكچىلىكىگە تەكلىپ قىلىندى. بىز پروفېسسور ئەركىن ئابدىللىمنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ زور نەتىجىلەرگە ئېرىشىشىگە ۋە تېنىنىڭ سالامەت بولۇشىغا تىلەكداشمىز.

主　　编：阿布里克木·亚森
副 主 编：阿布都肉苏力·克其克阿洪
　　康巴尔尼沙·买买提阿吉
本期执行编辑：康巴尔尼沙·买买提阿吉
封 面 设 计：买买提·努拜提

新疆大学学报
(哲学社会科学维文版)
(季刊)
(1980年创刊)
2011年6月1日(第32卷第2期)

主管单位：新疆大学
主办单位：新疆大学
出版单位：新疆大学学报编辑部
地　　址：乌鲁木齐市胜利路14号
邮　　编：830046　电话：0991-8582927
电子信箱：xuebao@xju.edu.cn
印刷单位：乌鲁木齐光大公司艺林印务中心
国内发行：全国各地邮政局
国外发行：中国国际图书贸易总公司
　　(北京399信箱)
国际标准刊号：ISSN 1005-5878
国内统一刊号：CN 65-1034/G4-W
国外代号：5798(QR)
国内代号：58-13

定价：6.00元